АҲМАДИ ДОНИШ

НАВОДИР -УЛ- ВАҚОЕЪ

АКАДЕМИЯИ ФАНХОИ РСС ТОҶИКИСТОН
ШУЪБАИ ФАЛСАФА

АХМАДИ ДОНИШ

НАВОДИР-УЛ-ВАКОЕЪ

КИТОБИ I

МУХАРРИРОНИ МАСЪУЛ: ДОКТОРИ ИЛМИ ФИЛОЛОГИЯ
Расул ХОДИЗОДА,
НОМЗАДИ ИЛМИ ФИЛОЛОГИЯ
Аликул ДЕВОНАКУЛОВ

НАШРИЁТИ «ДОНИШ»
ДУШАНБЕ — 1988

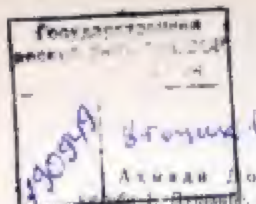

Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоеъ», Душанбе, «Дониш», 1988, саҳ. 287.

«Наводир-ул-вақоеъ» — яке аз осори барҷастаи илмӣ-адабии донишманди бузург Аҳмади Дониш буда, аз муқаддима ва бисту як фасл иборат аст. Асар дар худуди солҳои 1875—1882 таълиф ёфта, ҳамчун қуллаи баланди эҷодиёти илмӣ бадеии халқи тоҷик маҳсуб аст.

Матни илмию интиқодӣ бо тасҳеҳу муқобалаи:

Аликул Девонақулов, Акбар Боғбони Фирдавс,
Олия Зиёвиддинова, Меҳрӣ Бақоева,
Олина Ҳомидова, Сурайё Раҳимова,
Маҳалчон Гулрӯзов, Муҳаммадраҳим Исоев

Д 4603010201—375 / М 502—88 108—87

Ба муносибати ҷашни 150-солагии таваллуди мутафаккир ва маорифпарвари бузург нашр карда мешавад

«НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ»-и АҲМАДИ ДОНИШ

Аҳмад ибни Носири Сиддиқии Бухорӣ, ки дар таърихи илму маърифати тоҷик бо Аҳмади Дониш ё худ Аҳмади Калла маъруф мебошад, дар соли 1827 дар Бухоро таваллуд ёфтааст.[1] Вай баъд аз хатми мадраса ва махсусан бо саъю кушиш ва истеъдоди фитрии худ илмҳои маъмули замонаашро ба тариқи беназир омӯхта, дар арсаи илму маданият ҳамчун файласуфи машҳур, адиби барҷаста, ситорашиноси беҳамто, хаттоту наққоши моҳир ва сиёсатмадори бузург мавқеъ пайдо менамояд. Маҳсули илмӣ-адабии ӯ, ки имрӯз бо унвонҳои «Наводир-ул-вақоеъ», «Манозир-ул-кавокиб», «Таърихча», «Меъёр-ут-тадайюн», «Ар-рисола фи аъмол-ул-кура», инчунин дар чандин дафтарҳои мусаввада ва хотираҳои ӯ ба мо расидаанд, аз ҷиҳати доираи мавзӯъот ва тарзу усули ҳалли масъалаҳои иҷтимоию фалсафӣ қимат ва аҳамияти хеле бузург дорад.[2] Аммо дар маҷмӯи мероси адабию илмии Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» бо мундариҷаи ғоявӣ-илмӣ ва қимати фалсафӣ-адабӣ мақому манзалати машҳуре дорад.

«Наводир-ул-вақоеъ» дар таҳрир ва нақшаи аввали муаллиф дар худуди солҳои 1868—1873 навишта шуда, пас аз соли 1875 Аҳмади Дониш онро чанд бор аз нав таҳрир ва такмил намудааст. Асар аз бисту се боби алоҳидаи ба ҳам алоқаманд иборат буда, масъалаҳои тарбияи инсон, муайян кардани мавқеи маърифат дар такомули фарди ҷамъиятӣ, танқиди ҳаёти феодалӣ, мазаммати зулму истибдод, васфи адлу адолат, тарзи идораи давлат, таассуроти сафарҳои Россия ва чанде ақидаҳои фалсафию реалистиро дарбар мегирад. Оиди сабабҳои маҳдудия-

---

[1] Нигаред: Айнӣ С., Куллиёт, ҷ. 7, «Ирфон», 1962, с. 29—41; Турсунзода М. На пути к вершине человечества, журн. «Гулистон», № 1, с. 11—2..; Бертельс Е. Э. Рукописи произведений Ахмада-Калля, Труды Таджикистанской базы АН СССР, т. III, Л., 1936, с. 7—28; Расул Ҳодизода, Аҳмади Дониш, «Ирфон», 1960; Мутафаккири бузурги тоҷик, журн. «Шарқи сурх», 1960, № 5, с. 142—153; Аҳмади Дониш, Тарҷумаи ҳол ва мероси адабию илмӣ, «Ирфон», 1976. Раҷабов А. Ш. Маорифпарвар Аҳмади Дониш, «Ирфон», 19..; Богоутдинов А. М. Очерки по истории таджикской философии, 1961, с. 264—308; Улуғзода С., Аҳмади Дониш, 1946.

[2] Дар бораи тавсифи мероси адабию илмӣ ва баёни мухтасари мундариҷаи асарҳои Аҳмади Дониш ба китоби Р. Ҳодизода (Аҳмади Дониш, «Ирфон», 1960) муроҷиат шавад.

ти эчодиёти мутафаккир муҳаккиқ Расул Ҳодизода чунин меоварад:

«Аҳмади Дониш дар шароити таассуби дину хурофот ва ҳукмронии чаҳолати феодалии асри миёна ҳаёт ба сар бурда, ақида ва чаҳонбинии ӯ низ асосан дар муҳити тангу тори пуристибдоди аморати Бухоро ташаккул ёфтааст. Бинобар ин вай дар таҳлил ва тавзеҳи бисьёр масъалаҳои ичтимоӣ-чамъиятӣ, илмӣ-фалсафӣ ва ахлоқӣ-тарбиявӣ дар зери таъсири ақидаҳои дини ислом ва фалсафаи идеалистӣ буд. Ин усули тадқиқ ва таҳлили муаллиф асосан ду сабаб дошт.

Якум. Чуноп ки дар боло гуфтем, Аҳмади Дониш дар муҳити феодалӣ асосан дар заминаи идеологияи диниву идеалистӣ тарбия ёфта буд ва ҳанӯз барои аз таъсиру бори ин идеология халос шудан шароити таърихиву ичтимоӣ барои ӯ омода нашуда буд. Дар чунин вазъият вай табиист, ки дар бисьёр масъалаҳои илмию фалсафӣ ҳанӯз пайрави ҳамон ақидаҳои идеалистии асримиёнагӣ буд.

Дуюм. Аҳмади Дониш дар вақти таълифи осори худ пеш аз ҳама хонанда ва аҳли илму дониши замони худро дар назар дошт. Бинобар ин дар вақти ба хонандаи он давр фаҳмондан ва талқин намудани ақидаҳои худ роҷеъ ба ин ё он масъала аз таълимот ва ақидаҳои маълум ва расмии он давр сарфи назар намудан мумкин набуд. Аҳмади Дониш ба хонандаи худ, ба рақиб ва ҳарифони гоявии худ бояд исбот мекард, ки вай масъалаҳои муҳими ичтимоию сиёсӣ, ахлоқи-динӣ, фалсафӣ ва табииро дар доираи илму дониши расмии он давр, яъне дар доираи таълимоти китобҳои муътабари таълимии мадраса ва ғайра хеле хуб медонад ва ҳатто дар тавчеҳу тафсири бисьёр нуктаҳо аз олимони «обрӯманди» замонаш як сару гардан болотар меистад.

Аммо дар ҳамин ақида ва афкори идеалистӣ ва тавчеҳоти соф динӣ ҳам Аҳмади Дониш нисбат ба уламои динӣ расмӣ ва омуэгорони хушкмизочи мадрасаҳои асримиёнагии Бухоро як пешқадамӣ ва пешдастӣ дошт. Аҳмади Дониш дар бисьёр масъалаҳо аз китобҳои динӣ, аз ҳадис ва оятҳои «Қуръон» далелу бурҳон меоварад. Лекин вай дар ҳамаи маврдҳо, махсусан пас аз баёни қисми назариявӣ, ки бештар характери идеалистӣ дошт, ба тасвири ҳаёти воқеии инсон ва чамъият мегузарад. Ин ҳаёт ва чамъият низ як мафҳуми мучаррад набуда, балки воқеият ва муҳити реалии ҳамон замон, зиндагии мардум ва халқи одӣ, ҳаёти ҳамарӯзаи он давр буд. Дар вақти татбиқ намудани ин догмаву таълимоти диниву идеалистӣ ба воқеаҳои замони онрӯза Аҳмади Дониш фикрҳои хеле далерона баён мекунад, ба дарачае, ки аҳкоми дину шариатро ислоҳ мекунад, ба шароити зиндагии мардум онро мувофиқ мекунонад, аз рӯи зарурати ҳаёти воқеӣ онҳоро ба тарзи худ тавчеҳ ва шарҳ мекунад. Аз ин чо буд, ки уламои расмии он давр Аҳмади Донишро ба бединию кофирӣ айбдор мекарданд ва осору рисолаҳои ӯро намунаи куфру бидъат медонистанд».

Аҳмади Дониш маҳз дар «Наводир-ул-вақоеъ» ҳамчун олим,

табиатшинос ва адибу мутафаккири барҷаста намоён мегардад. Афкори илмӣ-фалсафии ин нобиғаро дар асоси ҳамин асар донишманди мўътабари советии тоҷик А. М. Баҳоваддинов ҷамъбаст намуда навишта буд: «Аҳмади Дониш ягона олимест, ки дар нимаи дуюми асри XIX ба масъалаҳои умдаи фалсафа дахл намудааст».[3]

Аҳмади Дониш дар асоси муҳокимаҳои ақливу мантиқӣ, бо далелҳои илми дақиқ ва таҷрибаи амалии олами табиат дар бисёр масъалаҳои муҳимми фалсафӣ фикрҳои мустақил ва нави пешқадамона баён намудааст. Муаллиф бобҳои махсусеро оид ба пайдоиши олам, ҳаёт, вазифаи иҷтимоӣ-таърихии инсон, ба сохти фазову замин, ҳаракат ва тағйирёбии ҷисмҳои табиӣ бахшидааст. Ва аз ин ҷо метавон гуфт, ки «Наводир-ул-вақоеъ» ягона асарест, ки дар бобати омўхтани системаи пурраи афкори фалсафии ин донишманд ҳамчун сарчашмаи муҳим хидмат карда метавонад.

Аҳмади Дониш масъалаҳои пайдоиши олам, муносибати рўҳу ҷисм, ҳаёту мамот, тақдир, вобастагию алоқамандии ашё ва табаддулу тағйирёбии ҷисмҳо ва ғайраро мавриди баҳс қарор дода, дар ҳалли аксари онҳо ба таърихи афкори фалсафии халқҳои Осиёи Миёна низ дахл менамояд. Чунончи, дар масъалаи чорунсур (бод, хок, об, оташ), мавлидҳои сулса (маъданиёт, наботот, ҳайвонот) бештар ба таҳлили материалистии файласуфони гузашта майл дорад. Баробари ҳамин Аҳмади Дониш барои аз чанги мутаассибони дарбор амон мондан, афкори илмӣ-фалсафии худро тоҳо бо пардаву рамзҳои пўшида, ба воситаи изҳори танқиди ба афкори фалсафии дигар халқу мазҳаб баён менамояд. Дар вақти омўхтани ақидаи фалсафии мутафаккир ҳамин тарзу услуби эҷодии уро ҳатман ба ҳисоб гирифтан зарур аст. Масалан, олим дар бораи ҳаракати афлоку аҷром ақидаи файласуфони Юнони қадим, Ҳинд ва Эронзаминро баён карда, ҳусни танаҷҷуҳи худро ба назарияи «бе ибтидову бе интиҳо будани ҳаракат» ба тарзи зерин баён мекунад.

«Чун диданд, ки ҳаракати афлок ва аҷром даврист, — гуфтанд: «Бояд, ки ло-ибтидо ва ло-интиҳо бошад аз он ки агар ҳаракат мустақим буди, мулзимаи ибтидою интиҳо дар ў мутасаввир шудӣ».

Аз тарафи дигар Аҳмади Дониш ақидаҳои идеалистии гузаштагони худро, ки аз воқеият ва ақли инсонӣ дур буданд, ба тарзи танқидӣ рад мекунад. Чунончи ў дар бораи ақидаи аҳли таносух, ки оид ба аз як қолиб ба қолиби дигар дохил шудани рўҳ мераванд, дахл менамояд ва бе асосу ғайриилмӣ будани ингуна таълимотро исбот намуда менависад: «Ҷавҳаре, ки шоистаи либоси инсоният бошад, уро чи каҷъ ба кисвати хар баранд? Ва рўҳе, ки маҳфили халифатуллоҳиро зебо бахшад, чи гуна уро дар ҷоҳи музлими ифрите дароранд?! Пас, ин мазҳаб ботилу мунҳараф бошад».

---

[3] Богоутдинов А. М. Вопросы философии, № 3, 1961, с. 129.

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» вазифаи файласуфро натанҳо ба тариқи «феъли ҳаким бе ҳикмату маслаҳат набошад», муайян мекунад, балки онҳоро ба омӯзишу кашфи асрори олам ва равшан намудани ҳақиқати он даъват менамояд: «Ҳаким бояд, ки маҷмӯи модда ва хаютои олами улвӣ ва суфлиро кашф кунад ва ҳақиқати онро дарёбад».

Аҳмади Дониш мегӯяд, ки таҳқиқу тадқиқоти ходиса ва вокеъаҳои табиат танҳо дар он дам матлаби дилхоҳро дода метавонад, ки агар фикри олим аз қайду банд озод буда, боли парвози он ба кашфи моҳияти вокеаҳои табиату ҳаёт баланд шавад. Интуна баёнот ба таълимоти динӣ, ки қобилияти инсонро инкор намуда, маърифати асрори оламро рад менамуд, билкулл муқобил буд ва мартабаи ақлу хирад ва таҷрибаи инсонро баланд мебардошт. Аз ин ҷост, ки ӯ ободии оламро аз худову қудрати илоҳӣ намедонад, балки таъкид менамояд, ки «бе илму дониш олами ҷисм сурати ободӣ нагирад».

Мутафаккир оид ба пайдоиши олам таваққуф намуда, агарчанде назарияи офарида шудани олам ва ҳастии ӯро иқрор шавад ҳам, вале баъзан оид ба қадимӣ будани олам ва ҳудуси олами аньё сухан ронда таъкид мекунад, ки қонуни пайдоиши ҷисмҳо ва фанову заволи онҳо дар табиат ҳукмфармост. Инак, Аҳмади Дониш мегӯяд: «Яъне он чи зери арш аст аз афлок ва анҷуму аносир ва маволиди сулса аз мавҷудоти хориҷия, ки қабули сурат кардаанд, ҳодис бошанд».

Дониш сипас фикрашро давом дода афлоку анҷум, маъданиёту наботот ва ҳайвонотро абадӣ ва яквохт нашумурда, дар вазъияти тағйирёбӣ ва зоишу мурдан донистa менависад: «Ҳар чи зери арш бувад аз басоити улвиёту суфлиёт ҳама ҳодисанд ва дар маърази фанову завол». Оид ба қадимии олам ва зуҳуроти ҷисмҳо таваққуф намуда, дар натиҷаи амали қонуни тағйирот ва пайдоишу заволёбӣ буньёди ҳастии табиатро абадӣ мешуморид: «Ва агар ба ҳудус ҷозим бошад, мебинад оламе фароху васеъ аст—солу моҳу шабу рӯз ба як наҳҷи вокеъ мегузарад ва халке мутаокиб меоиду мераванд. Ва ҳамин Офтоб аст, ки солҳо аз матлаи Ҳамал берун меояд ва ҳамин Моҳ аст, ки моҳҳо аз мағриби Мизон фурӯ меравад ва ҳеҷ афсурдагӣ ва моидагӣ дар давarони сипеҳр ва кавокиби он бозадид намегардад».

Дар ҷои дигар ба қадимии олам ва аломати пайдоиши ҷисму аньё ишора намуда менависад: «Агар зеҳни шахс ба қидами олам ҷазм кунад, мебинад, ки аломати ҳудус аз шаш ҷиҳати олами имкон ҳувайдо ва зоҳир аст — аз тағайюру табаддули замону макон ва мавту ҳаёт ва ғаму нишот ва харободию ободӣ».

Аҳмади Дониш кӯшиш менамояд, ки асли таркиби инсонро ба тариқи моддӣ маънидод кунад. Вай барои исботи ин фикр ба таълимоти қадимаи фалсафии чорунсур такья менамояд. Дониш низ таркиби инсонро аз обу оташ ва хоку бод ҳисобида, далолат кардани чорунсурро бар чаҳор табъ қайд намуда, ҳастии инсонро ба асоси моддӣ қарор медиҳад. Ӯ таъкид мекунад, ки ҳар яке

аз он унсурҳо барои қавоми бадани инсон ва ҳастии он мавқеи махсусе доранд: «Чаҳор табъ, ки асли таркиб аст, ба ҳоли худ бошад ва мутазодду мутаноқиз нагардад, ки аз он офат хезад ва биноӣ хона мутахалхил ва аркони мутазалзил гардад».

Муаллиф оид ба масъалаи муҳимми фалсафаи Шарқ — ба масъалаи ҳаёту мавт, ба мабдаъ ва маод низ дахл намудааст. Вай бештар сабаби ҳалалпазирии қавоми бадан ва фаро расидани маргро натиҷаи камӣ ва ё худ зиёдатии яке аз унсурҳо медонад: «Мағолиби унсурии ҷузве туғъён офад аз юбусату бурудат ва ҳарорату рутубат, то диларо аз қабули партави ҳаёт монеъ оянд, фасод аз ҷузви ғолиб хезад». Вобаста ба ин дар бораи умри муқаррарии инсон таваққуф намуда, изҳор мекунад, ки муддати умри инсон аз тарафи ҳеҷ як қувваи ғайримоддӣ муайян карда нашуда, ба фаъолияти худи инсон алоқаманд аст. Вай баръакси хилофи хурофоту руҳониён ва ақоиди ислом исбот менамояд, ки агар таркиб дар ҳолати эътидол бошад, онгоҳ дар вақти муайяну замони мувофиқ кас таваллуд ёфта, соҳиби умри табиӣ мегардад, ки он мувофиқи муқовимати узвҳои бадан то саду бист сол ва то ҳатто ҳазор сол шуда метавонад. Инсон бо амалияи номувофиқ, бо эътидолу дасти худ пояи умрашро кӯтоҳ менамояд. Чунин баёноти Аҳмади Дониш ба ақидаи ислом оид ба ҳаёту марг тамоман зид буд: «Агар аҷзои таркиб дар ғояти эътидол бувад ва дар авқоти масъуда ва азмони мувофиқа ва қуввати ҳоли муратибон сурати вуқуъ гирифта бувад, умри мавлуд ба умри табиӣ кашад, ки назди олим саду бист сол аст ва назди ҳукамо то ҳазор сол меравад. Ва дар ин сурат бар тақдирест, ки мавлуд дар маокил ва машориб ва навму бедорӣ таркиби эътидолро марьӣ дошта бувад ва мизоҷи хешро аз инҳирофу эъвиҷоҷ масун гардонад. Ва аммо онон, ки ақлу шурбро мизон ва меъёр нашиноханд, умрашон ба интиҳои ҳақиқӣ нарасад, балки аҷзои таркибиро зуд ба шикастан диҳанд».

Чунон, ки мебинем, мутафаккир вуҷуди ҳаёти инсонӣ, муддати он ва сабабҳои заволи ҳаётро ба тариқи илмӣ ва ақлӣ танзеҳ намуда, сабабҳои моддӣ-материалии онро нишон медиҳад. Вай ба инсон муроҷиат намуда, мегӯяд: «Ту ба белу каланди ҳирсу шараҳ асоси он бино барканди ва қавоми он буньёдро ба шаст овардӣ». Дониш маргро, на танҳо натиҷаи вайрон шудани дараҷаи эътидоли унсурҳо, балки носозгории шароити ҷамъиятӣ-иқтисодӣ низ медонад.

Гузашта аз ин мо ба чунин ишораҳои мутафаккир дучор меоем, ки ӯ, дар як маврид, ба чи гуна ранг гирифтани ҳоли кас баъд аз мавт шубҳа намуда, — «аз ҳоли баъдалмавт касе ба таҳқиқ хабар надорад ва чунончи боид хабар наёварда», — гӯяд, дар ҷои дигар, ин фикри худро боз равшантар баён намуда, менависад: «Маълум нест, ки баъди мурдан ҳоли касе чӣ шавад, зеро ки ҳеҷ касе аз он хабаре ба таҳқиқ надода ва наёварда ва он ки рафта, хомӯш шудааст. Пас, дар серӯза таматтуъи дунё ғаниматe бувад ва онро ба абас талаф набояд кард ва ба умеди мавҳум худро мағмум натавон дошт».

Вуҷуди олам рангорангу гуногун мебошад. Ойинаи фитрату истеъдоди инсон низ махсули вуҷуди олам аст, ки он навъу дигаргуниҳои мавҷударо бо тафовутҳои зарура мунъакис менамояд: «Ойинаи фитратҳо ва истеъдод бинобар ҳикмати зуҳур бисёр мутафовит бошад». Дониш ин гуногунию рангорангии ҳастиро на ба тариқи бесарусомонӣ ва номураттабӣ тасаввур мекунад, балки ба фикри ӯ, ҳар як ашёю ҷисмҳои олам вазифаи муайяни табиии худро дошта, тобеи қонуниятҳои умумии хоси табиат мебошанд. Як мавҷудот восита ва сабабгори мавҷудоти дигар аст. Ҳамалоқамандии ҳастии табиат то андозае муттасиланд, ки вайрон намудани ҷузъи алоқамандию пайвастагии баъзеи ба оқибати бад оварда метавонад. Мутафаккир ин ягонагию иттиҳоди мавҷудотро ба тариқи зерин шарҳ медиҳад: «Дарё барои тарӣ, то гиёҳ рӯяд, Офтобу оташ хушк кунаду пазад, шер бояд то бидаррад, то вуҳуш ба имронот нагузарад, наҳанг бояд бикушад, то ҳайвоноти баҳрӣ обро тира ва афин нагардонанд, хар то бор кашад ва уштур то биёрад, оламӣ то иморату зироат кунад».

Аҳмади Дониш мегӯяд, ки ин ҳама қонуни табиат ва асрори мавҷудот донисташаванда аст, вале дониши инсон ҳамеша нисбист. Бинобар ин доманаи таҳқиқу ҷустуҷӯи асрори табиат беинтиҳо буда, ақлу заковати одамӣ ҳамеша дар тақудаи кашфиёт шуда, ҳолати такомули ӯ бардавом мемонад: «Набинӣ, ки ҳар яке чандон ба қаъри улум дарравад, то ҳақиқати олам чунон ки ҳаст, бидонад ва надонад. Ва ҳар қадом чандон таммассук ба сабаб кунад, то ба мунтаҳои комил худ бирасад ва нарасад». Муаллиф кӯшиш менамояд, ки ҳодиса ва воқеаҳои табиатро ба тариқи илмӣ фаҳмонад. Вай дар баёни воқеаҳои табиат мисли аҳли дин ҳамаро ба қудрату ихтиёри қувваи ғайритабиӣ ҳавола наменамояд, балки ҳамчун табиатшинос ҳақиқати рӯйдодҳои табиатро аз рӯи ақлу хирад шарҳ дода, афкори илмӣ-материалистии худро такмил медиҳад. Чунон чи, вай ҳодисаи бо мурури замон нест шудани як чашма ва аз ҷои дигаре сар задани онро амалия ва самараи тағйирёбии табиат дониста менависад: «Ва басо бувад, ки об аз чашмае чанде ҷорӣ шавад ва дар он асно роҳ ба мағораи дигар барад ва аз ҷои дигар барояд». Ин андешаро боз давом дода, ба ҳақиқати тағйирёбии доимии табиат ишора намуда мегӯяд, ки он ҷое, ки имрӯз баҳр аст, бо гузашти рӯзгор ба майдони набототу ободӣ табдил меёбад: «Ҳамчу он баҳр, ки аз муҳит мунфасил шавад, рафта-рафта наҳрҳо ва ҷӯйҳо шуда, ба обгирҳо ночиз шавад. Ва дар ин асно маншааи таковвуни басе аз вимчиру наботот ва гиёҳо шуда бошад».

Аҳмади Дониш тавонони илм ва дониши инсонро намоиш дода, тасаввуроти диниро оид ба пайдоиши кӯҳ, маъданҳо, бунёди зилзила ва ғайра рад намуда, сабабҳои табиии пайдоиши онҳоро нишон медиҳад. Ин қисмати афкори Аҳмади Дониш аҳамияти басоят калони илмӣ-амалӣ дошта, барои дуруст муайян кардани ақидаҳои фалсафии ӯ кӯмак мерасонад. Вай бар хилофи исломи расмӣ оид ба пайдоиши кӯҳ ба тариқи зерин муҳокима меронад: «Ва бад-ин сабаб иншиқоқ ва инфиҷори бисёр дар

табақаи ҳаҷарӣ воқеъ шуда бошад, чун танӯр, ки сабаби шиддати шуоъи шуъла тарақ ва дарз ба ҳам расонад ва ин бухори гарм аз нафиса ва касифа аз он ҷо суъуд кунад, чун танаҷҷуҳи рутубат ба марказ монеъи суъуд гардад, лобуд ин бухори гарм атроф ва ҳавонии худро санг гардонад, ба иллати хушкӣ, ки лозими ҳарорат бувад ва кӯҳе бувад руста бар забари табақаи ҳаҷарӣ дар андаруни лои лазиҷ».

Чунон ки мебинем, донишманд ба вуҷуд омадани таркиши заминро натиҷаи бо рутубат дучор омадани бухори гарми зеризаминӣ донистааст. Фикре, ки оид ба пайдоиши маъданҳо ифода ёфтааст, Аҳмади Донишро ҳамчун табиатшиноси моддие, ки ҳақиқати асрори табиатро материалистона мефаҳмид, пеши назари мо ҷилвагар месозад: «Ва аз ин бухор он чи латифтар аст, баъд аз эҳтибос дар ҷавфи кӯҳ ба муддатҳо нуҷ ёфта, маншаи такаввуни аҷзои қиматӣ гардад, — чун лаълу ёқут ва зумурраду лоҷувард ва симобу нуқра ва ғайра ло-ило ниҳоятин. Ва он чи касифтар бувад, аҷзои касифа мутаназзил гардад, — чун оҳану зарних, ҷуна ва навшодуру гӯгирд».

Ин хулосаи олим нишон медиҳад, ки вай ҳақиқати илмӣ-ҳаётии воқеаи табиатро ба афсонаи динӣ, ки офаринишии ҷисми оламро ба қувваи худо вобаста мекунад, далерона муқобил гузоштааст ва пайдоиши маъдану кӯҳ, тағйирёбии куллии табиатро қонуни хосаи ҷунбиши табиат мешуморад. Андешаҳои ӯ дар бораи ба вуҷуд омадани зилзила рӯҳониён шайх ва имому муллои замонашро ба ташвиши ногувора мемонд. Ақидаи Дониш дар ин бобат ба илми ҳозираи зилзилашиносӣ хеле наздик аст: «Рутубати ҷамъшуда бар забари табақаи ҳаҷарӣ, ё бухороти маҳбаса дар ҷавфи табақаи арзӣ ба тарафе аз шебу фавқи он ҷо, ки раҳовату сусти дорад, суъуд намоянд, ё нузул фароянд, то қароргоҳ пайдо кунанд. Бад-ин иллат зилзила дар замин воқеъ шавад, то он ки мавзеъе биғаркад, аз ҳаписи кӯҳ ва чашмаи обе берун таровад, ё бухори сахти босадо барҷаҳад». Дар асоси таҳқиқи тасаввуроти Дониш оид ба қонуни табиат ва муҳокимаронии илмии ӯ А. М. Баҳоваддинов, ба хулосаи дуруст омада навиштааст: «Аҳмади Дониш материалист набуд, валекин дар ҷанбаи идеализм низ устувор нест, зеро ки махсусан ҳангоми омӯхтани қонунҳои хоси илм дар байни материализм ва идеализм буд».[4]

Бояд хотирнишон намуд, ки Аҳмади Дониш то андозае аз дараҷаи кашфиёту муваффақияти илмҳои дақиқи аврупоӣ бохабар будааст. Вай то ҳатто аз пешравиҳои илмии олимони рус ва Европа воқиф буда, дар ин бобат фикру андешаҳое доштааст. Дур нест, ки яке аз сарчашмаи муҳимми ба тариқи илмӣ ва то андозае материалистона дар бобати қонунҳои табиат фикр баён кардани Дониш шиносоии ӯ бо кашфиётҳои илмии олимони рус ва Европа будааст. Мутафаккир гарчанде ба моҳияти таърихии ҷамъияти капиталистӣ сарфаҳм нарафта бошад ҳам, вале аз

[4] Богоутдинов А. М. Очерки из истории таджикской философии, 1961, с. 300.

сабаби бадбахтиҳои ҷамъиятие, ки он ба инсоният оварда буд, воқиф гардида, қайд мекунад, ки дар Лондон дар он дам чунин вазъият ҳукмрон гардида буд: «Сад ҳазор зани бешавҳар, ки умр ба ҳарзакорӣ ва қаҳбагӣ ба сар мебаранд, дорад ва дар рӯз як курур нуфус ба майхонаҳо рафта, ба сарфи мускирот иштиғол менамоянд. Ва си ҳазор дузди ҷайббури кисабурон дорад ва тақрибан дар ҳар сад нафар яке девона ва аз хирад бегона аст». Ғайр аз маълумоте, ки таъсири капитализми Европаро фош менамояд, донишманд дар бораи кура будани сохти замин фикру ақидаҳои файласуфони Юнони қадимро баён карда, таъкид менамояд, ки олимони Европа борҳо экспедитсияи илмӣ-ҷуғрофӣ ташкил намуда, ҳақиқат будани гуфтори он файласуфонро исбот кардаанд. Аҳмади Дониш бо таваҷҷуҳи хосе оид ба шакли кура будани Замин сухан ронда, ба экспедитсияҳои илмӣ-ҷуғрофии олимони Европа ишора мекунад: «Чунон ки таҳрир кардем ва таҳқиқ мувофиқ аст, мазҳаби файласуфони Юнонро ва аксари ҳукамои фалосифаро, ки гуянд: «Замин куравист ва гирдист ва дар васати афлоку аносир воқеъ шуда». Ва бисёре аз дарёнавардон ва ҷабалпаймоёни Юнон чанд бор даври замин ва гирди муҳит гаштанд, фавқу тахт ва шимолу ҷануб, барру баҳр масоҳат намуда, куравияти арзро ба бароҳини маъқула исбот кардаанд. Ва алҳол ҳам чанд нафар барои таҳқиқ ва шикофтани арз таъин аз ҳавлии қутбайн, шимолӣ ва ҷанубӣ, маъмуранд».

Ҳамин ин гувоҳи он аст, ки дар ташаккули тамоюлоти материалистии афкори фалсафии Аҳмади Дониш, аз як тараф, унсурҳои материалистонаи гузаштагонамон ҳисса гузошта бошад, аз тарафи дигар, ихтироот ва кашфиёти илмӣ ва комёбиҳои афкори пешқадами халқи рус ва Европа мавқеи муҳимме дорад.

Ҷаҳонбинии[9] ва фикрҳои иҷтимоӣ-сиёсии ин марди нобиғаро танҳо дар он вақт саҳеҳ муайян намудан муяссар мегардад, ки агар тамоми фаъолияти воқеа ва саргузашти мусофирати ӯ ба Россия (1857, 1869, 1874) мавриди тадқиқу таҳқиқ қарор гирад. Адибон, муаррихон, шарқшиносон ва файласуфони тоҷик ин набзи асосии эҷодиёти Аҳмади Донишро пай бурда, дар мавридҳои муносиб изҳори ақида намудаанд. Вале имрӯз зарурате пеш омадааст, ки бояд ҷараёни тағйирёбӣ ва такомули пайдоиши ҷаҳонбинии мутафаккирро ба тафсил равшан бикунем, зеро ин тарики таҳлили назар бар муҳаққиқон имкон медиҳад, ки шароити таърихии пайдоиш ва ташаккули ҷаҳонбинии ва ақидаҳои маорифпарварони тоҷик равшантар зоҳир гардад.

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» ба муносибате қайд мекунад, ки самараи сафарҳои Россия натанҳо иборат аз мушоҳидаи қудрати бозуи мӯъҷизотофари заҳматкашони рус буд, балки тарзи идроку иқтидори хулосабарории ӯ низ такмил ёфтанд. Донишманд баробари аз истеъдоди фитрӣ, саъю кӯ-

[9] Нигаред: Богоутдинов А. М., Очерки по истории таджикской философии, 1961, с. 267—308; Раҷабов З. Маорифпарвар Аҳмади Дониш, 1964.

иини, меҳнатдўстию инсонпарварии халқи заҳматкаши рус огоҳ гардидаи, пай мебарад, ки зулму ситам ва истисмори тоқатфарсои капитализми Россия ҳоли мардуми меҳнаткашро харобу табоҳ гардонидааст. Агарчанде вай бартарии тарзи давлатдорӣ, инкишофи нисбии илму маданияти Россияро нисбат ба аморати Бухоро бо мамнуният тамс қайд кунад ҳам, вале вазъи умумии мардуми рус, гирифторию занчирбандии онон донишмандро водор мекунад, ки ба хулосаи зерин ояд: «Ҳокими ҳуруф дар сафари аввал дар боди-ур-раъй лағзиш ёфтам ва чун назари ман бештар ба ибобат бив буд, хузну иъс, ки дар акобиру асоғири он диёр мулоҳиза намудам, таабу машаққат... ҳама ночиз менамуд» Ғайр аз ин ҳангоме ки адиб» ман дар он растаи ба эътибор (шаҳроҳи Нева) мебаромадам, ҳама мардуми он чоро мағмуму маҳзун медидам», мегӯяд, ин суханони мучаз ва иборахои рамадор ба он далолат мекунад, ки диққати ӯро на танҳо иморатҳои боҳашмату касрҳои пуршукӯҳ ба худ чалб намудаанд, балки ботини вазъияти мардум ва ҳаёту фуқарои оддӣ ҳам дар доираи таҳқиқ ва мушоҳидаҳои ӯ будаанд. Хонанда дар тасвири адиб аввало Россияро мебинад, ки иморатҳои боҳашамат, касрҳои ҳайратангез, боғу растаҳои дилрабо месозаду бо кашфиётҳои илмию техникӣ машғул аст. Баробари ҳамин хонанда Россияро мебинад, ки он бо айшу нуш, базму маҳфилҳои бемақсад, бадахлоқӣ, истисмору сарватпарастӣ, зуроварию ғоратгарӣ маъмулу саргарм аст. Аҳмади Дониш дар паси чаҳамули зоҳирӣ як фочеаи ниҳониро ҳис мекунад: «Ҳеч якеро надидам, ки ғаме домангири дилаш набувад ва дуди оҳи сиёҳ аз димоғаш барнаояд». Ӯ дар паси олоби зоҳирии аврофона пастию разолат ва ахлоқи разиларо пай мебарад: «Зану мард маст буданд, ҳар марде мехост, ки ба ҳама занон ояд ва ҳар зане вола буд, ки ба ҳар марде равад». Аммо Аҳмади Дониш сабаби асосии ин бадбахтию ихтилофи ичтимоӣ-таърихиро фаҳмида наметавонист. Зеро ӯ бо асосҳои чамъияти ва заминаҳои идеологии ихтилофоти сиёсию синфии воқеъияти рус шиносо набуд.

Аҳмади Дониш ба василаи дўстони россиягиаш аз ғояҳои социализми хаёлии Европаи ғарбӣ бохабар будааст ва ҳатто нисбат ба ин идеяҳо ҳусни таваччӯҳе доштааст. Дониш пас аз он ки аз нобаробарии ичтимоӣ ва беадолатии замонааш сухан мекунад, ба хонандагон хабар медиҳад, ки мардуми ситамкашида дар Фарангу Юнон барои тағьир додани сохти чамъияти қиём намуда, ҳокимиятро ба даст даровардаанд.

Бояд эътироф намуд, ки Аҳмади Донишро на танҳо тақдири халқи чабрдидаву ватани харобу торочгардидааш ба ташвиш меандохтаад, балки вазъияти сарзаминҳои қафомондаю заифе, ки дар шароити зулму ғоратгарии давлатҳои мустамликадор мезистанд, ӯро бепарво намегузошт. Аз ин чост, ки ӯ бисьёр масъалаҳои ичтимоию сиёсиро дар миқёси васеи чамъияти инсонӣ таҳлил ва таҳқиқ намудааст. Ба назари мо, суханони зерини ӯ ба муқобили чангҳои мустамликавӣ ва сиёсати истилогаронаи давлатҳои мустамликадор нигаронида шудааст: «Ҳар касе ба зами-

ин худ каноат кунад ва пурзўр замини камзўрро рад кунад. Агар касе аз ин маънй сар боззанад, дар миллати футуввату мазҳаби мурувват фарз аст, ки зўрон ба иттифоқ ба сари ӯ зўр оваранд ва ҳаққи заиф аз қави ситонида бидиҳанд, то расми хунрезиву ҷидол аз миён бардошта шавад ва муҳосамаю парҳош дар мобайни шоҳон намонад, то ҳамаи халқ бо осудагӣ рӯ ба сар баранд».

Аҳмади Дониш тарғибкунандаи инсондӯстӣ ва гуманизм буд. Барои ин адиби инсондӯст тафовуту бартарии миллате бар миллати дигар, ё худ мазҳабе бар мазҳаби дигар вуҷуд надорад. Вай тарғибкунандаи чунин ғояест, ки башарият барои ободонии ҷаҳону хушбахтии навъи инсон вуҷуд дошта, ба ҳамдигар мушфику меҳрубон бошанд: «Ҳеҷ миллате бо миллати дигар ва давлате бо давлати дигар ба ҳамдигар музоҳиму мухосим набошанд, магар ба тарику улфату мувофақат».

Гузашта аз ин Аҳмади Дониш дӯстӣ ва ягонагии амалиёти мардуми ҷаҳонро орзу намуда, тавсия менамояд, ки сардорони давлатҳо ба ҳам вохӯрда, натанҳо масъалаҳои хусуматангез, зӯроварию забткориро муҳокима намоянд, балки барои дуруст истифода бурдани қувваҳои истеҳсолкунанда ва бойгарии табиию неъматҳои моддии ин ё он минтақаҳо гуфтугузор намояиду муоҳада банданд, то ки ингуна имкониятҳои табиату инсоният ба манфиати одамӣ равона карда шаванд: «Ҳар чӣ касбу ҷамъ кунанд, ба муовавати ҳамдигар кунанд ва боз ба хмдигар исор намоянд». Ҳангоме, ки халқҳо хайрхоҳи ҳамдигар бошанд, азобу шиканҷаҳои ҳамдигарро якҷоя барҳам зананд ва барои фаровонии неъматҳои моддӣ ба ҳам мадад расонанд, онгоҳ» аз тараддуди полоиқ бозистанд ва ба ҳамдигар мушфику меҳрубон бошанд ва қадри ҳамдигар бидонанд».

Аҳмади Дониш аз доираи нифоқи мазҳабӣ ба куллӣ берун мебарояд ва ташвиқ менамояд, ки бойгарии табиӣ ва ҳастии он ба шахсони махсус, ба намояндагони мазҳабҳои алоҳида тааллуқ надошта, ризқу рӯзии ҳамагон мебошад. Бинобар ин баҳри ғасб намудани бойгарию сарвати ҷаҳон ба ҳамдигар таъзиқу ҳуҷум овардани мардум рафтори бад ва зишт аст: «Зиндагӣ чизе ва неъмате зиёда надорад, ки дарьёфту талаъуми онро ғанимат донӣ ва он чи ҳаст, неъмате алассавост, мӯъмину муваҳҳид ва ҳамаи ҳайвонот дар он шариканд».

Адиб ба муқобили шайхону рӯҳониёни тақводори давр, ки барои барангезонидани низои мазҳабӣ зуҳур карда, аз нифоқию ягонагии мардум дар бизу ҳарос буданд, баромада таъкид менамояд, ки биҳишту дӯзах вобаста ба дину мазҳаб набуда, маҳсули амалиян мувофиқ ва номувофиқи инсон мебошад. Мутафаккир дину мазҳабро, ки рӯҳониёни иртиҷоӣ барои ихтилофандозӣ ҳамчун аслиҳа истифода мебурданд, сарфаҳм рафта таъкид мекунад, ки ҳар чи зудтар тафовути онҳо аз байн рабуда шавад, ҳамон қадар бештар мардуми ҷаҳон ба ҳамдигар наздик мешавад. Бо ҳамин мақсад мегӯяд: «Ва ҷаҳаннам махсуси куффор асту биҳишт маҳал махсус барои аҳли ислом. Ин ақида низ

мухолиф... ва мунокизи ахбороти осмонӣ». Вай гӯшзади рӯҳониёну никорталабоне, ки худро поку биҳиштӣ ба қалам дода, даъвои инсонӣ доранду вале худ нишоне аз одамият надоранд, нах зада, ҳақиқатеро хотиррасон мекунад, ки дӯстию бародарии онхое, ки кофираш мехонанд, нисбат ба дӯстию бародарии мусулмонхондагон бештар аст: «Набинӣ, ки игвоҳои шайтонӣ ва кинаҳои нафсонӣ аз ҳасад ва уҷбу кибр ва бе мурувватӣ дар миёни мусулмонон бештар аз он аст, ки дар миёни куффору мушрикон». Аҳмади Дониш саъй менамояд, ки нифоқи мазҳабии ангехтаи рӯҳониёнро аз байн рабояд ва пояи ташвиқи кину адовате, ки онҳо ба муқобили мардуми кеши насоро бурдаанд бар-канда исбот кардааст, ки: «Ҷамоаи насороро турфа шавқатею муҳаббатест мар аҳли исломро». Чунон ки мебинем, Аҳмади Дониш ҳисси дӯстиву рафоқат парвардани халқи русро нисбат ба мардуми сарзамини мо дуруст баён намуда, дар навбати худ орзуи ягонагии ин ду халқро ба дил парвардааст.

Ғайр аз ин ба чунин ишораи донишманд таваҷҷӯҳ намудан зарурият пайдо мекунад. Вай дар баъзе маврид барои нах задани ҳисси сарватпарастии аҳли исломро аҳли тарк ҳисобида, онхое, ки барои беҳбудии зиндагӣ саъю кӯшиш менамоянд, аҳли куффор шуморида мегӯяд: «Вошинкофии рамзи олами аҷсом ба аҳли имон ҷасподие надорад, зеро ки онҳо маъмур ба тарканд». Вале дар ҷои дигар ӯ ҷой ва эътиқоди худро муайян карда наметавонад. Ҳангоме, ки худ иқрор аст, ки аҳли ҷустуҷӯю ҷамъ мардуми куффор буда, аҳли тарк мардуми имонанд, пас мебояд, ки Аҳмади Дониш дар ин бобат нақалавида, ҷояшро пайдо менамуд. Аммо вай дар байни ину он саргардон мондааст: «На дар тарк ҷуръате дорам ва на дар ҷамъ ҳиммате:

Миёни ину он дармондаам ман,
Аз он сӯ ронда, з-ин сӯ мондаам ман».

Барои ингуна ба воқеаҳои ҳаётӣ ва дигаргуниҳои таърихӣ аз мавқеи донишмандӣ таҳлил намудану баҳо додани омода гардидани ӯ роли маданияти пешқадами рус кам нест. Зеро ки ин марди ваҷибу ҳассос ва донишманди закӣ пурра пай мебарад, ки халқи рус «гаразн ободии дунё доранд». Бинобар ин бо мамнунияте дар бораи дӯстони пайдокардааш маълумот дода, ёдоварӣ менамояд, ки онҳо ба Аҳмади Дониш гуфтаанд: «Он чӣ туро ба кор ояд аз сабаби илмия, бо ман гӯй, муҳайё медорам. Ва он чӣ баъд-ал-явм аз ватан таъин кунӣ, низ мефиристонам». Донишро кашфиётхои олимони рус шод мегардонад. Вай дар бораи сохтани роҳи оҳан, киштиҳои баҳрӣ, поезду аэропланхо хабар дода, дар ҷое онҳо ба мушаххои ихтирокардаи олимони рус мегӯяд: «Ин ихтироъ хос аз донишварони рус буд, ки дар вақти ҷулуси император эҷод карда буданд». Мутафаккир аз тамошои рақси духтарон, дидани аҷоиботи цирк, боғҳои истироҳатӣ мутаҳаййир мешавад ва худи Петербург (Ленинград) ӯро мафтун мекунад. Аҳмади Дониш вазъияте, ки донишварони халқи рус барои беҳбудии қисмати халқашон хидмат мекарданд, мебинад

ва орзу менамояд, ки ӯ дар диёри худ мисли инҳоро бубинад: «Аснофи мардони донишвар ба ҳар илм доим муҷтамеъанд ва дар салоҳи мулку давлат раъю машварат мезананд ва баъд аз имтиҳон ба амал меоранд». Диёри насибаи торочгарону ҷоҳилон гардидаи муаллиф мардумро аз оламу оламиён маҳрум намуда, дар гӯшаи фақру гадоӣ маскан ихтиёр кунонида, то ҳатто аз нашидани бӯи маърифат ба биму ҳарос меафтоданд, ки ин ҳол дили ӯро садпок мекарду дуди надомату ҳасратро бар фазои Бухоро паҳн менамуд. Пас аз сафарҳои маъмурии Россия чашми адиб кушодаву пурнур ва ақли ӯ болу пардор мегардад. Вай беш аз пеш мебинад ва сарфаҳм меравад, ки аморати Бухоро ватани ӯро ба лонаи чуғз табдил дода, халқи ӯро ба ҷумла гадоёну нотавонони мубаддал кардааст. Вай дар мавриде ба тариқи маъзака чунин ҳол доштани худу ҳамсоягонро дар он диёр ба ном Бухорои шарифро тасвир мекунад, ки аз он оҳанги эътирозу садои нолиши Дониш баръало шунавида мешавад: «Саросема ба аҷиб менигаристем, иҷолат-ул-вақт ба тарсу ларз пештар мебурдем ва ба ранги бӯзинагон тамаллуке мекардем ва ба даҳону забон ба ангушт ишора медодем, ки «мо безабононем ва аз саҳро расида гунгем ва ба русуму усули шаҳри шумо нодонон, маъзурамон доред». Оре, ки сатрҳои мутафаккир дидаи ӯро кафондаасту дили ӯро пурхун гардонидааст. Ҳамин натиҷаи мулоқот бо халқи рус буд, ки Аҳмади Дониш дар ҷое: «Дар диёри мо аҳли ҳунарро сағиру кабир душман медоранд», — гуфта таъкид кунад, дар ҷои дигар аз забони аврупоие менависад, ки ба кайфияти ҳокиму амирон ва дастбакорони нобакор осори маданияти қадиму бузурги халқҳои Осиёи Миёна аз байн рафта истодааст: «Шумо мева аз ток меҳӯред, дигар ғам надоред, агар бехи ӯро кирм занад ва сарашро сармо».

Моҳияти бузурги дигари муошарату муколамаи донишманд бо аҳли илму адаби Россия дар он аст, ки ба чунин саволи гузоштаи худ ҷавоби мукаммал пайдо карда тавонистааст: «Сабаби чист, ки ҳама донишу фарҳанги махсуси ҳукамои фаранг шуда? Иллат чи, ки ҳама донойии мо гарангу данг»!

Чунон ки дар боло гуфтем, дар ташаккул ва такомули афкори пешқадамона ва маорифпарварии Аҳмади Дониш таъсири маданияти рус омили муҳимме буд. Маҳз ба василаи шиносоӣ бо илму маданият ва кашфиётҳои илмию техникии Россия дар афкори сиёсӣ-иҷтимоӣ ва илмӣ-маданиии ӯ табаддулот ва гардиши қатъие ба амал омад. Аҳмади Дониш яке аз шахсони аввалини тарғибкунандаи маданияти пешқадами рус дар Осиёи Миёна гардид. Ӯ ҳамватанонашро аз мӯъҷизаҳои таърихи олам ва муваффақиятҳои ақлу хиради инсонӣ воқиф мегардонид. Дар вақти тарғиб намудани муваффақияту пешрафтҳои халқи рус Аҳмади Дониш бештар ба ақлу хирад ва тавоноии инсон ситоиш мегӯяд. Аҳмади Дониш ба ҳамватанонаш хабар медиҳад, ки олимон аз дурбини расадхонаҳо «болои кураи Моҳ ва Муштарӣ ва Зуҳал кӯҳу мағора ва чашмаю ҳайвонот исбот кардаанд, ва бал тараддуд доранд, ки ба болои кавокиби сайёр бароянд».

Адибро кошишу ҷустуҷӯхои олимони рус ва Европа чунон ба ваҷд меоварад, ки ӯ менависад: «Онҳо дар он ҷӣ шеби фалаки камар аст, аз ҷавохири арзӣ ва обию хавоӣ ва оташӣ дар ҳама истилою тасаллут ёфтаанд ва ба амалу имтиҳон ва таҷриба кашида».

Воқеаҳои иҷтимоию таърихии он давр, гирдоби тӯфонангези ҳаёт, фавворахои аклу заковати оламиён Аҳмади Донишро ба огӯш кашида, ин фарзанди ҳассосу илмдоттaлаби сарзамини Бухороро ба ситораи кутбнамое табдил дод, ки афкори ӯ ҳомии мардуми заҳматкашу малҳами реши дили инсоният гардид. Баҳри ба чунин дараҷаву маком расидани Аҳмади Дониш мавкеи маданияти пешқадами Россия ниҳоятдараҷа калон буд.

Мавкеи бозъёфту дастрас намудани осори гузаштагон барои омӯхтану тадкиқ намудани ҷараёни зиндагӣ, эҷодиёт ва муайян кардани афкори илмӣ-фалсафӣ ва ҷаҳонбинии онҳо бузург мебошад. Аҳли илму адаб ва умуман хонандаи тоҷик то имрӯз бо баъзе фаслу бобҳои «Наводир-ул-вақоеъ» аз рӯи нашрҳои осори мунтахаби ӯ шиносо буд. Дар соли 1957 Р. Ҳодизода бо унвони «Порчаҳо аз «Наводир»-ул-вақоеъ» бори аввал аз осори Дониш мунтахабе ба табъ расонд, ки хонандагони тоҷик аз он намунаҳои беҳтарини ин асарро мутолаа намудаанд. Баъди ду сол, яъне соли 1959 муаллифи номбурда маҷмӯаи дигареро бо унвони «Асарҳои мунтахаб» нашр намуд, ки дар он бобҳои нав аз «Наводир-ул-вақоеъ» ва матни қариб пурраи рисолаи таърихии «Таърихча»-и Аҳмади Дониш дохил шуда буд. Дар соли 1960 бо унвони «Путешествие из Бухары в Петербург», (тарҷумаи М. Н. Османов ва Л. Н. Демидчик, таҳияи матн аз Р. Ҳодизода), мунтахаби осори Аҳмади Дониш ба забони русӣ чоп шуд ва дар он чандин бобҳои «Наводир-ул-вақоеъ» ба русӣ гардонида шуд. Аммо нашри мукаммал ва илмию интиқодии ин асар то имрӯз анҷом нагирифта ва барои ин шароиту заминаи зарурӣ ҳам ҳозир набуд.

Аз ин рӯ ба муносибати ҷашни 150-солагии (с. 1976) таваллуди ин донишманди закӣ ходимони Сектори Нашри Осори Фалсафии Шӯъбаи Фалсафаи АФ РСС Тоҷикистон барои тайёр кардани матни илмӣ-интиқодии «Наводир-ул-вақоеъ» ба ҳуруфоти имрӯзаи тоҷикӣ ва дертар ба ҳуруфоти арабӣ қарор қабул карда, ба кор шурӯъ намуданд.

Дар захираҳои дастнависҳои Иттифоки Советӣ то ҳол вуҷуд доштани ҳашт нусхаи «Наводир-ул-вақоеъ» маълум аст. Аз ҷумла як нусха таҳти рақами В—716 дар ШЛ НШ, чор нусха таҳти рақамҳои № 2095, 4266, 814, 5693/XII дар Тошканд ва се нусха таҳти рақамҳои 2012, 761, 862 дар Душанбе (Институти Шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон) маҳфуз мебошанд. Дар байни ин нусхаҳо дастнависи В—716-и ШЛ НШ дастхати худи муаллиф буда, арзиши бузурги илмӣ дорад. Вале чунон ки адибон қайд намудаанд, Аҳмади Дониш худ боз чанд таҳрири «Наводир-ул-вақоеъ»-ро доштааст, таълифи онҳоро дар вақти ҳаёташ анҷом дода будааст. Дар натиҷаи муқобала ва тасҳеҳ равшан гардид,

2—375

ки нусхаи рақамҳои 2012, 761-и Институти Шарқшиносии Тоҷикистон аз нусхаҳои беҳтарин мебошанд. Аз ин ҷиҳат нусхаи В—716-и ШЛ ИНШ, ки бар хатти худи Аҳмади Дониш китобат шудааст, асоси матни ин нашр интихоб шуда, нусхаҳои 2012 ва 761-и Душанбе барои такмил ва тасҳеҳи матн интихоб гардид.

Дар натиҷа матни илмӣ-интиқодие, ки ҳоло хонандагони арҷманд дар иттиҳод доранд, дар асоси ҳамин се нусхаи мӯътабар мураттаб гардидааст. Нусхаи В—716, ки соли 1299 ҳ. (1881 м) навишта шудааст, асосан саҳв надошта балки гузаштҳои қаламӣ дорад, ки аз онҳо матни дастнавис халалпазир нагардидааст. Нусхаи рақами 2012 ба фармудани Шарифҷон Махдуми Садри Зиё дар соли 1316 ҳ. (1898 м) аз ҷониби Абдулвоҳид ибни Бурҳон (Мунзим) китобат шудааст. Ин нусха яке аз нусхаҳои беҳтарини «Наводир-ул-вақоеъ» мебошад, ки дар он низ саҳви ҷиддие роҳ наёфтааст. Нусха бо аломати шартии «А» ишора мешавад.

Нусхаи рақами 761 аз ҷониби котибон—Мирзо Қамар ва Ҳабибулло Махдум дар соли 1355 ҳ. (1936 м) китобат шудааст. Ин нусха аз ҷиҳати саҳеҳии матн нисбат ба нусхаи 2012 каме пасттар меистад, вале аз дигар нусхаҳои «Наводир-ул-вақоеъ» хушхат ва хонотар аст. Мо ин нусхаро бо аломати шартии «Б» ишора намудем.

Тарзу услуби матни интиқодии ҳозираи «Наводир-ул-вақоеъ» асосан ба талаботи тайёр намудани матни интиқодии маъмулӣ мувофиқ аст. Бинобар он ки мо дар иттиҳод қариб ду навъи асарро дорем, яъне нусхаи В—716-и асосӣ корро ташкил дода аз нусхаҳои таҳрирёфта тафовут дошта, аз бисёр порчаҳою қисматҳо холӣ буда, дар он тағйиру табдили калима, ибора ва ҷумлаҳоро фаровон дучор мекунем. Дар натиҷа ба тайёркунандагони матни илмӣ-интиқодӣ лозим омад, то ки он қисматҳою порчаҳо ва калимаю ибораҳои дар нусхаҳои «А» ва «Б» мавҷуда, ки барои такмил додани маънои матни нусхаи асосӣ хизмат менамоянд, дохил кунанд. Калима, ибора, ҷумла ва порчаҳое, ки аз ду нусхаи сонӣ ба асл ворид гардиданд, ба қавси чоркунҷа [] гирифта шуданд. Агар калима, ибора, истилоҳ ва ҷумлаю порчаҳо аз нусхаи «А» дохил шуда бошанд, бо аломати қавси чоркунҷаи якнуқтадор []' ва агар аз нусхаи «Б» бошанд, онгоҳ бо аломати қавси чоркунҷаи дунуқтадор []'' ишора шуданд. Тафовут ва тобишҳои маъноӣ доштани ин ё он калима, ибора ва қисмати ҷумлаҳо дар поварақ бо нишонаҳои рақамҳо оварда шуданд. Бинобар зарурияти нашриёт ҳар як боби асар алоҳида бо тариқи муттасил шуморагузорӣ шудааст. Ин ё он калимае, ки маъноро халалпазир карда, ба ҳусни китоб зарар мерасонд, қайд нагардиданд. Калимаи дар нусхаи асл буда, вале дар ду нусхаи ёрирасон вуҷуд надошта, бо аломати ситорача (*) ишора шуд. Ибора, истилоҳ, ҷумла ва порчае, ки дар нусхаи асл буда, вале дар нусхаҳои «А», «Б» вуҷуд надошта бошанд, дар болои калимаи аввал аломати ситорачаи дефисдор (*‾) ниҳода дар охири он аломати ситорача (*) гузоштан раво дониста шуд.

Агар калима танҳо дар нусхаи «А» вуҷуд надошта бошад, он гоҳ бо аломати ситорачаи якнуқтадор (*.) ишора карда шуд. Ҳамин воқеа бо нусхаи «Б» рӯй дода бошад, бо аломати ситорачаи дунуқтадор (*..) ишора кардем. Дар мавриди вуҷуд надоштани ибора, истилоҳ ва ҷумла агар аз нусхаи «А» бошад, дар калимаи аввал аломати ситорачаи дефисдор (*¯) дар охири он ситорачаи якнуқтадор (*˙) гузошта шудааст. Чунин воқеа бо нусхаи «Б» рӯй дода бошад, онгоҳ дар болои калимаи аввал аломати сиротачаи дефисдор (*¯) дар охири он аломати ситорачаи дунуқтадор (*¨) гузоштан маъқул дониста шуд.

Порчаҳое, ки аз ҷиҳати дарбар кардани матнӣ ба ҳамдигар қаробат дошта, вале сохти ҷумлаҳо дорои тафовути зиёде бошад, онгоҳ чунин порчаву қисматҳоро ба тариқи мулҳақот дар охири китоб таҳти сарлавҳаи «Илова» оварда шуда, дар варақи он саҳифа «Нигаред ба илова» қайд гардидааст.

Баъзе калимаҳое, ки аз одоб берун буда, хондану шунидани он дилхоҳ нестанд, лозим дониста шуд, ки ҳарфи аввал ва охири он оварда шуда, дар байнашон сенуқта (...) гузошта шаванд. Ба воқеаҳои ҷойивазшавии ҷумлаҳо, порчаву абзацҳо дучор омадем, ки онҳоро дар поварақ ба тариқи «Пеш ё пас аз ду ё се абзац ё ҷумла омадааст,» — гӯён ишора кардем. Китоб бо тавзеҳоти зарура таъмин карда шуда, дар охири он лаҳани луғот ҷониз шумурда шуд. Ибора, истилоҳот ва ҷумлаҳои арабӣ дар лоҳунак гирифта шуда, тарҷумаи тоҷикии он дар охири китоб бо нишондоди саҳифа оварда шудааст. Дар болои калимаҳои тавзеҳдодашуда ва ибора, истилоҳоту ҷумлаҳои тарҷумашуда аломати ҷамъ (+) гузошта шудааст.

Дар муқоисаю муқобалаи матни ҳозиршуда ва тарҷумаи калима, ибора, истилоҳоту ҷумлаҳои арабӣ ходими калони илмӣ — И. Ализода ва ходимони илмӣ М. Исоев, Н. Икромов, М. Бобоев ва С. Раҳимзода фаъолона иштирок намуданд.

Бинобар он ки ба ҳуруфоти имрӯзаи тоҷикӣ ба нашр расонидани матни илмӣ-интиқодӣ таҷрибаи аввалин аст, лаҳзаҳои аз назару диққати тайёркунандагон берун мондан ва то андозае ба саҳву гузаштҳо низ бархӯрдан мумкин аст. Умедворем, ки хонандагони мӯҳтарам фикру ақидаашонро изҳор намуда, барои беҳтар намудани сифати матнҳои илмӣ-интиқодие, ки минбаъд бо ҳуруфоти имрӯзаи мо нашр хоҳанд шуд, кӯмак мерасонанд.

Имконияти нашриётро ба инобат гирифта, асарро ба ду қисм тақсим намудем. Нашри қисми сонии он баъд аз нашри қисми аввал ба амал хоҳад омад.

А. Девонақулов

БИСМИЛЛАҲ-АР-РАҲМОН-АР-РАҲИМ

Ҷавоҳири обдори ҳамду сано нисори атабаи уббуҳати султони қоҳири шомилқудрате, ки ҳоҷиби боргоҳаш Ҷабраил+ ва ақли кулл аст. [Ва]" лаолии шоҳвори маҷду ало, дисори суддаи салтанати қаҳрамони қодири комилиродате, ки ноиби даргоҳаш инсонкулосаи обу гил ба маҳзи мавҳибати бе иллат Одамро носиган эҷод ва ихтироъ гардонид ва хилъати хилофат дод на ҷоче аз лавлок [бар сараш ниҳод,]" то мунтазими низоми олами мулку малакут бошад. Ва аз авлоди кибораш ҷамъеро барои канифи ҳақоиқи малакути аъло ва асфал аз мураккабот ва муҷарралот баргузида, ба рисолату нубуввват ихтисос дод. Саркардаи онҳо суратан ва маънияи расули Ҳошимӣ+ ва Муҳаммади+ арабист «салли ва саллам олоҳума алайҳӣ ва ало ихвониҳӣ мокатабат-ил-ақлому ва таят-ил-ақлому ва мазият-ил-лиёли ва-л-айёмиҳ»+. Ва аз аҳфоди кироми зовкро барои халли ҳақоиқи малакути асфал аз ҷисмониёти мураккаба ихтиёр намуда, икличту аморат бахшид, ки пешвои онҳо уламо ва салотинанд.

Ва билҷумла Одам ва зурриёташро бар хушку тар тасаллуту тағаллуб дод ва бар моҳ то моҳӣ тафаввуқу тафаззул [бахшид]" ва соири мукаввинотро аз басита ва мураккаба маҳз барои ӯ ва ҷиҳати ӯ ва ба сабаби ӯ овард ва аз шариати ҳақка роҳе васеъ ба сӯи хеш кушод ва аз китобу суннат даре[1] ба урдӯи куд.[2] Гумроҳ он, ки бар ин роҳ наравад, мудбир он,[3] ки аз ин дар баргардад. [Ва]" чунин худованди меҳрубони поку мукаддасро, чунон[4] ки ӯ донад ва худ хоҳад, ҳамду сано бод. Наъте, ки муносиби қудсу азамати ӯ бошад, аз кому забони мо наояд, васфе, ки мутобиқи таназзӯҳу кибриёии ӯ бувад, аз каломи баёни мо сурат нагирад: «Фа-лак-ал-ҳамду мала-ус-самовоти ва-л-арзи ва малаа мо байнаҳумо ва малаа мо шиъта мин шайин баъду.+»

Аммо баъд чунки тӯял бандаи «заиф-ал-муфтақиру ило афви раббиҳи-л-борӣ+ — Аҳмад ибн-ан-Носир ас-Сиддиқи [ал-хифо]" ал-Бухорӣ, ки ба[5] тақозои фитрат ва муқтазои[6] ҷибиллат

[1—2] А — даре ба ӯ рӯй намуд; Б — бобе ба урдӯи худ ниҳод

[3] Б — касе

[4] Б — ҳамчунон

[5—6] Б — ба муқтазои фитрат ва давоии

ҳам аз сиғари син, ки чашми ман ба ҷаҳони фарох боз шуд, руҷӯъ ба завоиду фавоиде, ки абнои ҷинсро тарози ҷома ва зеби ҷома аст, аз татаббӯи имлою иншо ва хома оварда, баъд аз эҳрози фазоили муктасабӣ ва резачинии моидаи арбоби дониш маводди бисьёр аз никоту ишорот, ки хулоса ва натиҷаи масоили илмия аст, дар хазинаи мударикаам ҷамъ омада буд.

Агар маро дар казияе шубҳа афтоди ҳам, он шубҳаро баъд аз таваҷҷӯҳ [ва тафаккур]*'' аз замири худ ба далоил ҳал кардаме бе он ки руҷӯе[7] бо ғайр орам ва аз касе пурсам.[8] Ва ҳар чӣ аз ҳар кӣ шунудаме, ки муаллал ба ҳикмате ва маъниате буд, агар муҷмал буд, ба тафсил бинавиштаме ва агар муфассал [буд], муҷмал кардаме. Ва дар ҳақиқати ҳар қавле ва феъле нигаристаме ва бар зоҳири чизҳо назар наандохтаме ва бар ботини он таваҷҷӯҳ сохтаме. Ва чун замона ва аҳли он мустаъидди инчунин шуғл набуд, ман худро бад-ин тариқа машғул доштаме, то бад-ин восита ҳикоёту ривоёт аз он чи диддаву шунида будам, дар шаққоту авроқ ҷамъ шуда, абнои ҷинс барои таҷҷуб мебурданд ва мутолаа мекарданд, боз меоварданд.

Азбаски бозори фазлу ҳунар ба аворизи лоҳиқ ва хориҷӣ касоду нороҷ буд, абнои рӯзгор тадвину таълифи иборату никотро муфарраг анҳу дониста, гумон мекарданд, ки аз барои карди он қуввати иҷтиҳодия ё кашфу вилоят ба кор аст. Ва бе ин ду сифат мумкин набувад, ки шахс[9] китобе таснифу таълиф кунад. Ва ҳол он ки дар мамолики Эрону Исломбул ва Фарангистон ҳарсола зиёда аз понсад китоб дар қавоиди фунуну улум мудаввам ва муаллаф мешавад, ки соҳибони он ҳанӯз зиндаанд. Ва салотине, ки ба номи онҳо мушаххас намудаанд, алҳол бар ҳаётанд. Чун мардуми мо*'' онҳоро намебинанд, ба шунида эътимод наёранд, балки худ аслан аз ин замин[10] зиёда ба замини[11] дигар эътиқод накунанд. Ва ин мардум он чи дар мобайни авроқ ёбанд, [агар ҳама пучу музахраф бошад,]'' насси котеъ гумон кунанд ва он чи дар кутуби мутадовилаи эшон, чун «Сайқалинома» ва «Бӯмуслимнома» набувад, онро пучу[12] музахраф шиносанд.[13] Бинобар ин аксари афозили ин диёр ин шуғлро ҳамл ба молихӯлиё ва савдо карда, бо муҳаррири сутур муонид [ва зидд] буданд ва мегуфтанд: «Ҳозо ифкун ифтариҳӣ ва аонаҳу алайҳи қавмун охаруна.*'». Ва он чи маонии баланд, ки дар калимоти ман меёфтанд, донишварон ранг бар рух мешикастанд ва аз қадру маҳалли ман хориҷ медонистанд* ва ноқисторон бил-кулл ба инкор мебаромаданд. Чунки[14] ман[15] бо халқ ба либосе баромада будам, ки ба ҳеҷ қалом аз олиму ҷоҳил мувофиқат надошт, на дастору шона, ки сару ришро[16] ороям [ва]'' дар қатори уламо бошам ва на қорду фӯта, ки [дар камар бандам ва]''

---

[7] Б — руҷӯъ
[8] Б — савол кунам
[9] Б — шахсе
[10—11] А — замона ба замин; Б — замин зиёда ба замине
[12—13] Б — лағву саҳв додаанд
[14—15] А — Чун ман ки
[16] Б — риш

аз зумраи чухало бароям. Бад—он сабаб, ки атвори хеч як аз абнои рўзгор дар назарам[17] писанд наёмада буд ва рафтори хеҷ кадом матбўи хотирам[18] наяфтода, аз ғояти дилгирӣ ва дилтангӣ барои рафъи ғаму ҳамм ҳам, дар ҳузури аҳбобу асҳоб калам бармедоштам ва сафҳаҳо сиёҳ мекардам, ки маъниҳои равшантар аз Моҳ дошт. Ва он чӣ муаллифин барои тадвин ҷои хилвату назеҳ талабанд, ман дар маҷмаъю харобаҳо ва мақобир дар ҳузури руфақо бехтар иншо ва имло менамудам:

[Рубой

Ғам нест гар аз фаҳми камолу нуқсон,
Бар такрирам барад касе лағву гумон,
Килкам бе хост нақшбанди шавқест,
Гар зуку сағ офарида, ҳақро чӣ зиён!][*]

Ва биљумла онон, ки бо ман мизоҷдон буданд, баъд аз бурду[*] овардани нусхаҳои ман ва ташаттути авроқи он ва тақаддуму таахҳури ривоёт ба восита дахли ҳикоёти дигарон[*] ибром оварданд, ки «ҳайф бошад, ки он чи навиштаи, ба бод равад ва дар об афтад ва[19], хок шавад ё бисўзад.[20] Онро аз суханони дигарон ҷудо кун ва ба як ҷо ҷамъ овар, ки аз ту ҳамин боқӣ монад ва мўҷиби ёдварии аҳбоб шавад, то набошию бошӣ ва миринию намирӣ».

Фалоҷарам, он чи дар дафотир ҳозир дидам, дар ин авроқ кашидам, хотири аҳбобро[21] ва ҳува-л-муваффику ва-л-мўину.[*] [Ва онро ба «Наводир-ул-вақоеъ» мавсум гардонидам, чунки ҳар кадом аз ҳикоят ва ривоят, ки дар ин маҷмўа қаламӣ шуда, мавқуф бар муқаддима ва сабабе будааст. Ва бар таҳрири ҳар як иллате муқаддам афтода, ки он дар зайли он қисса марқум хоҳад шуд.]

ФЕҲРИСТИ[22] МУНШАОТ, КИ ҚА-ИНАҲУННА ҲУРУН МАҚСУРОТУН ФИ-Л-ХИЕМ АСТ ВА[*] МУСАММО БА «НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ»[*]

Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн ва ҳадди уқуқи онҳо.
Дар таҳқиқи матои дунё ва ҳақиқати муомалоти он.
Дар таҳқиқи таърихи олам ва тафтиши ҳудусу қидам.
Дар иллати накбати уқало ва сабаби давлати суфаҳо.
Дар ҳикояти фаромўшхона ва баёни қурби соат.
Дар ҳикояти ҳоҷӣ ва манофеи сафар ва хислати занон.
Дар ҳикояти Абулқосим-бӣ, сафари Русия.
Дар сафорати Абдулқодир-бӣ ва аҷоиби ҷашни Русия.
Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва ғанои марди аҷамӣ.
Дар таҳқиқи ишқу муҳаббати ҳақиқӣ ва маҷозӣ ва одоби ишқбозӣ.

---

[17] Б — назар
[18] Б — хотир
[19]—[20] Б — ё бисўзад ва хок шавад
[21] Б — асҳобро

Дар одоби никоҳ ва баёни хусумати модаршӯ.
Дар таҳқиқи қазову қадар.
Дар таҳқиқи рӯҳ ва нисбати таалluқи ӯ ба абдон.
Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳо ва пешаҳо.
Рисола дар назми тамаддун ва таовун:

МУҚАДДИМА

Дар таҳқиқи он, ки одамӣ барои чӣ махлуқ шуда?

ФАСЛИ АВВАЛ

Дар фазилати аморат ва раёсат.

ФАСЛИ ДУВВУМ

Дар сулуки умаро бо сипоҳ ва хадам ва ҳашам.

ФАСЛИ СЕЮМ

Дар тариқи раиятдорӣ ва фуқаропарварӣ.

ХОТИМА

Дар таъйини маҷлису муошарати мулук бо нудамо ва муқаррабон.

Дар* таҳқиқи ҳайати арз ва таковвуни маодин ва муносиб золика.

Дар фараҳи баъд аз яъсу хумул ва иҷобати дуо ва радди он.

Дар наводири ҳолоти ашхос, ки аз ҷанги сибоъ ҷастанд.

Дар таъбири рӯъё, ки далолат бар ҳудуси воқеа мекард.

Дар таҳрири маонии баъзе абёт, ки афозили аср истидъо намуда буданд.

Ҳикояти бӯзинаи таббох.

Дар маънии ҳадиси сақф-ул-ҷаннати арш-ур-раҳмон ва баёни ҳашру нашр.

Дар ташхиси ахлоқи инсон.[22–23]

[22–23] АБ — Нигарад ба илова

ДАР ТАҲҚИҚИ[1] ҲУҚУҚИ АБАВАЙН ВА ҲАДДИ УҚУҚИ ОНҲО[2]

Аз иттифоқоти ҳасана рӯзе тарҳи маҷлисе афтода буд бо ҷамъе аз аҳбоб ва адавоти айш аз ҳама боб омода аз маю мутрибу ниҳиди сода ва дари шикоят аз бемеҳриҳои гардун аз ҳар тарафе кушода. Дар фаслу боби маҷлис баъзе аз бедирами меноланд[3] ва бархе аз дастгоҳи айшу хуррами ва ҷамъе аз душвории касбу зироат,[4] ҷавке аз суҳбати роҳи нижу[5] муҳаббат.[6] Яке аз беилтифотии амир, дигаре аз бепоиатии[7] вазир, яке аз сахтии сафар ва дигаре аз беэҳтиёти ҳазар. Яке мегуфт: «Падарам ҷафокор аст», Дигаре мегуфт: «Модарам саросар озор», то сухан дар ҳадди ҳуқуқ ва меъёри уқуқи абавайн қарор гирифт. Ва ҳар касе дар ин боб тавичехе ба кор мебурданд ва ба итоати абавайн ба ҳама ҳол тарғиб мекарданд. Яке мегуфт: «Чун ман дар иёли падарам, агар юхори эҳтиёҷ кунам ва дар мутолаба ибром барам, ҳукм ба куфру исьёни ман мекунад». Дигаре мегуфт: «Дар умури саҳлатулҳусул, ки карду[8] нокарди[9] он дар шариату футувват билах ва исме надорад, агар иқдом намоям, модар садои иқоку шикок мезанад». Яке гуфт: «Падар маро барои инфоқи аҳмаки ба умури номашрӯъ рухсат медиҳад ва агар ибо кунам, озурда мешавад у оқ мекунад». Дигар мегуфт: «Модарам мутриба аст, хоҳарамро ба рақсу самоъ тарғиб мекунад, вай мутаҷаффир аст, бонги шиқоқ бар[10] ӯ мезанад».[11] Яке ба тарики мустафти савол мекард, ки «аззоон чӣ гӯянд дар ҳаққи падаре, ки фарзанде дорад ба тақозои ҷибиллат моил ба салоҳ аст ва ин падари ҳуни ва роҳзан дар авқот, ки ба қатъи роҳ бармеоянд, писарро бо худ мебарад, то машқ диҳад. Баъд аз задани корвон ва гирифтории эшон, писарро бифармояд, ки ягон[12]— ягони эшонро[13] сар бурад, ки «мурғи сарбурида[14] бонг наёрад».

---

[1] Б — исботи
[2] Б — эшон
[3] А — меноланд
[4] Б — тиҷорат
[5—6] Б — ҳирфату зироат
[7] Б — бемурувватин
[8—9] А — карданокарда
[10—11] А — бармезанад
[12—13] Б — эшонро ягон—ягон
[14] Б — сарбурда

мабод ки аз инон яке дар шаҳр ояд[15] ва аъвон [ва] ҳокимро барои ҷустуҷӯи дуздон барорад, ин*** писар бо он ки «ба буридани сари гунҷишк» бинобар утуфати замир ҷуръат надорад,*** агар дар он амри хатир иқдом кунад, дилаш рухсат намедиҳад ва агар накунад бар хилофи марзии падар рафта [бошад]' ва оқ гашта».

Дигаре истифто менамуд, ки «модаре дорам ҳариф шуда, агар саранҷоми мӯҳимми манзил*** ба модар супорам, аз ӯҳда барнамеояд,[16] агар ба дасти зани никоҳам, норозӣ аст.[17] Ва бар сари ҳар обу таом ғавғо бунъёд мекунад ва зиддасарию зиддаталабӣ мекунад, то[18] ҳадде, ки [гӯӣ]' дигаронро ҳеҷ ҳаққе намемонад,[19] гӯё ҳама азони ӯст ва барои ӯ. Собиқ ду зан аз ман ба талоқу фироқ овард ва дар зани сеюм низ ҳол ҳамон аст, ки дар аввал ва дуввум. Ва ба ҳеҷ кадом мувофақат кардан наметавонад ва ба сари ҳар хон нукле, ки дар миён ниҳад, ақоқу шиқоқ аст. Агар ба ҳуқуқи зан қиём орам,[20] модарам хушнуд намешавад, магар[21] ба талоқ, ки ҷабре ихтиёр кунам. [Ва]' ҳадди ҳуқуқи занон бар ҳамгинон равшан аст ва[22] ҳадди ҳуқуқи модарон номутаайин, ман ташхис[23] натавонам кард, ки риояти кадом тараф кунам. Агар ҷониби модар гирам, бояд ки аз ҳаққи зан даст бардорам ва агар тарафдории зан кунам, бояд ки оқи[24] модарро ихтиёр намоям. Ва ҳол он ки риояти тарафайн мансусун-беҳ ва воҷиб-ул-итъён аст. Ва дар эҳсон бо** абавайн нусуси беҳира ворид аст ва дар уқуқи ондо ваъиди ҳоила ҳомил. Охир, мавриди эҳсон кадом синф аз абавайн бошанд? Ва фарзанд ба кадом ҷарима ба уқуқу онҳо гирифтор ояд ва меъёри эҳсон чист ва то кучост ва ҳадди исъён кадом ва дар куҷо? Ва сабаб чист, ки дар кутуби мутадовила дар ин боб чизе тасреҳ накардаанд ва ҳадде муқаррар нанамуда, то абавайн аз он таҷовуз накунанд. Ва писарон низ бад-он тан дардиҳанд ва осӣ нашаванд. Бо он ки дар ҳар шаҳре[25] ободе маҳкамаи қозӣ ва равнақи доруламора[26] аз ғавғои ақоқу шиқоқи падару писар ва зану модаршӯ мешавад, то ки авлодро маҳрум аз ирс мекунанд. Ва ҷаро ҳазрати муфтӣ тафтиш намекунад, ки ин писар ба кадом амал маҳрум аз мерос мешавад ва ин зан ба кадом ҷарима ба талоқи боин мубтало мегардад? Ба ҳамин гуноҳ, ки ин писар дар амри номашрӯъ итоати падар накарда[27] ва ин зан бар тибқи марзии модаршу нарафта».

---

[15] Б — равад
[16] А — намебарояд
[17] Б — мешавад
[18] Б — ба
[19] Б — нябошад ва гумон дорад
[20] Б — дорам
[21] А — дигар
[22] Б — аммо
[23] Б — ташаххус
[24] Б — уқуқи
[25] Б — шаҳре
[26] Б — доруламтисоб
[27] Б — накардааст

Баъд аз истимои ин масъала асҳоб ҳар кадом мутараддид шуда, тамассук ба зоҳири нусус аз[28] ҳадису оят намуда,[29] ҷавобе мегуфтанд. [Ва]* баъзе ҷонибн моларро тарҷеҳ медоданд, ки «ба ҳама ҳол фарзанд ба ризои модар равад». Баъзе ҷонибн занро риоят мекарданд, ки «утуфат ва раъфат бар занон маъмуруин — бех аст». Ва баъзе таҳлид мекарданд, ки «итоати волидайн, агарчи фосиқ бошанд, воҷиб аст».

Ва ҳеҷ ик ба ҷавобе, ки ташаффии дили соил кунад ва ишкол аз миёна бархезад, муваффақ нашуда, руҷуъ ба муҳаррири сутур намуданд, ки «туро дар идроки ҳақоиқи умур фаҳме худодод аст,[30] ки дасти саъю касб бад-он ҷо намерасад. Агар дар маворидн нусус бинӣ, эҳтимол, ки пардаи ишкол аз миёна барчинӣ ва ҳадди аҳоку ҳуқуқи абавайн маълум кунӣ». — Гуфтам: «Алҳақ, оёту аҳодис, ки дар боби ҳуқуқи абавайн ворид шуда-аст,[31] бар итлоқ аст. Ва муфассиронн муҳаддисон низ бар[32] итлоқи маонии онҳоро[33] тафсир дода, ҳадде муайян нанамудаанд. Нусусро аз зоҳир баровардан вазифаи мо нест ва он чи муфассирин ва муҳаддисин гуфтаанд, бад-он иктифо бояд кард. Ва** моро намерасад, ки бариин худ дар нусус маонии зиёда малҳуз дорем. Ва моро фармудаанд, ки «ба абавайн некӯӣ кун», некӯӣ кунем. «Ва бо зан некуи кун», некӯӣ кунем, агарчи [он]* дигарӣ норозӣ бошанд.

Гуфтанд: «Ин муфзӣ ба ҳараҷ аст ва ҳараҷ дар дини ислом нест, чи қиём ба ҳаққи дигарӣ чун сабаби адами ризои он дигар шавад. Он чи некуи бошад ва мо маъмурем ба тафаққуҳ дар дин, ки дар амсоли маворид, ки ду насс ба ҳамдигар мунокиз[34] оянд,[35] тафаҳҳус ва таҷассус дар маънии муроди соҳиби насс кунем ва ба қиёсу қавоиди маънии мақсударо дарьёбем, то шубҳа аз дин бархезад, ки дар маҳкамаи шариат ҳеҷ вақте амр[36] ба[37] «ҳаҷ дору марез» накардаанд ва ҳеҷ ҳукме мофавқи тоқати бандагон нанамудаанд».

Гуфтам: «Қиёс ва истидлол низ вазифаи муҷтаҳид аст ва мо на аҳли онем ва печидан дар маънии ояту ҳадис бе қуввати иҷтиҳодия ба муфоди «ман фассара ал-қуръона бираъйиҳи фақад кафара маинҳини анҳу*» аст. Ва аз саводи аъзам, ки шоҳроҳи тақлид аст, берун набояд шуд ва он раҳе, ки обою аҷдод бар он рафтаанд, бояд рафт. Ва худро дар кашмакашн «лам ва ло нусаллим*» набояд андохт». — Гуфтанд: «Авомиру навоҳии нусус, ки мо ба феълу тарки [он]* маъмурем, омм аст, махсус ба баъз дуни баъз нест ва он то нафҳан[38] аввалаи сур мумтадд меравад ва ҳамаи ашхоси инсонӣ мухотабанд ба хитоби «саллӯ ва заккӯ ва ло тусарифу.*» Масалан, то вуқуи растахез, ки агар хитобот хос будӣ, ҳеҷ ҳукме аз замони соҳиби шаръ ба замони соиӣ зад

---

[28]—[29] Б — намуда, аз ояту ҳадис
[30] Б — худододаст
[31] Б — шуда
[32]—[33] Б — маонии онҳоро бар итлоқ
[34]—[35] А — мунокизанд
[36]—[37] Б — ба амри
[38] АБ — нафхан

накардӣ, зеро ки мухотаб набӣ ва[*] асҳоби ӯянд: «Салавотуллоҳи алайҳи ва алайҳим аҷмаъин.+» [Пас, дар ин оят, ки «фалавло нафаруни мин кулли фирқатин минҳум тоифатан лиятафаққаҳу фи-д-дини+», яъне чаро берун наравand дар ғазва аз ҳар қабила яке ё ду ва тоифае бимонанд, то ғавру тааммул кунанд[39] дар дин. Мухотаб дар ин амр аъробанд[40] ва аммо ҳукми фақоҳат ва амр ба ғазо дар дин омм аст. Махсус ба замоне дуни замоне нест. [Ва чунин чӣ, агар шароити ғазо мутаҳаққиқ шавад, ғазва воҷиб гардад, ҳамчунин ҳукме равшан аз китобу суннат мустафод нашавад, тафаққӯҳ дар он лозим ояд, то шубҳа дар дину эътиқод намонад.][*] фақоҳат дар дин иборат аз истихроҷи аҳкомост, мувофиқи марзии шореъ. Агарчӣ дар[**] «Қуръон» ва ҳадис мусарраҳ вокеъ нашуда бошад.

Масалан, агар ғуломе аз ҳузури мавло ва истимои каломи ӯ, ё аз истимои аҳкоми мавло ва таамаммул дар авомиру навоҳии ӯ муддате дар анҷоми кор табиатшиносу марзидон гашта бувад [ва[*]] пояш бад-он ҷо расад, ки агар аз мавло дур афтад, дар ғайбати ӯ амре чунон ворид шавад, ки ҳукми он аз забони мавло нашунида ва дар мукотиботу авомири ӯ надида. Ба сабаби шинохтани маромии мавло саранҷом он муҳим мувофиқи ризои мавло тавонад кард. Ин хислате ҷалилулқадр бувад, назди мавлои ӯ сабаби эътибор ва эъзоз гардад.

Ва[41] дар хабар ворид аст, ки он сарвар саллаллоҳу алайҳӣ ва саллам Маозро+ гуфт: «Чӣ хоҳӣ кард дар он вақт, ки корҳо дар ғайбати ман бар ту ҳозир хоҳанд шуд [бас, мушкил][**]?» Арз намуд, ки «китобуллоҳро муовина хоҳам кард». — Фармуд[*]: «Агар дар он ёфта нашавад, чӣ кунӣ?» — Гуфт: «Суннати расулуллоҳро тафаҳҳус хоҳам фармуд» — Гуфт: «Агар дар он ҳам наёбӣ?» — Гуфт: «Ба[42] раъйи худ машварат хоҳам кард». Он сарвар дилшод гашт[43] ва офарин гуфт.

Ғайри[44] марфӯъ қавли ибни Масъуд+, ки гуфт: «Чун пурсида шуд, яке аз шумо бояд ки назар кунад дар китобуллоҳ: Пас, агар наёбад, онро назар кунад дар суннати расулуллоҳ. Ва агар наёбад дар китобу суннат, бояд ки назар кунад дар чизе, ки иҷтимоъ кардаанд мусулмонон бар он ва илло иҷтиҳод кунад.

Интиҳо. «Сафар-ус-саода» қ. 572+.

Ва имом Ғаззолӣ+ дар исботи иҷмоъ ба ҳадиси: «лоязолу тоифатун мин уммати ала-л-ҳаққи ҳатто тақум-ус-соату+» тамассук карда, ойзан мин «Сафар-ус-саода» қ. 572[**]. [Аммо сабаби манъ аз иҷтиҳод барои он аст, ки аиммаи дин ризвон-ул-лоҳи таъоло алайҳим аҷмаъин чандон саъю кӯшиш намуданд ва баъзи масоил фармуданд, ки агар касе андак фатонате дорад ба қиёсу истидлол аз суханони эшон рафъи ишкол тавонад кард дар ҳар

---

[39] Б — намоянд
[40] Б — аъроби бодиянанд
[41] Б — Чи
[42] А — Бар
[43] Б — шуд
[44—45] Б — Насаред ба илова.

асре ва ахде мувофики замон ва макон. Ва ӯро лозим набувад, ки худ мутасаддии истихроҷи масоил гардад аз ояту ҳадис, то мабод, ки ба нгвое лагзиш ёбад ва халкро ва худро гумроҳ гардонад. Ва он чӣ аз барои иҷтиҳод шартҳо кардаанд ва наҳй фармуда, то ҳар касе барои истихроҷи аҳкоми алоҳида шуғл наёрад ва бувад, ки ба игвои нафс халолеро ба ҳароме ва ҳаромеро ба халоле орад ва зол(л) ва музил(л) гардад. Аммо агар касе ба тарики сидку амонат толиби рушду хидоят шуда, мутаваҷҷехи ҳадис ва оят шавад, маонии максуда мувофики матлуб таҳсил мекунад ва ба тарафи савоб ва хак(к) мулхам мешавад.]"

Пас, то вакте, ки*" хукм дар «Қуръон» ва ҳадис мусаррах ва зохир аст, иҷтиҳодро дар он дахл набояд дод. Ва хилофи он агар дар*' кутуби муҷтахидин хам бaрояд, аз он чашм бояд пӯшид ва тамассук бо «Қуръон» ва ҳадис бояд кард, вагарна[46] насхи «Қуръон» аз кавли муҷтахид лозим ояд. Аз ин ҷиҳат Абиҳанифа+ разиоллоху*⁻[47] анху*[48] гуфт: «Агар кавли маро мухолиф ба ҳадис ёбед, ба девор занед». Дигар, [боре]" гуфт: «Ҷоиз нест амал намудан касеро, то он ки надонад, ки ин сухан аз куҷо гуфтаам».

Ва бар кавли он имоми ҳумом бе муҳобо тамассук намудан ва фикр ва далоил ва киёс нанамудан харгиз марзии он имом набудааст.

Набинин*⁻, ки шогирдони аимма раҳимакумуллоҳро чун аз кавли асотиза итминон ҳосил нагашт, домон аз он маком барчиданд ва бирафтанд, то ки имом Муҳаммадро+ он калар хилоф бо имоми аъзам аст, ки агар онро мазҳаби алоҳида гӯянд, баҷост. Ва мутааххирин чӣ кадар аквоти мутакаддиминро сокит намуданд.*" Пас, агар хол ин аст,*" чигуна эътимод тавон кард бар кавли факехи дилмурда ва аз зохир пай ба маънӣ набурда, ё пои химмат дар майдони тааммул ва тадаббур нанихода, ба таври дуздон назар дар кисаи ҳар ошнною бегона меандозад ва кӯрона даст бар шонаи ҳар окилу девона мегузорад?! Ва аз дидани маънии «Қуръон» ва ҳадис мавкуф ва маъзул бошад ва ҳар сухане, ки дар китобе навишта бинад, хоҳ мувофики «Қуръон» ва ҳадис бошад ва хоҳ мухолиф бе такаллуф ва тафаххус койли он мешавад. Ва баъзе аз ин фукаҳо мутлако «Қуръон» ва ҳадисро надида ва агар дида, ба маънии он гавру тааммуқ накарда ва агар карда ҳам, фикр дар насоеҳ ва ахбору кисас карда ва истинботи аҳкомро муфаррағун—анҳо ҷазм намуда, балки муммтанеъ акида карда, то ки баъзе бар худ билярзанд ва ҷашмпӯшию гурез аз он макомро[49] ихтиёр кунанд ва ба ҳамон таклиди бемаънӣ ба макарри худ раванд, ки[50] мухбири содиқ дар шаъни эшон [51] фармуд:[52] «Рубба ҳамлу фикҳин ғайру факеҳин»+ Пас, дар масъалае, ки амал бад-он муфзӣ ба ҳараҷ ша-

---

[46] А — ва гар
[47—48] Б — раҳматуллоху алайҳи
[49] Б — маком
[50] Б — ва
[51—52] Б — ин табака фармуда

вад, аз оҷиме бад-ин наҳҷ [сухан]'' биниунавем, ё дар китобе навишта ёбем, боад,* ки*' онро ба китобу суннат тавфиқ ва татбиқ диҳем, [агар мувофиқат кунад,]'' онгоҳ амал намоем ва*'' баъзе аз мардумро[53] ба сабаби музовалат дар «Қуръон» ва ҳадис ва ғалабаи нури имон ва саломатии ақлу фатонат аксари масоил ба қиёс кашф мешавад ба ваҷъе, ки шакку тараддудро дар он дахл боқӣ намемонад ва инкишофи ҳаққ мешавад.

Пас, дар ҳар масъала, ки инчунин рӯй намояд, тақлиди кисе раво надорад, чаро ки одамиро парастиш ба ақли худ хоҳад буд, на ба ақли дигарон. Ва бо вуҷуди илм, дар мухолифат ҳақк албатта маъхуз хоҳад шуд. Қола Абиҳанифа* раҳимаҳу-л-лоҳу [таоло]'' ло туқаллидунӣ ва ло туқаллидунна моликан ва ло ғайраҳу ва хузн-р-аҳкома мин ҳайсу ахазӯҳу».+ Ва[54] агар ояте ё ҳадис, ки агар ба зоҳири он амал равад, чанде аз фарзу суннатро ба халал орад, дар ботини маънии он ғавру таъаммуқ намоем ва муродуллоҳу муродуннабиро назар ба муқтазои замону макон муқаррар гардонем ва ҳадд [ва]'' миқдори мо — умира биҳиро+ ташхис кунем ва аз сирати расул саллаллоҳу алайҳи ва саллам ва асҳоби[55] ӯ разиоллоҳу [таоло]'' анҳум қиёс гирем, агар муҷмал аст, баъзе маонии ояи дигар[56] ва ҳадиси дигар[57] бар ӯ маъхуз дорем ва агар муфассал, то ба қадри эҳтиёҷ маъмул дорем. Ва агар мутлақ, ба ҳазфи завоид ва изофот маънии[]'' онро дарьёбем, то нуқсон дар дин намонад ва ғайрро ҷои эътироз набошад, ки каломуллоҳу ҳадисуннабӣ мубарро[58] аз халалу нуқсанд.[59] [ки дар назари нозир дароянд ҳам, аз нуқси ӯ бошад ва адами тафаккуру тадаббур дар атрофи он ва адами риояти замону макон.]''

Масалан, амр ба эҳсон ба абавайн мутлақу муғлақ аст ва]'' дар каломуллоҳу ҳадисуннабӣ дар мавориди мутааддида ворид шуда ва ҳадди он мутааййин нагашта. Агар онро бар итлоқ донем ва мутлақ абавайнро мавриди эҳсон шумарем ва салоҳи ҳоли эшонро шарт надонем бисьёре аз фароизу суннанро ба зиёи оварда бошем ва ба бисьёр аз манҳиёт иқдом намуда, аз дуздию қимору роҳзанӣ ва қатли бағайри ҳақк ва талоқи баҷабр ва қатъи нафақаи зан ва қаҳбагию раққосӣ, ки бисьёре аз абавайн «фи замонино»+ дар ин умур розианд ва фарзандонро дар ин корҳо омир ва соиқид.[60]

Оре тасарруф дар маънии ояту ҳадис муфзӣ ба куфр [ва зандақа]'' мешавад. Агар ғараз он бувад, ки аркони дин ба зиён барад ва амре[61] ва наҳйеро соқит гардонад ва ҳаромеро[62] ба

53 Б — соқибони фитрати солимаро
54 Б — Пас
55 Б — саҳобе
56 Б — дигарро
57 Б — дигарро
58 Б — мубарроест
59 Б — нуқс
60 Б — сой
61 Б — ҳароме амр
62 Б — ҳароме

ҳалоле орад[63] ва ҳалолеро ба ҳароме аз қабили суқути савм ва салот ҷиҳати коҳилӣ ва никоҳи маҳрам ҷиҳати[64] шаҳватпарастӣ ва тарки ғуслу таҳорат ҷиҳати танпарварӣ; чунон ки дар ин[*] амри шанеъ баъзе аз уламои шиаи шанеъа тавағғул намуда, худро матруду малъуни абадӣ сохтаанд, «аозаноллоҳу минҳу[*]». Ва аммо агар ғараз рафъи шубҳа ва ҳалли ишкол бувад, мӯриси фалоҳу наҷот хоҳад буд.

Пас, агар бар тибқи замону макон ва аҳволу аворизи маонии зиёда дар нафс ҳосил шавад аз бавотини нусус дар умури мустаҳабба ва ахлоқу назми маданӣ, ки халқро бад-он интифоъ бувад ва дар анфусу офоқ мутобиқ бошад, нусмираи фавоиди дуньявӣ ва динӣ бошад. Масалан[*] дар насси «ва лиллоҳи ҳаҷҷул-байти мани истатоа илайҳи сабило»[+] амни тариқу зод[65] ва рафиқ ва саломатии нафсро шарт кардаанд, шарти дигар биафзоянд, ки ҳоҷӣ[66] бояд ки бе зану фарзанд бошад. Бе муҷаррадӣ мулоҳизаи фавоиди динию дуньявӣ, ки фарзанди ӯ зоеъ мемонад ва зани ӯ дар фасод меафтад, магар ки зане пир дорад ва фарзанде ба камол. Чи тимори зану фарзанд аз ваоҷибот аст ва қиём ба таахҳуду тарбияти онҳо аз қуработ. Агар бо зану фарзанд равад, дар ҳараҷу тангӣ меафтад, ки бо ранҷи сафар кулфати аёл мунзамм мешавад ва ба ибодати ҳаққа ва маносики ҳаҷ бе машғала натавонад пардохт ва бандагии холис натавонад кард. Пас, агар касе эътироз орад, ки ин шартро муфассирон накардаанд ва дар китобҳо нанавишта, «чӣ гӯянд дар ҳаққи зани ин ҳоҷӣ, ки ба бому дар дарравад ва дар ҳаққи ин писар, ки бо қаландарон ихтилот кунад?» Агар гӯӣ: «Зану фарзанд ба оламе муътамад месупорад». Фаразан,[*] ки муътамад бимирад, ё ба сафар равад, чӣ бояд кард? Пас, ин тафсир дар батни ин ов ҷузъ бошад, ки назар ба фасоди замон дар хотири нозир ояд ва ин таъвил ва тағйири[67] оят набувад. Ва бар он ғайри суфаҳо эътироз наёранд. Пас, агар ин ҳоҷӣ бинобар шуруҷи муфассирон нихад аз барои адои як фарз масдарӣ[*] ҳазор кабираро[68] сабаб[*] шуда бошад ва надониста ва дину дуньёи худ хароб карда, ки маблағи хотир дар ғурбат ба бод дода ва зану фарзанд ба фасод оварда ба муфоди: «қӯ анфусакум ва аҳлайкум норан[+]», иттиқои аҳлу нафс дар ҳазар мумкин аст на дар сафар. Ва он чи баъзе аз муфассирон[69] маонии бисьёр дар баъзе маворид[70] баён карда ва дар баъзе муҷмал гузошта. Ва дар тафсири соир дигаре аз муфассирон ба акси он рафта [ва][*] дар ҷое муҷмал тафсир[71] дода ва дар муфассал иҷ-

---

[63] Б — ниход
[64] Б — барои
[65] Б — истиҳоат
[66] Б — марди ҳаҷкунанда
[67] А — тафсири
[68] Б — кабира
[69] Б — муфассирин
[70] А — маврид
[71] А — тафсил

мол намуда. Ва баъзе маонӣ дар тафсири солис хаст[72], ки[73] мутлақо дар аввалу сонӣ баён[74] нарафта[75]. Муътаризро нарасад, ки гӯяд: «Ин маъниро фалон муфассир нагуфта». Чи он муфассиру муҳаддис бинобар истеъдоди замону макон ва таваффуқи аҳвол ва изҳор ба[*] маонии ҳозира иктифо намуда, ба мозода таваҷҷӯҳ накарда, аз ҷиҳати истиғнои халқу аламе эҳтиёҷи эшон. Ва баъд аз он замон муфассири сонӣ аз ҷиҳати тафовути аворизи ва тағаййуъи эҳтиёҷи халқ таваҷҷуҳи дигар кунад ва бар он маонӣ чизе бифзояд ва ё бикоҳад ҷиҳати равонии аҳкомро; чӣ сувари илмии мозода аз лавҳи маҳфуз нозил таваҷҷуҳ бар замири софӣ аз муҳаббати файз мерасад. Ва ҳамчунин баъд аз ӯ, ки ҳар калом ба он дигар тавфиқ дорад, то қиёми соат, чи эже аъҷози каломи маҷид ва ҳадиси расули ваҳид ин аст, ки маонии мақсуда аз каломи муъҷизнизоми илоҳӣ ва аҳодиси қудсии собити ҳазрати рисолатпаноҳӣ мувофиқи замону макон дар ҳар вақте мустахраҷ ва мустанбат шавад[76] ва[*] то нафхаи сур чандон тафсир дар калом ва шарҳ дар ҳадис кунанд, ки маонии он дар замири ҳеҷ як аз муфассирин ва муҳаддисини собиқ хутур накарда бувад. Ва боз он маънӣ дар он калом ва ҳадис мутобиқ бошад ва маҳмуд бувад, чунон ки[77] филфавр дар нафс қарор гирад. [Ва он чи муфассирон дар баёни зоҳири алфозу маонӣ ва асрори фасоҳат ва маворидаи калом навиштаанд, ба қадри афҳом ва мадорики худашон бошад ва бар ҳасби истеъдоди худи онҳо бувад, вагарна «Қуръон» бас азимушшаън аст. Маонии «Қуръон»-и қадим чунон нест, ки махсус ба ваҷҳе бошад ва дигар ваҷҳро шомил нагардад. Ё он ки ихтисос ба қавме дошта бошад, ё он ки иҳтаое ба ҳолате танҳо бошад, ё он ки ихтисос ба вақте ва замоне, ё аҳлу макона дониста бошад, зеро ки каломи худои ҳамеша зинда аст ва монанди дарахт мева дорад, дар ҳар он самар медиҳад ба изни худой. Ва сухани худойро маргу табоҳӣ рӯй надиҳад. «Ло яътиҳи-л-ботилу мин байни ядайҳи ва ло мин халфиҳи тузайлу мин ҳакимин ҳамидин ва ҳол-аз-Забуру ва золика-т-Тавроту ва Инҷилу бал ҳав-ал-Қуръону-л-муназзал»[*]

— Гуфтам: «Он чи аз ин тақрир додид ҳама савоб ва масъалаи беҷавоб. [аст][*] аз он ҷо, ки халқ ба ҷиҳати фасоди замон ба дини тақлидӣ мукайиданд[78] ва аз амал ба қолаллоҳ ва қоланнабӣ[*] иктифо[79] намуда, ҳукком [аз][*] ҷиҳати сиқли бори таклиф руҷӯъ ба уламо барои тахфиф мекунанд. [Ва][*] уламо ҷиҳати майли риёсат ҳақиқати дину диёнатро ба таъвил мепӯшанд, аз аломати ислом ҳамин азонҳо бар сар аст ва аз шиори имон ҳамон азон бар манора ва бар забонҳо «Қола Абиҳанифа»[80] ҷорист. Аммо дар кирдор ва асрор тафовути фиқҳӣ дар миён аст, ки ба ҳеҷ миллат ошно надорад.

72—73 Б — баён шуда
74—75 Б — мубайин нагашта
76 Б — мешавад
77 А — чунон чи
78 Б — иктифо карда
79 Б — басанда
80 АБ — Абӯҳанифа

Ман боре бо*' яке аз уламои масеҳӣ мусоҳиб будам, ба тақриб гуфтам, ки ҳазрати Масеҳ+ дар зӯҳду тарк то он ҷо ҳиммати олӣ дошт, ки рӯзе ҳаворийин гуфтанд: «Барои ту хонае аз гил бикунем[81], то дафъи ҳарру бард кунад». — Фармуд: «Дар манзили орият лузум[82] надорад[83]». Ин иморати зарандуди[84] ҳафтошьён[85] аз шумо суннати кӣ бошад.» — Гуфт: «Дуруст аст ва он ӯй гуфтӣ, рост аст. Ва ин дин, ки мо дар онем, на миллати Масеҳ+ аст, балки бофта ва сохтаи фалон ва фалон аст, ки дар фалон аср[86] ва аҳл ҷиҳати қабули ҷоҳу раёсат аҳкоми «Инҷил»*-ро ба таъвил тағйир доданд ва аксари муҳаррамотро ба ҳалолӣ овардаид [Ва аз ҷиҳати хамру ҳурмати хатна]" рафта-рафта фиску фасод дар мизоҷи мардуми мо*'' то бад-он ҷо қарор мутамаккин гашта,[87] ки мумкин нест, ки тадорук шавад ва сухан дар ҳақиқати дину диёнат равад. Ва ту худ нек дарнигар дар ин дин, ки шумо доред ва ба забон иқрор ба*'' калимаи тайиба доред[88] ва мо ҳам ба забон мегӯем. [Дар он дин, ки салафи солиҳину саҳобаи расул ва тобиин доштанд, ӯй шабоҳат дорад?!» Он гоҳ сирати салафро[89] бар шумурд, мабҳут ва мутаҳайир бимондам.

Пас, дар чунин замон сухан аз ҳақиқати дин рондан, худро дар маъризи хитоби хавоссу авом нишондан аст. Масалан, ба воситаи ҳубби зино ва сирқат агар касеро наҳӣ кунӣ ва ба таъзибу ҳалоки нафс таҳлил фармоӣ, гиребонат гирад ва гӯяд: «Ба ваъдаи расул алайҳиссалом[90] мункирӣ, ки фармуда ба такрору таъкид, ки гӯяндаи «ло илоҳа иллаллоҳ» ба биҳишт меравад, агарчӣ зинаю сирқат кунад] ва дар дили касе, агар заррае аз имон бувад, ба наҷоту фалоҳ мерасад. Беҳуда мардумро матарсон ва аз таматтуъу айш монеъ машав». Ин аблаҳ надонад, ки он ваъда маҳмул бар тарғиб аст, то халқ ба имону ислом майл оранд, дохилӣ хориҷ нашавад ва хориҷӣ дохил гардад. Ё[91] агар ин калима[92] бигӯянд, ин миқдор савоб дар номаи аъмоли ӯ]' сабт мешавад, барои музоҳалати зикр аст, то дилу забон аз фаҳшу лағв[93] ба ин калима одат кунад.[94] Пас[95], мусмири савобу натиҷа шавад ва илло гадоён дар ҳар рӯзе як лак бор «оллоҳ, оллоҳ «мегӯянд [дар шавореъ]" собит нест, ки каффораи сағоир шавад, то ба кабоир чӣ расад. Пас, маънии сареҳи мустафодаи ин ваъда он бувад, ки «ло илоҳа иллаллоҳ» гӯяд ва ба мосаво напардозад ва «оллоҳ» аз қалб гӯяд, ки «зҳроки ҳавои ботила кунад».

---

[81] Б — созем
[82—83] Б — иморат натавон кард
[84—85] Б — зарандудаи ҳафтошьёна
[86] Б — замон
[87] Б — гирифта
[88] Б — мекунед
[89] Б — салафи исломро
[90] Б — саллаллоҳу алайҳи ва саллам
[91—92] А — Агар ин калима нагӯяд ё ин калимаро агар
[93] Б — лаҳв
[94—95] Б — гирад. Онгоҳ

Ва аммо итлоқи ваъдаҳо ҷиҳати он аст, ки дар аввали ислом чун муъминон камтар буданд, барои ташвиқи ҳозирин ва тарғиби ғоибин ҳама ваъдаҳо бар итлоқ рафта ва илло баъд аз таълими ҷазои сиркат ба қатъи яд ва ҷазои зони ба раҷм ва фазиҳат фасхи ин ваъда лозим омад. Пас, амсоли ин ваъдаҳо як навъ ишора ба ғуслу татҳири дил бошад аз масавио ба тариқи рамз, ки банда истеъдоди тақарруб пайдо кунад ба мабдаи хеш, на ки дар зоҳири он иктифо кунад, балки ба маънии он амал орад. Масалан, агар султон касеро аз матбах ё гулхан биталабад, ӯ муҳтоҷи ғуслу татҳири либоси тоза бошад. Мабӣниҷӣ ӯро ба ҳамон ҳол пеши султон набарад, балки аввалан ӯро амр ба покӣ ва назофат кунад ва кисвати фохира бипӯшонад ва дуои салоси маҷлиси мулук биёмӯзонад. Ва онгоҳ тариқи духул таълим кунад, то шоистаи бисоти қурб гавонад шуд. Пас, гулхан дар ин мисол куфри мутлақ бувад, ислом—дарё, имон—либоси тоза,[96] дуою сано—вазоифи аврод ва азкор, бисоти қурб—руҷуъ ба мабдаи ҳақиқӣ бошад.[*]

Пас, муфоди ваъдаҳо ҳама амр бар танзиф ва татҳир бошад. Ва ҳамчунин[97] аст ваъда ба чидани резаи хон, ки шукри неъматро мобақия аз неъмат ба тахти по наяфканад,[98] балки ба мурғон диҳанд ва дар таом хӯрдан аз ҳайвонот мумтоз бошанд. На ки маънӣ ин бошад, ки таоми хушу лазиз бихӯранд ва баъд резаи онро ина[*] бардоранд, ки кобини ҳури биҳишт хоҳад буд ва] ҳол он, ки рафтан ба биҳишт ва расидан ба ҳур ва қусур, агар муяссар шавад, дар тарки шаҳват ва лаззат аст ва қатъи ҳавою ҳавас. Ли қавлиҳи таоло: «Ва аммо ман хофа мақома раббиҳи ва наҳия-л-нафса ани-л-ҳаво фа инна-л-ҷаннати ҳия-л-маъво.[*]»

Байт

Неро[*] ҷид дар тарки лаззату ҳавас мебояд,
Мем то шудан шаҳд аст, натвон кард зи шаҳд[*]
Найми хуля ҳолва аст бар каси Сонид,[*]
Ки дасту лаб ба найми ҳалвои наёлояд.

Ва ҳамчунин аст маънии ваъда ва шумурдан савоб ба таълим ва таъаллум, то навъи[99] улум[100] боқӣ монад. «Ва уламою умматӣ каанбиёи Бани Исроила»[*] маҳмул аст бар уламои илми охирати аз асҳоби фақру таҷрид, ки бар ботини шариат мераванд ва халқро аз ғавоят ба ҳидоят мехонанд, на[101] уламои русум, ки[*] эшон ҷоҳилонанд ва илмро василаи касби ҷоҳу мансаб намуда ва шаръро маҳкуми амру ҳукм гардонидаанд: «Ва лайса-л-хабару каалмуъоина.[*]»

Набиня, ки ба сабаби фурӯгузоштан аркони дин ва майли уламо ба мулоҳанату зоҳирбинӣ ва инҳирофи табъи ҳукком ба

96 Б — покиза
97 АБ — инчунин
98 Б — наяфканад
99—100 А — навъ
101 Д — ки на

зулму ҷавр, заъфи дин то ба куҷо расида. Ва уламо, ки қивоми миллат бад-эшон аст, ба сабаби ҳубби мансибу[102] риёсат[103] фатвоҳои мулоим доданд ва гуфтанд: «[Дини]" ислом чист, ғайр аз панҷ асл, ки болои манорае бароиду батаҳорату бетаҳорат нафире бардоранд.»[104] Агар узре набошад, панҷ намоз аз лавозим аст ва агар қуввате[105] [ва қудрат] аст,[106] савми рамазон аз ваҷиб, агар тавоноӣ бошад, дар тамоми умр ҳаҷҷе аз мустаҳаббот ва агар мол доранд, дар соле чанд бор ҳамаро ё биннисф закот гирифтан аз фароиз». Ва гӯянд, «дигар авомири мансуса чун ҷиҳоду азли султон ва таксими байтулмол ба масорифу сарфи закот дар маҳалл ва ғайразолика, ҳама муваккату[107] муаввал аст.»[108]

Аз ин ҷиҳат ҳуккому хулафои ислом моил [ба]" шаҳават гашта, ғараз аз хилофат ҷамъоварии асбоби ишрат ва ахзи моли раият аксда намуда, даст аз тараддуди ҷиҳод бардоштанду бо мухолифони дин ба мусолаҳаву мубодала баромаданд. Ва аз ислом ба ном иктифо намуданду ба айшу ишрат машғул гаштанд. Аз раиё, он ки дошт, бад-эшон тақлид кард ва он ки надошт, ҳам ба тараддуди гирд овардани дунё машғул шуд. Ва лаззоти мустаор дар чашмҳо[109] ширин шуд[110] ва ҷон чизе азиз гашту касе аз паи озори он барнахост ва хӯрду хобу ҷимоъ аз рукни имондорӣ шуд.

Фалоҷарам, аксари диёри ислом дар таҳти қаҳру ғалабаи куффор даромада, наздик аст, ки дини ҳаниф, ки дар аввал ҳамчу мори борик аз Макка баромада, монанди аждаҳо арсаи оламро иҳота намуда буд, боз ҳамчу мори борик шуда, дар Ясриб муовадат кунад. Чун нуфус аз ҷиҳати касалу коҳилӣ дар зоҳири шариат хӯ ва одат кардааст, агар сухан аз ботини шариат равад,[111] ба гӯши ҳеҷ кас барнахӯрад, балки онро ба илҳоду зандақа ва куфр ҳамл кунад.

Асҳоб гуфтанд: «Чун рӯи сухан ба асҳоби фазилат аст, на ба арбоби разилат, мард агар ба дарьёфти сухани ҳақ муваффақ шавад, аз гуфтану навиштани он худро муоф надонад ва аз қабулу радди касон наяндешад, то шукри неъмати илоҳӣ гузорда бошад, ки:

Табъи салим файзест, ирси падар набошад».

Чи Фалотунро+ дар калимаи ҳикмате, ки мегуфт, ноқисе эътироз овард, ки ин сухан аз ту ҳеҷ кас қабул накунад». — Фармуд: «Ман ба гуфтану набиштани калимаи савоб аз пешгоҳи фитрат маъзуну маъмурам ва маро лозим нест, ки мардумонро гӯям,[112] ки онро аз ман бипазиред».

Пас, ҳикмати мадаииву маиилӣ ин иқтизо дорад, ки ҳар шахсе аз ашхос ба навъе аз анвоъ ба ҳамдигар мумидду муовин

[102—103] Б — риёсату мансиб
[104] Б — кашанд
[105—106] Б — қуввату қудратест
[107—108] Б — муваққатан аст ва муаввал
[109] Д — чашмҳош; Б — чашмҳое
[110] Б — гарданд
[111] Б — бувад
[112] Б — бигӯям

бошанд ба дасту забону гуфтор ва кирдор. Ва бояд, ки ғараз аз ин муовапат салоҳи маданию манзили бошад, на фасоди он: «Ли қавлиҳи таоло: ё айюҳа-л-лазина оманӯ, таованӯ ала-л-бирри ва-т-тақво ва ло таованӯ ала-л-исми ва-л-удвони ва маъсияти-р-расули». (Ал-оя).*»

Чун иброми аҳбоб аз ҳадд таҷовуз намуд, гуфтам: «Хотири ёронро ман малозеъе, ки сабаби иқоқу[113] шиқоқ мешавад миёни** абавайну валад, бармешумурам. Ва нусус, ки дар боби риояти абавайну занворид шуда, тақрир медиҳам. Баъд аз таъйини маҳоқеи хилоф, албатта, ҳуқуқи ҳар кадом зоҳир шавад, ки мард дар кадом ҷарима ба абавайн осӣ шавад ва эшон фарзандро ба кадом мартаба гунаҳкор ёбанд ва итоати абавайн то куҷо лозим аст ва маворидн эҳсон кадом [аз]** абавайн бошанд?! Ва бо вуҷуди касрати ҳуқуқи аҳли истеҳқоқ сабаби шӯҳрати як навъ аз ҳақ барои чӣ будааст? Яъне мавриди эҳсон назар ба зоҳири нусус — падару модар ва ақрабову ҳамсоя ва айтому масокин ва ҳадаму ҳашаманд. Ҳеҷ касе ба [ҳоли]** ин арбоби ҳуқуқ назар намеандозад ва ба ҳаққи ҳеҷ кадом, чунон ки бояд намепардозад ва ба адами итъёни он худро осим намедонад [ва]** дар боби ҳуқуқи абавайн бар худ меларзад [ва]** филфаур осӣ ва оқ мешавад».

— Гуфтанд: «Бале, матлаб ҳамин аст, ки ин шикоярро аз пеш бардори ва ҳақиқати ҳолро камоҳи мутобиқи офоқу анфус шарҳ диҳӣ».

— Гуфтам: «Падару модар мавриди эҳсону шукранд, бар тақдире, ки солеҳ бошанд ва ба фарзанди худ некӣ хоҳанд ва салоҳи ҳоли ӯ ҷӯянд, ки агар фосиқ бошанду ба фарзанд некӣ намехоҳанд ва салоҳи ҳоли ӯро наметалабанд, балки ғарази худро меҷӯянд, мавриди он ҳуқуқ, ки дар обӣ ҳу аҳодис омада, нестанд. Ва ҳол он ки ҳар як аз абавайн муддаии инанд, ки «мо дар ҳама ақволу афъол, ки аз мо содир мешавад, хайри фарзандро мехоҳем». Пас, ин кирдору гуфторро дар шаръ ва ақлу муруввати андоза бояд кард. Агар мувофиқу мутобиқи офоқу анфус аст ва фарзанд[114] дар он мухолифу муонид, осӣ ва оқ аст.[115] Ва агар ин кирдору гуфтор мухолифи офоқу анфус аст, волидайн осиманд[116] ва дар даъвии худ мубтил. Яъне бояд, ки қавлу феъли абавайн муфзӣ ба хилофи шаръ нашавад ва дар дину муруввати фарзанд халал наёрад, то фарзанд барои дарьёфти ризои онҳо муртакиби маҳзуроту маҳҷурот нагардад.

Масалан, барои нафақаи [явмия]** онҳо дуздию қимор ва раққосию шоҳидӣ пеша*** накунад, ё барои дарьёфти хушнудии модар зани солеҳаи худро ба талоқ дода, ба фиску фасод ва зинову ливотат наяфтад.

Пас, уқуқе, ки дар зоҳир миёни падару писар меафтад, ғолибан аз он аст, ки падар дар инфоқ имсок мекунад бо вуҷуди

---

113 А — оқу
114 А — фарзандон
115 Б — бошад
116 Б — осим бошанд

қудрат. Ва писар аз ҷиҳати эҳтиёҷ мутолабат менамояд, чун аз падар эҳмол ва имҳол мебинад, пас дар исьёну саркашӣ меафтад ва ба дуздию қимору суол кори ӯ онд мегардад ва бошад, ки бигурезад, ё ба қаландарон ихтилот намоид ва шабҳою рӯзҳо дар хона наёяд. Пас, вабоди ин ҳама исьён ва икоку шикоки ӯ ба рӯзгори падар онд гардад ва тарафайн осим бошанд. Ва гуноҳи падар бузургтар бувад, ки писарро ба исьён овардааст.

Пас, агар падар аз мӯъсирон аст, писар ба истибдод толиби инфоқ мешавад ва ба касбу ҳирфа гардан намениҳд ва аз таълиму тааллум мегурезад, ё дар нафақаи мисли худ аз падар қаноат намекунад ва барои исрофу итлоф ва завоид металабад, писар осӣ ва оқ бошад. Масалан, агар падар ба рӯзе як дирам додан тавонад, лекин ним дирам медиҳад, дар сурати исьёни писар, падар осиш аст ва агар аз дирам зиёда хоҳад, писар осӣ аст. Ва ин ҳакк то вақте хаст, ки писар дар иёли падар бошад.

Пас, агар падар ҳаққи писар адо кардааст ва илми зарурии дин омӯхта ва пешаи лоиқ тахсил кунонида ва зан додааст, писарро ҳеҷ ҷои бозхост нест, магар ҳаққи муруввативу одатӣ. Балки агар писар мӯъсир аст, фарз аст, ки бо падар эҳсон кунад, бо вуҷуди ғинои падар. Ва агар падар муъсир аст, нафақа диҳад ба қадри кафоф. Масалан, агар ба рӯзе як дирам додан тавонад, бо ним дирам иктифо кунад, ки падар розӣ нашавад, [писар]" осӣ шавад[117] ва дар зиёдатталабӣ аз дирам падар золим[118] бувад ва осим.[119]

Ва аммо уқуке, ки миёни писару модар меафтад, ё дар ҳоли[120] таҷриди писар аст, ё дар вақти зандории ӯ. Аммо ҳолат-ут-таҷрид ё аз ин ҷиҳат аст, ки модар ғанийя асту писар мӯъсир дар нафақаи мисл иктифо намекунад ва мехоҳад, ки моли модар ба итлофу исроф расонад, меранҷонад. Ё он ки модар мӯъсир асту писар мусир, мол дар муштаҳиёти мубоҳаи худ сарф мекунад ва ҳаққи модар намерасонад, ба сабаби он ки модар монеъу мухилли айшн ӯ мешавад ба насоеҳи бориҷа. Фалоҷарам, модарро шум мегирад ва аз назари тафаккуд меандозад, ки агар модар мувосо кунад, ҳеҷ фарзандро дил надиҳад, ки бо модар хилоф варзад, магар ки дар нутфа ғаш дорад. Дар сурати аввал, фарзанд осӣ аст, ва дар сурати сонӣ, Зеро ки худи модар ҳаққи худро ба итлоф овардаасту писарро ба мухолафати худ кашида.

Пас, агар писар мол дар маъсият харҷ мекунад ва модар насиҳат дар амри шариат мекунад, ё барои нафақаи модар ба пешаву ҳирфа гардан намениҳад, писар осиму осист. Лекин ин иқоку шиқоқ, ки қабл аз никоҳи зан миёни писару модар воқеъ*" мешавад,[121] ҳеҷ давому субот надорад ва ба ду-се фале хальову мавиз ва андак атийя муртафеъ гардад. Ва шафқату*' раҳмати[122] модариву фарзандӣ «онан фаонан+» авд кунад.[123]

[117] Б — бошад
[118]—[119] Б — золим ва осим бувад
[120] Б — ҳолати
[121] Б — меафтад
[122] Б — марҳамати
[123] Б — мекунад

Ба аммо он ниқоҳ, ки ба адовату кинаи нафсонӣ иттеҳом ёбаду субот напазирад, ҳолат-ут-тазвиҷи фарзанд бошад ва он ба ҷалову сиюо кашад ва қатъи сила анҷомад.

Ва аммо қабл аз тазвиҷ, агар сабоҳ ҷанге кунанд, изом биштӣ бошанд. Ва филҳақиқат, инҷаллоҳ, ин укук, низ[124] собит намешавад ба сабаби имтизоҷу ихтилоти давоми ҳирсу шараҳ ва зиёдаталобию зиёдасарӣ.[125] Базаҳ ва исме, ки воқеъ шавад, дар сурати издивоҷи „фарзанд]" ҳам роҷеъ ба модар аст,[126] ва ба фарзанд. Ва таҳқиқи ин мақом ва начҳи хусумати модар бо зани писар дар олоби ниқоҳ гуфтаем. Дар ин ҷо барои*'' рафъи таслеъи нозир ин миқдор гӯем, ки дар амри саҳл аз умури нафсонӣ ва дунявӣ, ки аз як фале ба даҳ дирам нарасад, мобайни зани*'' писар ва модар низое афтад. Баъдаҳу уро душман гирад, нахоҳад, ки ин зан бо писари ӯ нишинад, ё таоми сери бихурад, ё либоси неку бипушад, ё нахоҳад, ки харҷи занро масраф шавад, ӯ худ бидиҳад он чи хоҳад, ё надиҳад. Ва мехоҳад, ки писар ба болои ӯ зани дигар орад, ё ӯро талоқ диҳад ва дигар ниқоҳ кунад. Пас, агар писар дар ризои модар равад, дар ҳаққи зан муқассир бошад ва агар ризои зан хоҳад, ба модар оси бошад. Ва ҳол он ки омадан ба ҳаққи ҳар кадом маъмурун-беҳ аст.

Пас, агар писар ба зоҳири нусус бино монад, чунки фармони модар аст ва воҷибулиттибоъ дину дунёи худ ба зиёҷ дода бошад, зероки дар ҳаққи зан ҷабр карда ва аз нафақаи ӯ кашида ва талоқи беваҷҳ карда,[127] ки «абғаз-ул-ашьёи инда ат-талоку+». Ва агар авлод дорад, онҳоро зоеъ намуда ва маблаги хотир дар ниқоҳи дуввум аз ҳарому шубаҳот маблағе гирд кунад ва ҳоказо. Дар ақли солим низ ин муомала нелӣ оянд ва бад он низоъ бе каму кост, балки зиёдатар барпо шавад. Ва ниле ҳамчунин ҳамкунад, то он ки гулхаҳинини шавалу маҳдас ёбад ва дину дунё аз даст дода. Зероки бо ин ҳама кашмакаш ҳеҷ ба иболати ҳаққ натавонад пардохт ва ҷӣе оромишу осоиши ӯ набувад, илло дар ҷаҳаннам.

Пас, агар мард ба ризои зан равад, чунон ки маъмурун-беҳ аст, ба нафақоти писита ва либоси маъруф ва иқтидор диҳад занро дар умури маош ва модарро ба мувосо ва мадоро бинишонад дар сурати маъийят ва нафақа таъйин кунад дар сурати мубоянат. Модар норозӣ бошад ва ба ҳаққи хеш қаноат накунад ва садои ниҳоку ниқоқ ба бому дар дардиҳад. Масалан, писар гӯяд: «Биёву бар сари хон биншини ва тановул кун». Нанишинад ва нахӯрад. Ва агар ҳиссаи диҳанд, ҳам гӯяд ва радд кунад. Ва бинолад, ки агар мувосо кардӣ хидматам карданди ва чун саркашӣ кунад, накунанд, ва гӯяд: «Маро ҷорияе бояд, ё ходиме, ё хонае*'' алоҳида». Ва ҳол он ки писар бар таҷлиди хона ва ахзи ходим ва ҷория]" қодир набошад, то он ки зан гӯяд: «Ман бо ҳамроҳии модарат нанишинам, дари дигаре барои ӯ

124—125 Б — баъд аз тазвиҷ, ин ба ҳеҷ ваҷҳ собит намешавад, чунки ба давоми ҳирсу шараҳ ва зиёдаталабию зиёдасарӣ мамзуҷу махлут бошад ва
126 Б — бошад
127 Б — дода

муҳайё кун». Агар мард бино дар зоҳири нусус монад, чунки фармони зан воҷибулиттибоъ аст ба фарзи иститоат. Агар хайлии[128] дигаре барои модар гирад ва ӯро ҷузо кунад ва ҳаққи ӯ бояду шояд муқаррар гардонад, ҳам модар норозӣ бошад, ки «барои хотири зан аз ман гусехт» Дар ин сурат низ дину дуньёи мард ба зиёи равад, ки» мард дар манзил чун дил дар бадан аст». Як дил, агар тавонад, маслеҳи*'' як баданро мутасаддӣ[129] аст ва чун манзил ду шавад, мардро ашголи алоики ду манзил аз фикри маод боз дорад ва муртакиби муҳаррамоту шубаҳот [шавад]' ва толиби зиёдатӣ гардад. Фалоҷарам, ҷои оромишу осониш ӯ набувад, илло дар дӯзах.

Пас, укуке, ки аз ин мамарҳо миёни абавайну фарзанд афтад, ба ҳеҷ эътибор натавон кард, балки абавайи осиму гунаҳкоранд,[130] ки фарзандро ба шақовати дорайн хондаанд ва ба азоби сармад кашида.

Агар гӯӣ, «ба фарзи истеъдоду ҷамъияти асбобу вусъати маоши ризои абавайн ва фарзанду[131] зан*'' ва соири арбоби истеҳқоқ тавон ёфт, зероки икоку шиқоқ ва иброи зимма назди уср мутаҳаққақ гардад, на дар юср».

— Гӯем: «Назар ба муфоди нусус аз оёту аҳодис аз ризқ он миқдор ҳалолу беҳисоб аст, ки қивоми бадан бад-он рост шавад ва ба ибодату ҳавоиҷи зарурӣ тавонад пардохт. Ва мозодае аз он, азоби*' касон ва дигарон аст.[132]

Дар «фусуси одоб» оварда, ки мадори наҷоту фалоҳ бар илтизоми се асл аст: Яке адои фароизи андак ва бисьёр, осон ва душвор. Дуввум, иҷтиноб аз маҳорим қавлан ва феълан, хоҳ кабира бош, хоҳ сагира. Саввум тарки дуньё андак бувад, ё бисьёр, магар он миқдор, ки «мо—лобудда минҳу+» бошад. Ва он аст, ки соҳиби шариат салаллоҳу алайҳи ва саллам истисно фармуда: «Арбаа мин-ад-дуньё ва лайсат минҳо кисратун ташудду биҳо ҷуъака ва хиркатун туворӣ биҳо авратака ва байтун юмакинука мин-ал-бардн ва -л-ҳарри ва завҷатун солиҳатун литаскуна алайҳо.+» Ва ҳар чи гайр аз ин аст ва зиёда бар ин ҳеҷ касеро бар он ҳаққе нест. Ва ҳар ки аз ин се асл якеро ба ҷо орад, ё*' баъзеро,*' аз баъз иҷтиноб кунад. Дуна баъзии аз дараҷаи рухсат ҳам фурӯ афтода бувад ва нафси худро халоқ[133] карда.

Ва шайх Абдулазизи Деҳлавӣ+ дар маънии ҳадиси «хубб-уд-дуньё раъсу кулли хатиатин ва таркуҳу раъсу кулли ибодатин»+ фармуда, ки [ҳар гаҳ]' сари ҳар гуноҳ куфр аст. Пас, муҳаббати дуньё куфр бошад ва сари ҳар ибодат имон аст. Пас, тарки дуньё имон бувад. Пас,[134] мадори наҷот бар панҷ асли ботинии шаръ бошад, ки самту ҷӯъ ва саҳару узлат ва зикр аст,

---

[128] Б — маскани
[129] Б — мутасарриф
[130] А — гунаҳкоронанд
[131] Б — авлод
[132] Б — бошад
[133] А — дар эҳлок
[134] Б — Ва

ва бар панҷ шарти зоҳирӣ, ки ба[136] забон иқрор ба калима бошад, салоту закот ва саўму[136] ҳаҷҷ. Ва аммо дар зоҳир мадори наҷотро бар ин панҷ асл ниҳоданд, то ҳикмати таъаллуқу мувонеат[137] барҳам нахўрад[138] ва ҷаҳон обод бошад. Ва ҳақиқати ҳолро маҷҳул доштанд, то ҳар киро хоҳанд, аз ин миён игон-игон баргузинанд ва илм диҳандаш ба ҳақиқати кор, то дар зоҳир ғарро нашавад, балки ба асли кор расад, ки агар кор ба ишкамнарриию танфароҳӣ ба анҷом расидӣ, ҳеҷ кас аз уқало ва уламо ба тарки хўрду хоб нагуфтӣ ва ба андак қаноат нанамудӣ, балки талаби зиёдат кардӣ ва ба ҷамъи амлоку зиёъ ва ақорату тиҷорат кўшидӣ: «Қола оллоҳу аззо исмуҳу: ман кона юрид-ул-ҳаёт-уд-дуньё ва зинатаҳо нуваффу илайҳим аъмолаҳум фиҳо ва ҳум фиҳо ло юбхасибуна улоик-ал-лазина лайса лаҳум фи-л-охирати илло-н-нору ва ҳабата мо санаъу ва ботилун мо кону яъмалуна. Ва қавлуҳу таоло: ман кона юрид ул-оҷилата аҷҷално лаҳу фиҳо мо нашоу ли иман нуриду сумма ҷаално лаҳу ҷаҳаннама ясалиҳо мазмуман, мадҳуро». [Ал-оят]

Ва аз ин ҷиҳат аст, ки* анбиёву авлиё алайҳимуссалом бо вуҷуди қудрату ҳукумат ба қадри зарур иктифо мефармуданд. Ва Сулаймону* Довуд* алайҳимуссалом ба дастранҷу садди ҷўъ иқтисор менамуданд. Ва он сарвару[139] асҳоби[140] ў ба нони ҷавӣ[141] ва андак [таому]** идом қаср мекарданд ва** давом бо қиёму сиём муҷоҳид буданд.

Ва риёзати арбоби зуҳд аз ҳар уммате зиёда аз он аст, ки ба ҳадду ҳаср дароянд. Муҷоҳадаи соҳиби шаръ ва асҳобу авлиёи ў санад аст, ки роҳи наҷот мавқуф бар итъёни зоҳири шариат нест, ки агар ба муҷарради қавлу феъл бе риёзат наҷот мутаҳаққақ шавад, ҳеҷ кас ба умеди мавҳум дил аз лаззоту ҳаззоти мустаори ҷисмонӣ барнаканад. Пас, агар ҳақиқати кор, чунин ки баён равшан кунанд, ҳамаи умури маданию манзилӣ мухтал гардад ва ҳеҷ кас ба ободии ҷаҳон майл наёрад, балки ҷаҳон хароб шавад. Масалан, агар шореъ ба мушрике, ё кофире ва болиғе гўяд, ки «лоилоҳа иллаллоҳ» гўй ва таваассул ба ғайри ў—таоло мабар ва илтиҷо ба васоиту васоил макун ва авқоти шабу рўз ба қиёму сиём сарф кун ва ба дуньёву ҷамъи он шуғл манамо ва айшу танаъум ба қадри зарур кун, то растагор шавӣ ва аз ҷумлаи муқаррабин гардӣ ва аз малоика афзал бошӣ. Албатта, гардан дар рабақаи итоат нанихад ва ба ихтиёр аз сари неъмати оҷил ба ваъдаи оҷил барнахезад. Фалиҷарам, ўро [бо]** ибоҳот бифиребиданду қуввати томеаи ўро ба ваъдаи биҳишт ва ҳуру қусур бичарбиданд, ки «не-не, агар ин калима бигўй[142] ва панҷ [вақт]** намоз бикунӣ,[143] бас** бошад** ва соле як

[135–136] Б — ки иқрори калима бар забон аст ва овардани салот ва овардан ба закот ва табодури саўму гузоридани

[137–138] Б — таовун барқарор аст ва

[139–140] Б — сарвар, саллаллоҳу алайҳи ва саллам саҳобаи ў, ризвоналлоҳи таоло алайҳим аҷмаъин

[141] Д — ҷавин

[142] Б — гўй

[143] Б — гузорӣ

бор моҳе соим бошӣ, кифоя кунад ва агар мол дорӣ, дар ин маблағ ин миқдор закот диҳӣ, басанда бувад ва дар тамоми умр [ба шарти иститоат][*] ҳаҷҷе вофӣ[144] бошад, онгоҳ дар биҳишт равӣ ва ба ҳуру қусур фоиз шавӣ». Ё агар шореъ гӯяд, ки «касб кун ва ба қадри садди ҷӯъ бихӯр ва мозода ба абнои ҷинс бахш кун ва ҳаққи ту аз касби ризқ он аст, ки бад-он қадар зинда бошӣ ва бандагию тоат кунӣ». Ҳеҷ аҳаде дар ин сурат майл ба касбу шуғл накунад ва аз барои дигарон ҷон наканад. Фалоҷарам, ӯро ба шеваи мубоҳот дилгарм карданд ва даҳону меъдаи ӯро ба ҳалвову равған бичарбиданд, ки «не-не чун дусад дирам ҷамъ кунӣ, даҳ[145] дирам диҳӣ ва ба чиҳил динор диноре ва ҳазолика аз амлоку икору савоим, онгоҳ биҳишт ҷои ту бошад».

Пас, ҳирсу ғафлатро ба ӯ бигумоштанд, то мард ба мулки маҳдум тараддуд ҳам кунаду ҷон меканад ва дар ҷамъу ҳиросат ва тиҷорату зироат мекӯшад. Пас, аз ин миён он киро баргузиданд, бардоранд ва он киро нахоҳанд, бигузоранд, то ҳиросату иморат кунад. Аз ин ҷиҳат аҳли ҳаққ бо имони мутлақ, ки омадаи ба заоҳири нусус аст, иктифо нанамуданд ва тавассул ба асли имон, ки тарку таҷрид аст ва давоми қиёму сиём, фармуданд; чи куфру бединӣ мартабаи зулмат ва асфали софилини бӯъду ҳирмон аст, имону диёнати комил[*] мадориҷи нуру алоиллийини ҷавори қурби мабдаи ҳақиқист. Мутлақи имон восита аст миёни нуру зулмат, пас имони мутлақ ба зоҳири шариат будан аст ва имони комил ба ботини он рафтан. Имон бар зоҳири шаръ имон аст, аммо наҷотдиҳанда нест. Ғоят он ки аз куфр афзал аст ва ба наҷот қарибтар. Дар «Фусуси одоб» оварда, ки «кафр», ба фатҳи «коф», дар асли луғати араб ситрро гӯянд, бар ҳар сиға, ки оянд. Масалан «кофиру куффор ва кафуру макфу» ва кафораву мукаффир». Ин алфоз дар маҳалли мадҳу замм оянд. Пас, бақои сифоти замима дар банда, ё тавачҷӯҳи ӯ ба ғайр, ё дидани ғайри ҳаққ дар дорайн, ё фоили афъоли ғайри ҳаққро дидан, ё дигареро ба рубубият қабул кардану тоат доштан, чун умаровy хукком. Дар[146] тариқат ин ҷумла куфру ширки мазмум аст.[147] Аммо куфри маҳмуд он аст, ки дорайну манзилайнро ба ҳамман-ҳамму лаззоташ бар дили худ бипӯшонӣ ва кофири тоғути нафси худ шавӣ, то дили [ту][*] мастури сифоти ҳаққ ва истеъдоди зотии худ гардад ва аз ҳастии ту ҳеҷ намонад, то сирри ҳувиятуллоҳ дар дил падид ояду ҳақиқати имон аён гардад, онгоҳ муъмини ҳақиқӣ шавӣ, ки «фа-ман якфуру би-т-Тоғути ва юъмину биллоҳи фақад истамсака би-л-урват-ил-вусқо».[*] яъне б«иттавҳиди ва ҳува ло илоҳ,а иллаллоҳу».[+] Ё куфри мазмум он аст, ки ҳақиқати дин пӯшида бошад[148] ва банда ба аъмоли ваҷҳӣ ва тоати расмӣ ва ибодати тақлидӣ қонеъ оянд. Ва куфри маҳмуди ҳақиқӣ он аст, ки завоҳир ботин гардад ва ботин дар

---

[144] Б — лозим
[145] Б — панҷ
[146—147] Б — Ин ҷумла дар тариқат куфру ширки мазмуманд.
[148] Б — шавад

ботин зоҳир шавад.[149] Ва нури кашфи ҳақоиқ дар зулмати тақлидоту олотро мастуру макфур гардонад ва асмову сифот ва осору афъоли соликро матмусу мағмур созад.

Шайх Ҳусайни Мансур* бо писари худ навишт, ки «ё бунайя саторал-л-лоҳу алайка зоҳир-аш-шариати ва кашафат алайка ҳақиқат-ал-куфри фа инна зоҳир-аш-шариати куфруи хафиййюн ва ҳақиқат-ал-куфри маърифатун ҷалиййатун. Интаҳа.*»

Пас, аз ин тамҳидот зоҳир мешавад, ки шахс дар дунё он қадар ҳақ надорад, ки аз ӯ фозил оид, то ба аҳли истеҳқоқ нарасонад ва мутасаддии тимору таахҳуди дигарон шавад. Дар урф гӯянд: «Гадо чӣ хӯрад ва ба[150] кас чӣ диҳад»

Ривоят аст, ки он сарвар, саллаллоҳу алайҳи, дар сафар буд, амр кард, ки муноди кунанд, [ки то]** ҳар касро,[151] ки зиёдаи у аз вай фозил [оид], бояд ки ба касе диҳад, ки ӯро зод набошад. Ва ҳар касро маркабе зиёдатӣ бошад,[152] ба касе диҳад, ки ӯро сутур набувад.[153] Ровӣ гӯяд: «Ҳамчунин аснофи моли моро бармешумурд, то ҳадде, ки гумон бурдем, ки моро дар фазлаи моли худ ҳамон ҳақ аст, ки дигаронро».

Ва он чи иброи зимма ва адои ҳуқуқ, ки шореъ бар агниё фармуда, на аз он ҷиҳат аст, ки эшонро индаллоҳ фазлеву дараҷае бошад, ё вақъеву мартабае, балки он дар ҳақиқат зиҷру танбиҳ аст, ки «хон, туро намерасад, ки бе истеҳқоқ дар замин мутасарриф боши ва ҷамъ кунию захира ниҳӣ ва зиёда аз масолеҳи бадан талабӣ, ё*** ба карх, ё ба тавъ, бояд ки ин маблағ ба дигарон нафақа кунӣ. Қавлуҳу таоло: «Ва мо амволукум ва ло авлодукум бил-л-ати тукаррибукум индано зулфаюн илло ман омана ва амила солиҳан».+ (Ал-оят).

Ва чун дар охури гов алафу майда++[154] бошад,*** ҳеҷ оқил ин гумон накунад, ки ин говро бо хоҷа тақаррубест ва васлате. Балки саҳар юғе ба гардан барбандаду чӯб дар паҳлӯ [занад]*

Пас, баъд аз ҷамъи дунё адои ҳуқуқи арбоби истеҳқоқ басе душвор бувад ва ҳар касе аз уҳдаи он барнаёяд. Ва ҳол он ки арбоби мукнат дар адои закоти шаръӣ ва иброи зимма аз ушру хироҷ аз рӯи зоҳири шаръ аҳмолу имҳол раво медоранд ва боз назар дар ҳоли арбоби ҳуқуқ, ки бамавқеанд, ё бемавқеъ, мустаҳаққанд, ё ғайри мустаҳақ ташхис натавонанд кард. Ва ба фарзи диёнат, агар иброи зимма кунанд, ба тариқи мусомаҳа бошад, яъне ҷузв—ҷузви амлоку амволро куҷо дар ҳисоб меоранд?

Пас, агар ин мутамаввил ҳарис бувад, аввалан аз закоту ушр дар зоҳири шаръ медуздад ва мобақия ба дуздии дигаре месупорад. Ва вай ҳамчунин то*** аз гов[155] ғадуде ба султон расад, вай низ маълум аст, ки [ин маблағ]** ба куҷо сарф мекунад.

---

[149] Б — гардад
[150] Б — би
[151] Б — касе
[152] Б — бувад
[153] Б — набошад
[154] А — беда
[155] Б — гове

Ва боз тахқики холи аҳли истеҳқоқ, ки агар ба нафси худ мутасаддӣ шавад, тааззури тамом дорад ва манофеи дастгоҳи мукнат.

Ва агар касеро вакил кунад, бошад ки вай ҳаққ «би ман лаҳу-л-ҳақҳ*» нарасонад ва дар маосӣ харч кунад ва базаҳи ӯ ба гардани хоча бор шавад. Ва агар мисол дар дахли ӯ дусад танга тафовут овад, ҳаққи дигаре аз соҳибони ҳуқуқ дар зиммаи ӯ таалluқ гирад. Масалан, порсол ба даҳ дарвеш нафақа медод, имсол ёздаҳ шавад. Ва боз тафаҳҳуси холи ҳаламу хашам, ки дар ғулом зан диҳад ва дар чорияи шавҳар, то фисқ наёранд, ки исми эшон ба гардани мавло афтад, чунон ки базаҳ [ва]* гуноҳи фарзанд аз чиҳати адами тазаввуч ба гардани падар бор шавад: «Камо фи-л-Мишкоти»: «Ман валада валадан фалияҳсуна исмаҳу ва адабаҳу ва изо балаға-л-иятазаввачаҳу, фаин балаға ва лам йатазаввач фаасоба исман фаиннамо исмуҳу ало абиҳи».+

Ва аз чиҳати суубат гузоридани ҳуқуқ аст, ки аҳли ҳақк ба тарку тачрид иктифо намуданд ва дар иллати вучуд биандешиданд, ки одамӣ барои ҳосили алафу чави гову хар махлуқ нагашта,[156] балки[157] барои ибодати холики онҳо ӯро* ба дунё овардаанд. Фалочарам, чашм аз наиму лаззоти дунё пӯшиданду чӯён асли асл шуданд.

Чун ҳақиқати амр бишинохтӣ, як мисол ба тавсиъа тақдир кунем, ки марде ғанист ва моли мерос, ё ба ваҷҳи масиун касбе мекунад, ки дахли ӯ дар соле ду ҳазор дирам аст, ё бинобар аҳлийят, ин маблағ ба тариқи идрор аз байтулмоли султон бад-ӯ** мерасад.

Ва** ин мард бад-ин маблағ молику мутасарриф аст, зане дорад ва фарзандею ходиме. Агар аҳли мартабаи кафоф кунем, маоши ҳар кадом ба дусад дирамӣ тамом мешавад. Пас, ҳалол ва беҳисоб дахли ин мард ҳаштсад дирам бувад ва ҳазору дусад дирами мобақи ҳаққи абавайн ва ҳамсояву ақрабо ва айтому масокин бошад ва ғайруҳум ба қадри кафоф, ё садди чӯъ то кучо ки мунтаҳи шавад: «Ал-ақрабу фа-л-ақраб».+

Пас, агар ин мард ҳазор дирам бар нафси худ инфоқ кунад ва ҳазор дирам ба абавайн, ё понсад ба абавайн диҳаду понсад захира ниҳад, дар ҳуқуқи арбоби истеҳқоқ ғадр карда бувад, инналлоҳ ва иннаилайҳи рочиъун. Бо он ки ваҷҳ ҳалол аст, золим бувад дар нафси худ ва муставчиби бозхост гардад ва дар маъразаи ҳисоб ва хитобу итоб афтад, магар ки ҳуқуқи арбоби истеҳқоқ ало маротибиҳим ба тасвия бахш кунад. Ва ин сурат набандад, магар дар фақр, ки марди мутаваккил дарвешсират бувад ва зару хок наздаи ӯ яксон бошад. Пас, агар** аз ин мард [дар явмулҳисоб]* суол кунанд, ки «ҳаштсад дирам кафофи аҳлу аёлу ту бувад, чаро ҳазор дирам сарф кардӣ, ё нафақаи абавайни [ту]* чаҳорсад [дирам]* бувад, чаро понсад [дирам]* додӣ, ё чаро ин маблағ захира кардӣ ва ба соҳибони ҳуқуқ нарасонидӣ?» Мард аз чавоб очиз ойду тан ба хусрону зиён дардиҳад. [Ва маънии «ҳалолуҳо ҳисоб» ин аст, ки бар инфоқ зиёда аз садди

156—157 Б — нагаштааст,балки ӯро

чӯъ мутолабат кунад. Ва аммо дар ҳаром ҳеч ҳисоб даркор набувад ва ҷазои он ҷаҳаннам бошаду бас.]"

Дар хабар аст, ки рӯзи растахез ҷамъе аз шуълотро биёваранд, гӯлахо ба гардан кашида ва аз эшон пурсанд, ки «фалон ҷарима ин ҳадд дошт ва фалон исм ин такрир. Шумо чаро чое, ки бисьёр буд, кам кардед?» — Гӯянд: «Мо бар бандагони ту раҳм овардем». Ва боз пурсанд, ки «чаро чое, ки кам буд, бисьёр кардед?» — Гӯянд: «Ба сабаби исьёни ту бар ӯ хашм гирифтем. — Гӯянд: «Чаро хашму раҳми шумо бар [хашму раҳми]" мо пеши гирад?» — Бигиред онро, ки биафзуд ва бигиред онро, ки бикост ва дар ҷаҳаннам андозед ва ин муҷримонро маоф доред.»

Пас, дар сурати амри муҷаррад риояи абавайн муфиди ба наҷот набошад, то риояти ҳуқуқи тамоми аҳли истеҳқоқ накунад. Ва хушнудии абавайн бо мухолифати марзии офаридгор ҳеч суде набахшад: Лиқавлиҳи алайҳи-с-салом: «Ло-тоата ли-л-махлуқи фи маъсият-ил-холиқи.»*

Ва он чи дар насс амр ба эҳсони абавайн шуда, яке дар «Сурат-ул-Бақара» [аст]": Қавлуҳу таоло: «Ва из ахазно мисоқа Бани Исроила ло таъбудуна илло-л-лоҳа ва би-л-волидайни эҳсонан ва зи-л-қурбо вал-л-ятомо ва-л-масокини ва қулу ли-н-носи ҳасанан ва ақиму-с-салота ва оту-з-заката» * Ал-оя

Дар ин оят, агарчи мухотаб Бани Исроиланд* дар зоҳир, аммо маънан[138] ин уммат мухотабанд,[139] ки «чуз худойро мапарастед ва ба волидайну хешони наздик ва ятимону бечорагон некуи ва эҳсон ба ҷо оред ва мардумонро сухани хуш гӯед, то сабаби дӯстӣ [ва улфат]" шавад ва ҳикмати тамаллуқу тазаллул бардам назурад ва намоз ба пой доред у закоти мол бидиҳед, [то дар миёни шумо мискин намонад ва расми суол дар миёни шумо бошад». Ва маълум аст, ки дар амр ба эҳсон муфоди ин оят омм аст ва махсус ба волидайн нест. [Оят он ки аз ҷиҳати ақрабият таълим додаанд бар сойри арбоби ҳуқуқ.]"

Дигар, қавлуҳу таоло: «Қул мо анфақтум мин хайрин фа-ли-л-волидайни ва-л-ақрабина ва-л-ятомо ва-л-масокини ва ибни-с-сабили.»* Ин оят, низ дар сураи «Бақара» аст.

Яке аз саҳоба аз миқдори нафақа пурсид, ки «мол дорам, чи низ нафақа кунам»? Ҷавоб дар баёни масриф омад, «чи инфоқ вақте мӯътамадун-беҳ*" бувад, ки дар маҳалли худ воқеъ шавад».

Пас, мавриди инфоқ аввалан абавайн бошанд, аз ҷиҳати қурбати томм, ки мардро баъд аз нафси ӯ волидайн қарибтаранд, пас хешони наздик ҷиҳати силаи раҳим, пас бепадарони сағир, ки қодир бар иктисоб нестанд, шафқати абнои ҷинсро, пас мискинон, ки молдан маоши иктисоб надоранд, ҷиҳати таовун, пас мусофирону гузарандагони роҳро, ки хабари раҳмату раъфати абнои ҷинсро ба олам баранд, [то сабаби ҷамъият гардад. Муфоди амр ба эҳсон дар ин оят, низ омм аст.]"

138—139 Б — дар маънӣ мухотаб ин умматанд

Дигар, дар сураи «ан-Нисо» воқеъ*" шуда[160]: «Ва-ъбуду-л-лоҳа ва ло тушрикӯ биҳи шайъан ва би-л-волидайни эҳсонан ва би зи-л-қурбо ва-л-ятомо ва-л-масокини ва-л-ҷори-зи-л-қурбо ва-л-ҷори-л ҷунуби ва-с-соҳиби би-л-ҷанби ва ибни-с-сабили ва мо малакат аймонукум.*" Ал-оят.

Дар ин оят, ҳам амр ба парастиши зоти ақдас ва наҳй аз ширк шуда ва амр ба эҳсон бо волидайн ва хешовандон ва шафқат бар айтому масокин ва тараҳҳум бар ҳамсояи хешон ё ҳамсоие, ки хеш бувад. Ва ҳамсояи бегона ва ҳамсӯҳбатон аз руфақои ҳазару сафар ва [понат бар]' роҳгузариён[161] ва тараффуҳу тафаққуд бар [ҳоли]' ғулому ҷаворӣ ва ходим.

Ва дар тақдими ибодату адами ширк ишораи латиф аст бар ин, ки чун банда ба ибодати офаридгори таъло*' машғул гардад, ҳамаи ин ҳуқуқ аз гардани ӯ соқит аст, зероки ибодати ҳаққа бе тарку таҷрид сурат набандад. Аз шахси муҷаррад аз алоиқ ҳеҷ оқиле ҳақталаби накунад, магар дуои хайр. Ва ал-иёзу биллоҳ, ки агар аз ибодати [холиқи худ]' сар боз занад ва рӯй ба ғайр оварад ва*' ба дунё майл кунад, арбоби ҳуқуқ ба доманаш овезанду ҳақталабӣ кунанд. Эй турфа, адои ҳеҷ ҳуқуқ ӯро ба наҷоту фалоҳ нарасонад, ки аввал суол аз ӯ аз имону амал бувад ва тоати холис.

Пас, таъхири парастиши ҳазрати таъло ва тақаддус ба мулоҳизаи риояти ҳуқуқи ғайр ҳеҷ тадоруки «мо фота мин-ал-ибодати*» накунад. Пас, агар аз ӯ суол равад, ки «туро чи бар он дошт, ки аз ибодати мо сар боззани ва ба ҷамъи дунё машғул шави ва хидмати ғову хар кунӣ ва уширу хироҷу закот ба залама диҳӣ, ки ба нияти он фисқ кунанд, ё ба касоне диҳӣ, ки дар маъсият сарф кунанд? Ва ҳол он ки мо ризқи ту ва ғайри туро худ мутакаффил будем» Ба муфоди: «ва мо мин доббатин илло алаллоҳи ризқуҳо.*»

Ту ба он ризқи моякфӣ қаноат нанамудӣ ва ба қавли мо эътимод наёварди ва мутакаффили ризқи дигарон гаштӣ. Мо туро гуфтем: «Ибодат кун», ту тиҷорату зироат кардӣ. Дар ин маъракъ хеле тамошоҳо ба кор равад, ки агар [касеро фурсат диҳанд, бубинад, чи]' аз ӯ пурсанд, [ки]' «чаро ин намоз ба знёи бурдӣ?» — Гӯяд: «Пеши меҳмон нон бурдам».[162] Ва гӯянд: «Чаро дар ин фарз мусомаҳа раво доштӣ?» — Гӯяд, ки «кунчора дар оҳури ғов ниҳодам».[163]

«Суол аз кучову ҷавоб аз куҷо
Тафовут бубин аз куҷо то куҷо»
[Гар офият аст, гар шикаст аст ин ҷо,
Аз соғари аъмоли ту маст аст ин ҷо,
Дастат гирад касе, ки дастат гирӣ,
Мулди ҳама кас даст ба даст аст ин ҷо]'

160 Б — омада
161 Б — мутофирон
162 Б — ниҳодам
163 Б — бурдан

Дигар дар сураи «Бани Исроил» Қола-ал-лоҳу субҳонаҳу: «Ва қаза раббука алло таъбудӯ илло иййёҳу ва би-л-волидайни эҳсонан аммо яблуғанна индака-л-кибара аҳадуҳумо ав килоҳумо фа ло тақул лаҳумо уффин ва ло танҳарҳумо ва қул лаҳумо қавлан кариман ва — ихфиз лаҳумо ҷуноҳ аз-зулли мина-р-раҳмати ва қул рабби ирҳамҳумо камо раббаёнӣ сағиран».⁻

Дар ин оя, низ баъд аз наҳй аз ширк [ва амр ба ибодати зоти ақдас]", амр ба эҳсони волидайн шуда. Ва чун навъи эҳсон фаровон аст, кадом навъ бояд?[164] Мефармояд, ки агар пеши ту яке аз абавайн, ё ҳарду пир шаванду муҳтоҷи хидмати ту шаванд,[165] эшонро аз ҷиҳати таъби хидмат «уф» магӯ ва дилтанг машав, зеро ки калимаи «уф» дар мавриди кӯфтагӣ ва дилгирӣ ба забон оянд. Ва бар эшон овоз бармадору[166] бонг мазан. Ва сухан бо[167] эшон ба мулоимату нарм гӯй. Ва паст дор бар эшон болҳои шафқату марҳамат, чунон ки[168] туро эшон дар сиғари син он чунон медоштанд [ва ба зери боли худ туро парвариш карданд.]" Ва бигӯ ва дуо кун, ки «эй[169] парвардигори ман,[170] бубахшой бар эшон, ҳамчунон ки парварданд[171] маро дар сиғари сину овони туфулият, [ки оҷиз будам дар дафъи мазорру ҷалби манофеъ.]"

Ва пас аз ин меояд[172] қавлуҳу таоло: «Ва от зал-қурбо ҳаққаҳу ва-л-мискина вабна-с сабили⁺. Ал-оя. [Ва]" чун ин оёт низ маҳлут ба ҳуқуқи абнои ҷинс аст, зоҳир аст, ки ҳамаи абнои ҷинс дар он[173] [умур]" шариканд, [ва тафсил дар мавриди абавайн аз ҷиҳати аввалияти эшон бошад.]" Ғоят[174] он, ки ба мулоҳизаи ухуввати бародари муслиминро мегӯяд: «Раббӣ ирҳамаҳум камо раббаёнӣ сағиран».⁺ Яъне тариқи эҳсон ба ҳамаи бародарони мусулмон — ҳамин аст шарти иртиботи муҳаббат ва ободии тамаддунро.[175] Ва[176] дар сураи «Анкабут» ворид аст: Қавлуҳу таоло: «Ва вассайно ал-инсона биволидайҳи ҳасанан ва ин ҷоҳалока литушрика бӣ мо лайса лака биҳӣ илмун фало тутеъуҳумо».⁻ Яъне амр кардем одамиро, ки ба падару модар некӯӣ ба ҷо орад ва агар ҷаҳд кунанд абавайн, ки то[177] ширк орӣ ба ман дар он, ки нест туро** ба ҳаққияти он донише.[178] Пас, эшонро итоат макун. Ва зоҳир аст, ки мурод аз ширк бединӣ ва бетоатист ва аз ҳақ ғофил мондан. Пас, агар абавайн ба коре, ки сабаби ғафлат аз ҳақ шавад ва аз тоат[179] боздорад ва

---

164 АБ — мебояд
165 Б — бошанд
166 А — надор
167 Б — ба
168 А — ки
169—170 Б — ё раб
171 Б — тарбия карданд
172 Б — мегӯяд
173 Б — ин
174—175 Б — Нигаред ба илова
176 Б — дигар
177 Б — то ки
178 А — туро донише
179 А — итоат

ба илтизоми муҳаррамот орад, фарзандро таклиф кунанд, итоат ва иҷобат лозим наёяд ва иҷмол дар маҳалли тафсил ифодаи хазар накунад. Яъне дар ширк итоат макун, аммо агар амр ба қатли шахсе кунанд, ё ба қатъи роҳ фармоянд ё ба дигар маъсият, иҷобат [на]** намоӣ. Во албатта ҳукм ин аст, ки дар ҳеч амре мухолифи шаръу мурувват итоати эшон нафармоӣ.

Ва [дигар]** дар сураи «Луқмон» ворид шуда: «Ва васайно-л-инсона би волидайҳи ҳамилатҳу уммуҳу ваҳнан ало ваҳнин ва фисолаҳу фи-омайни ва ан ашкура лӣ ва ливолидайка ва ин ҷоҳадока ало ан тушрика бӣ мо лайса лака биҳӣ илмун фало тутеъуҳумо ва соҳибуҳумо фи-д-дуньё маъруфан ва-т-табаъ сабила ман аноба илайя» *

Дар ин оят низ васият ба эҳсони абавайн ва наҳӣ аз итоати эшон дар амри ғайримашрӯъ ва мусоҳабат ба эшон ба тариқи маъруф ва сутуда ва иттибоъ ба тариқи ҳар каром, ки дар роҳи ҳақ ва савоб бошанд, ба мӯфоди ат-тифлу ит-табиу хайр-ал-абавайни».* Лекин[180] баъзе муфассирин замири «аноба»-ро ба он сарвар, ё сиддиқи акбар роҷеъ доштанд. дар ин ҷо барои эҳсон иллат ва бонси баён рафта, то гумон нарафтанд,[181] ки амр ба эҳсон бе ваҷҳ бошад ва бар[182] муфт.[183] Ва ҳол он ки эҳсон бениваз бояд [ва]** дар ин ҷо иваз низ мавҷуд аст, ки ҳамлу фисол бошад. Яъне эҳсони [фарзанд]** дар муқобили ранҷи абавайн афтад,[184] то миннат нанидад[185] бар эшон. Ва ин таъкид аст дар некӯӣ бо абавайн ва зиёдатии ҳаққи онҳо ва таҳдими[186] онҳо бар аҳли истеҳқоқ ва ин [аст]** сабаби суқути ҳуқуқи ғайр мешавад назди аҷз нафақа аз кулл.

Ва дар сураи «Аҳқоф» омада. Қавлуҳу азза ман қола: «Ва вассайно-л-инсона би волидайҳи эҳсонан ҳамилатҳу уммуҳу каринан ва вазаъатҳу каринан ва ҳамлуҳу ва фисолуҳу салосуна шаҳран ҳатто изо балаға ашуддаҳу ва балаға арбаъина санатан қола раббӣ авзаъни ан ашкура неъматака-л-латӣ анъамта алайя ва ало волидайя ва ан аъмала солиҳан турзиҳи васлиҳ лӣ фи зурриятӣ. Ила-л-охир».*

Муфассирони хос ин оятро барои Сиддиқи Акбар* медонанд, ки шаш моҳ дар шиками модар буд ва ду соли тамом шир хӯрд ва ҳаждаҳсола буд, ки ба хидмати он сарвар [саллаллоҳу алайҳи ва саллам]** расида, дар сафару ҳазар рафиқ гашта. Ва чун чиҳилсола шуд, ин дуо бархонд ва аз муҳоҷиру ансор чуз абавайни ӯ дохили ислом набуданд ва асари иҷобати дуо буд, ки духтараш Оиша* «разиаллоҳу [таоло]** анҳо умму-л-мӯъминин»* гашт ва писараш Абдураҳмон* ва Абӯатиқ мусулмон буданд. Ва авлоди ӯ то ин замон ҳама мутассаф ба салоҳу саdоданд. Муфоди ин оят низ бнайниҳи ҳамон муфоди ояти собиқ

---

[180] Б — Валекин
[181] Б — накунӣ
[182—183] Б — беназ
[184] Б — бошад
[185] А — нанидаанд
[186] Б — тақаддуми

аст дар иллати эҳсон. Ва чун мусо—беҳ дар ҳар ду оят инсон аст, албатта, инсони комил мурод аст, чун расулу наби, ё авлиёи эшон ҳамчу[187] Сиддиқи Акбар+ на авоми ка-л-анъом, ки онҳо на лоиқи хитобати қудсианд.

Пас, маъни чунин мешавад, ки «эй расул ва эй набй, ба волидайни худ шукр гӯй ва эҳсон намо, ки сабаби вуҷуд ва маърифат ва имону ийқони тӯ онҳо гаштанд. Ва ба таҳорати онҳо истеҳқоқи тақаррубй[188] даргоҳи мо ёфтй ва мавриди алтоф ва хитобу[189] иноятҳи мо шудй, ки онҳо дар тарбияти ту ранҷҳо таҳаммул намудаанд, пас, муҷиби эҳсон ва икроманд. Ва ҳуқуқе, ки волидайнро[190] аз ин нусус мустафод мешавад ба хусуса нест, балки муфоди он омм аст аз хеши қариб ва ҳамсояю айтом ва масокину ибни сабил ва ходиму ҷорӣ; тақдими волидайн аз ҷиҳати авлавияту ақрабият аст ва дар шумули эҳсон оммаи ин гурӯҳ дохиланд, ки** ба шарти салоҳу садод ва ҳикмати ** мадани ва маназил,*** [яъне]" ба ҳар кадом аз бародари муслимин [ва иттибоъи худ]" ин муомала пеш орад, сухан ба мулоиммат гӯй ва [эшонро]" ба зери боли шафқат гир. Аз ин ашхос касоне,[191] ки бо ту некӣ[192] кунад ва дар ранҷу ҳамаи ту қадаме чанд мувосат кунад, ё мусафеду пир бошад, ё касе, [ки]" бо ту муованате намоид, ту мушт бар сари ӯ манеҳ, балки ту ҳам ҷаноҳи раҳмату[193] рафъат[194] бар сари ӯ дор ва дуои хайраш кун ва чун эҳсон** ба** абавайн аз[195] ранҷи эҳмолу фисод ва фитом энёдати дорад бар ҳамаи аҳли истеҳқоқ,[196] [ҳаққи]" эшонро [бар ҳуқуқи ҳама]" муқаддам дор. Агар тавоноӣ[197] бошад, баъд аз эшон ба [ҳаққи]" дигарон пардоз. Ва назди фуқаҳои эҳсон ҳеч як аз аҳли истеҳқоқро намерасад, ки гиребони шахс бигиранд ва даъвии ҳуқуқи ӯ кунанд. Масалан, агар касе ҳамсояе дорад шариф, аз чори худ аспу шамшер мехоҳад, то роҳ занад, ё бандаю ҷорӣ дар моли хоҷа хиёнат кунанд. Агар шахс тасаллут дорад дар эъто, бояд ки бааҳкор шавад.[198] Ҳошо,[199] балки салоҳу диёнати ин соҳибони ҳуқуқ шарт бошад. Ҳамчунин абавайнро нарасад, ки бе салоҳу амонат аз фарзанд толиби ҳақ бошанд ва даъвии ӣқоқу шиқоқ дардиҳанд.[200]

Ваҷҳи шӯҳрати ин ҳаққи умда [бо вуҷуди касрати аҳли ҳуқуқ]" аз он аст, ки падарон ва модарон аз ҷиҳати эҳтиёҷ, ё коҳили дар касб ба фарзандон зӯр меоранд. Агар ғанӣ аст, дар молаш ва агар муфлис дар касбаш таваггул менамоянд [ва]" худро ба мискини бароварда, аз байтулмол ё ағниё талаби ҳақ намудан, ё аз ҳамсоаи ғанӣ ҳоҷат хостан амри саъбе[201] аст [ва]"

---

[187] Б — чун
[188] Б — ба қурби
[189] А — хитобату
[190] Б — абавайнро
[191—192] А — бо ту касе ки некӣ; Б — кадом, ки ба ту некӣ
[193—194] Б — рафъату раҳмат
[195—196] Б — бар соир аҳли истеҳқоқ ақдати ҳақ/қ/ доранд
[197] Б — тавоной
[198—199] А — нашавад, ҳошо, ки
[200] Б — Ин панҷ ҷумлаи боло пас аз шаш ҷумла омадааст
[201] Б — саъб

хар нафсе бад-он тан дарнадихад, ё барои маоши номия ба кӯчаю бозор давидан коре душвор. [Фалочарам]**. ба дабдабаи ивоқу ғавғои*** шикоқ авлодро зердаст намуда, коми нафс таҳсил менамоянд.[202] Ва авлод низ вакте ки чашм ба чахон кушоданд ва гӯш ба хар савту садо, аввал нагмае, ки ба гӯши эшон расад, садои уқуқу хуқуқи падар ва модар бошад, то аз хайбати он овоз бар худ биларзанд, чунки онҳо бар умуми ин хаққ*** вукуф нагиранд, балки абавайн низ вокиф набинанд. Ва ба фарз агар донанд дам, барои эҳтимоли матлаб лаби изҳор накушоянд, то салобату сатвати «инак[203] оқ шудӣ ва инак[204] кофир гаштӣ», аз гардан гӯши валад берун наравад. Аммо бақияи[205] аҳли истехкок, агар ба дасташон чизе диханд, ахз мекунанд, нагария зӯровар нестанд.

Фалочарам, дар соири хуқуқ, ки мусовиӣ ин хакки умда аст, он кадар ғавғо ва машғала бозанд намегардад. Ва он чи хуқуки абавайн ба аҳодис[206] вуруд ёфта,[207] камо фи-л-«Мишкоти» фи «Боби-л-бирри ва-с-силати»: «Қола рачулун: ман аҳакку би хусни саҳобати? Қола: уммука. **Қола: сумма ман?** Қола: уммука. Қола: сумма ман? Қола: уммука. Қола:сумма ман? Қола: абука. Ва фи ривоятин қола: уммука, сумма уммука, сумма аббока, сумма адноко фаадноко».+

Пурсиданд, ки «лоик ба хусни муошарат [ва мусохабат]** кист?» [Он сарвар, саллаллоху алайхи ва саллам]** фармуд: «Модар». Ба такрор савол рафт. Ҷавоб шуд, ки «модар». Ва дар ривояте баъд аз такрор[208] фармуд, [ки]** баъд аз модар падар, пас аз ӯ[209] он ки ба ту наздик аст дар[210] каробат»[211]. Пас аз ӯ хамчунин дар ин хадис тарғиб аст,*** аввалан ба гузориши эҳсон дар хакки модар, зероки соҳиби хамлу фисол [ва фитом]** аст, баъд аз он падар, зероки[212] соҳиби инфоқ ва тарбият аст. Баъд аз он хешовандон чиҳати силаи раҳим, баъд аз он агар иститоат бувад, ба гузориши хуқуқи дигарон қиём мекунад.

Дигар, «Қавлуху алайҳиссалом: «Рағма анфиҳи рағма анфиҳи рағма анфиҳи. Қола: ман ёрасулуллох? Қола ман адрака волидайхи инда-л-кибари аҳадуҳумо аз киллохумо сумма лам ядхул-ал-чаннната».+ Фармуд: «Салаллоху алайхи ва саллам,» ки «хоколуд бод бинияш мукаррар [то се бор.]** Пурсида шуд,[213] ки «Бинии кӣ? [Ё расулуллах, бинии кӣ?]** — Гуфт: «Бинии касе, ки дарьёбад яке аз абавайнро ё харду ро дар холати пирию заъф ва хидмат накунад, то дохили бихишт нашавад».

---

[202] А — менамоянд

[203] А — ин ки

[204] А — ин ки

[205] Б — соири

[206—207] Б — аҳодиси зоҳира собит шуда:

[208] Б — дар мартабаи чаҳорум

[209] Б — падар

[210—211] Б — аз хешовандон

[212] Б — чунки

[213] Б — пурсиданд

Ва шомил[214] аст ин ҳадис[215] пир ва устод ва[*] падари падарро[216] [ва модари модарро.][*] Пас, агар абавайн пире бошанд, ки дар мушуда ва ҳеч сухан ва хидмат[217] падли онҳо маъқул ва мақбул набувад, фарзанд дар эҳмоли хидмати[218] онҳо балаҳкор набувад, чи дар дуо: «мачҳур аст» ва аъузу бика мин ал-ҳарами»[*] «ҳарам» — гандапир бувад[219] [Ва маълум аст, ки абавайни пир гандапир набувад, чи амр дар ҳаққи ӯ таклифе ба молоятоқ бошад балки мурод абавайнеанд, ки мӯй дар тоату ибодат сафед карданд ва аз сулаҳои умматанд, на аз фусақои миллат.][*]

Дигар, қавлуҳу алайҳиссалом: «Разию-р-рабби фи разию-л-волиди ва саҳату-р-рабби фи саҳат-ил-волиди».[*] [Оре, ризои офаридгор дар ризои[220] падар рафтан аст. Агар падар аз аҳли салоҳ бувад,[221] чи падари солеҳ ҳамаи химматаш масруф бар салоҳи фарзанд бошад, ки ризои зоти субҳонаҳу дар он аст. Ва[*] дар амри номарзӣ падари солеҳ дар хашм ояд, ки саҳати ӯ — таоло низ дар он амри номарзӣ аст. Аз ин ҳадис зоҳир мешавад, ки ризои зоти таоло дар ризои падари толеҳ нест, зеро ки падари толеҳ фарзандро ба фасод хонад аз дуздию қимор ва шоҳидию мутриби ва раққоси. Балки мумкин аст,[*] ки агар писар ба саодати фитри дар ин умур ба падар мухолиф бошад, ба ризои офаридгор бирасад, то ба салоҳу садод майл орад ва саҳати [ин][*] падар[*] сабаби ризои кирдугор гардад.

Дигар, қавлуҳу алайҳиссалом фи ҷавоби ман суила: «ё расулуллоҳ, мо ҳаққ-ул-волидайни? Қола: ҳумо ҷаннатука ва норука».[*]

Оре, агар абавайн аз аҳли амонату диёнат бошанд, ҳама талқини амонату диёнат кунанд, биҳишти фарзанд бошанд, ки вай низ аз аҳли вараъ бувад ва ба биҳишт равад ва агар аз аҳли шақовату хиёнат бошанд, дузахи фарзанд бошанд, ки аз шумии суҳбати онҳо вай низ шақӣ [хоҳад шуд][*] ва хоин шавад ва ба дузах дарафтад. Ва[*] [ба][*] муфоди ин ҳадис ҳамон муфоди ҳадиси дигар аст, ки «куллу мавлудин [юладу][*] ала-л-фитрат-ил-[ис-лом][*], илло абавоҳу юмаҷҷисонаҳу ва юнассиронаҳу ва юҳаввидонаҳу».[*]

Яъне ҳар мавлуд бар фитрати имон [ва ислом][*] зода шавад, магар ки падару модари ӯ[*] ӯро маҷуси ва насроӣ ва яҳудӣ метардонанд.[222] Ва аммо тавлиди шақӣ аз саид ва саид аз шақӣ ғолибан аз таҳлити шубҳахот ва махзурот дар луқма аст ва тамизи он ё сукути нутфа дар авқоти масъуда ва манҳуса ва ҳукми зоҳири ҳадис бар ағлабу аксар аст.[*] [Дар ин ду ҳадис агар адно маъмал равад, соҳиби фитрати салим медонад, ки нусус дар ҳуқуқи абавайн, албатта, бар итлоқ нест, балки салоҳу садоди

214—215 Б — маънии ботинии ин ҳадис шомил аст
216 Б — падар
217 Б — хидмат
218 Б — хидмати
219 Б — бошад
220 Б — ризои
221 Б — бошад
222 Б — гардонанд

эшон шарт бувад дар ҳуқуқталабӣ. Балки абавайни салоҳ аз фарзанд ҳеҷ талаби ҳақ накунад ва ба муҷаррадн салоҳи эшон итоати фарзанд ва хидмати ӯ бар эшон воҷиб гардад, савобу самари он дар дунё ва охират биёбад. Ва агар накунад, ба ҳар ду ҷаҳон мустаҳаққ бошад, магар ки эшон афв кунанд. Ва ин адами талаби ҳақ аз абавайни солеҳ далели ризо ба қазо ва таслиму таваккул бошад ва он ки ҳақталаби кард, далели фасоди ҳоли ӯ бошад ва он аз адами қаноату андешасарӣ бархезад ва далел бувад бар адами тафвиз ва таваккулу розӣ набудан ба қазову қадари илоҳӣ.]"

Дигар, қавлуҳу саллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Ман асбаҳа мутиан ли-л-лоҳи фи волидайҳи, асбаҳа лаҳу бобони мафтуҳони мин-ал-ҷаннати. Ва ин кона воҳидан фавоҳидан. Ва ман амсо осиян лиллоҳи фи волидайҳи асбаҳа лаҳу бобони мафтуҳони мин-ан-нори. Ва ин кона воҳидан фавоҳидан. Қола раҷулун: Ва ин залмоҳу? Қола алайҳи-с-салом ва салавот: Ва ин залмоҳу ва ин залмоҳу ва ин залмоҳу!. Ва-л муроду би-з-зулми мо яталлаку би-л-умури-д-дуньявияти ло ал-ухравиятӣ.+

Яъне [ҳар] касе,*" ки сабоҳ бархезад, худойро ва*' мутеъ бувад бо[223] абавайн, ду дар аз биҳишт барои ӯ кушода бувад.[224] Агар дар он рӯз бимирад, дар итоати эшон, гӯ, аз ҳар*" кадом дар дарравад. Ва агар аз абавайн яке бошанд, як дари кушода бувад, ки аз он дарравад. Ва касе, ки шом кунад худойро ва бо абавайн осӣ бошад ду дар аз дузах барои ӯ кушода бувад. Ва" агар яке бошанд, як дар. Агар дар он шаб бимирад, дар исъёни эшон аз ин абвоб дар дузах кашандаш. Марде пурсид, ки «ё расулуллоҳ ва агарчи абавайн зулм карда бошад?» Он ҳазрат муқаррар фармуд, ки «агарчи абавайн зулм кунанд ӯро» [ва]" мурод ба зулм он чи таалluқ ба умури дуньявӣ гирад на умури ухравӣ. Масалан, абавайн аз ҷиҳати заъфу касал ба амри мофавки тоқати фарзанд бифармоянд [аз умури дуньявӣ,]" ки мисли ӯ он кор натавонад кард. Мисли кандани чоҳ барои об, ё ҳамли чизе[225] гарон, ё рафтан ба роҳи дур бе маркаб,[226] ё иртикоби[227] муздурӣ барои нафақаи онҳо, ки[228] он фарзанд нафси олӣ дорад[229] ва ба корҳои хасис тан дарнамедиҳад, магар[230] ҷиҳати дарёфти хушнудии онҳо[231] қабул мекунад. Ба хилоф, ки агар шарир[232] бувад, сар аз фармони онҳо боззанад[233] ва онҳоро зоеъ бигузорад ва бигурезад ва амри онҳо ба ҷо[234] наёварад. Ва

---

[223] Б — бар
[224] Б — шавад
[225] Б — бо
[226] Б — пиёда
[227] Б — вар ба
[228—229] фарзанд чун солеҳ бувад, бо он ки нафси олӣ дорад
[230] Б — ман золика аз
[231] Б — эшон
[232] Б — толеҳ
[233] А — боззорад
[234] Б — чое

агар** ин зулм тааллуқ[235] ба умури ухрави[236] гардад, чунон ки амри эшон дар ғайри муҳиббат бувад аз маъсиёт — мисли ҳу-лми қимор ва роҳзани қумм бои барзахе афтад, ки [агар]** дар ризои онҳо [раванд]**, дари ҷаҳаннам боз шавад, ки иклом бо мунҳиёни аҳху бошад[237] [ва ин ду умур шар нест.]** Ва дар исъё-ён ба онҳо дари биҳишт кушода гардад, ки** тарки мунҳиён — аҳху бувад.[238]

Дигар, қавлуҳу алайҳиссалом: «Мо мин валадин борри ян-зуру ила волидайҳи назрати раҳматин илло катаба-л-лаҳу би-кулли назратин ҳаҷҷатин мабруратин». Қолу ва ин назара ку-

лу явмин миата марратин? Кола, наъм, Оллоҳу акбару ва атйабу.» *

Оре, бирр дар тинати валади бирр голибан аз эҳтиёти[239] абавайни мабрур мухаммар гардад ва ҳар назар ба дидори ин абавайн мунодини хизор ҳаҷҷи мабрура афтад. Ва шарр дар тинати валади шарир дар** аксар аз адами эҳтиёти абавайни шақи сироят кунад. Пас, дидори падаре, ки писар ба ракку мо-ҳиди супорад, ё дидори модаре, ки духтар ба қадбати гузорад, кай ва куҷо баробари ҳаҷҷи мабрура** бошад? Ва ризои инчу-нин абавайн бо ризои раббу саҳати эшон бо саҳати у чи гуна ба-робар анд?!

Дигар, қавлуҳу алайҳи-с-салавоту ва-с-салом: Куллу-з-зуну-би ягфир-ул-лоҳу минҳо мо шоу илло уқука-л-волидайни фаиннаҳу юъаҷҷилуҳу ли соҳибиҳи фил-ҳаёти қабла-л-мамоти.» *

[Ва]** дар ин ҳадис низ бирри волидайн малҳуз аст, ки агар аз аброр бошанд, албатта, фарзанд ба уқуқи онҳо дар дунё ва** охират** маъхуз шавад.

Дар[240] ин ҳадис низ[241] шомил аст ҳаққ-ул-ибодро тахсиси аба-вайн аз ҷиҳати эҳтимол ба[242] маъни[243] аст, ки у — субҳонаҳу [га-нии мутлақ аст]** аз[244] ҷиҳати** рафъат ва раҳмати омм, агар хоҳад аз ҳамаи ҳуқуқи хеш ба мусоҳака [ва фазл]** мегузарад, ба илло ҳаққ-ул-ибод, ки бояд уро аз худ ризо кунад ба мубода-лаи савоби худ ба хатои у, [кашидани ранҷу азоби ӯ]**, то рас-тагори ёбад.

Дигар, Ибни Умар* қола: «Конат таҳти имраатун уҳиб-буҳо ва кона Умару икраҳуҳо. Фа қола ли, таллиқҳо. Фа абайту Фаато Умару расул-ал-лоҳи салаллоҳу алайҳи фа саллам, фа закара золика лаҳу. Фа қола ли расул-ул-лоҳи салаллоҳу алай-ҳи фа саллам, таллиқҳо.»*

Аз ин ҳадис мустафод мешавад, ки ғалабаи ҳубби [муфрит]** қабоеҳи маҳбубро мепушонад. Форуқ,* разиаллоҳу [таоло]** ан-ҳу, ба нури вилоят қубҳе дар мизоҷи зани писар ташхис карда,

234—236 Б — бувад мутааллиқи дунёвӣ ва он чӣ тааллуқ ба умури ухравӣ
237 Б — аст
238 А — бошад
239 Б — эҳтиёҷи
240—241 Б — Ва маънии ботини ин ҳадис, А — Ва ин ҳадис низ
242—243 А — эшон
244 Б — ба

амр ба тафриқ намуд. Ва ҳазрати Абдулло* [бо илм бад-он]" аз ҷиҳати муҳаббати муфрит ибо мефармуд. Пас, ҳазрати* Форук* ба он сарвар шикоят бурд ва ташхиси худ эълом кард. Он сарвар салаллоҳу алайҳи ва саллам донист, ки ҳақ ба ҷониби Умар* аст, амр ба талоқ кард. Ва агар Форуки аъзам салоҳ дар он издивоҷ донисти, ҳеҷ ба тафриқ розӣ нашуди, зероки падарони борр[245] ҷуз салоҳи фарзандон нахоҳанд. Ва ҳамчунин соҳиби шарр[246] ҷуз салоҳи фарзандон нахоҳанд. Ва ҳамчунин соҳиби шаръ бо[247] он[248] ҳама васоъ, ки дар мувосою модоро бо занон фармуда [ва аз итлоқ наҳй фармуда]", ҳеҷ амр ба талоқи ҷабрӣ нафармояд. Ва аммо он чи иллат дар ин талоқ мубайян нашуда, таълим мар — умматрост, ки тафаҳҳус ва таҷассуси замоир ва сароир накунанд. Ва ба мазмуни «устур камо сатар-ал-лоҳу алайка»,* киём намоянд.

Ва дар хабар ворид аст, ки он сарвар аз сафар расид ва дар ҳавлии Мадина нузули [баҳчат]" фармуда ва мунодӣ кард,[249] ки «мабод ки нимшаб касе ба шаҳр андарравад, магар алассабоҳ». Ду кас мухолафат карданд ва занонро бар кабоеҳ диданд. Гарази он сарвар он буд, ки занон дар шаҳр бе шавҳаранд, мабод ки худро вохӯхта монанд ва шавҳар ба болои онҳо [ногоҳ]" дарравад, ки мунҷар ба кашфи сатр гардад.

Ва* чун аксари икоҳ ва шиқоқ ба восита зани писар вокеъ мешавад, модар[250] писари[251] худро соҳиби ҳақ мепиндорад ва зани писарро ғайри мустаҳақ, балки аз ҷавори ва ходими худ низ адд намекунад. Барои исботи ҳаққи [зан]" ду-се нусусу санад оварда мешавад: «Қола-л-лоҳу субҳонаҳу фи мӯҳками танзилихи: Ва лаҳунна мисл-ул-лази алайҳунна би-л-маъруфи».* Яъне мар занонрост ҳуқуқ[252] мисли он ҳуқуқ, ки мардонро бар эшон аст, ба ҳусни муошарату тафаккуди аҳволи ҳамдигар ва муомалат ва нэкӯ кардан дар умури маош. Аз ин оят мусовоти марду зан лозим меояд дар ҳаққгузорӣ ва ҳаққталабӣ.

Ва* аммо фазли мардон бар занон аз ин оят, ки «ар-р-иҷолу қаввомуна-ала-н-нисои»* собит аст ва занонро нарасад, ки бо риҷол дами мусовот зананд ва он чӣ дар ҳадиси [зоҳира]" ворид[253] шуда[254] дар боби «ишрат-ун-нисо ламмо фи-Мишкоти. Иставсӯ би-н-нисои хайран фа-иннаҳунна хуликна мин зилъин ва ин аъвача шайун-фи-з-зилъи аълоҳу фа ин шиъта ақаймтаҳу касартаҳу ва ин тарактаҳу лам язал аъваҷун фа иставсӯ би-н-нисои хайран».* Тарғиб аст ба муҷомалат ва мадоро дар мухолоти занон ва тафаққуду раҳмат бар онҳо ва афви нуқсоноти онҳо, зероки онҳо*" офарида шудаанд аз[255] устухони паҳлӯи чапи Абулбашар.* [Одам]", алайҳиссалом каҷтарин устухони

---

245 А — боррӣ
246—247 Б — ба ин
248 Б — ба
249 Б — дарзод
250—251 Б — мар модаронро ва эшон
252 Б — ҳуқуқҳо
253—254 Б — воруд ёфта
255 Б — эшон аз

кабургаи тарафи болои ӯст. Агар хоҳӣ, ки рост кунӣ, бишиканад ва агар бигузорӣ, ҳамон каҷии [ӯ]'' доимӣ*' бошад:

[Байт]''

Зан аз паҳлӯи чап шуд офарида,
Кас аз чап рости ҳаргиз надида.

Пас,*'' агар*' ин каҷӣ дар тинати зан мухаммар аст, ҳамчунон дар тинати модаршӯ ва модарзан низ мухаммар бувад.[256]. Пас, ба илвои ноҳаққи онҳо [бояд ки]'' мардон ва ҷой нарванд [ва ба қавли зӯри эшон эътимод нанамоянд.]''

Дигар, қавлуҳу алайҳи-с-салом хайрукум, хайрукум лиахлиҳи ва ано хайрукум лиаҳлӣ ва идо мота соҳибукум фадаъӯҳу.* Дар ин ҳадис низ таъкид аст дар муомалат ва эҳсон дар ҳаққи занон, то ки дуо кунанд ба хайр баъд аз мавти[257] эшон.

Дигар, «сунта ми ҳаққу завҷати аҳадино. Қола алайҳи-с-салом ан тутъимаҳо идо атъамта ва тукасуҳо идо иктасайта ва ло тазриба-л-ваҷҳа ва ло тукабиҳу ва ло таҳҷуру илло фи-л-байти*».

Дар ин ҳадис меъёри эҳсон баён шуда,[258] то ки мардро намояд, ки зиёда аз зан бар нафс инфоқ кунад ва аз харҷи бипӯшад, занро бипӯшонад [ва аз харҷ бихӯрад занро бихӯронад ва]'' чун кор ба зарб анҷомад, ба[259] рӯи ӯ мазанад[260] ва дар дурӣ аз фироқ ба хонаи дигар ҷудой нагузинад.

Дигар, инна мин акмали-л-мӯъминина имонан, аҳсанаҳум хулқан ва алтафаҳум би-аҳлиҳи.* Бале, мардумони карим-уннафс мағлубу маққури занон бошанд ва мардумони лаим-уннафс қоҳиру ғолиб [ва]'' агар қаҳр ва ғалаба гунҷоиш дорад аз мардон ба мардон ҷиҳате дорад на дар[261] занон.[262]

Дигар, «лайса минно ман хаййаба имраатан ала завҷиҳо ав абдан ала сайидиҳи».+ Ин валид ва инзор аст дар ҳаққи касоне, ки миёни зану шавҳар ва ғуломи сайид ҷудой андозанд[263] [ва] якеро[264] аз он дигар [265] навмед гардонанд.[266]

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки модари писар, ки писарро ба талоқи зан бе ваҷҳ хонад, ҳолаш чист?! Пас, дар амсоли ин маволеъ аз оёт ва аҳодис каломи маҳмул ба ҳазфи изофат ва завонд бошад, яъне «ин коно-л-волидайну солиҳайни мӯъминайни ва би валадайҳумо»+ бар ин ки бояд абавайи муттақӣ ва мутаваррӣ бошанд ва толиби садод ва салоҳи фарзанд ва нахоҳанд зарари дунёе ва охирати ӯро. Ва*' ҳамчунин ҳуқуқи занон ба шарти иффат ва мутовиату адами нушуз ва ҳаққи ҳамсоя ва хеш ба шарти адами зарар ва ҳаққи хидаму чаворӣ ба шарти

256 Б — бошад; А — аст
257 Б — мавту фавти
258 Б — шуд
259 Б — бар
260 Б — назанад
261—262 Б — бо занон, ки эшон биззот заифулхилқатанд
263 Б — андозад
264—265 А — аз якдигар
266 Б — гардонад

тоат на инкнёд ва ҳаққи фарзанд ба шарти салоҳ ва фармонгузорӣ. Пас, агар маонии нусус бар итлоқи хоста[267] шавад, муҳимми таклиф ба мо-лоютоқ бошад. Масалан,[268] амр ба эҳсон бо вуҷуди шарорати абавайн ва амр бо некӣ дар ҳаққи зан бо адами ризои эшон. Ва ҳол он ки хушнудии ҳар кадом сабаби*' адами хушнудии*' он дигар мегардад ва ин дар вусъи банда наёяд, ки «ло юкаллифу-л-лоҳу нафсан илло вусъаҳо.»* Балки агар бино бар зоҳири [нусус]'' ниҳода шавад, ҳукми нусус ба ҳамдигар муориз меафтад[269] ба муфоди «ал-қавлони изо таъоразо тасоқато»*, ҳеҷ ҳақ собит намешавад на абавайнро ва на фарзандро ва на занро, чи ҳасби[270] фармони нусуси боҳира падару модар ва фарзанд ва*'' зан*'' ва ҳамсояю айтом ва масокину ғайраҳум ҳама лозим-ул-иттибоъ бошанд ба ҳама ҳол. Чи бирру эҳсон бе иттибоъ ва муҷомалат ва итоат сурат набандад, ки агар соиле ва фақире аз ту дираме хоҳад, додани ту айни итоат ва иттибоъ аст.

Пас, амр ба иттибои модар амр ба тарки иттибои зан афтад ва амри иттибоъ[271] ба зан[272] амр ба тарки иттибои модар, масалан. Пас, албатта, дар мисли ин мавоқеъ ҳукми насс машрут ба шароит бошад. Чунон ки гуфтем, пас мавориди нусус [назар ба он чи тамҳид кардем,]'' он абавайн бошанд, ки олим ва мутаварреъ ва мутадайин будаанд.[273] Ва пеш аз никоҳ илм доранд дар амри никоҳ, ки никоҳ барои чӣ мекунанд ва ғараз аз тазаввуҷ[274] чӣ, то бандае ба воситаи онҳо дар роҳи худойтаоло қоим гардад ва уммате дар зайли мутобеони он сарвар, [салаллоҳу алайҳи ва саллам]'', зиёда шавад ва мақсуд аз никоҳи муҷаррад истифои шаҳватрониҳо ва истимтоъ набувад, балки истидъои валади солеҳ карда, ба одоб ва таҳорат ба ҳамдигар расида буванд.[275] Ва ин абавайн ба ҳар пеша, ки бошанд ба ваҷҳи масиун зиндагонӣ мекунанд ва аз ҳамаи маҳорим ва шубаҳот муҷтанибу муҳтаризанд. Фалошакк фарзанд, ки аз чунин абавайн ояд, албатта[276] автод ва абдол хоҳад буд ва ӯ ҳеҷ дам бар хилофи ризои абавайн наравад ва абавайн низ бар ӯ даъвия ҳуқуқу[277] ҳуқуқ[278] наёранд. Фаммо, аз тақозои даври сипеҳр фарзанде нохалаф аз чунин абавайн ояд, ки эшонро биранҷонад ва ин нодир бувад ва ба додани онҳо қонеъ набошад. Ва эшонро аз[279] ин мамарр ташвиши дода, толиби зиёдатӣ бошад ва ба фарзи эҳтиёҷу нотавонии эшон нафақа нарасонад ва хидмат накунад, муставҷиби ҳамаи ваъидот бошад. Самарот ва натиҷаи ин уқуқ ба дунёю охирати

---

[267] Б — гузошта
[268] Б — ки
[269—270] Б — афтад ва ҳеҷ ҳаққе собит нашавад ба муфоди алқавлон изо таъорузо тасоқата. Чӣ ба
[271—272] А — ба иттибои зан
[273] Б — бошанд
[274] А — тазвиҷ
[275] А — буданд; Б — бошанд
[276] Б — албатта ӯ
[277—278] Б — ҳуқуқу уқуқ
[279] Б — дар

ӯ[..] сироят кунад ва ризои ончунин абавайн бо ризои рабб ва саҳаташон ба саҳати ӯ муқорину[280] мусовӣ[281] бувад.

Ва агар абавайн бар хилофи ин бошанд ва ғарази никоҳ ва офаринишро надонанд, балки муҷаррад айшу ҳалови инзоли манӣ матлуб доранд, агар фарзанде оянд шарир, ки эшонро биранҷонад, ҳеч осиму [illegible] нашавад ва нек монанда бувад ҳолашон бо нарҳаре, ки ба мода мукорабат кард ва бачча овард. Ва ин бачча гоҳе гардани падар мехоид ва гоҳе гуши модар ва гоҳе лагад ба пешонаи падар мезанад[282] ва гаҳе ба синаи модар. Ҳеч кас гумон накунад, ки ин курра[283] гуноҳкор[284] аст ва бо абавайн осӣ ва зиёнкор, балки гӯяд: «Боке нест»:

[Байт][..]

Лагади харе ба харе расад,
Аф-афи саге ба саге ҳурад.

Ва ин абавайнро аз таҳаммули лагади ин «фарзанди ало» чора набувад. Бале, вақте ки туро олоти раҷулият биҷунбад ва чашм аз ғалабаи иштиҳо сурх шавад, ҳарвор каф ба даҳон орӣ ва бо зан дарафтӣ ва дар ин сухане муҳайиҷ[285] шаҳват аз ту ё ғайр бишнавад ва девонавор бо ту омезад. Дар ин миён агар фарзанде оянд, туро бо зан ба он валад ҳеч ҳуқуқи[286] собит набувад[287], зероки ҳар кадом ҳиссаи матлуб аз айши худ бардошта бошанд ва ҳеч касеро нарасад, ки гӯянд: «Мо туро парвардем ва ширу нонат расонидем»

Зероки он чи додаанд, ӯ — таоло дода ва расонидааст,[288] нон дар тануро хон ӯ сурх мекунад ва шир дар деги пистон ӯ сафед мегардонад. Бечора одамӣ дар иктифои ризқи нафси худ оҷиз аст ва муҳтоҷи ҳазор нафси дигар. Ӯ кист, ки ба ғайр ризқе диҳад ё мутакаффили рӯзии дигаре шавад?!

[Қитъа][..]

Гарчи рӯй аз кафи ҳоҷаст, рӯзидеҳ худост,
Бар сари рӯзихурон хуш нест з-ӯ миннат ниҳи.
Нест ӯ чун косаву кафгир деги ризқро,
Беҳ, ки бошад косаву кафгир аз миннат тиҳи.

Ва бештар миннати модарон барои фитом аст, ки «ман туро шир додам». Ин ҳокис надонад, ки агар тифл надорад, шири ӯ [ба ӯ][..] офати ҷон аст ва мӯриси саратони пистон, ки соате таҳаммулу сабр дар ҷамъи он[..] ва ҳифзи он надорад, то ки бар замин ва девор бидӯшад[289] ва махлас ёбад ва уро чун шукргузорӣ бувад, ки нафас ба нафас фарзанд уро аз фавту мавт раҳой мебах-

[280–281] Б — мусовии муқорин
[282] А — мезанад
[283] А — курраҳо
[284] Б — гунаҳкор
[285] А — мубтаҳиҷи
[286–287] Б — ҳуқуқ собит нашавад
[288] Б — расонида бошад
[289] Б — бичӯшад

шад. Ва миннати падар барои[290] нон низ[291] аз ҷаҳолати ӯст. Набинад, ки бисёр тифлон аз бенонии падар ва ноҳифозии модар дар масҷидҳо ва роҳҳо лақит мешавад,[292] халлоқи ҳаким дигареро ба онҳо меҳрубон мегардонад, ки бармедоранд ва тарбият мекунанд:

[Байт]*

Гар рӯзии кас музаи тараддуд будӣ,
Аз байзаи зоғ ҷумла Анқо рустӣ.[293]

Пас, ба ҳама ҳол рӯзидиҳандаи абавайн ва авлод ба муфоди «наҳну нарзуқукум ва иййёҳум+» ӯст, субҳонаҳу ва таоло. Пас, ҳуқуқи абавайн дар зиммати авлод ҳуқуқе бувад мурувватӣ ва одатӣ аз қабили ҳаққи ҳамсояю масокин ба муфоди*⁻ «ҳал ҷазоу-л-эҳсони илло-л-эҳсону.+*''»

Ғоят он ки аз ҷиҳати ақрабият ва авлавият аз соири арбоби ҳуқуқ ба тақдим аҳаққ шудаанд, ки агар валад истеъдод дорад, аввалан ба қиёми ҳуқуқи онҳо пардозад, пас ба арбоби истеҳқоқи дигар, то куҷо, ки тавоноӣ бошад, «ал-ақрабу*⁻ фа-л-ақрабу.+*''» Ва агар мустақил нест, ҳуқуқи дигарон соқит бошад, илло абавайн,[294] ки[295] агар музмин ва мискин бошанд, барои нафақаи заруриии онҳо касб мекунад. Дар ин сурат нусус ифодаи вуҷуб мекунад ба шарти салоҳи онҳо ва*' агар муфсид бошанд, онҳо ҳаққи худ соқит карда бошанд ва фарзанд бари-уз-зимма бошад.

Масалан, падаре шарир асбу шамшер надорад, ки роҳ қатъ кунад, лоилоҷ аз ҷиҳати таътил дар хона менишинад ва намоз мекунад ва ба қадри кафофи ҷӯъ сабр меорад, ки агар савори силоҳ будӣ, хонаҳоро аз ҷатои туҷҷор ва захираи корвон ороста кардӣ*' ва аз рамаи дигарон*'' гӯсфандони[296] фарбеҳ ба матбах кашидӣ. Пас, писар[297] ба исъёни ин чунин абавайн оқу[298] осӣ[299] нашавад ва дар ин ҷо иқоқею шиқоқе индашшаръ ва индалақл собит намешавад. Чунон ки донистӣ ва чунон ки[300] ҳамсоя ва масокин гиребони шахсро нагиранд, ки моро ба ту ҳаққ собит аст, ҳамчунин абавайнро нарасад, ки бе мӯҷибе гиребонгири писар шаванд ва уқуқу ҳуқуқ дар миён ниҳанд. Мабод ки писар низ шарир бувад ва гиребони ҳар кадомро[301] гирад[302] ва гӯяд: «Агар шумо ду шақӣ ба ҳамдигар намерасидед, мисли ман муфсиду шарир мавҷуд намешуд»,[303] ҳеҷ ҷавоб наёранд гуфт, зероки дар тазаввуҷ салоҳу садоди фарзандро аз Худо нахостаанд ва дар му-

---

290–291 Б — низ барои нон
292 Б — мешаванд
293 Б — мерааст
294–295 А — абавайнро
296 Б — гӯсфандон
297 Б — сар
298–299 Б — осию оқ
300 Б — ҳамчунон
301–302 ҳадом бигирад
303 Б — намешудам

ҷомаат муомалаи сутур намуда, балки ду шақӣ як шақоватие-шан дигарро зиёда[304] кардаанд ва [ҷанги миллати ислом ва имон шуда]* ва оку шикок, ки дар миёни авоми халқ шӯхрат дорад, ки фалон ба модар[305] осию оқ аст ё модарозор[306] ва падарбезо-ронро ба хеч эътидод ва эътибор натавон кард. Ва агар баъзаҳ ва исме собит шавад, дар зоҳир ба ҳар се шомил аст аз якеро бар дигаре фазл не ва ҳама аз абавайну валад муставчиби ва-бол*' аз наколванд. Балки[307] агар дар ҳақиқат бинигарӣ,[308] дар сурати салоҳи абавайн ҳам уқуқ ба субут намерасад, чи мухола-фат ва низоъ, ки фимобайни абавайн ва авлод меафтад, он ҳам бино бар ҳикмат ва маслиҳати ҳоли онҳо бошад ва он маҳмул бувад бар адл ва меҳрубонии ӯ — таоло ва як навъ аз низор бо-шад бо абавайн. Агар писар шарир бувад ва билъакс, агар аба-вайн муфсид бошанд, чи тасаллути шарир бар[309] бөрр[310] дар зо-ҳир зулм намояд [ва]* дар ботин маҳз раъфат бувад[311] ва ад.[312] ба муфоди «ва мо-л-лоҳу ӯриду зулман ли-л-ибоди+». Ва чун эътон валадро ӯ—субҳонаҳу дар зайли имтинони неъмат оварда, он ҷо, ки мефармояд: «ҳув-ал-лазӣ ҷаъала лакум азвоҷан ва ба-йна ва ҳафадатан ва разақакум мина-т-таййибот.+»

Пас, фарзанд назар*' ба муфоди он аз ҷумлаи шаҳои вочиб-уш-шукр бошад ва неъмат нақмат метардад, дар ҷое, ки дар неъ-мат куфрон оранд ва он неъмат вабол ва нақолн ҷон гардад. Ба[313] муфоди ояи[314] «ин-ал-лоҳа лам яку муғайир-ан-неъмати анъамаҳо ала қавмин ҳатто юғайирӯ мо бианфусиҳим.+»

Пас, вақте ки абавайн бо ҳама салоҳ бинобар ғафлате аз ҷо-даи мустақими ҳаққа мунҳариф шаванд масалан, эътимод бар фарзанд кунанд,[315] ҳақ-таоло ин фарзандро бар онҳо гуморад ва агарчи солеҳ бувад ҳам, сифати шарр бар замираш ғолиб гардо-над, то ба мухолафати абавайн бархезад, то эшон мутанаббеҳ гашта, ба роҳи савоб оянд ва то*' эътимод ба ғайри ӯ—таоло наё-ранд ва ҳамчунин валади [шарир]* низ аз ҷиҳати ҳадосати син аз[316] офаринандаи худ фаромӯш кунад, ё дар таҳқиқи мураббӣ ва дин ва роҳи фалоҳ тараддуд накунад, ва эътимол бар аба-вайн дорад,[317] балки эшонро хосс ба рубубият гузинад, ҳақ суб-ҳонаҳу абавайнро бар ӯ мусаллат кунад, то аз эътиқоди рубубия-ти онҳо пушаймон шавад ва огаҳ гардад ва бидонад, ки мураб-бии ҳақиқии ӯ офаридгори таоло аст, на абавайн ва ҳофизу во-лии ӯ*'—ӯ, субҳонаҳу аст, на волидайн.

Пас, рӯзе ки абавайн ба салоҳ оянд ва ба ҳақ инобат ку-нанд, ҳамон рӯз фарзанд аз ғайри ӯ мутеъ ва мунқод шаванд.

---

304 А — зиёд

305 Б — падару модар

306 Б — модарозорон

307–308 Б — Дар ин боб агар назар ба ҳақиқат гуморӣ

309–310 А — боз

311–312 Б — ва адл бувад

313–314 Б — чунон ки ӯ, субҳонаҳу, мефармояд

315 Б — оранд

316 Б — чун аз

317 Б — нарзад

Ва ҳамчунин рӯзе, ки фарзанд ба роҳи ҳақ гароид, ҳамон рӯз абавайн ва ғайри эшон мушфиқу мутараҳҳим гарданд ва агар ба ислоҳи як тараф дар зоҳир нишеёди тарафи дигар ба зуҳур нарасад, бидонанд, ки он тараф ҳанӯз ба ҳақ нагаравидааст. Ва дар моддае аз маводи бандагӣ муқассир аст ва ҳамчунин хусумати зану бо зав ва ғулом бо хоҷа ва ҳамсоя ба ҳамсоя ва билъакс дар ҳаққи тарафи дигар ин зӯр бувад, ки ба роҳи савоб оянд ва руҷӯъ ба мабдаи хеш намоянд [ва]" чун[318] иллати вуҷуд ба муфоди «ва мо халақту-л-ҷинна ва-л-инса илло лиябъудуна.**» Маҳзи ибодату маърифати кирдгор аст ва ин мавқуф ба ободии ҷаҳон [аст]" ва ободии ҷаҳон мавқуф ба вуҷуди одамӣ ва нисбати таваллуд ва таносул [аст]" ва тамассук ба васоит ва насоил ва тӯли амал ва ғафлати зафт ва ибодату маърифати у—таоло[319] мавқуф ва илм аст ва тарҳу таҷриди инсон, ки баъд аз вуҷуд чашм фароз мекунад, ҳамаи васоит ва асбоб мебинад ва гумон мекунад, ки ҳамин аз зиндагӣ ғараз асбоби таназъум ба каф овардан аст*" ва хӯрдану хобидан,[320] чунки ҳанӯзаш илм ба ҳақиқати кор надодаанд, зеро ки илм бе саъю таваҷҷӯҳ надиҳандаш. Ва ба фарзи таваҷҷӯҳ агар илм диҳанд, баъд аз панҷоҳ сол бошад ва он ҳам ҷалолиҷмол бувад [ва]" огӯшта ба шакку тараддуд бувад[321] камтареро на аксареро, ки агар*" алалфавр илм ба ҳақиқати кор диҳанд, ҳикмати тамаддуну таовун барҳам хӯрад ва ҷаҳон хароб шавад [ва матлаби изҳор фавт гардад.]" Ва баъд аз он ки илмаш диҳанд, қуввати амалаш[322] намонда бувад, зеро ки торҳои алоиқ ҳамаи азо ва аҷзои даруни ва берунии уро гирифта ва печида бошад, чун магасе баста[323] ба тори анкабут[324] ва тан низ*" заифу низор гашта ва ҳавосси зоҳир ва ботин ба нуқсону зиён расида. Дар ин муддат, ки вай аз ҳақ[325] ғоиб аст, падару модар ба ӯ мусаллат [ва]" фарзанду зан мухолиф, султону[326] қозӣ ноошно, ҳамсояву ғулом душман,[327] бечора бояд ин хусуматро надонад. Ва пеши ҳар кӣ равад, аз абнои ҷинс*" бинолад ва гӯяд: «Падарам золим аст, [модарам ҷафокор]" ва фарзандам оси [ва]" подшоҳ дар[328] ғазаб[329] [ва]" қозӣ номеҳрубон[330] [ва]" ғулом дузд [ва]" ҳамсоя шарир [ва]" зан ношиза. Дар ҳақиқат ҳамаи[331] ин[332] ранги дар ҳаққи ӯ низор[333] ва илҳом бувад,**[334] ки «эй роҳгумкарда, ба сӯи мо ой ва дар иллати вуҷуди худ боре андеша кун, ки мо туро барои чи офаридем!» [Ва агар рӯи таваҷҷӯҳ ба сӯи мо орӣ, ҳамаи халқ мутеъу мунқоди ту бошад.]" Пас,

---

318 Б — ҳаққи
319 Б — ӯ, субҳонаҳу
320 Б — хобидан аст
321 Б — бошад
322 Б — илмаш
323—324 Б — ба тори анкабӯт баста шавад
325 А — халқ
326—327 Б — ва ҳамсояву ғулом душман, султону қозӣ ноошно
328—329 Б — номеҳрубон
330 Б — ноошно
331—332 Б — ин ҳама
333—334 Б — низор бувад, А — андар» бувад

агар мард ба он ихор[335] ба ифоқа ва роҳи савоб наёяд, то марг ба ҳамин канимакаш мубтало бошад ва ҷои осудагӣ надорад, илло дар[336] ҷаҳаннам «ва хасара-д-дуньё ва-л-охира*» шавад[337] «залика ҳува-л-хусрону-л-мубин*».

Ва ҳар кира, ки инояти тавфиқ роҳбарӣ кунад, зудтар ба муқтазои иллати вуҷуд илм ёфта, ба манҳаҷи савоб ояд ва бидонад, ки ин ҳама нақшу ранг ва вазъи асбоб ва васоит маҳз барои бақои навъи инсон аст ва дӯконорон барои маротиби ихор. Фалоҷарам, аз ҳарҷӣ ғайри ҳақ аст, чашм пӯшида, руҷуъ ва асли худ кунад ва[338] муҳолатат ба абнои ҷинсу зану фарзанд ва ғайра ба қадри зарур фармояд ва ғайри[339] [Эро] таоло дар умури маош ва маод бе дахл донад, то растагорӣ ёбад [ва асли таҳқиқи сухан дар ин ҷо ин аст, ки ба таҳрир расид.]**

Ва аз бас ки садои аҷоқу шиқоқи абаваи салобате*[340] дар дилҳои авоми халқ[341] дорад бад-он иллат, ки собиқан имо[342] кардем,[343] то ин ҷо ақида доранд[344] ки фалон ба сабаби аҷоқи[345] абаваи бад-ин накбат расид ва фалон ба восита иттифоқ бад-ин давлат. «Ё худ баъзе [аз]** ҷуҳало аз арбоби мукнат ба мубоҳот ва ифтихор гӯянд: «Мо худ дуои падар,[346] модар дорем, фалоҷарам ба ҷоҳу иқтидор расидем». Ва надонанд, ки давлату накбат аз қисмати раббонӣ ва тақдири осмонист ва ба** ҳар қадоми он ҳазор ҳикмат ва маслаҳат аз хайру шарр ба нисбат бо банда, ки баъзеро давлат диҳанд ва ба шақоват нишонанд ва баъзеро накбат диҳанд ва ба саодат расонанд.

Нест шуҳратталаб он кас, ки камоле дорад,
Хирмани ангуштнамо бадр набошад чу ҳилол.

Ҷустуҷӯ аз бадри рӯй боиси шармандагист,
З-ин хиҷолат навӣ ангушт дорад дар даҳон.]**

Ва дар сурати накбат[347] наёд ба саодат қариб-ул-вусул аст, ки шояд банда ба роҳи савоб ояд. Аммо дар давлат мумтанеъ-ул-вусул ва-л-ҳусул, ки илло мошоаллоҳ. Марди мутамаввил дар несткират бувад ва иштиёри факр намонд[348] ва[349] факр дараҷаи камоли авлиё ва муқаррибин аст. Ва ин бе риёзати шоққа ба даст наёяд ва бо вуҷуди давлат ва** қудрат илтизоми риёзат ва ибодати ҳаққа ҳазор марҳала аз мартабаи имкон дуртар аст, магар ки ба саодати қавӣ ёварӣ кунад ва ҷазбаи ҳақ ӯро бардорад ва бо муроати ҳуқуқи арбоби истеҳқоқ, ки риояти он ка-

---

335 А — андаре
336 А — ва
337 Б — бошад
338 А — ба
339 А — ҷаҳон
340—341 Б — халқ салобате ва истилои
342—343 Б — бами рафт
344 Б — ораид
345 Б — ақоқи
346 А—Б — на
347 Б — факр
348—349 Б — намуда, аммо

молӣ наздик ба мумтанеъ аст ва мол давлат[300] бад аз масои иҷтиноб намудан ва мол ба маврид ва маҳалеъ ва масраф харҷ кардан басе душвор ва мутааззир бувад.

Аммо дар накбат агар шукру сабр карин бувад, саодат нақд бошад ва агар носабур[301] бувад,[302] накбат [ва ифлос] ҳақиқӣ бувад.

Пас, агар давлати валад аз дуои абавайн бошад ва ин валад [шарир], муфсид бувад, он дуо дар ҳақки ӯ дуои бад бошад[303] ва ин фарзанд они ҳақиқӣ бошад. Хосса агар ин валад мол дар маъсият[304] харҷ мекунад [ва] савобу самари он давом ба рӯҳи пурфутуҳи абавайни фонӣ ва нозил бошад, ки сабаби вуҷуди чунин шахс гаштаанд, чӣ ахлоқи бад дар табиати авлод ғолибан аз луқмаи ҳаром[305] абавайн таваллуд кунад.

Ва аммо накбати[306] авлод низ махсус[307] ба мукофот ва исёни абавайн нест,[308] балки аз касофати шарорати зотии фарзанд бошад, ки аз[309] таҳлили шубаҳот ва муҳарримот дар луқма ва нуқусоти ахлоқи мустадабати абавайн ношӣ[310] шуда бошад,[311] ки бад-он восита баъд аз бурӯз асари он дар ин валад зоҳир шавад ва ба мардуми хасис руҷӯъ кунад ва дар хидмати халқ афтад, ҳамин мадониро маланиро, ки агар аз аҳлест,[312] хидмати вулот ва ҳукком кунад ва агар аз асофил масолеҳи гуллахоро мутааҳҳид гардад ва агар аз авсот сарвичои ҳокимаи туҷҷор ва асҳоби ҳирфаро мутасаддӣ гардад.[313] Ва бошад, ки аз ғалабаи шарру кадр гардан ба хидмати абнои ҷинс накунад ва хунию дуллу шаҳрии шавад ва ҳамаро дар саф дорад. Пас, таваҷҷӯҳи нуфус карири ӯро ба адбор ва ифлос орад, ё ба шиканҷаи ҳоким[314] ва асас[315] гирифтор шавад, то ба дорун магир ҳамоғуш бошад,[316] [ё дар саҳрое бедарак мақтул гардад.] Набинӣ, ки таваҷҷӯҳи ҳамсояи солеҳ шаҳвати ҳамсояи шарирро бишиканад ва дуои маълум панҷаи золимро битобад, қатъи назар аз убувату бунуват, чӣ[317] дунёю охират дари мукофот аст. Аширро ба адбор дар дунё ҷазо диҳанд, шояд ки ба салоҳ оянд, вагарна дар охират ба мақарраш андозанд. Ононро бемурӯ мор бе сабабе мӯриси адбор аст, чӣ ҷои он, ки абнои ҷинс:

Мӯйзор мору мӯйзор кас,
Раҳа растаро ҳамин аст бас.

---

300 Б — муяссар
301–302 Б — носабурӣ дорад
303 Б — афтода бувад
304 Б — мазоҳӣ
305 Б — ҳароим
306–307 Б — накбат низ махсус
308 Б — набошад
309 Б — сабаби он
310–311 Б — ҳамдигар бувад
312 Б — оласт
313 Б — шавад
314–315 Б — асасу ҳоким
316 Б — гардад
317 А — ки чӣ

Пас, агар [ту]** нек дарнигарӣ ва таамму̣л кунӣ, ин шарорат низ аз касофати хазрати абавайи дар ин валади шариф ба зухур расида, дар ағлаб ба мӯфоди «ал-валаду сирру абиҳӣ+» ҳоли падари бузургвор низ маълум мешавад, ки ин ҳочабаччагони мақбул аз кучо омадаанд ва ин ахлоқи [сутуда]* аз кучо омӯхта! Ва савобу самари ин фарзанди азиз низ** ба дунъё ва охират ба рӯзгори ин* абавайн мулҳақ хоҳад буд.

Пас аз ин чо[368] маълум шуд, ки накбат ва идбор аз шумии абавайн ба фарзанд оид мешавад, на аз мухолифати онхо, ва давлат ва иқтидор аз касбу тараддуд ба даст меояд,[369] на аз ризоии онхо.

Агар гӯӣ[370]: «Бисьёр касон касбу тараддуд мекунанд, ба давлат намерасанд ва чуз кути лоямут тахсилашон намешавад, то ки дастнон ба зиёд мелиханд, ва муфлис берун меоянд». — Гӯем: «Агар аз касб чуз қадри кафоф наёбад, аз он аст, ки ба вачхи шаръ муомала мекунад ва ба суди андак қониъ мешавад [ва]** ин далели саодати ӯст». Ва*' агар фоида ва суд бисьёр дорад, гӯем, аз шубха[371] ва рибвоъ эхтироз надорад [ва]' ин далел [ба]* шақовати ӯ [бувад.]** Ва агар зиёнкор аст, гӯем, мусриф аст раъси мол[372] ва рибҳ ба гайри мавқеъ талаф мекунад, вагарна мухоли ақлист, ки кас касб кунад ва аз шубха ва рибвоъ эхтироз нанамояд ва аз исроф ва итлоф махзур бошад, дуньё чамъ нашавад. Оре, агар назир[373] ори,[374] ки» ин валад ба дуои абавайн мартабаи фахр ва тачрид ёфт ва аз ахли хидоят ва иршод гашт, муслим бошад ва касеро бар[375] он шубха[376] ва эътироз нарасад, ки волидайни[377] борр бирри фарзанд истидъо намоянд ва салоху рашоди ӯро масъалат кунанд:

[Гар сухан аз худ надорӣ, лаб бубанд аз гуфтугӯ,
То ба кай чун хома ронӣ ҳарфи мардум бар забон]*

Дигар,[378] бидон,[379] ки ҳуқуқи абавайн агар ҳама ба нусус ворид нашавад, қатъи назар аз он ҳам ба мазхаби футуввату муруввати ва ҳам бад-он илм, ки эзид субҳонаху дар замири ҳамаи ашхоси инсонӣ мавдаъ ниходааст, собит аст. Ва ҳар кase ба вичдони худ дармеёбад, ки волидайн лозим-ут-итоат ва ва-л-иттибоанд, зеро ки сабаби вучуду маърифат ва** имону исломи ӯ шудаанд ва боиси нашъёни илм ва касби[380] ӯ гашта, дар парваридани[381] ӯ аламу ранчҳо бардошта.[382]

Албатта, дар муқобалаи ин некӯиҳо онхо мучомаат ва муво-

---

368 Б — муқаддимот
369 А — намеояд
370 А — гӯяд
371 Б — шубах
372 Б — раъсулмол
373—374 Б — масал зананд; А — назире ори
375—376 Б — бад-он шубах
377 Б — абавайни
378—379 Б — бояд донист
380 Б — фазли
381—382 Б — тарбияти ӯ аламҳо ва ранчҳо зада

соро[383] лозим шумурад ва бе боисе дар адами ризои онҳо саъй накунад ва чун муҳолафат дар миён ояд, бидонанд, ки дар ин миён сабабе аз тарафайн афтода,*' бояд ки тарафайн*' ба тадоруки он кӯшанд. [Ва]' агар аз тарафи фарзанд аст, абавайн сабру таҳаммул [намоянд]'' ва насиҳат фармоянд ба муқтазои сироти ҳаққа ва агар аз [тарафи]' абавайн аст,[384] фарзанд низ то тавонад таҳаммул орад ва илло ба тавассути касон эълом диҳад, агар амри нохақ бошад.

Оре, ҳаққи[385] эшон[386] дар борам валад[387] ранги вуҷуд мегирад.[388] Агар муъмину мискин ва заиф бошанд, [ва аҳли салоҳ]'' ва илло ҳаққашон[389] ҳаққе бувад муруввати ва одатӣ ва он[390] лозимуладо набувад. Ва*'' агар валад муъсир бошад*', чунон ки аз маворидн нусус донистӣ, иброи зимма аз ҳаққи муруввати ва одатӣ мӯриси муздy савоб мешавад, агар ба масраф ва мавқеъ адо кунанд ва агар бемавқеъ[391] ва масраф[392] ба кор доранд, хусрону накол бор орад. Чунон ки шамшер ба ҳамсоян шарир ва нафақа ба молари қаҳба ва итоат бо падари хунӣ. Масалан, то мӯҷиби фасоди онҳо гардад ва дар он фасод вай*' шарик бошад ва баъд аз он ки ҳаққи муруввати ба тарики таъкид собит бошад, аз барои вуҷуби он чӣ лоиқ,[393] ки даъвии ақоқу шиқоқ дар миён ниҳанд ва ин даъвӣ бар ботил афтад, на бар ҳақ. Зеро ки он чи собит аст, дар субуту исботи он таҳсил ҳосил аст ва ҳар кӣ мукаллаф бувад ва тавонад дар адо ва ибро аз он саъй мекунад ва ҳоҷат ба гуфтану талқин кардан набошад. Масалан, агар касе бо ту муовანате кунад, бе хости ту филфавр дар нафси ту қарор гирад, ки*' бо ӯ эҳсоне кунӣ дар муқобалаи он.

Пас, агар ин шахс гиребонгир шавад ва музд талабад бо он ки аз ғайри амри ту он кор кардааст, ҳаққи худ ба зиён диҳад ва кардаи худ нокарда кунад. Пас, агар дираме додаӣ бошӣ, надиҳӣ*'' ва* ба фулусе чанд ӯро аз худ бироӣ ва эҳсони лоиқ нанамоӣ. Инчунин аст ҳоли абавайн, ки бо валад даъвии ҳуқуқ доранд.[394]

Пас, сабили абавайн он бошад, ки то фарзанд дар иёли эшон аст, ӯро тарбият мекунанд ва баъд аз рушд чун касбу илм омӯхтанд, занаш бидиҳанд. Он гоҳ абавайн ӯро яке аз бародари муслимин фарз кунанд ва салоҳу фасоди ҳоли ӯро ба Худованди ӯ муфаввaз доранд [ва]' агар ин фарзанд бар онҳо эҳсоне кунад, аз ӯст ва агар исьёне кунад ҳам, бар ӯ. Ва фарзанд низ дар он чи мувофиқи шаръ ва ақл ва муруввaт бошад [ва]' фармони онҳоро аз фарзи лозимулaдо медонад ва итоату никиёд мегирад ва

---

383 А — мавосо
384 Б — бувад
385—386 Б — ҳуқуқи абавайн
387 Б — фарзанд
388 А — наметирад
389 Б — ҳуқуқашон
390 А — ин
391—392 А — бемасраф ва бемавқеъ
393 Б — лозим
394 Б — оранд

он чӣ мухолиф бошад ба «ҳову ҳала» муносо кунад,*" на салбе, ки онҳо биранчанд, на эҷобе, ки худ ба маҳлака афтад: «Ва ибтағи байна золика сабилан.+»

Дигар, билон,[395] ки то шахс бо офаридгори худ мутеъ бувад ва аз ӯ хоиф бошад, ҳеч зану фарзанд ва абавайн ва ғайраҳум ба мухолифати ӯ[396] барнахезанд ва ҳама мусаххару мутеъ ва мункод бошанд.

Пас, волидайн абавайн аз валад ва валад аз аб,[397] ё аз*' дигаре эътироф бувад бо бадии хештан, ки чаро аз [ибодат ва]*' тоати ӯ*'—таоло сар боззаданд, то*' ӯ—таоло,[398] дигареро бар онҳо мусаллат нанамуди ва ҳамаро бар эшон мусаххар намудӣ:

[Қитъа]*'

Гар газандат расид зи халқ маранҷ,
Ки на роҳат расад зи халқ на ранҷ.
Аз худо дон хилофи душману дӯст,
Ки дили ҳарду дар тасарруфи ӯст.

Ин миқдор калимоти баланд[399] ва никоти арҷманд басанда бувад касеро, ки худро корфармо бувад,[400] то ба зану фарзанд дил набандад ва такья бар ғайри ӯ—таоло, накунад ва чашми таваққӯъ аз аб ва валад бардӯзад ва ӯ—субҳонаҳуро мураббӣ ва мӯъини худ шиносад, то[401] ӯ—таоло, ҳам ӯро ба сабаби муътамадун алайҳ хору забун нагардонад: «Ҳазо мо алламанӣ ал-аълиму ва-л-хабиру ва-л-ҳамду ала золика.+»

Моҳасал*" аз муфоди ин рисола он ки ҳуқуқи абавайн ранги вуҷуб мегирад, агар муъмину мискин бошанд ва аҳли салоҳ. Ва илло ҳуқуқи эшон муруввати ва одатӣ бошад ва уқуки эшон дар сурати салоҳ вукӯъ мегирад ва дар ҳайати фасод, ки агар ҳуқуқ ва ҳуқуқи эшонро мутлақ донанд, дар бисьёр мавокеъ мухолифи китоб ва суннатро илтизом кунанд ва иртикоби чанди манҳиётро мубоҳ шумуранд: «Ҳозо хулфун.+»*

---

395 А — он
396 Б — вай
397 Б — волидайн
398 Б — ӯ субҳонаҳу
399 А — басанда
400 Б — бошад
401 Б — ва

ДАР ТАҲҚИҚИ МАТОИ ДУНЬЕ [ВА МАНОФЕИ ҶАМЪУ ТАРКИ ОН ВА ЕФТАНИ ТАРИҚИ ЗУҲДУ ТАҶРИД]** ВА** ҲАҚИҚАТИ МУОМАЛОТИ ОН++

[Аз хомаи ҳақоиқнигор бар саҳафоти ин авроқ нақши таҳрир тасвир гирифт:]** Қола-л-лоҳу азза исмуҳу иннамо мато-ул-ҳаёти-д-дуньё лаъибун ва лаҳвун ва зинатун ва тафохуру байнакум ва такосуру фи-л-амволи ва-л-авлоди.+

Яъне он чӣ бад-он халқ таматтуъ гиранд дар зиндагӣ орияте аз** дуньё бозист монанди нарду шатранҷ ва тохтану давидан ва рақсу самоъ ва шуғли [абасу]** беҳуда аст, чун сохту карда [ва]* чизҳо, ки маош бе[1] воситаи он сипарӣ шавад[2] [ва эҳтиёҷ бад-онҳо камтар бошад] ва мардро аз тоат[3] ва зикр монеъ ояд. Чун сохтани асбоби ғиною[4] рӯд[5] ва заргарию наққошӣ магар ба қадри зарур ва ороиш дар ҷома ва асб ва машорибу маокил ва тафохуру мубоҳот бо ҳамдигар дар дарёфти мурод ва найли маром ва таваҷҷӯҳ дар бисёрии молу мавошӣ ва зиёъю иқор ва тавaллуди [зану] фарзандон, ки ҳамаи инҳо ҷуз ороиш ва намоиш беш нест. Ва анқариб, [ки] ба карҳу қаҳр партофтанию гузоштанӣ ва гузоштании аст ва он чи он сарвар, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, аз ин маҷмӯъ истисно фармуда,[6] он дуньёи беофат аст, балки матои охират мисли таом ба қадри садди ҷӯъ, хона ба[7] қадри[8] дафъи барду[9] ҳарр[10] [ва]** либос ба қадри[11] ситри аврат [ва]* зан барои [ҷиҳати]** осоиш ва ихтилот ва харҷӣ аз ин зиёда аст, дар гардани халқ килода [аст]*, балки полаҳанг, ки сабаби ҳунок ва ҳалок гардад ва он чи дар осор амр ба тиҷорат шуда, агар касе толиби дуньё бувад, чунон ки[12] вуруд ёфта: «Ман арода-д-дуньёа фалятаҷаррад ва ман арода-л-охирата, фалятазаххад ва манародаҳумо фалятаалам»+. Ифодаи вуҷуди тиҷорат намекунад, балки маънии он бувад, ки мард[13] агар[14] толиби охират бошад

---

[1] Б — ба
[2] АБ — намешавад
[3] Б — итоат
[4] АБ — тағаннию
[5] Б — нахон
[6] Б — фармудаанд
[7–8] Б — барои
[9–10] Б — ҳарру бард
[11] Б — миқдори
[12] Б — чи
[13–14] Б — агар мард

[ва дар он имон дорад]* ва мойил [бувад ба]** масубот ва дараҷот, бояд ки ба*** тарки дунё бигӯяд ва аз илтилот канора ҷӯяд ва чун ин маслак мунофии ҳикмати таваллуд ва таовуни аст ва бо ҳар касе аз уқдаи тарк натавонад, ки барояд ва дили ӯ дунё[15] ни мехоҳад[16] бо вай ба* савоби охират.

Пас**, агар иродаи дунёву охират бувад, бояд ки илм омӯзад, ки ба илм кори охират мекунад ва ба таълиму бо халқ худи дунё ойила аст ба қадри кафоф.*

Пас**, агар касе эҳтимоли[17] машаққату риёзат надорад ва иктифо ба қадри кафоф натавонад*[18] ва дилаш ҳалвову чарбу мехоҳад ва ба охирату савоби он имони ҷазми надорад, магар ба таълид, гӯ-[19] «Бирав ва тиҷорат кун ва ҷамъ овар, ки дунё ба охират ҳеҷ муҷомаат надорад ва чун сол ва офтоб ҳеҷ* ба ҳамдигар сурати муқобилат,[20] ки агар яке шуд, дигаре мегурезад.»

Пас,[21] мурод ба ин[22] илм улуми[23] ботина — шариат аст***, монанди илми суфия ва тариқи кашф ва муҷоҳада дар[24] маърифати ҳақ ва сифоти бориташоло ва илтизоми[25] азимат дар ҷамеъи ибодоти баданӣ ва расмӣ. Ва ин чунин илми султон[26] аст[27] дар малакути самовот ва арз ва тасарруфи ӯ дар умури маошия нест, илло «ҷимар лотиллоҳ» ва*** на ба тариқи ҳашву ҳаваси дунёву[28] охират дар тахти тасарруфи[29] ӯ меравад ва эшонанд[30] мақбулани уламоу уммати ва-анбиёи Бани Исроил**, на уламои расмӣ, ки эшон фитнаангеза тиҷоратанд дар қалби ҳалқ ва лаззоти дунё ва нимашон насилаи ибтиғои мароми аст, аз тақарруби мулуку ҳукком ва нохтан қабули риёсату қазо ва бархӯрдани он. Пас, касб ё касби дунёст, ё касби охират.

Касби дунё ба ҷамъ аст ва касби охират ба тарк. Ба такбилӣ илм тарғибан шояд гуфта шуда, ки агар тарк[31] мекунӣ ба илм тарк кун ва агар ҷамъ[32] мекунӣ ҳам ба илм, ки ҷамъу тарк бе илм муфид ба ҳалокат аст ва аммо тарк чун касе аз халқ муъриз бошад ва ба худ ӯ магарм муқим бувад, ӯро ҳеҷ гуноҳе ва исме содир нашавад, ирода[33] ҳамаи моси аз илтилот ношиён кунад ва бар он фитрате, ки аз модар шуда, ба ҳамон фитрат аз ҷаҳон бигузарад ва ахдули ахдули, насрони насроний, чи агар зан

---

15 Б — дунёро
16 А — тоҳад
17—18 Б — ба қадри кафоф қаноат наметавонад кард ва эҳтимоли машаққату риёзат надорад
19 Ҳ — бигӯ
20 Б — мухолифат
21 Б — Ва
22—23 Б — илми
24 Б — мулозимати
25 Б — мулозимати
26—27 Б — салтанат дорад.
28—29 Б — ки вай фоил дар ҳақ(қ) аст, вай пайсипарии ҳаво аз сифоти башарият аст, дунё дар охират ба тахти ҳукми
30 АБ — ҳаст
31—32 Б — ҷамъ мекунӣ ба илм ҷамъ кун ва агар тарк
33—34 АБ — Нигарад ба илова

набинад, кучо зино мутаҳаккиқ шавад ва агар мол набувад, кай дузди мутаваққеъ бошад?!

Пас, зуҳд[34] он бувад, ки*' ба илм бояд*'', ки дар миёни халқ буда ва интифоъ аз эшон дареғ надошта,[35] зуҳд варзад ва ин хеле саъбу душвор бошад,[36] ки «кач дору марез» ва аз халқ низ мунтафеъ бошад. Ғоят он ки як чанде ба хилвату узлат дароид ҳам, ба миёни халқ тоату зикр маликаи нафси ӯ гардад ва боз ба халқ оид ва маънии «ва аҳчарухум ҳачран чамилан+». Ин аст, ки билкулл аз абнои чинс катъ накунад, ки «ло-раҳбонията фи-л-исломи+». Ва аммо чамъ то он чо, ки кивоми маош бад-он рост шавад ва бад-он тоату ибодат тавонад[37] кард ва агар зиёда аз маишат оид [ҳам], ба илм онро бар арбоби ҳуқуқ бирасонад. Қаноат ба кадри кафоф ва сарфи мозода дар масраф ҳам, амри душвор бувад, ки ҳар нафсе аз ӯҳдаи он барнаёяд, магар он ки олим бувад, ба улуми раббонӣ косиби[38] дунё аз косибони охират дар ҳама вакте бештаранд. Ва ҳар нафсе ба касби дунё харистару рогибтар ва толибони охират дар ҳама вакте камтаранд ва он чи бошанд, аксаре пушаймон ба назар дармеоянд, гӯй, зарар—кашидаву офатдидаро монанд.

Пас, зарур афтод, ки манофеъ*' ва мазорри*'' ҳар ду касбро ба шумор орем ва фавоиду махосили ҳарду муктасибро бисанчем, то каломро фазл бар дигаре оид.

Аммо косиби дунёро лозим[39] бувад[40] аз тичорату зироат ва тараддуд дар раставу бозор ва иртикоби[41] сафари барру баҳр ва давидан[42] ба дари арбоби дувал ва лобулл бувад*' ӯро аз дурӯғу кифок ва истибоҳати муҳаррамот ва муштабаҳот ва[43] тамассук ба асбоби мулоими чамъ ва зуҳр, ки ҳар ки*''[44] нафсе дорад дар таҳсили манофеи худ илме дорад, балки [худи]'' шайтон ҳам дар ин варта[45] раҳнамои мушфиқ ва носеҳ аст, ки*'' ҳеч*' толиберо маътал'' намедорад ва мувофиқи таваччӯҳ ва кобилияташ ҳидояту иршод менамояд.[46] Ва аммо косиби охиратро[47] ба тарки ин ҳама бояд гуфт, ё ба кадри зарур дар ин умур мубошир бояд шуд. Ва ҳар касе медонад, ки зӯҳд—тарк намудан аст ва тичорат—чамъ фармудан.

Аммо чамъ кардан дар ҳама ашхос мувофиқи табъ аст ва тарк мунофири майл. Ва халқ дар ташхиси чамъу тарк очиз омадаанд ва филҳақиқат чамъашон тарк аст ва он чи тарк кунанд дар маънӣ чамъ. Яъне он чӣ чамъ кунанд аз дунё ва матои он, ҳама нартофтанӣ аст ва дар он маърази тарк бошад ва

---

35 АБ — надошта
36 Б — бувад
37 Б — тавон
38 Б — косибони
39—40 Б — гурез нест
41—42 Б — ва омадашуд
43 Б — ва иртикоби сафари барру баҳр ва
44 А — касе
45 Б — водӣ
46 Б — мекунад
47 А — охират

он чӣ тарк кунанд аз дуньёву матои он захира бошад[48] дар укбо ва он дар маъни ҷамъ бувад. Пас,[49] тарки дунё [ва матои он][А] он гоҳ рост ояд, ки баъд[50] аз кудрат бар ҷамъ тарк орад ба ихтиёр, на он ки дунё ӯро тарк кунад.[51] Чун факири дунёдуст, ки онро косибӣ маҳрум гунанд.

[Б а й т][А]

Чу ба ком нест дунё, чӣ занам[52] лофи таркаш,
Натавон фишонд доман зи губори нанишаста.

[Ва][А] аммо асбоб, ки халкро ба ҷамъ даъват мекунад ва аз тарк манъ;[53] яке тӯли амал аст ва умеди дароз аз[54] зиндагӣ, ки аз[55] фарти ғафлату ҷаҳл мард мурдани дигарон мебинад ва[56] марги худро баъид мешумораду мегӯяд, [ки][А] «вай мурд аз ҷиҳати мараз ва заъф ва ман сиҳҳату қавӣ, шояд ки намирам, магар дар ҳолати пирӣ». Пас,[А] дар вакти пирӣ[А] низ ба сиҳҳати номии худ мағрур бувад ва маргро аз худ дур меандозад. Ва ҳол он ки нафас ба нафас бемор шудану мурдан мумкин аст.

Пас,[57] агар дар ҷавҳари хеш тааммук кунад ва ба ғаир бинигарад, бидонад,[58] ки вай чист [ва аз чи чиз аст][А], як[А] тӯда устухоне ва бар он шаҳме[59] ва лаҳме,[60] ки на токат бар гармо дорад[А] [ва] на сабр бар сармо. Агар нафаси раҳмонии ин таркиброонан[61] фаонан зинда надорад,[62] ба як лаҳза ҷифаи афтода бувад ва се рӯз чандон омосида бувад ва варамида, ки халқ аз назди ӯ бе ситр натавонанд бигузаранд[63] [ва][А] нисбати ҳаёт дар бадан чун нисбати шӯълаи чароғ дар[64] фатила ва равған аст,[65] ки ба як боди мухолиф мунтафӣ шавад ва назди ғалабаи равған ё нуксони он хомӯш гардад.

Пас, ҳеч оқилро[66] бар бақо ва суботи ин таркиб эътимод набувад:

[Б а й т][А]

Донӣ, чӣ бувад оламу хокӣ, Хайём?!
Фонуси хаёливу чароғе дар вай.

Дигар аз асбоби ҷамъ эътимод кардан аст[А] бар ғафурӣ ва раҳимии ӯ—субҳонаҳу ва аз қаҳҳорию мунтақимӣ ном нобурдан, такья бар мағфират ва таваккуи раҳмати бетоат ҳама аз коҳилӣ ва танособӣ аст[А], ки адои мавоҷиб ва фароиз суубате ва машақ-

[48] Б — бувад
[49] Б — Ва
[50—51] Б — Нигаред ба илова.
[52] Б — зеиӣ ту
[53] Б — монеъ оянд
[54] Б — дар
[55—56] Б — мард мурдани дигарон мебинад ва аз фарти ғафлату ҷаҳл
[57] Б — Ва
[58] Б — медонад
[59—60] Б — лаҳме ва шаҳме
[61—62] Б — зинда надорад ва онан фаонан бар он файзон намунад
[63] Б — гузашт
[64—65] Б — аст дар фатила ва равған
[66] А — оқилеро

қате дорад, хосса дар хавои[67] сарду [бард]* нафси саркаш аз он[68] ибо ва имтиноъ мекунад ва рахмату ғуфронро дар назар меоранд,[69] то сохиби хешро дар чаханнам андозад ва надонад, ки рахмату ғуфрон баъд аз вучуд ва камоли шахс тамом шуда бошад. Чи баъд аз он ки осӣ дар хузури чаббори мунтаким ба гунох мубодарат кунад, алалфавр насӯзад ва хок нашавад ва замин ӯро фурӯ набарад, аз рахмату мағфират аст. Ва баъд аз марг, агар ӯро муаббад дар чахим кашанд дар мавкеъ ва махалл бувад ва бандаро чои хуччат набувад.[70]

Ва дигар он* ки* рахмату ғуфрон айни омадан ба маъмурун—бех аст ва* шаковату хизлон, сахл гирифтани он* ва нокардани [он]*, амри мавло нокарда, хеч ғуломи сафех таваккӯи рахмат аз хоча накунад. Авомири махсуса камоли нафси мост, агар кунем,[71] сабаби рафъи дарачоти [мо]* мешавад* ва агар накунем,[72] мучиби[73] духули даракот. Хеч нуксу камол ба шореъ онд нест.[74]

[Байт]*

Аҷр кардам, на ки то суде кунам,
Балки то бар бандагон чуде кунам.

«Кул ло тамунну ала исломикум, бал аллоху ямунну алайкум ан хадайкум ли-л-имони*».

Дигар аз асбоби чамъ якини суст дар хашру нашр ва чазои аъмол онардан ва ғуфтан, ки маълум нест, ки баъди* мурдан* холи касе чӣ шавад, зероки хеч касе[75] аз он хабаре ба тахкик надода ва наёварда ва он ки рафта, хомӯш шудааст.* Пас, ду—серӯза таматтуи дунёе ғаниматe бувад ва онро ба абас талаф набояд кард ва ба умеди мавхум худро мағмум натавон дошт. Ин хам аз сӯъ—акилаг ва тасвилоти хоилаи деви рачим аст, зероки чамеи пайғамбарон[76] алайхим-ус-салом аз ахди Одам то Хотам* аз вокеаи[77] растахез хабар додаанд ва хама кутуби самовия бадон нотик аст*, бо он кайфият, ки хабар додаанд, эътикоди мо бар он лозим ва вочиб аст. Ва чигунагии холати онро ба киёси ахли нокис тафтиш намудан вазифаи мо нест[78] ва онро ба мушохада татбиқ додани мо дуруст не. Табиби хиндӣ, ё насронӣ дар муолача* ва* изолаи маразе аз чанд амри мухолифи мизочи мариз манъ мекунад. Бемор аз чихати хубби чон онро тахаммул мекунад,[79] бо он ки ба акл хеч нисбат надорад.

---

[67] Б — фасли
[68] Б — итъён бад—он
[69] Б — меандозад
[70] Б — набошад
[71] Б — ба такдим расонем
[72—73] А — мӯчиби; Б — на мӯчиби
[74] Б — намешавад.
[75] А — кас
[76] АБ — пайғамбарон
[77] Б — вукӯи
[78] А — не
[79] Б — мефармояд

Охир, хабари расул камтар аз хабари табиб набошад ва агар аз аҳли баъдалмавт[80] касе ба таҳқиқ хабар[81] надорад ва чунон чи[82] бояд хабар наёварда, агар ба тарк сабукбор бошӣ, беҳтар, ки ба ҷамъ гаронбор раҳӣ. Ва ҳеҷ касро айб накунанд, ки[*] чаро гуноҳ накардӣ ва ҷамъ наомухтӣ, балки таъзиб агар кунанд дар акс, мумкин аст:

[Қитъа][*]

Чун равӣ роҳи адам[*] зин сон, ки мебинам туро,
Дар қафо аз бори сират он ушгурварад,
Бордам зешро чунон сабук гардон, ки нест
Тангнои маргро гунҷоиши ин борҳо.

Ва аммо зиндагӣ чизе ва неъмате зиёда[83] надорад, ки дарёфту танаъуми онро ғанимат донӣ ва он чӣ ҳаст[84], неъмате[85] асосӣ аст, муъминну муваҳҳид ва ҳамаи ҳайвонот дар он шариканд ва онҳо, ки танаъум ва талаззуз намуданд, ҳеҷ донистӣ, ки чӣ[*] ҳосил карданд ва бо худ чӣ захира бурданд?! «Ва аммо ман тағо ва асара-л-ҳайта-д-дунъё фа инна-л-ҷаҳаннама ҳия-л-маъво[*]».

Дигар, сабаби ҷамъ адами ҷазм бувад дар таъйиди камал ҷаза ва вайлу инорро[86] таб-таби зотема адл[*] кардан ва касе ба[*] ин ки худованди таоло ба тоати мо эҳтиёҷ надорад ва чорӣ бетоат маъмур шавад ва ҷаҳаннам махсуси[87] куффор аст ва биҳишт ҷойи махсус[88] барои аҳли ислом. Ин ақида низ мухолифи насси Қуръонӣ аст ва мунофии ахбори исмоӣ. Бояд ки ин ҷаҳон[89] аз пеш бардошта шавад ва ҷаҳоне монад фароҳ, ки аввалаш ба азал мусовӣ ва охираш ба абад муқорин ва осмонаш арши аъзам бошаду бас. Мутеъ ба[*] ҷаннат[*] [ва][*] муфсид ба ҷаҳаннам мутанаъим ва муъаззиб[90] бошанд ба тариқи хулуд ва давом, ва ҷазои аъмоли хеш бубинанд. «Ин хайран фа хайрун ва ин шаррран фа шаррун[*]».

Ва қиёсу дарозии азалу абад бад-он монистӣ, ки ҷаҳоне[91] васеъ[*] тақдир кунӣ ва онро пур аз[*] арзан фарз кунӣ ва мурғе тақдир кунӣ, ки ҳар рӯз ба донае иктифо кунад. [Миқдори ҳар рӯзе ҳазор сол бошад][*] ва ин арзанро[92] ҳамчунон[93] ба солҳои тамом ба кор барад. Ҳанӯз аз муддати азал то[94] абад лаҳзае нагузашта бувад.

Пас, тасаввур намо, ки агар оқил бошӣ, дар ин муддат чӣ гу-

80—81 Б — баъд аз мавт касе хабар ба таҳқиқ
82 Б — кӣ
83 А — зиёд
84—85 А — неъмати
86 А — инорро
87 А — хоссаи
88 Б — махсус
89 Б — ҷаҳонро
90 Б — муъаззаб
91 Б — ҷаҳон
92 А — арзан
93 Б — ҳамчунин
94 Б — ва

ва сабр бар азоб орӣ ва агар дар таҳаққуқи[95] ваид ва инзор[96] мутаяққин набошӣ биандеш, ки агар рост ояд, чӣ кунӣ ва чӣ ҷавоб диҳӣ. Эй турфа амр ба «кулу ва-шрабӯ ва таматтаӯ+», чун мувофиқи маром[97] аст «самъан ва тоатан+» қабул кунӣ. Ва амри «ва ло тусарифӯ ва ло тукарибӯ ва ло тақулӯ»,+ чун мунофири табъ [аст]" ва ком, имтиноъ намоӣ, амр ба ибодат барои ибтило ва имтиҳон аст, на ҷиҳати [ифтиқор ва]" эҳтиёҷ. Ва ҷоиз аст, ки худованд субҳонаҳу халқро бе тоат биёмӯрзад ва мӯъмину муваҳҳид ва мушрикро ба ҷаннат дарорад: «Юғафиру лиман яшоъу ва юъаззибу ман яшоъу+». Лекин кай ва куҷо дар анфусу офоқ рост ояд, ки ғулом бе тоатдорӣ, мавло ба ниҳояти мавло бирасад ва дар куҷо дидӣ ва [аз кӣ] шунидӣ, ки мард бе ибодат[98] ва риёзат[99] ба дараҷот расида ва омӯрзида шуда?! «Фа ман яъмал мисқола зарратин хайран ва шарран яра+». «Ва ҷаҳаннам махсуси куффор»—таъвилест аз уламои тафсир барои тарғиби[100] дохилиён ва ташвиқи[101] хориҷиён ривоҷи динро. Масалан, ман шахсияти мутлақан оммаро дар насси «ва аммо ман тағо+» махсуси[102] куффор ва мунофиқини аъроб гуфтан маҳзи таъвил аст. Надонӣ ки дар миёни аҳли ислом мунофиқон ва фосиқон[103] ҳастанд, ки куффор ва мунофиқини аъробро дарси сабақ медиҳанд. Ва ҳамаи он хитобот, ки дар боби ашхоси аҳл-ун-нор омада, ҳама омия мутлақ аст. Ва ҳар ҷо дар калом ваъдаи биҳишту ҳуру қусур оид,[104] мосадақи он худро донистан ва ҳар ҷо ваиди дӯзаху азоб бошад, онро махсуси[105] ғайр донистан[106] бе мӯҷиби, хеле амри таъаҷҷуб аст: «Лайса би амонийкум ва ло амонӣ аҳли-л-китоб+».

Марде намоз мекард [ва] баъд аз фароғ муноҷот мекард[107] ки «илоҳо, худовандо, маро биёмурз ва ба биҳишт расон[108] [ва аз дӯзахам малосӣ деҳ]". Золи гаргин ва бетаҳорат аз ақиби ӯ даст бардошта мегуфт: «Илоҳӣ, ҳар чӣ ӯ мехоҳад, маро низ бо ӯ шарик гардон». Мард боз пас нигарист ва ҳоли зол бидонист [дуое бигардонид ва]" гуфт: «Худовандо, маро бар дор каш ва ба зарби[109] тозиёна бимирон». Зол мегиристу[110] мегуфт: «Илоҳӣ, ҳар чӣ ӯ мехоҳад, маро аз он нигоҳ дор». Мард*" гуфт: «Турфа ҳолате аст, ки дар роҳат*" анбозӣ ва дар меҳнат мумтоз». Ҳамчунин аст, ҳоли касе, ки бо маъсият таваққӯи биҳишт кунад ва бе тоат тахаллуф аз дӯзах.

---

95 А — таҳқиқ
96 А — индора
97 Б — мардум
98—99 Б — тоат ва ибодат
100 Б — ташвиқи
101 Б — тарғиби
102 А — хоссан
103 Б — кофирон
104 Б — омада
105 А — хоссан
106 Б — фаҳмидан
107 Б — меорад
108 Б — фоиз гардон
109 Б — зарбати
110 Б — гирьён

Ва аммо фавоиди ҷамъ алалиҷмол он аст, ки мард*'' неку бихӯрад,*' хуш бипӯшад ва ба ҳар кӣ хоҳад*' бидиҳад ва бихӯронад ва таноккуҳ ва таносул орад ва айши софӣ таҳсил кунад[111] ва неку имороту кунад ва зироату тиҷорат намояд. Ва ҳамаи ин маонӣ дар тарк мафқуд бувад, балки маъкус, ки давом гурусна бошад ва пашмина ва дурушт пӯшад ва ба касе додан натавонад, балки то тавонад бигирад ва кам бихусбад ва кам бихӯрад ва бе зану фарзанд бошад ва узлат гирад ва дар харобаҳо муқим бувад. Ва ин ду муқаддима ба ҳамдигар эълдонанд, ки ҳеҷ нафс ҷое, ки ҷамъ бувад, таркро ихтиёр накунад.

[Б а й т]''

Ҳеҷ оқил нанҳад теша ба пои ором,
Аз биҳишт он ки бурун омадааст, Одам нест.

Ва*'' ба мазмуни «ло тулақӯ биайдайкум ила-т-таҳлукати+» сон[112] ва рогиб бувад[113] ва ҷун фоидаи ҷамъ оқил аст ва манофеи тарк оҷил. Ва аксари дидаҳо манофеи[114] таркро набинад, пас аз тарк битарсад ва ба ҷамъ гироянд, зеропки ақлу нафс ба умеди мавҳум худро дар таабу машаққат напилозад, магар ки ақли қудсӣ бувад, ки иллати вуҷудро ташхис карда бошад ва бар он ақида ҷазме оварда ва яқин карда бувад, ки одамӣ барои ҷамъ махлуқ нагаштааст ва ӯро маҳз[115] барои ҳамин[116] хӯрдану хобидан наёвардаанд ё барои таахҳуд ва*'' тимори гову хар, балки барои ибодату маърифат офарида шуда[117] [ва он ҷи барои маоши ӯ ниҳодаанд, барои он аст, ки вай аз он садди рамақ бардорад, на он ки ӯро захира кунад ва ҳаққи ғайрро эҳроз намояд:

Ш е ъ р

Лав аннакум таваккалтум ҳаққа таваккули
Разақакум оллоҳу камо яразуқу ат-туйра.]''+

Пас, агар вай пешаи худро гузошта, ба корҳои мӯҳмалу бемаънӣ, ки аз вай нахоҳанд ва напурсанд, машғул шавад, сахт мағбуну зиёнкор бошад.

Ва он фавоид, ки дар ҷамъ шумурда шуд,[118] ҳама дар ҳақиқат зарару зиён аст ва офату хусрон. Масалан, неку хӯрдан ва аз вай алафу майда ашқот масраф кардан кори сутурон аст ва кам хурдану нохӯрдан,*'' [кам хусбидан]*'' сифати одамӣ ва малоика. Ва шахс аз дунё он қадар ҳаққе[119] надорад, ки ба касе чизе*'' тавонад дод, ё[120] тавонад хӯронид. Ва ҳама аз они касон ва[121] аз дигарон аст.[122] Ризқ*'' додан*' ва ъато фармудан сифати акрам-

[111] Б — орад
[112—113] Б — рӯй ба ҷамъ ниҳад
[114] Б — манфиати
[115—116] А — ҳамин маҳз барои
[117] А — шуд
[118] Б — шуда
[119] Б — ҳақ(қ)
[120] Б — ва
[121—122] Б — аст ва аз дигарон

ул-акрамин аст. [Ва] агар касе дар он бе мӯҷиб иктидо кунад, даъвии мусоҳамат ва мушоракат дорад. [Ва] неку пӯшидан ва бар он рағбат намудан шеваи занон ва пешаи мухаииасон аст, на кори мардон.

[Қитъа]

Ранги [illegible] або,
Сандалу [illegible]
Ин хама пешаи занон бошад,
Мардро ...... зинат бас.

Тааҳҳул ва таносул рибқаи ҳуррияти худро дар зиммаи раққияти аҳл ва авлод кашидан аст ва барои хидмати онҳо ба кучаву бозор давидан ва айши софӣ дар дунё нест ба муфоди «Ва лақад халақно ал-инсона фи кабадин». Одамӣ аз ҷиҳати инсоният ва ҳайвоният агар ҳамин арсаи олам зери фармон дорад, ғаму кудуратро аз худ натавонад, ки дур кунад. Ва агар айше[123] филҷумла, софӣ гардонад, дар он баҳоим шариканд ва дигарон низ мусоҳим. Ва иморату зироат дар ҷои раҳн ва замини орият кори аҳмақон аст, на [равиши] оқилон. Ҳеҷ оламзода тан ба чунин корҳои хасис дарнадиҳад ва ба мисли ин тамаъуму талаззуз сар фурӯд наёрад:

[Байт]

Падарам равзаи ризвон ба ду гандум бифрӯхт,
Нохалаф бошам, агар ман ба ҷаве нафрӯшам.

Пас,[124] маърифати ҳақиқати матоъи дунявӣ бад-он ҳосил шавад, ки дар асли диёнат неку дарнигарад ва тафаҳҳус кунад, ки бинои шариат бар чист ва мурод аз амру наҳй чӣ ва маънии ваъда ва ваъид кадом? Зиндагонии соҳиби шаръ ва асҳоби ӯ ба чӣ минвол буд,[125] ба ҷамъ шуғл карда, ё ба тарк? Кадом тараф, ки ихтиёри соҳиби шаръ бувад, масъалаи наҷот мавқуф бар ӯ[126] бошад. Пас, агар дар сирати шореъ ва саҳобии ӯ бинӣ, ҳама далолат бар тарку таҷрид мекунад.[127] Ин далел бувад [бар он], ки асли диндорӣ дар тарк ба даст меояд, на дар ҷамъ.

Онгоҳ дар зоҳири наъдаҳо ва таасниаи ибоҳат мағрур нахоҳӣ шуд ва бидонӣ, ки чун ба тарк сароҳатан амр накардаанд, ҳикмати таваллуд ва таолудро марьӣ дошта, то мардум ба касби ҳирфа шуғл оранд ва ҷаҳон обод доранд. Ва агар хоҳанд, ки касеро дар садади тарк оваранд, илмаш ба ҳақиқати ҷамъ диҳанд, то осон тавонад бархостан[128] ва илло сахт душвор бувад, ки нафс ба мутамаеъ ояд. Масалан, аз халовати муҳосати зан ва ширинии дидори авлод ва назокати сӯҳбати ихвон ва ла-

---

[123] Б — айш
[124] Б — ва
[125] Б — буда
[126] Б — он
[127] Б — кунад
[128] Б — хостан

тофати маҷлиси дӯстону дидори шоҳид ва ҷамъи[129] маю мутриб[130] ва нишасти тарафи боғу канори ҷӯй[131] сабр кардан ва дар кунҷи зовияи тангу торик ба гуруснагӣ ба сар бурдан ва дар ба халқ бастан ва дар узлат нишастан, ҳар нафсе натавонад. Ва решаи ин муштаҳиёт дар қаъри нафс ва пешгоҳи ҷони ҳар касе чандон мутамаккин ва собит бошад, ки агар осмон бар замин бархӯрад ва замин ба осмон расад, сари мӯе аз ин решаҳо наҷунбад, то ба кандан чӣ расад?!

[Маснавӣ]

Кӣ бо нафсу шайтон барояд ба зӯр?
Масофи палангон наёяд зи мур.

Бале, қатъи ин решаҳо осону мумкин шавад ба шарт, ки дар аввалу охири ҳар кадом аз ин муштаҳиёт ба ғаур тааммуқ кунад ва дар оғозу саранҷоми кори хеш нек дарнигарад, он гоҳ тавонад, ки ба якбора дил аз ҳама барканад ва ин алоқаҳо аз дили ӯ ба* якбора бардошта шавад. Ҳамчу дарахте, ки дар рӯзи боди шадид ба кохист мла беху бунъёд аз замин ҷудо шавад, он гоҳ сабуксорӣ ва беғамӣ дар худ мушоҳида кунад. Пас, агар мавонеи тарку зӯҳд зан аст ва бад-он дилхунӣ ва дилбастагӣ дорад, бидонад, ки дар ғалате[132] азим рафтааст[133] ба* муфоди «даъ зикраҳунна фа мо лаҳунна вафоун.+» Занон аз сифати вафо ва хислати ҳаё холианд. Вафо ва ҳаё, ки дар «боди-ул-раъй» аз эшон мушоҳида[134] меравад, бақо ва субот надорад ва ҳама мабнӣ бар ғараз ва мавқуф бар фоида аст, [ки] агар он ғараз ва фоида мафқуд шавад, ҳеч вафо ва ҳаёшон намонад.

Ин муқаддима вақте бо ту мутаяккин шавад, ки ҳоли худро ба як дараҷа таназзул диҳӣ, агар мутамаввилии худро бенаво намоӣ ва агар афифии худро шарир фарз кунӣ, онгоҳ зан гиребонат гирад ва ба бозорат кашад. Масалан, дар нафақа як хафта бе ваҷҳе ба мӯъсирона ба сар барӣ, ё бо зане бегона ва амраде мазохе[135] кунӣ, ки вай бидонад, онгоҳ туро ҷон сар хазидан дар манзил набошад. Дар ин ду сурат зани бовафо ва ҳаё аждаҳои дамон ва балои осмони ту шавад, ё худро мурда тасаввур кунӣ ва рӯҳе, ки баъд аз се чаҳор моҳ омада* аз гӯшаи боми хона назар кунӣ, бинӣ, ки зани бовафо шавҳаре карда [бувад]* ва ба ҳаё дар канори марди бегона нишаста. Ва агар шавҳар накарда ҷиҳати суҳбати ваҷҳи маошу тарбияти атфол, ба* нафрини* ту даст бар замин ва канори обрӯ аз девор шикаста бошад, ки[136] [бишунавӣ, ки мегӯяд:] «Дар гӯр осудагӣ мабинод касе, ки шуморо дар канори ман ниҳод!» Дар ин маънӣ агар мусаддиқ бошӣ, тамаллуку табодури зан туро нафиребад ва бад-

129—130 Б — мутриб ва самон руд ва муғанни
131 Б — чун
132 А — ғалати
133 Б — афтодааст
134 Б — мулоҳиза
135 Б — мақз
136 Б — ва

эшон[137] дилгарм набошӣ, магар ба қадри [зарурат ва] ҳоҷат. Ва агар мазинаи тарки дидори авлод аст, дар ин ҳам бар саҳви фоҳиш рафта бошӣ, чи муҳаббат миёни абавайн ва авлод ду-се рӯзе оризӣ ва* ориятӣ* аст, ки баъди рушду булуғи авлод он муҳаббат дар аксар ва* ағлаб* ба адоват кашад. Халлоқи ҳаким ин муҳаббат чанде дар миён ниҳод, то ин валад зоеъ нашавад ва аз сақату лақат эмин бошад. Ва дар ин муҳаббат ҳамаи ҳайвонот шариканд, ки чун бачча аз шер бароранд ва чӯжа[138] пар баровард, абавайни ӯро аз қуном ва машим биронанд ва назди хеш роҳ надиҳанд. Балки худ фарзандонро ҳеҷ душман бадтар аз волидайн набувад, чи одами то ба арсагоҳи вуҷуд дарунтар меравад, аз мабдаъу маол берунтар меафтад ва ба ҳар қадаме[139] ӯро ҳазор алам ва таабу асқом мерасад. [Ва] ба сабаби нуқсони ақлу идрок ва адами ташхиси иллати вуҷуд ҳамаро фарзандон аз абавайн донанд, чи сабаби вуҷуди ӯ эшон гаштаанд. Ва чун маротиби эҳтиёҷи инсонӣ ғайримутаноҳӣ аст ва дар ҷои истиғно ба ҳам намерасанд, [фарзанд] агар ҳама мутасаррифи мамлакаи[140] падар бошанд[141] ҳам, аз абавайн розӣ набошанд[142] ва ба эҳсону инъоми ӯ мамнун нашаванд,[143] балки агар чизе аз абавайн ситонанд[144] ҳам, ба миннат ситонанд.[145] Ва агар ҳама абавайн замин ба миҷгон биншикофанд[146] ва ризқи эшон[147] таҳсил намоянд, ё он чи дар инфоқ ва илбоси авлод[148] сарф кунанд, ҳеҷ калом онро нақъе ва* маҳалле* наниҳанд ва гӯянд: «Кӯр мешавад ва* мекунад».

Оре, ҳар падаре[149] чун нек дарнигарад, медонад, ки бандаи зархарид, ё маздури аҳлу аёл аст — чунон ки[150] ранҷу таъаби ғулом дар назари мавло камтар медароянд, инчунин кулфату машаққати падар назди фарзанд ҳеҷ эътиборе надорад. [Ва] агар касе* таҳқиқи ин муқаддима хоҳад, ба виҷдони худ дарнигарад ва он чӣ бо падар карда аз писар ҳамон таваққӯъ дорад [ва] агар зиёда[151] таваққӯъ кунад, маломату ғаромат барад:*

[Б а й т]

Ту ба ҷои падар чӣ кардӣ хайр,
Ки ҳамон чашм дорӣ аз писарат

137 Б — бад-ӯ
138 Б — чӯҷа
139 Б — қадами
140 Б — ё ба мулки
141 Б — бошад
142 Б — набошад
143 Б — нагардад
144 Б — ситонад
145 Б — ситонад
146 Б — шикофанд
147 Б — авлод
148 Б — эшон
149 Б — падар
150 А — чунон чи
151 А — зиёда

Пас, дилбастагӣ ба авлод ҳамоқате бувад, ки нарон[152] он ҳамоқати дигар набошад.[153]

Дигар, агар[154] мавонеъи тарк ва таҷрид, ширинии суҳбати дӯстон ва назокати мухолатати ёрон аст, ин ҳам дар маҳалли эътидод ва эътимод нест:

Ин дағалдӯстон, ки мебинӣ,
Магасонанд, гирди ширинӣ.

Агар иззате ва эътиборе дорӣ ва ниро сарфи қудуми эшон кунӣ, дӯсти ба нифоқ зоҳир оранд ва илло алалфавр мутафарриқ бошанд, балки шахси бе молу ҷоҳро ҳеҷ дӯст набошад ва халқ аз мухолатати ӯ муъриз бошанд, то мабод, ки ба изҳори эҳтиёҷ мӯҷиби сиқли табиат шавад. Набинӣ, ки аҳбоби ногузир, агар илме дорӣ, дилаш[155] натавонанд ва агар мол дорӣ, ҳасад баранд ва агар дар зиёфат тақсире[156] равад, ба хиссатат[157] шӯҳрат диҳанд ва агар мулзами шавӣ, ба ҷунунат бардоранд.

Пас, касоне,[158] ки ба наҷобат ва фатонати эшон нусуки[159] тамом дорӣ ва дар муҳаббат эътиқоде,[160] молокалом, ки[161] даме бе ту[162] ба сар намебаранд ва ту низ луқмае бе ҳузури эшон намебардорӣ. Интихобро[163] бо эшон ҷамъияте ва суҳбате тартиб кун, охири суҳбатро бигӯ, ки «ёрон, маро дониш сафаре афтода, ё маслиҳати узлате. Агар касе аз шумо майл дорад, бо ман рафоқат кунад ва мусоҳиби сафару ҳазари ман бошад».[164] Ҳеҷ кадом аз ҷой наҷунбад[165] ва ҳар кадом таъаллуле пеш оранд, балки туро монеъ оянд, то ҳунат бишунаванд ва зиёфатат бихуранд. Аз ин миён ягон-ягон он ки бо[166] ту муҳаббат[167] бештар дорад, ниҳоят то дарвозаи шаҳр омада, туро видоъ гӯяд ва ба чанги ғурбату мусофарат туро бисупорад [ва]" дигар ин дӯст надонад, ки туро дар он сафар шер дарид, ё қуттоъуттариқ дар роҳ кушт. Пас аз он дигареро ба ҷои ту бигузинад[168] ва бо дӯстони дигар хуш бароянд.[169] Ва агар аз ту [баъд аз ту]" пурсанд, гӯяд[170]: «Марде буд, ҷунун ба мизоҷи ӯ муставлӣ шуда ва ҳақ он аст, ки ӯ[171] дар ин миён набошад.»

---

152 АБ — дар
153 Б — набувад
154 Б — аз
155 Б — дидаш
156–157 Б — тақсир кунӣ ба хиссати ту
158 Б — касонеро
159 А — нусук; Б — ва шавқи
160 А — эътиқод
161–162 А — бе ту даме
163 Б — интихоби
164 Б — бошед
165 Б — наҷунбанд
166–167 А — муҳаббат бо ту; Б — муҳаббат
168 Б — гузинанд
169 Б — бароянд
170 Б — гӯянд
171 Б — вай

[Байт]*

Ба ҳеч фр маев хотиру ба ҳеч айёр,
Ки барру баҳр** фароҳ асту одамй бисёр.

Пас, нодон касе бувад, ки дину дунйё дар қадами ин асноф дарбозад ва** уқборо «хасир-ад-дунйё ва-л-охирата**» созад.

Пас, агар мавсими тараб бувад хилъати дидори шоҳид ва нафосати самои нағма ва назокати нашъаи май ва латофати атъима ва ашриба аст, ин ҳам чун дилбастагй надорад. [Ва]* чун ҳақиқати ҳоли онҳо бидонй, ба нашъае наярзад. Аввалан, ишва ва дилрабоии содазанахон то соате аст, ки кисаи туро** холи кунанд ва бо дигаре талабанду ҳамчу каъба ҳар замон ба сари зонуи дигаре бошанд ва ҳар шаб кадбонуи дигаре.

[Байт]*

Сар аз мағзу каф аз дирам кун тиҳй,
Чу хоҳй ба фарзанди мардум диҳй.

Шурби май муҳайиҷи[172] фитна ва шаҳват аст, уқало фитнаю шаҳватро биҷӯбонанд, на ки шӯронанд. Масти агар давом[173] дорад, зарари дунйёю охират аст, зеро ки мастон ба ҳеч [кор]* аз маслиҳати дунйёю охират қиём натавонанд кард, ки таътили касбу ибодат[174] лозими он[175] аст ва** агар хушйёр шаванд, ғаму кулфати зиёда аз қарори нахуст бар хотир муставлй шавад, ки лозими ин низ ба зиён бурдани касбу ибодат** аст, чи маҷлиси шабина рафта[176] ва асҳоб мутафарриқ гашта[177] ва шоҳид гурехта [ва шишаи май шикастаю рехта]*, мутриб хуфта бошад** ва шикаму киса холи монда.[178] Агар маҷлиси тоза кашф кунад, зиёда дастмоҳро меҳоҳад ва он ба ҳар касе муяссар нашавад. Фалобуд махмуру маҳзун ва мағмум биншинад ва ҳамаи умури охиратй ва дунйавиро ба таътил андозад ва самоъу шурбу шоҳид надониста, ки аввалан маҳзури шаръй аст ва ба фарқи таъмиқу ислоҳ бояд ки ҳимояти ҷамъе аз суфаҳоро мутакаффил[179] ва мутасаддй[180] гардй,[181] зеро ки тоифаи** муғанниву мутриб ва қаввалу шоҳид аз арозил ва ахас-ун-носанд, чунки мураббии онҳо суфало аст. Ва таббоъи** хасиса майл ба** пешаҳои дания мекунад**, чи эҳтиёроти ин маҷлисорои шеваи занон ва муханнасон[182] аст, табъи рӯҷӯлият ба шоҳидй чи навъ тан дардиҳад ва раъй он чи гуна дар пеши халқ сову овоз бардорад. Барои шунидани соате нағма, ё қавлу[183] ғазал ба** ҷамъе аз фуссоқ ихтилот ната-

172 А — мунтиҷи
173 Б — давоме
174-175 Б — тоат
176 Б — гузашта бувад
177 А — шуда
178 Б — монда бувад
179-180 Б — мутасаддй ва мутакаффил
181 А — аст
182 Б — ғабеъи
183 А — қавли ё

вон кард. Дидори шоҳид, агар муфсид ба фасод гардад,[184] мурисп хилоп ва паколи абадӣ аст. Ва агар нисвати ками ёвар бошад, хотир ошуфта ва айш тира бувад, зероки нафси шаҳвӣ ва дилани мева мутахассир гардад, то нахурад, наёромад.

Пас, агар мавонеи тарку таҷрид тарфи богу бустон ва мазраи ободон ва сахни ҳавз ва канори ҷӯи оби равон аст ва меваҷоти гирьён ва анори хандон ва бисьёрии давонбу маюдий ва таннъум ба лаҳму равгану шир—агар ба ҳақиқат нигарӣ, ҳама пуч беҳосил бароянд, чи богу бустон ва ҳавз ва оби равон ё аз ӯст, ё аз гайр. Ҳарду низ маҳалли эътимод[185] ва эътидод[186] нест, чунки партофтанӣ аст, милкият ва одами моликият монеи тарки он намешавад, балки ба ҷабру қаҳр тарк хоҳад кард ва ориш урьён берун хоҳад шуд. Фарзан, агар ин богу чаман мулки ӯст, бидонад, ки як умр хидмати гов [ва] хар кардааст ва мулозамати муддур ва коригар ва дину диёнат дар сару кори онҳо сарф намуда, қитъа заминеро ба ободи ва хуррами расонидааст. Ҳузуру тамошо ва тафаккуҳу танаққули онро чокарон ва ходимон бештар аз он кунанд, ки хоҷа зубдае меваҷотро ба масрафи худ ба кор бароид, ахсс ва аксали онро ба хоҷа расонанд. Бечора хоҷаи гариб умре ба машаққате ҳамчу хар гирифтор ба давони хар су он ва таъби касбу ҷамъ маблаге гирд оварда, қитъа замине харида ва дар он чандин кас аз хориҷ молик ва мутасаррифанд, гуи,[187] хоҷаро аслан дар он замин ҳаққе нест, ё деҳқоне аст, ки ная аз берун омада. Ва ходимону гуломони соҳиби миллият[188] ва ҳаққанд.[189] Ҳар кӣ ин хоҷаро бубинад, гуяд: «Бар тину бар рӯзгорат лаънат ва дар лаънат аст!» Марди оқил аз чунин мулкдорӣ мегурезад ва боз аз барои тафаккуҳу танаққул боги дигарон гоҳ-гоҳе беҳтар бувад. Ва* аммо натиҷа ва атъимаи нафиса ва анвоъи он ва бино бар ақлу шурб ниҳода—иктидо кардан аст* ба рафтори баҳоим[190] ва сутур.[191] Одамизода бояд ки дар ин сифат аз ҳайвонот мумтоз бувад, ба таҳсилу қадри зарур чӣ натиҷаи хӯроки[192] бисьёр[193] [бисьёр] р...и аст ва аз барои ҳалои лаъияи моий ба пушти ҳар сутур давидан. Одамӣ бояд барои неъмате тараддуду касб орад, ки хос бувад барои ӯ ва дигарон аз он маҳрум бошанд.

Пас, агар барои неъмати омм тараддуд ва ҷамъ орад, аз давонбу баҳима имтиёз наёбад. Ва неъмате, ки хосс барои одамӣ аст, он маърифат ва зикр аст ва руҷӯъ ба мабдаъ ва шабоҳат ба уқул ва нуфуси муҷаррада. Ва ин мавқуф ба тарку таҷрид аст аз модуни ҳақ субҳонаҳу ва таоло. Ва чун тафовут дар тарк бошад, тафовут дар маърифат низ меафтад. Ва ҳар касе ба навъе аз маърифат махсус бошад, то нагӯӣ, ки маърифат низ ба аҳли тарку таҷрид бар сабили умум аст.[194]

---

[184] А — гардад ва

[185–186] А — эътидод ва эътимод

[187] А — гуё

[188–189] Б — миллияти диддайя

[190–191] Б — сутур ва баҳоим; А — баҳоим аст ва сутур

[192–193] Б — бисьёр хӯрдан

[194] Б — бошад

Пас, агар ту нек тааммуқ варзӣ, ҳама ниам, ки дар нашъаи мураккабот бозлид мегардад ва мардум ба дарёфти он ҷон мекананд ва дину имон бар сари он мекунанд, ҳама бар сабили умум аст: кофиру мӯъмин, мушрику муваҳҳид, фосиқу обид, паррандаву чаранда, ва равандаву хазанда дар он мусовианд ва мушорик:

[Б а й т]**

Чунон пахн хони карам густурад,
Ки симург дар Коф рӯзӣ хӯрад.

Ва тамаллуку тасарруф, ки одамиро бештар аз дигар ҳайвонот дар ин неъматҳо сурат мегирад, оризиву эътиборӣ аст. Ва ин тамаллук ба сабаби[195] ақлу[196] нутқи ӯ[197] омада [аст]** бо дазоъии ҳирсу шараҳ, ки ҷамъ кунад ва ба дигарӣ аз абнои ҷинс, ки бе истеъдод бошанд, бахш[198] кунад;[199] ва эҳроз намояд ва ба мавриди ба[200] ҷонварони аҳлӣ, ки қиёми масолеҳи тамаддунро махлуқ шудаанд, ба масраф бирасонад, ки онҳо аз ҷамъу эҳроз оҷизанд. Филҳақиқат ҷомеъи матоъ ва ниами дунъявӣ ходими давоббу[201] сутур[202] аст:

Гар*— бекунар ба мол кунад кибр бар ҳаким,
К...ин хараш шумор, агар гоубар аст*"

Пас, неъмат вақте*— неъмат** бувад, ки хосс бувад** ва[203] ончун омм бошад, бе қадру қиммат бувад. Ва неъмати омм дар сари назарҳои оли аз арбоби дунъё надоранд ва аз сари он ба осонӣ тавонад бархостан. Масалан, набиӣ,[204] ки об неъмати омм аст, бо он ки моддаи ҳаёти хоссу омм, дар ҳавои тобистон ва чӯин самум агар дар дашти беоб бошӣ, як ҷуръаи он** ба диноре арзад. Аммо дар шаҳр ва ободонӣ азбаски ҳавзҳо ва ҷӯйҳою коризҳо пур аст, ҳеҷ кас дил хуш накунад, ки ман дар хона се машк об дорам. Ва агар аблаҳе бад—ин захира дил хуш кунад, мазҳакаи асҳоб ва аҳбоб бошад.

Ва ҳамчунин, агар барои такаллуфи маҷлиси аҳбоб таоми нафиса аз бозор ба хона орӣ ҳам, дар он он мисли он таом дигаре ба хона бурда [бошад]**, ё аз меваҷоти матбуъа чун анору ангур ва*— анҷир*" он чи аз баққол бихарӣ, дигаре дунтар аз ту аз он меваҷот низ харида ва тафаккӯҳу танаккул намуда. Пас, агар ту бифахрӣ, ки имрӯз ангуру анҷир чунин хӯрдам ва бад-он дил хуш[205] кунӣ, ин дилхушии ту мисли он[206] бувад, ки гӯяд: «Ман аз ҳавзи омма як коса об хӯрдам». Ва бад-он дил хуш кунад[207]

---

195 Б — иоситаи
196—197 Б — нутқу ақл ӯро
198—199 Б — бидиҳад
200 Б — бо
201—202 Б — ва давоббу сутурон
203 Б — ки
204 Б — намебинӣ
205 Б — дилхушӣ
206 Б — ҳамчунон
207 Б — шавад

ва бифаҳрад. Ва*'' ҳамчунон ки оқил ба хӯрдани об аз қаиз ва ба хӯрдани он малӯлу маҳзун нашавад.[208] инчунин ба танаъъум ва тафаккуҳи дигарон маҳзун нагардад. [Ва] қадру баҳо, ки дар баробари низоми мавҷуда вазъ шуда [аст]'', он ҳакк-ут-тарбият ва ҳакк-ул-эҳроз аст. Набинӣ, ки дар даруни кӯҳистон ва ҳавошии ҷибол ангуру анҷир ҳамон[209] қадар дорад, ки оби софи дар имронот. Азбаски фаровон*¯ ва*'' бе мутасарриф[210] аст ва баъд аз эҳрозу ҷамъ қиммате ва баҳое пайдо мекунад ва чун неъмати омм мӯҷиби дилбастагии аҳли хирад намешавад ва талаззузи нафс ба неъмате аст, ки бад-он мутафаррид ва махсус бошад ва дигарон маҳрум. Агар инчунин неъмат муяссар нашавад, таркаш саҳлу осон бувад.[211]

Дигар, монеъи тарку таҷрид одами тафаккур аст дар ҳақиқати олам ва мутараддид будан миёни ҳудусу қидам ба воситаи он ки ҳар масъалае, ки аз роҳи гӯш дар зеҳн дарояд, чун нафси нотиқа мустаъиди таҳқиқ ва тафтиш набувад. Ҳусули натиҷаи он масъала дар зеҳн ба тариқи шакку тараддуд бошад, на бар сабили таяққун ва таҳаққуқ, агарчи дар зоҳир саре бичунбонад ва қабуле кунад низоъи фаҳмро. Масалан, дар масъалаи ҳудус ва қидам муддаиёни ҳар ду тараф ҳар кадом далеле оварданд мақдӯҳу маҷрӯҳ, [ки]'' агар зеҳни шахс ба қидами олам ҷазм кунад, мебинад, ки аломати ҳудус аз шаш ҷиҳати олами имкон ҳувайдо ва зоҳир аст — аз тағайюр ва табаддули замону макон ва мавту ҳаёт ва ғаму нишот ва харобии вай ва ободӣ. Ва агар ба ҳудус ҷозим бошад, мебинад оламе фароху васеъ аст,* солу моҳу шабу рӯз ба як наҳҷи воқеъ мегузарад ва халқе мутаоқиб меояңду мераванд ва ҳамин Офтоб аст, ки солҳо аз матлаи Ҳамал берун меояд ва ҳамин Моҳ аст, [ки]'' моҳҳо аз мағриби Мизон фурӯ меравад аз ҳеҷ афсурдагӣ[212] ва мондагӣ дар давроми сипеҳр [ва кавокиби он]'' боздид намегардад:

[Байт]''

Ин ҳамон чашмаи хуршеди ҷаҳонафрӯз аст,
Ки ҳаметофт бар оромгаҳи Оду+ Самуд.+

Фалоҷарам, дар эътиқоди тарафайни ин масъала аксари тибоъ мутараддид бувад, балки дар тарафи қидам ҷозимтар бувад*'', зероки тарҷеҳи ҷониби қидам далели ҷамъ ва эҳроз мешавад ва эътиқоди тарафи ҳудус албатта муфзӣ ба сӯи тарку таҷрид аст.[213] Чи баъд аз таъмини ҳудус эътиқод ба ҳашру нашр ва ҷазову[214] сазо[215] албатта лозим оянд. Лекин[216] турфа ҳоле аст, ки дар ин ҷо иқрори забонҳо бар хилофи мӯътақиди дилхост ва

208 А — шавад
209 Б — он
210 Б — масраф
211 А — бошад
212 Б — фусурдагӣ
213 Б — мегардад
214—215 Б — сазову ҷазо
216 А — пас

он чи забон гўяд, дил мухолифи он кор мекунад. Ин далели адами ҷазм бошад.

Оре, қатъу тарк мумкин мешавад, агар илм ба ҳақиқати олам[*] ва кавн [ва фасод]'' диҳанд бо яқини софӣ, ки агар[217] мард[218] онро[219] пайваста[220] малҳуз дорад[221] ва агар аз хотир пӯшида шавад, бод онро ба такаллуф дар тасаввур оварад[222] ва дар таърифи олам гуяд:[223] «Ал-оламу мо сива-л-лоҳи таоло мин-ал-мавҷудоти-л-хориҷияти ва-з-зеҳнияти ва мо хува мавҷудун фи-з-зеҳни фа хува қадимун ва мо хува мавҷудун бивуҷуд-л-хориҷи фа хува ҳодисун*», то татбиқ афтад миёни ҳарду гурӯҳ аз қоилини ба қидам ва мусбитини ҳудус ва бад-он шакку тараддуд аз зеҳн бардорад.[224] [яъне он чи зери арш аст аз афлок ва анҷуму аносир ва мавосиди сулса аз мавҷудоти хориҷия, ки қабули сурат кардаанд, ҳодис бошанд ва он чи дар зеҳн дароянд аз нуфусу уқул ва маротиби олами ғайб ва муҷарработи руҳонӣ, ки мубарро аз суратанд, қадим буванд ва муншаъаб аз ҷавҳари фард ва зоти баҳт, ки аз ваҳдати сарфа таназзул намудаанд ва бо эътибори асари раиш касрат гирифта, то нагуӣ, ки тааллуди ҳудамо лозим омад ва тахайюли ҳудусу қидам бад-ин тариқа малҳуз дорӣ.]

Ва*"он ин аст,* ки берун аз ин ҷаҳон ҷаҳоне тақдир кунӣ на-сею фароҳ[225] ва фазои беранг, ки зу-ҷиҳатайн бувад, тарафе ба азал мулҳақ шуда ва ҷиҳате ба абад мулсақ гашта ва онро «олами зот» ва «Ҷаҳони ҷон» ном кунӣ, бе аввалу охир [ва бефавқу таҳт] будаст ва бошад ва ҳамеша бувад. Ва баъзе аз муҳаққиқини шуаро дар ин олам ишорат доранд, ки:

[Б а й т]''

Осмонҳост дар «вилояти ҷон»,
Корфармои осмони ҷаҳон.

Ва ин ҷаҳони қадим бизот[226] аст[227] ва муттаҳид [бувад] бо зоти ақдас ва партаве аз шуои ҷамоли муқаддаси мабдаи ҷаҳоноофарин барои иазҳори маротиби санъату қудрат аз осори асмо ва сифот баъд аз мурури чандин давра аз адвори сипеҳр, ки ҳар давра сесаду шаст ҳазор сол аст[228] ва ин адвор дар он олам ҳукми ламҳи басар на*" турфаи айн* дорад [ва]'' ба таназзулоти мутакориба ва мутатобиъа. Гӯё, биёфарид мутаҳаррик ҳамчу нуктаи лоитаҷаззо ва дар саҳати ин ҷаҳон ниҳод мусаммо ба арш ва фалак-ул-аъзам ва фалак-ул-атлас мунаввар ва муташаъшаъ ва мутаолӣ, ки Офтобу Моҳ ва ҳамаи кавокиб касби нур аз ӯ кунанд ва худи арш касби нур аз олами зот кардааст бо восита

217–218 А — мард агар; Б — мараум агар
219–220 Б — пайваста онро
221 Б — доранд
222 АБ — оранд
223 АБ — гуянд
224 АБ — бардорад
225 Б — фароҳӣ
226–227 АБ — бувад
228 АБ — бошад

такаддур, ба сабаби таназзулот аз мартабаи зоти бахт, чи нур бе воситаи [такобули] ҷисм сурат набандад[229] [ва] ин ҷисм на ҳамчун[230] ҷисми мураккабот аст,[231] балки ҷисми [Васита бувад ва мазҳари] нур аст,* гӯӣ, вазъи арш дар он олам ҳамчу [вазъи] арзаке аст дар масоҳати як фарсанг замин. [Вуҷуди арши аъзам марказ он олам аст ва] чун нур ба воситаи арш ранги зуҳур гирифт, воҷиб омад вуҷуди зулмат, [то имтиёз бошад миёни воҷибу мумкин]. Аз барои эҷоди он* [зулмат] ҳамчун гӯи дигар дар андаруни арш гардон сохт, то аз тезии ҳаракати [он гӯйҳо] оташ пайдо шавад ва аз ҳиддати он — ҳаво ва аз рутубати он — об ва аз сукунати он — хок мутаваллид гардад, ки [марказ]' олами зулмат аст ва аз таракқуби он[232] маволиди салоса. Ва чун маротиби изҳор аз натиҷаи мураккабот ба итмом расад, — ва албатта ба итмом мерасад, чунки маҳдуд аст боз ин гӯйҳоро аз миёна бардоранд, магар арш, ки восита аст миёни олами амру халқ ва мобиҳи-л-имтиёз аз воҷиб то[233] мумкин ва фи-л-ҳақиқа аз олами зот аст. Пас, бо олами зот боқӣ монад. Ва он муддат, ки мартабаи кавни ва шуҳуди ба саранҷом расад, даҳ рӯз аст,[234] аз рӯзҳои он ҷаҳонӣ, ки* ҳар рӯзе [аз он] миқдори панҷоҳ ҳазор соли замона аст[235] ва аз он ҳафт рӯз гузашта [бошад], то хилқати Абулбашар+ [Одам сафи салавотуллоҳ алайҳ].

Пас, он чи зери арш аст,[236] ба ҳайси ложивалу ҳодис бувад[237] ва дар маъфали заволу фано ва мазмуни «ал-дунё соатун» ва муфоди «ва мо амр-ус-соати илло ка-ламҳи-л-басари ав ҳува ақрабу+», ишора ба камфурсатии ин ҷаҳон[238] ва бесуботии он аст*. Ва чунон ки қарори арзан дар замини мусаттаҳ ва дашти фароҳ кам бошаду ба насиме ба ҷеби адам ва маҷоки нестӣ пинҳон шавад, ҳамчунин ин ҷаҳон низ*, гӯӣ, ҷумлаест муътариза дар олами зот, ки баёни маонии осори асмо ва сифот кунад. [Ва] чун тафсили саноеъ ва тақдири қодири алал-итлоқ ба манассаи зуҳур ва буруз расад, ин ҷумла худ ба худ бардошта шавад, ҳамон ҷаҳони фароху васеи азали ва абади бозмонад [ва]'' бас.

Ва чун ҷаҳони ҷон олами анвор аст ва дар он мартабаи олӣ ва софилу баланд*'' ва паст* бошад набувад ва қурбу буъди номушаххаси ҳикмати болиға ин иқтизо кард, ки дар он мартаба низ рафъу хафз ва қарибу баъид мураттаб гардад[239] ва шаъни улуҳият бар сабили камолу истиқлол бар соиниони ҳозираи қудс ва мутаваттиноии соҳати унс аз уқулу нуфус ҷилвагар бошад, то ҳар кадом мақому мартаба ва улувву дараҷаи хеш бидонанд.

---

229 АБ — нагардад
230 АБ — ҳамчу
231 АБ — бошад
232 АБ — эшон
233 А — ва
234 АБ — бошад
235 АБ — бошад
236 АБ — бувад
237 АБ — бошад
238 АБ — ҷаҳон аст
239 Б — мегардад

Аз ин ҷиҳат эҷоди олами таркиб лозим омад, то арвоҳи басита ба либоси кавнӣ дароманд, мавриди хитоби амру наҳй гаштанд. Ибтило ва озмоишро онҳо, ки пазирои авомир шуданд, аз уқулу нуфус ба мақоми [аъло] бигузаштанд[240] ва онон, ки муртакиби навоҳӣ гаштанд дар асфал-ус-софилини буъд ва ҳирмон бимонданд. Ва чун ин ҳикмат чунон ки бояд ба айни аён дароянд ва маротиби арвоҳ муқаррар шавад ба ин дуккондори ҳеҷ эҳтиёҷ нафтад ва мояҳои саноеъ ва бадоеъ, ки дар олами аносир мушоҳида меравад, ҳама барои ҳифзу нигоҳдошти арвоҳ бошад,[241] дар қолаби мураккаба ва туфайли бувад.[242]

[Ва] чун таназзули рӯҳ дар қаволиб ва [ҳулули нафс дар] колбад мунтаҳӣ шавад, он чи биттуфайл бувад ҳам, аз пеш бардоранд ва бардоштани ин олам ва барҳам додани у аз [ин] олами зот, албатта, аз лавозим аст, чи будани лавҳи қудус дар ҳазрати қидам аз ҷумлаи манқасат аст,[243] магар то ин ҷо, ки маслиҳат донад. Ва давому бақои олами шаҳодат ва мутобиқи офоқу анфус аст. Масалан, ҳакиме барои эҷоди булъаҷаби асбобе дурустӣ[244] кунад, ки он чиз ба осонӣ ба зуҳурояд, бе он ки худи ҳаким дар он саъй ва иҷтиҳод ба кор барад. Чун он булъаҷаб ба вуқуъ расад, ҳамаи он асбоб дохили лағву лаҳв гардад ва насьяи манасияни он асбобро аз пеш бардорад ва ба об ниҳад.[245] Ё [дар] оташ. Ва чун дар назари ӯ бе миқдор аст, доим уро пеши назар надорад. Инчунин чун давраи офариниш ба вуҷуди одамӣ, ки хулосаи аркон ва мавлид аст, тамом шавад ва ба восита вуҷуди ӯ ҳавосс ва осори асмо ва сифот ба зуҳур ояд, асбоб ва адавот, ки сабаби қайди рӯҳи ӯ бувад дар колбад [аз афлоку анҷум] лағву бефоида гардад. Он гоҳ кор бо ҷони [ӯ] афтад ва маротиби баланду паст ва қурбу буъд дар олами ҷон бошад: «Бе ғаш кӣ бурун ояду расво кӣ шавад»?!

Ва боз гумон набарӣ, ки шояд баъд аз адам вуҷуд ояд ва кунад ва худро барои чи ранҷа дорам бад-он, ки он чӣ будааст, либоси вуҷуд пӯшад ва баъд аз халъи либос вуҷуд низ бошад ва мутлақ дар зоти ӯ адам тори нашавад ва он чи қабули эъдом кунад, ҷисми мураккаби ӯст. Агар гӯи: «Қавл*~ аст, ки* ҳайвоноти аҷам* ва соир ҷунбандагон ба[246] ҳамин шикастани қолиб маъдуми сирф гарданд ва агар мавҷуд шаванд, баъд аз истифои ҳаққ аз хасм боз маълум шаванд.[247]

Гӯем, хилқати онҳо дар асл туфайлӣ будааст ва арвоҳи эшон дар азал ноқис афтода маслиҳати қивоми олами таркибро ва дар ин рӯҳ ҳамаи зарроти коинот[248] шариканд аз ҷамодот ва наботот барои қабули тарбият. Ва[1] аз ин арвоҳи аъло ва асфо ва акмал ба либоси инсонӣ дармеоянд,[11] ки* мавриди таклиф аст.

---

240 АБ — бигзаштанд
241 АБ — бувад
242 АБ — бошад
243 АБ — бошад
244 АБ — дуруст
245 АБ — андозад
246—247 АБ — Нигаред ба илова.
248 АБ — аквон

Ва он чи бесафою кадир ва ҷокис аст, аз тафовути дараҷот дар мартабаи зарроти коинот дармеравад [ва][1] назми олами аносирро. Пас, рӯҳи одамӣ бузаесту бошад ва мебошад.

Ниҳоят, ду рӯҳ ба либоси касифи қолиб дармеояданд, маргаш табдили либоси таалуқ ба таҷарруд аст*. Ва низ гумон[249] накунӣ, ки чунин оламе, ки ту гуфтӣ, набошад, чи ту аз оламе ҳастӣ, ҷуз аз забари[250] Замин то фалаки Қамар надонӣ. Ва он чи болотар донӣ ва бишунавӣ, то арш [ҳама] самъӣ бувад, ё қиёсӣ, на шуҳудӣ.

Пас, бояд ки ба ҳама мункир бошӣ ва дар назди инкори олами зот ва таваҳҳуми адами он муфзӣ ба инкори зот аст, балки тахайюли[249] адами зоти собита маҷҳӯлан дар хориҷ аз васоит ва арвоҳи эшон низ муҳим[251] аст ба маниқлати оти з — таоло, таоло ан золика улуввaн кабиран*, — чи файзони вуҷуд дар маҷорӣ мумкинот [басита ва мураккаба] ҳама* аз файзи вуҷуди зоти аҳадӣ аст ва филҳақиқат як вуҷуд аст, ки[1] аз мазоҳири мутааддида тобон гаштааст:

[Байт][252]

Ману ту арази зоти вуҷудем,
Мушаббаҳҳои мишкоти вуҷудем.

Ва* ғоят он ки арвоҳ шарифаанд ва касифа, улвиянд ва суфлӣ. Маҷмӯъи[253] арвоҳи касифаи суфлиро агар[254] таъбир ба ҷаҳаннам кунӣ, шояд ва маҷмаъи арвоҳи шарифаи улвиро агар киноя аз аълоиллийин донӣ, дуруст ояд. Агар сифати улвӣ дар ту ғолиб дорӣ, ба касби нур шабоҳат дар он олам пайдо кунӣ.

Рӯҳи савму салот ва зикр ба шакли ҳуру қусур ва гулзор барояд ва агар касофати суфлӣ бар зоти ту[255] ғолиб ояд[256] ва ҷома ба ғубори касиф сиёҳ карда бошӣ, рӯҳи ҳирсу шараҳ ва шаҳват ба сурати мору каждум ва ғуллаи зоҳир[257] гардад[258] ва ҷонӣ дар ғаму кудурат гирифтор бошӣ.

Ва то инҷо он чи аз ҳақиқати матои нопойдори дунявӣ баршумурдем ва маонеи тарку зуҳдро тақрир додем, агар дар маънии он нек таъаммул кунӣ ва ба назар бинигарӣ, лобудд туро ба тарку таҷриду зуҳд бархонад. Барои ихтиёри[259] ҷамъ ҳеҷ шоҳиду байина надорӣ, илло [домани] ҳирсу оз ва [ғалабаи] ғафлату ҷаҳл. Ва барои тарк суннату сирати набӣ ва асҳоби ӯ туро* санад бас аст. Ва агар андаке ба ҳоли худ таамуқ кунӣ ва дар аввалу охири худ нигарӣ ва пасу пеши қурби[260] худро мулоҳа-

[249] АБ — тахайюл
[250] АБ — мри
[251] Б — мутаваххим
[252] А — назм
I—I] АБ — Нигаред ба илова.
[253–254] АБ — агар маҷмӯъи арвоҳи касифаи суфлиро
[255–256] АБ — худ муставлӣ бинӣ
[257–258] АБ — дар назар дараид
[259] АБ — ихтиёр
[260] АБ — қурбати

аз фармои ҳам, туро ба тарку таҷрид даъват кунад ва ба* хитоби «мӯту қабла ан тамӯту*», мухотаб[261] гарди.[262] [Ва] бидон, ки ниҳояти аъмори амсол ва ақрону обову аҷдоди ту шаст сол будааст, то* ҳафтод сол, ки халқ аз он ба нодир таҷовуз[263] кунанд[264] ва он ҳам дар ҳукми ҳаёт нест:

«Маргест[265] ба номи зиндагонӣ».

Ба сабаби фитрати ҳавоси зоҳиру ботин, агар фарз кунӣ, ки панҷоҳ сол умр дидаи, бидон, ки пеш аз ин[266] панҷоҳ сол ному нишон аз ту[267] дар олам набуд[268] ва баъд аз панҷоҳ соли дигар низ [таваққуф] аз ту ному нишон дар олам нахоҳад монд. Ва фарз кунӣ, ки баъд аз сад соли дигар ойи ва ба қабри худ нигарӣ,[269] бинӣ, боло кушода ва[270] ба замин ҳамрӯи[271] гашта ва устухонҳо ба рӯи кор омада. Аз ҳар кӣ пурсӣ, ки «ин мақбара аз кист?» Гӯяд: «Надонам», чунон ки ту худ қабри ҷадди аълои худ надонӣ [ва] ҳамчунин авлоду аъқоби ту аз қабри ту фаромӯш карда бошанд ва надонанд, ки қабри[272] ту дар куҷост.

Пас, дар мобайни ду адами мутароким нисъян — мансиё ҳеҷ оқил лаб ба ханда накушояд ва ғофил нанишинад ва дил ба нақшу алвони ориятӣ баста, мойили ҷамъ нашавад, балки ба тарк тавассул ҷуста, хидмати холиқи худ ихтиёр кунад. Ва чун касе тавфиқ ёбад, ки муяссар шавад [ва он бе тарки андаке ҷузъӣ муяссар нашавад, бояд ки] давоми онро ихтиёр накунад, балки ҳар чанд гоҳе ҷун ашғолу алоиқ ӯро фурӯ гирад ва рӯи дили* ӯ билкулл ба ҷониби дунё мутаваҷҷеҳ шавад, ки дар тоату ибодат футур воқеъ шавад ва ғафлат бар огоҳӣ ғалаба орад. Рӯзе чанд аз иштиғолот канора гирад ҳам, дар манзили худ, ё дар[273] даруни шаҳри худ, ё берунтар ва заводa бардорад аз ваҷҳи ҳалол, ё ба қарз то он миқдор, ки назди гуруснагӣ садди ҷӯъ кунад ва ба ибодат қалал наёрад. Бояд ки дар ин муддат бар хилофи васвасаи нафс меравад ва мақонди ӯро таҳқиқ мекунад ба сунан ва одоби салаф, ки гоҳо шайтон аз роҳи хайр даромад кунад ва ба тариқи ибоҳат мардро бифиребад,[274] бояд ки ба фитнаи ӯ мағрур нашавад ва бар тибқи он қарору ваъда, ки дар собиқ дода буд ва гуфта: «Ло уқъуданна лаҳум сиротак-ал-мустақима, сумма лаоттиннаҳум мин байни айдиҳим ва мин халфиҳим ва ан аймониҳим ва ан шамоилиҳим, сумма лауғвияннаҳум ва то таҷиду аксараҳум шокирина*». Аз ҳама сӯ шайтон музоҳими аҳволи ин шахс бо-

---

261–262 АБ — мухотабро ба самои ҷон бишунавӣ, чунки онҷи*— аз гӯш* шунидӣ ба самъи ҷон нарасида; Б* — аз гӯш он ҷи

263–264 АБ — гузоранд

265 АБ — марг аст

266–267 АБ — он аз ту ному нишон

268 АБ — набудааст

269 АБ — дарнигарӣ

270 АБ — ё

271 АБ — баробар

272 АБ — мақбараи

273 АБ — ба

274 Б — бифиребанд

шад ва то шахс бар сироти мустақим солик набувад, шайтонро бар ӯ васваса ва раҳзании[275] камтар бошад, ки ӯ худ аз аъвону-уш-шаётин аст. Ва ҳамаи афъолу кирдор ва гуфтори ӯ феъли шайтон бошад.[276] Ва чун банда солики роҳи ҳаққа шавад, он гоҳ васвасаи шайтонро бидонад ва душмании ӯро он гоҳ ташхис кунад. Ва ин ҳол баъд аз инқитоъ ва инзиво ӯро ҳосил шавад ва маънии таҳдиди: «А-лам аъҳуд илайка ё Бани Одам илло таъбуду-ш-шайтона иннаху лакум адуввун мубинун*», Дар ин гоҳ бад-ӯ ошкоро гардад[277] ва то чашму рӯю дил ба халқ дорад, васвасаи шайтон[278] кам бувад, зеро ки худи ин шуғл ҳиҷобе бузург бошад[279] ва нафси қудсии инсониро ба асфали софилини табиат мекашад ва дар шеби мағоки буъду ҳирмон меафканад. Ва то чашму рӯю дил ба халқ бувад, ва аз роҳи ибрат дев ӯро бигурезонад ва ба васвасаи шахси дигар биравад, ки ӯ рӯй ба халқ дорад, то чашму рӯю дил ӯ ба халқ гардонад. Ва ин[280] ҳолро[281] вақте бидонӣ, ки ба муҷоҳадат нафйи хотир[282] кунӣ, то лаҳзае ба огоҳӣ зикру намозу тиловат кунӣ, шайтон мутаваҷҷеҳи ту шавад.[283], то дар ҷамъияти ту тафриқа андозад, то надонӣ, ки дар зикр чӣ мегӯӣ ва аз «Қуръон» чӣ мехонӣ ва дар[284] намоз чанд ракъат гузорда[285] ва чанд [боқӣ] монда, ки надонӣ. Ва басо бувад, ки як соат бар сари саҷҷода нишастаӣ, як дақиқа зикр ба огоҳӣ нарафта ва сад ракъат намоз хондаӣ, як такбир ба хушёрӣ нагуфта ва ҷузъе аз «Қуръон» нахондаӣ, як оят нашунидаву нафаҳмида.

Ва ҳамаи ин ибодати ту ба васваса ва аҷалат ва андешаҳои хориҷӣ сипарӣ шуда бошад. Ва ҳар куҷо бинишинӣ, гуфт: «Дар зикру намозу тиловат ҳузури дил ва огоҳӣ шарт аст. Ва ту марди ин[286] кор[287] наӣ, ранҷе беҳуда бар худ манеҳ ва «сарҷунбонию кунҷунбонии лотоил» бигузор. Фароизи мансусаи манкутаро агар тадорук кунӣ, он ҳам фазли бузург аст. [Ва] аз барои ҳузури қалби қиллати таом ва ҳалолии он ва қуввати ҳоли муршид ва риёзати шоққа* даркор аст. Ту онро [ба осонӣ] натавонӣ ва асбоби мусоид ва мувофиқ надорӣ ва он чӣ [аз] аҳволи [арбоби камолу] муҷоҳадати [эшон], ки дидаву шунидаӣ, он маҳз сухане аст, ки тарғибан ва ташвиқан бофтаанду ва худ асле масдари он нашудаӣ. Агар онро асле будӣ, дар шаҳр боз дигаре чун ту бад-он маънӣ руҷӯъ намудӣ ва ту бад-ин кор махсусу мутафаррид намебудӣ, балки агар илтизоми ҳаққталабӣ ва худоҷӯӣ дорӣ, боз сафару ғурбат беҳтар аст, ки дар мусофарат кас аз ҳама мунқатеъ ва ба ҷониби таоло мултаҷӣ ва мутавассил бошад. Ва алҳол

275 АБ — роҳзанӣ
276 АБ — бувад
277 АБ — шавад
278 АБ — деви раҷим
279 АБ — бувад
280–281 Б — инро
282 АБ — хавотир
283 АБ — гардад
284 АБ — аз
285 АБ — гузорида
286–287 АБ — инкора

тӯ аз халқ мабур ва насҳу фасх дар ҳикмати мадании ва манзилӣ ва маунати аъвони ҷинс, ки аз аъзами масолеҳи куллии олам аст ва назди басират омадан бад-он фарзи айн ва айни фарз аст. Тачниз раво мадор, ки дар миллати муруввату одамийят гуноҳгор бошӣ ва дар ҳар ду ҷаҳон зиёнкору шарҷсор.

Ин муқаддамотро шайтони[288] лаин ба тариқи дӯстӣ ва хайрхоҳӣ назди ҳар намоз, ки қиём кунӣ ва пеши ҳар саҷҷода, ки барои зикру тиловат бигустарӣ, дар назари ту тамҳид мекунад. Ва ба ҳар қадом аз ин муқаддима назиру амсоли офоқӣ ва анфуси дар нафс илқо мекунад аз роҳи хайр ба ахзи ҷоддаи шаръ, ки амали ту онро даркаёбад, то дарҳол саҷҷодаат дарнавардонад ва аз масҷид ба бозорат орад, то намозу тиловат кагъ кунӣ ва маҷлис орои ва суҳбат орӣ, то дар шақовати абад афтӣ ва амни дунёву охират шавӣ. [Ва ба тахдили] «қавлуҳу таоло, ва ман аъраза ан зикрӣ фа инна лаҳу маъишатан занкан ва наҳшуруҳу явма-л-қиёмати аъмо.»

Хок, воқиф бош, ки то фиреби хасм нахурӣ, ки хасми[289] ту муаллами малакути самовот ва арз аст [ва] ба ҳуҷҷату далел бо ӯ барнаён. Ва агар ба гуфти ӯ дарои, дигар беш бар сари саҷҷода натавони нишаст ва бар хасм зафар наёбӣ.

Пас, тариқи хоиб ва хосир гардонидани дев бад-он бувад, ки дар ҷое, ки як соат барои зикр нишастаи, ду соат бинишини ва ҳеҷ аз такрор мутаккид мабош. Ва агар васваса дар намоз бувад, онро муқаррар то се бор иода кун[290] ва агар дар тиловат бувад ва бар сари забон биояд, ба тазарруъ ва табаттул такрор ҳамекун. Ва аз як оят ба дуввум магузар,[291] то он ки аз забон ба дил фуруд ояд ва ҳеҷ ба васвасаи хасм илтифот макун, то шайтони ту хоибу хосир бозгардад. Ва маънии ҷиҳод ба нафс ин аст, ки ҳарчи хасм гӯяд, хилофи он кунӣ, [то] агар гӯяд: «бихоб», бархезӣ ва агар гӯяд: «бихур», тарк кунӣ [ва] аз ин ҷиҳат он сарвар саллаллоҳу алайҳи ва саллам мухолафат бо нафсро «ҷиҳоди акбар» хонда.

Охир надонӣ, ки ҳадиси нафсу васваса дар намози пайғамбаронро алайҳим-ас-салом будаст ва тафриқаи хотир авлиёуллоҳро даст дода, [то] ки эшон низ бар дафъи он камтар қудрат ёфтаанд. Чунон ки сарвари авлиё шоҳи вилоятпаноҳ Алии Муртазо «каррамаллоҳу ваҷҳаҳу» гӯяд:[292] «Ман аладдавом ҳамчу шубони чамъият хотир мехоҳам [ва] найофтаам ҷамъияти ман ҳамчу гусфандони мутафарриқ ва мутаништит мешаванд. Ман ба фароҳам овардан саргардон, эшон ба гурехтан».

Пас, агар ба ҷиҳоди нафс иштиғоли сафар кунӣ, боз шайтон муқаддами вақти ту бештар[293] аз ҳазар шавад ба узри[294] ҳараҷу машаққати [роҳ]. Аввалан фаровон томмаро ба нуқсон овари, со-

---

[288] АБ — дев
[289] АБ — душмани
[290] АБ — фармо
[291] АБ — бугзар
[292] АБ — гуфта
[293]—[294] АБ — шояд бештар аз ҳолати ҳазар баъд аз

шояд барои кафофи маош агар иститоате дорӣ, туро ба тиҷорат тарғиб кунад ва агар муфлисӣ, туро ба қудрати тамаъ даъват фармояд, то роҳи фароғат бар ту маҳдуд гардонад. [Ва[1] чун садди боби фароғат кунад, ҳаловати ибодат кай[295] муяссар ояд.

Пас, сабик и ту дар натиҷаи убудияти ҳазрати рубубият хотир ҷамъ ва истилот бошад [харчанд гӯяд] гуфт: «Дар сафар бош, ё дар ҳазар». Агар бар қатъи тариқ[*] ихтилот зафар ёфти, чашм медорам, ки растагор шави ва илло ба ҳар ду ҷаҳон гирифтори [хусрону] идбор боши.

[Байт][*]

Дар ботини худ ҳар чи ҷуз ёр ҷамъ мекунад
Ё он ҳама бигзар, ё он ҳад табарро кун

[Ва] чун маънии тарк[296] донисти,[297] маънифси ҷамъро ғанимата боши. «Қола-л-лоҳу аъло исмуҳу фӣ баёни тафсили неъмати-д-дунйавийяти: «Зуййина ли-н-носи ҳуббу-ш-шаҳавоти мина-н-нисои ва-л-банина ва-л-қанотири-л-муқантарати мина-з-заҳаби ва-л-физзати ва-л-хайли-л-мусаввамати ва-л-анъоми ва-л-ҳарси золика матоъу-л-ҳаёти-д-дунё»*».

Ин ҳама тафсили[298] неъмати дунёвӣ аст, ки мардум барои он ғараздуд ҳамегарданд ва омбратро пас пушт меандозанд: «Ва-л-лоҳу индаҳу ҳусну-л-маоб»*. Яъне ва лекин назди Худованд аст хубии бозгашт ва он ҷуз ба тоат ва тақво ва қатъи моҳино муяссар нашавад. Ва бо таноъуми дунё айши уқбо ба даст наояд: «Қавлуҳу [таъоло]: Қул аунаббиукум би-хайрин мин золикум ай мина-л-имони-л-фоний ал-лати ҳолию лакум ли-л-лазина иттақав ай иттарику-ш-ширки ва-л-ҷаноиб ва ин тоаъату таърак-ул-лоҳа ва-к-ҳатоу тоатаҳу ва риёзату ва сабару аъло шадоиди-л-фақри ва-т-таҷриди фа лаҳум инда раббиҳим ҷаннатун ва авочун ва ризвонун ва ҳум-у-л-лазина яқулуна раббано иннано оманно фа-ғфир лано зунубано ва қино азоба-н-нори ва улоика ҳуму-с-собирина ва-с-содиқина ва-л-қонитина ва-л-мунфиқина ва-л-мустағфирина би-л-асҳори. Ал-оят»*.

Пас, асҳоби ҷаннату ризвон ҳамин панҷ[299] гурӯҳанд[300-301] аз муттақиён, яъне онон, ки сабр оранд бар[302] машаққат, муҷоҳада ва риёзату рости пеша кунанд дар гуфтору кирдор ва фармонбардори дар авомир ва навоҳӣ: дар амр феъл [ва] дар наҳй тарк. Ва инфоқи мол кунанд бар таъдири иститоат бар арбоби ҳуқуқ. Ва талаби омурзиш кунанд дар саҳаргоҳ, ки ҳама дар хоб бошанд ва эшон бедор. Ва онон, ки мутаматтеъ бошанд, ба матои дунёйи, аз ин гурӯҳ берун бошанд ва лошакк ҷамъи дунё[303] ва истимтоъ ба ғанами у ба тақво мутобиъ набошад. Масалан, сабр

295 АБ — куҷо
296–297 АБ — тарқро бидонисти
298 АБ — тафсили
299 А — [illegible]
300–301 А — [illegible] кардаанд
302 АБ — ва
303 АБ — пас

бар тоату иштигол ба вузӯъ ва намози мавкутан панчгона монеи касбу тичорат мешавад, то ба завоид ва навофил ва авроду азкор чӣ расад. Ва сидку рости дар муомалот чуз аз кадри кафоф нарасонад.

Пас, чамъи мол бе дурӯғу хидъа ва фиреб сурат набандад. [Ва] фармонбарӣ[304] дар авомир ва адои он дар вакту махалл бо вучуди хирфа ва тичорат мухоли сирф бошад. [Ва] албатта бояд ки вактхои адо тоатро[305] бигузоронад ва* ба тарк ё** казо иктифо кунад.[306] Ва инфоки мол дар мавриду* махалл бо вучуди мукнат басе душвор бувад, чунон ки* * дар одоби хукуку укук донистаᵀ. Ва албатта[307] бояд ки** мол* дар фасод зиёда харч шавад аз [он ки дар] салох ва истиғфори сахарӣ. Худ арбоби дуньёро хеч даст надихад, [ки] рӯз саргарми муомалот бошанд, шом то нимшаб хисоби суд ва зиён кунанд, сахар то ниrок ба фароғат дар хоб бошанд: «Лиинъма мо кила+:»

[Рубой]ᵀ

Укбо талабӣ, оҳи сахар бояд кард,
Дунё талабӣ, азму сафар бояд кард.
Дунё талабию бо укбо талабӣ,
Ин ноз ба хонаи падар бояд кард.

[Лиинъма мокила+

Панчи хулду хаёол аст бар касе Соиб,+
Ки дасту лаб ба нони чахон наёлуда.]

Ин микдор [калимоти арчманд] басанда бувад касеро, ки толиби тарку тачрид бувад ва илтизоми тарку зӯхд бе илм ба хакикати матои дуньёи даст надихад. Ва чун касе манофеи[308] тарку чамъ бидонад, агар натавонад,[309] ки[310] тарк кунад, боре дар чамъ хам* дилбастагӣ наёрад ва фиреб нахӯрад. Ва гуфт: «Чизе, ки хул [кобил] натавонад хам, аз манфиат холӣ набувад. Чи шояд, [ки] дигаре бикунад:»

Гар мо нарасидем, ту шояд бирасӣ. «Алхамду ли-л-лохи-л-лази хадано ли-хозо, оллохума арзукнӣ ал-капла маа-л-феъли.+» 1296.*+

---

304 АБ — фармонбардорӣ
305 АБ — тоатро
306 АБ — кунанд
307 АБ — нобуд(л)
308 АБ — хакикати
309–310 АБ — тавонад кибр

ДАР ТАҲҚИҚИ ТАЪРИХИ ОЛАМ ВА ТАФТИШИ[1] ҲУДУСУ ҚИДАМ

[Чун ин таҳқиқ низ аз татиммати асбоби ҷамъ аст ва алзами ҷазм ба тарафи ҳудуси олам сабаби ҷамъу касб ва эҳроз мешавад. Аз ин ҷиҳат дар рафъи шубҳаи ин масъала онҷӣ ба хотири фотир расида, дар инҷо эрод намуда меояд. Бидон, ки[1] тавоифи ҳукаморо дар мабдаи офариниши олам ихтилоф аст. Машҳуртар таърихи Ҳунуд ва Хито ва Фурс аст. Ҳукамои Ҳинд гӯянд: «Эзиди таоло бинои мурури солҳои олам бар адвор ниҳода аст, ки ҳар давре чиҳилу се лак [ва] бист ҳазор (4320000) соли шамсӣ аст. Ва ҳар даире муштамил бар чаҳор қарн: Қарни аввалро «Сатачака» номанд, муддаташ ҳафдаҳ лаку бисту[2] ҳашт[3] (1728000) ҳазор соли шамсӣ бошад. Қарни дуюмро «Таратуё» хонанд, муддаташ дувоздаҳ лак [ва] наваду[4] шаш[5] ҳазор (1296000) соли шамсӣ бошад. Қарни сеюмро «Давопас» гӯянд, муддаташ ҳашт лак [ва] шасту[6] чаҳор[7] ҳазор (864000) соли шамсӣ бошад.[8] Қарни чаҳорумро «Калҷак» номанд, муддаташ чаҳор лаку сию ду (432000) ҳазор соли шамсӣ бошад. Ва ин қарн, ки мо дар онем, қарни «Калҷак» аст ва дар санаи 1298+ нокисаи ҳиҷри соли қирони улувийини саврӣ аз ин қарн гузашта чаҳор ҳазору нӯҳсаду ҳаштоди чаҳор сол ва боқимонда чаҳор лак [ва] бисту ҳафт ҳазор [ва] шонздаҳ соли шамсӣ. Ва ҳар гоҳ ки боқии «Калҷак» тамом шавад, боз даври дигар ба тартиби мазкур шурӯъ хоҳад кард. Ва ба заъми эшон аз ибтидои олам як ариб [ва] наваду панҷ курур [ва] панҷоҳ[у] ҳашт лак [ва] чаҳор ҳазору нӯҳсаду ҳаштод [у] нӯҳ, (1955884989) сол[9], то санаи мастураи гузашта.[10]

Ва аммо ба эътиқоди ҳукамои Хито ва Уйғур аз аввали офариниши олам ҳашт ҳазору ҳаштсаду шаст [у][11] чаҳор ван ва дусаду наваду панҷ соли шамсӣ мунқазӣ шуда ва аз даври «Шонтун», ки охири адвори сулса заъми эшон аст, ҳафтоду шаш сол гузашта, то санаи мазбура (1298). Ва ҳар ван ба заъми онҳо даҳ ҳа-

---

[1] АБ — маълум

[2–3] АБ — бист

[4–5] АБ — шаст

[6–7] АБ — шаст

[8] Б — бувад

[9–10] АБ — соли гузашта то санаи мастура

зор соли амси* аст. Ва чун давраи салоса мунтахӣ шавад, боз давраи дигар аз сар гирад.

Ва аммо ба эътиқоди ҳукамои Фурсу Аҷам ҳар давраи олам сесаду шаст ҳазор сол аст. Чун мунтаҳӣ шавад, боз даври дигар сар шавад ва аввали даври эшон аз иҷтимои кавокаби Сабъа бувад дар аввали нуқтаи Ҳамал ва то санаи марқума аз солҳои олам гузашта. Назар ба эътиқоди эшон як лак[у]* ҳаштод[у]* чаҳор ҳазору нӯҳсад[у]* ҳаштоду ҳашт соли шамсӣ (184988) ва бақия[11] аз ин давр як лаку ҳафтоду панҷ ҳазору дувоздаҳ сол монда,[12] то боз кавокиб дар аввали Ҳамал ҷамъ оянд. Ва ин давр низ муштамал ба фусул[у] даврҳои суғро аст, ки* агар касе майл ба тафсили он дорад, руҷӯъ ба кутуби аҳкоми ва амалии[13] нуҷумӣ кунад. Ва мабнои ин эътиқодот дар муддати таърихи олам ҳама вобаста ба қидами олам аст ва қиёс аз ҳозир ба ғоиб ба ин тариқа, ки аз ҳаракоти зевҷот ва ҷавзаҳроти кавокиб ва қиропот бар нахҷ маҳсубу марсуд гумон кардаанд, ки ба ҳамин ҳаракату рафтор бояд, ки дар фалон вақте дар Ҳамал ҷамъ оянд ва ё ин миқдори муддат аз инсирофи эшон аз аввали Ҳамал гузашта бошад. Ва чун диданд, ки ҳаракоти афлок [ва аҷром] даврӣ аст, гуфтанд: «Бояд ки ло ибтидо лаҳу ва ло интиҳо лаҳу бошад, аз он ки агар ҳаракат мустақим будӣ, ҳаросина ибтидою интиҳо дар ӯ мутасаввир шудӣ. Ва боз ҳаракат ба як қарори воҳид аст аз Мағриб ба сӯи Машриқ ва ҳеҷ тағйиру инҳироф дар ӯ бозидид намегардад». [Ва] гуфтанд: «Мустағнӣ аз муассир аст». Ва ин ҳаракат аз тақозои зот ва нафси афлок омада.

Пас, далел бувад ба қидами олам. Бинои ҳама[14] ин[15] қиёсот бар ваҳму зан[н] аст, лузуми вуқӯи онро дар хориҷ ҳеҷ ифода намекунад. Масъалаи ҳудусу қидам ва илм ба аҳволу кайфияти олам ва аз он ҷумла аст, ки ақли нокиси башарӣ, ки мамзуҷ ба ғубори имкон аст, ҳақиқати онро дарёбад ва ибтидою интиҳои онро ташхис кунад, ки ақли маҳдуд ба қолаби унсурӣ аз дарёфти басоити мураккаботи суфлия ҳамоҳия оҷиз аст, то ба иҳотаи басоити муҷаррадоти улвия чӣ расад. Оре, агар мухбири содиқ ба ҳақ он эълом диҳад ва китоби ваҳӣ ва илҳом бад-он нотиқ бувад, ба ҳамон тамассук ва эътиқод бояд кард ва ҷойдае аз онро нуҷу мунҳариф бояд ангошт. Ва баъд аз он ки изади субҳонаҳу дар маҳками танзили ҳамид баён фармояд, ҳудуси оламро он ҷо, ки гӯяд: «"Ва ҳува-л-лазӣ халақа-с-самовота ва-л-арза фӣ ситтати айёмин сумма-става ала-л-арш"». Ва ин оят мутобиқ бувад бобӣ аввали сифри таквини «Таврот»-ро+. Ва нодон касе бувад, ки тасаввури қидами олам кунад ва гумроҳ шахсе бошад, ки аз қадри муддат, ки шореҳ сареҳ фармуда, замоне ва муддате зиёда тақдир кунад, ки не исмонҳою замин, ки мо овардему офаридем дар шаш рӯз ва дар баробари арш бинош-

---

[11] АБ — боқимонда
[12] АБ — бошад
[13] Б — илмик
[14-15] АБ — ин ҳама

тем. Пас, хилқати афлоку кавокиб ва биҳору ҷибол ва ҷонварону соир ашҷору наботот пеш аз Абулбашар ба шаш рӯз ба анҷом расиданд, ибтидо аз якшанбе назар ба тарҷумаи «Таврот», то ҷумъа, ки субҳи он Одам[16] махлуқ шуд ва масҷуди малоика гашт, соат масҷуди малоика гашт, қабли аср ба се соат ба биҳишт рафт, наздики ғуруб берун омад, ки тақрибан понсад соли замони мешавад. Ва он рӯзҳо,[17] ки дар офариниши олам, эзади таоло баён карда, камтаракаш ҳазор сол аст ва аксараш панҷоҳ ҳазор сол. Ба ҳар кадом, ки туро ихтиёр афтад, ҳудуси олам собит аст. Пас, агар татбиқ ба қавли ҳукамо хоҳи ва тақдири ҳам ба панҷоҳ ҳазор сол кунӣ аз ибтидои халқи олам ва давварони сипеҳр то ҳубути Абулбашар Одам алайҳиссалом ба ҳасби қутуби осмонӣ се лаку панҷоҳ ҳазор сол гузашта бошаду бас. Ва ҳафт[18] ҳазор сол гузашта бувад, ки агар тақдири ҳам ба ҳазор сол кунӣ.[19] Ва агар таърихи гузашта аз ҳубут бар ин маблағ афзоӣ, то рӯзе, ки дар они, таърихи аввали офариниши то он рӯз [туро] маълум шавад. Ва аз ҳубути Одам Сафӣ то соли ҳиҷрат гузашта шаш ҳазору дусаду шонздаҳ сол ва то муҳаррами санаи 1298+ тамма ҳафт ҳазору чаҳорсаду[у]* ҳафтоду панҷ сол. Ва* санаи 1298+ тамми ҳиҷрӣ соли 1259* шамсӣ ва панҷ моҳу бисту ду рӯзу як соату бисту як дақиқа, панҷ сония мешавад.*

Пас, аз ибтидои офариниши ҷаҳон то муҳаррами санаи мазкура се лаку панҷоҳу ҳафт ҳазор[у]* чаҳорсаду ҳафтоду панҷ сол гузашта бошад, назар ба ахзи [муддати] аксар ва чаҳордаҳ ҳазор [у]* чаҳорсаду ҳафтоду панҷ сол [гузашта], назар ба ахзи [муддати] ақалл. [Ва ҳар кадом, ки туро ихтиёр афтад, онро маҳфуз дор ва бар ин зиёда эътиқод раво мадор.] Ва ин ҳудуси оламро ба мисоли ирфоке равшан тавон кард. Масалан, устоди соатсоз ҳодиракор сурате тартиб кунад дар зеҳн, ки ба ин асбобу адавот ва олот миқдори як соат то се соат дар хориҷ ба рӯи бисот ҳаракат кунад, ё гӯе бад-ин қадар нафту гугирд миқдори соате, ё бештар дар ҳаво ба парвоз ояд ва оташбори[20] кунад, чун лааб дар сурат ва оташфезӣ, [ки] дар гӯӣ тамом[21] шавад, ки матлаб ҳамон бувад,[22] ин санъат аз ҳаракату тараддуд бознамонад. Ва ин ҳаким вақте ки ин суратро ё гӯйро дар хориҷ зоҳир созад, ҳамон ғаҳвии асбобу олоти ҳаракатро дар ӯ таъбия карда бувад дар зеҳн, ки бе интизор[23] матлаб аз ӯ ба ҳусул анҷомад. Инчунин ҳакими мутлақи таоло ва тақаддас аз даҳи ҳам медонист, ки гӯе бояд мутаҳаррик, то эҳдоси ҳарорат кунад ва аз гелеи он ҳаво пайдо шавад ва аз тарии он[24] об ва аз сухунати он хок. Ва аз таркиб[25] [у таҳлили] он мавоиди гуногун* ки хулосаи он насли бошад

---

[16] АБ — Одам сафии салавот-ул-лаҳ алайҳ
[17] Б — рӯз
[18] [19] Б — назар тақдири ҳам ба ҳазор сол кунӣ, ҳафт ҳазор сол гузашта бошад"; * А — бошад
[20] АБ — оташбозӣ
[21] [22] АБ — матлуб бувад, тамом шавад
[23] АБ — бе интизорӣ он
[24] АБ — ҳаво
[25] АБ — таркибу

зор соли амсӣ* аст. Ва чун давраи салоса мунтаҳӣ шавад, боз давраи дигар аз сар гирад.

Ва аммо ба эътиқоди ҳукамои Фурсу Аҷам ҳар давраи олам сесаду шаст ҳазор сол аст, чун мунтаҳӣ шавад, боз даври дигар сар шавад ва аввали даври эшон аз иҷтимои кавокаби Сабъа бувад дар аввали нуқтаи Ҳамал ва то санаи марқума аз солҳои олам гузашта. Назар ба эътиқоди эшон як лак[у]" ҳашгод[у]" чаҳор ҳазору нӯҳсад[у]" ҳаштоду ҳашт соли шамсӣ (184988) ва бақия[11] аз ин давр як лаку ҳафтоду панҷ ҳазору дунюздаҳ сол монда,[12] то боз кавокиб дар аввали Ҳамал ҷамъ оянд. Ва ин давр низ муштамал ба фусу.у даврҳои сугро аст, ки* агар касе майл ба тафсили он дорад, руҷӯъ ба кутуби аҳкомӣ ва амалии[13] нуҷумӣ кунад. Ва чабиои ин эътиқодот дар муддати таърихи олам ҳама вобаста ба қидами олам аст ва киёс аз ҳозир ба ғоиб ба ин тариқа, ки аз ҳаракоти авҷот ва ҷавзаҳроти кавокиб ва қиронот бар наҳҷ маҳсубу марсуд гумон кардаанд, ки ба ҳамин ҳаракату рафтор бояд, ки дар фалон вақте дар Ҳамал ҷамъ оянд ва ё ин миқдори муддат аз инсирофи эшон аз аввали Ҳамал гузашта бошад. Ва чун диданд, ки ҳаракоти афлок [ва аҷром] даврӣ аст, гуфтанд: «Бояд ки ло ибтидо лаҳу ва ло интиҳо лаҳу бошад, аз он ки агар ҳаракат мустаким будӣ, мазаннаи ибтидою интиҳо дар ӯ мутасаввир шудӣ. Ва боз ҳаракат ба як қарори воҳид аст аз Магриб ба сӯи Машриқ ва ҳеҷ тағйиру инҳироф дар ӯ бадид намегардад». [Ва] гуфтанд: «Мустагни аз муассир аст». Ва ин ҳаракат аз тақозои зот ва нафси афлок омада.

Пас, далел бувад ба қидами олам. Баёни ҳама[14] ин[15] киёсот бар ваҳму зан[н] аст, лузуми вуқӯи онро дар хориҷ ҳеҷ ифода намекунад. Масъалаи ҳудусу қидам ва илм ба аҳволу кайфияти олам на аз он ҷумла аст, ки ақли ноқиси башарӣ, ки мамзуҷ ба губори имкон аст, ҳақиқати онро дарёбад ва ибтидою интиҳои онро ташхис кунад, ки ақли маҳдуд ба колаби унсурӣ аз дарёфти басоити мураккаботи суфлия ҳамоҳия оҷиз аст, то ба иҳотаи басоити муҷаррадоти улвия ҷӣ расад. Оре, агар мухбири содиқ ба ҳаққ он эълом диҳад ва китоби ваҳй ва илҳом бад-он нотиқ бувад, ба ҳамон тамассук ва эътиқод бояд кард ва мозодае аз онро пуҷу музахраф бояд ангошт. Ва баъд аз он ки эзади субҳонаҳу дар маҳками танзили ҳамид баён фармояд, ҳудуси оламро он ҷо, ки гӯяд: «"Ва ҳува-л-лазӣ халақа-с-самовота ва-л-арза фи ситата айёмин сумм-аставо ала-л-арши"». Ва ин оят мутобиқ бувад боби аввали сифри таквини «Таврот»-ро*. Ва нодон касе бувад, ки тасаввури қидами олам кунад ва сумирох замахсе бошад, ки аз қадри муддат, ки шореъ сареҳ фармуда, заёне ва муддате ҷудо такдир кунад, яъне осмонҳою замин, ки чунон ки овардему офаридем дар шаш рӯз ва дар баробари арш бидош-

---

11 АБ — боқимонда
12 АБ — бошад
13 Б — илмии
14–15 АБ — ин ҳама

тест. Пас, хилқати афлоку кавокиб ва биҳору ҷибол ва ҷонварони сояр анҷору наботот пеш аз Абулбашар ба шаш рӯз ба анҷом расидааст, ибтидо аз якшанбе назар ба тарҷумаи «Таврот», то ҷумъа, ки сабақи он Одам[16] махлуқ шуд ва масҷуди малоика гашт, соат масҷуди малоика гашт, қабили аср ба се соат ба биҳишт рафт, наздики ғуруб берун шуд, ки тақрибан понздаҳ соли замини мешавад. Ва он рӯзҳо,[17] ки дар офариниши олам, ҳоли таъин баён карда, камтаринаш ҳазор сол аст ва акбараш панҷоҳ ҳазор сол. Ба ҳар қадом, ки тури ихтиёр афтад, ҳудуси олам собит аст. Пас, агар табиқ ба қавли ҳукамо ҳоҷи ва тақдири яум ба панҷоҳ ҳазор сол кунем аз ибтидои халқи олам ва даварони сипеҳр то ҳубути Абулбашар Одам алайҳиссалом ба насси қуръони осмонӣ се лаку панҷоҳ ҳазор сол гузашта бошаду бас. Ва ҳафт[18] ҳазор сол гузашта бувад, ки агар тақдири яум ба ҳазор сол кунем.[19] Ва агар таърихи гузашта аз ҳубут бар ин мабдаъ афзоем, то рӯзе, ки дар они, таърихи аввали офариниш то он рӯз [туро] маълум шавад. Ва аз ҳубути Одам Сафӣ то соли ҳиҷрат гузашта шаш ҳазору дусаду шонздаҳ сол ва то муҳаррами санаи 1298* тамма ҳафт ҳазору чаҳорсаду[ ] ҳафтоду панҷ сол. Ва санаи 1298* қамарии ҳиҷри соли 1259** шамсӣ ва панҷ моҳу бисту ду рӯзу як соату бисту як дақиқа панҷ сонӣ мешавад.*

Пас, аз ибтидои офариниши ҷаҳон то муҳаррами санаи мазкура се лаку панҷоҳу ҳафт ҳазор[у] чаҳорсаду ҳафтоду панҷ сол гузашта бошад, назар ба яум [муддати] акбар ва чаҳордаҳ ҳазор[у] чаҳорсаду ҳафтоду панҷ сол [гузашта], назар ба яум [муддати] аввал. [Ва ҳар кадом, ки тури ихтиёр афтад, мири маҳфузи дор ва бар ин масъала таъкиди ранҷ мадор.] Ва ман ҳудуси оламро ба мисоли ифоже равшан тавон кард. Масалан, устоди саноат шамъаввор сурате тартиб кунад дар зеҳн, ки ба ин асбобу олот ва олот миқдори як соат то се соат дар зерин ба рӯи бисот ҳаракат кунад, ё гӯе бад-ин қадар нафту ғугирд миқдори соате, ё бештар дар ҳаво ба парвоз ояд ва оташбозӣ[20] кунад, чун лааб дар сурат ва оташбозӣ, [ки] дар гӯй тамом[21] шавад, ки матлаб ҳамин бувад.[22] ин санъат аз ҳаракату тарадуд бимонад. Ва ин ҳаким вақте, ки ин суратро ё гӯйро дар зерин зоҳир созад, ҳамон таҳйии асбобу олоти ҳаракатро дар ӯ таъбия карда бувад дар зеҳн, ки бе интизор[23] матлаб аз ӯ ба ҳусул анҷомад. Инчунин ҳакими мутлақи таъоло ва тақаддас аз азал ин ҳам медонист, ки гӯе бояд мутаҳаррик, то аз ҷунбиш ҳарорат кунад ва аз тезии он ҳаво пайдо шавад ва аз тарии он[24] об ва аз рӯсубати он хок. Ва аз тарак-куб[25] (у таълиф) он мавоиди сулос* ки ҳулосаи он инсон бошад

16 АБ — Одам сафия-ллоҳи салавоту-ллоҳи алайҳи
17 Б — рӯз
18-* Б — агар тақдири яум ба ҳазор сол кунем, ҳафт ҳазор сол гузашта бувад*; ** Б — бошад
20 АБ — оташбозӣ
21-22 АБ — матлуб бувад, тамом шавад
23 АБ — бе интизори он
24 АБ — ҳаво
25 АБ — таркибу

ва ба василаи вуҷуди ӯ бадоеи коинот ба ҳусул анҷомад, ки дар он ҳангом олам олами зот буваду ва ҳама анвори бахт ва ғайри мумтоз ба муфоди «тухраф-уш-шайъа биаздодиҳо*» лозим омад вуҷуди зулмат, то мобиҳил имтиёз афтад аз олами зот. Ва дар ин мартаба гӯи фалаки нуҷум, ки ба забони шаръ «арш» хонанд ва ҳукамо «фалакулафлок» ва «фалакулатлас» хонанд, маҷвуд бувад ба вуҷуди зеҳнӣ ва хориҷӣ. Аз он рӯй, ки сатҳи муқаари олами анвор аст ва парда пеши олами зоти маҷвуд ба[26] вуҷуди зеҳнӣ аст[27] ва аз ин ҳайсият, ки мабдаи олами шаҳодат аст ва сатҳи муҳаддаби олами аҷсому маҷвуд ба вуҷуди хориҷӣ бошад. Ба гӯи арши қадим бизамон бувад, чунки таназзули панҷум аст аз мартабаи зоти бахт ва ҷирми арш аз аҷсоми баситаи нуронӣ аст. Ва миқдори ҳаракати ин гӯй барои зуҳури аркон ва натиҷаи он аз мавлолид, ки чи миқдор муддат бояд, то осори асмоъ ва сифот ба манассаи буруз ояд дар маротиби чаҳоргона ва таназзули арбааи зеҳнӣ аз зот муқаррар шудааст ва мусбат гашта. Масалан, таназзули аввалро аз зоти бахт ақли кулл ва рӯҳи аъзам ва тайкини[28] аввал ва уммулкитоб ва рӯҳи муҳаммадӣ гӯянд. Таназзули дуввумро «нафси кулл ва лавҳи маҳфуз ва китоби мубин ва уфуқи мубин» хонанд.

Таназзули сеюмро ҳамло ва китоби мастур, вараки маншур шиносанд, [ки китоби олам ва котибаи азал ва абад дар он маҷнун бувад. Ва][*] таназзули чаҳорумро «табиати куллия» гӯянд, ки мабдаи асмоъ[*][*] — ва осору афъол аст.

Таназзули панҷум «арши аъзам» аст, ки[*][*] мабдаи олами ҷисмонӣ аст аз басоиту мураккабот.

Пас, гӯи ҳаштумро бо гӯи ҳафтгонаи зери он ва кавокиби он ба шакле, ки тақдир орад дар аркону мавлолид ба ҳамон шаклу навъ эҷод намуда, ба ҳаракати иродии арши аъзам гардон сохт. Масалан, Офтоб дар нуздаҳуми дараҷаи Ҳамал, Муштарӣ дар понздаҳуми дараҷаи Саратон ва Миррих дар бисту ҳафтуми дараҷаи Ҷадӣ, Зуҳал дар бисту якуми дараҷаи Мизон, [Қамар дар се дараҷаи Савр, то дар мавлолиди сулса асароти муваддаи худро ба зуҳур расонанд][*] Ва чун матлаб[29] аз гардиши ин кураҳои ҳаштгона ва ҳусулу зуҳур расад,[30] ин кавокиб ба куҷо, ки дар сайри хоссаи худ расида бошанд. Ё, масалан, дар дараҷоти ҳубути худ омада бошанд, худ ба худ аз ҳаракат бозистанд, ё бимонанд. Чунонки баъд аз тамом шудани мақсад аз лӯъбати сурат ва гӯй сохтан ҳаким он сурату гӯй аз кори худ фуру монад ва муаттал гардад. Ва чунон ки лозим нест, ки ҳаким асбобу олоти санъати худро алоҳида-алоҳида тартиб диҳад дар назари тамошоиён ва эшонро мунтазир дорад, ки мурод аз тайёр ин миқдор олот чист? Ҳамчунин барои эҷоди олами зулмат ҳеҷ лузум надорад, ки анҷому ҷавоҳирот ва киронати кавокибро ба расаи Ҳамал баранд, ё боз ба раъси Ҳамал оранд барои харобию ободӣ. Ва агар эҳти-

---

26–27 АБ — бувад ба вуҷуди зеҳнӣ

28 АБ — таъйини

29–30 АБ — натоиҷ аз кураҳои ҳаштгона чаҳ кавокиб дар олами аносир ба айни айн даррасад ва даврони офариниш тамом шавад.

ёт ба тартиби асбобу адавот афтад ҳам, дар зеҳн кофӣ бошад. хосса дар ҷое, ки ҳаким чандон устод бувад ва[*] моҳир[*], ки ба муҷарради хитоб ба ҳарфи «кун», сад ҳазор оламро ба манассаи зуҳур орад аз барои қарори маротиби таназзулоти арбааи зеҳнӣ. Мисоле равшан бинамоем.[31] Масалан, инсон қобилияти китобат дорад ва мустаъид аст, ки таҳайюл ва тасаввури китобат кунад. Мартабаи аввал таназзул ва уммулкитоб нафси нотиқаи ӯст. Ва ин мартаба аз нафси ӯ ба як мартаба дуртар аст. [Ва][*] чун таҳайюли китобат кунад ва ҳусни онро ва вазъи ҳуруфи онро. Дар ин ҳол расму хатта малҳузи ӯ набошад[32] ва мумкин нест, ки малҳузи ӯ шавад,[33] чи аз ноҳияи ҳақиқӣ ғайри ваҳдат зуҳур накунад. Ва ин таъаққул бар итлоқ бошад ва ин таназзули дувуми[34] бувад дар нафси ӯ. Ва ин ҳол лавҳи маҳфуз бувад назар ба нафси нотиқаи ӯ. Ва чун тасаввур кунад, ки китобатро миддоду қалам бояд ва коғаз[35] [барои нуқуш] мартабаи таназзули[36] севум бувад дар[37] нафси нотиқаи ӯ. Ва ин ҳаюло бувад назар ба нафси ӯ. Ва таҳайюли ҷамъи асбоб ва чеи ниҳаст маҳмул бар[38] китобат, мартабаи таназзули чаҳорум бувад аз нафси ӯ. Ва ин ҳоли мабдаи асмоъ ва осору афъол бувад аз нафси нотиқаи ӯ. Ва ҷамъоварии адавоти китобат дар хориҷ ва он чи китобат бад-он мумкин бувад, мартабаи таназзули панҷум бувад аз нафси ӯ. Ва ин ҳол ҳукми арш дорад назар ба нафси ӯ. Ва ниҳодани нуқуш бар тахта ва аз дил ба даст овардан ва бар коғаз рехтан ҳукми фалакулкурсӣ дорад аз нафси ӯ ва алаҳода.

Пас, чаҳор мартабаи мукаллам зеҳнӣ бувад ва рӯҳонӣ мартабаи панҷуму шашум хориҷӣ бувад ва ҷисмонӣ. Ва чун арш мабдаи асмоъ ва осору афъол аст ва маҳзару манбаи ҳамаи фуюзоти раҳмонӣ, агар дар мартабаи таназзули чаҳоруми арш, беҳтар ва равшантар бувад. Дар ин сурат фалакулкурсӣ, ки доҳили олами шаҳодат аст, мартабаи панҷум меафтад «хуз мо-сафо, даъ мо-кадар.»*

Пас, назар ба он чи тамҳид кардем,[39] ҳарчи зери арш бувад аз басоити улвийёту суфлиёт, ҳама ҳодисанд ва дар маърази фанову завол. Ва давому бақои эшон то вақтест, ки қайюму натоиҷи муддаъаи аркону мавлидаш биттамом ба зуҳур ояд, онгоҳ ин пардаҳо ва шабакаҳо аз пеш бардошта шавад, бад ҳамин олами анвор ва ҷаҳони ҷон боқӣ бошад,[40] ки қадими биззот аст* ва қоим ба зот.[41] Ва аммо ин сухан, ки пеш аз Абулбашар дар ин ҷаҳон оламиён будаанд ва табақоти салотини гузашта, ба эътиқоди ҳукамои Ҳинду Хито ва Фурс, чунонки муфассалан дар дебочаи китоби «Носих-ут-таворих» нақл афтода, он маҳалли эътимоду ил-

---

[31] АБ — намоем
[32–33] АБ — нашавад
[34] Б — дуюм
[35] АБ — сафҳа
[36–37] Б — севум таназзул бувад аз
[38] АБ — бар
[39] АБ — кардам
[40] Б — монда; А — монад
[41] АБ — нест аст

наб[у]ад аз нуру зулмат, мутағаййир набувад, чи нур кашфи олами зоҳир натавонад кард ва зулмат маънии зулмот[93] интиқол набахшад. Пас инсон ба нури зоти кашфи уламиёт кунад ва ба зулмат ба дақоиқи суфлиёт бирасад. Ва чун ҳақиқат ва ҳамасти ин баланду паст [ба василаи ӯ] камоҳи ба зуҳур расад,[94] бол ин бисот дарнавардида шавад ва ин ҷаҳон дарчида. Ва дар ҳамин давра карчи бошад аз маротиби офариниш дар изҳори камоли қудрати қодира ба зуҳур расида ва мерасад. Такрор оварзани олам дар ин чанои чандоне* зарурат надорад. Чунонки баъзе ҳукамо ақида кардаанд ва бар ғалат рафта, не не, балки ҳалларо ҷаҳон карданд ва ба ақидаи қидами олам тарғиб карда.

Умари Хайём* гӯяд:

Чун даври фалак ба ниҳояти шаст ҳазор,
Ҳар нахла чунад ба марказаш вазъ қарор,
Зоҳир шавад он чи пеш аз ин шуда буд,
Бе ҳеч тафовут ва ниҳо[у]" за асрор.

«Ҳаёт мустафарради бихи ва-ллоҳу ул-гуюби». 1296*+.

93 ҲБ — зулмат
94 Ҳ — бирасад

ДАР ИЛЛАТИ[1] НАКБАТИ УКАЛО ВА САБАБИ[2] ДАВЛАТИ СУФАҲО[+]

[Мастур намонад, ки муҳаррири сутурро вақте ки шоҳиди раъноии ҷавонии баҳудорон буд, ҳавасҳо ва орзуҳои баландаш дар димоғам мутамаккингашта ба дараҷот аст, ки абнои ҷинс ба тараддуду саъй намерасанд, сар фуруд намеоварам ва маротиби арҷманд, ки ман мехостам, бо ман намерасид. Ва[4-4] дар авоили айёми кухл, ки филҷумла ба ҳақиқати пасту баланд огоҳиям додаанд, он дағдағаҳо аз хотирам фурӯ нишаст ва ба сахл қаноат намуда дар кунҷе мегузаронидам ва ҳар ки аз аҳбоб назди ман омадшуд мекард, мегуфт: «Бо ҳама зако ва фарҳанг чаро ба нисбат гирифторӣ ва чаро ба дари ҳукком тараддуд наёрӣ, то туро аз ҳазизи мазаллат ба авҷи иззат бароранд?» Ба ҳар кадом узре тамҳид мекардам ва ҷавобе мегуфтам. Баъзе, ки мункири ҳоли ман буданд, мегуфтанд, ки аз аъмоли бад бад-ин тангӣ мубтало гаштааст. Ва илло он кист, ки тавонад, ки ба ҷой ва ҳалво бирасад, пушти даст афшонад. Дар охир аз муколамаи «асдиқо» малул шуда, рисола дар накбати укало ва давлати суфаҳо навиштам ва ҳар ки муориз аҳволи ман шудӣ, пешаш мениҳодам ва худ ба паҳлӯ меафтодам. Ҳай ҳозо.]

Яке аз аҳиббо, ки дар шиддату рахо ва роҳату ано дами мувофақат мезад, суол намуд, ки чӣ ҳикмат аст, ки аҳли ақл ва арбоби фазл аз аҳди Одам ало набийно ва алайҳиссалом дар ҳар аср гирифтори миҳан ва алом будаанд ва дар ҳар аҳду замон душманком? Ва кас нишон намедиҳад, ки дар фалон вақт, ё фалон таърих касе аз укало ба мадориҷи иқболи лобакон дунявӣ тараққи карда бошад, ё асҳоби ҷоҳу иқтидор қавлу феъли ӯро ба қабул талаққӣ намуда бошанд, магар ба тариқи истеҳзо ва сухрият ва ҳазлу хиффат, ки фалон марде димоғхушки савдоимизоҷ аст ва аз ғалабаи ҷунун ҳавоси пурихтилоҷ.[3] Оре:

[Қитъа]

Гар ҷуҳудӣ қурозае дорад,
Хоҷаи моллор[4] мӯътабар[5] аст.
В-он ки дорад ҳунар, надорад мол,
Гар ҳама Буалист,[+] девонаст.

---

[1] АБ — сабаби
[2] АБ — иллати
[3] А — ихтилол
[4-5] АБ — [illegible] фарзона

Ва он ки[6] аз укало[7] ба ҳукми қудрат ба ҷоху мукнат расида,[8] худ лаззату ҳаловат надида, масдари ҳазор инқилобу офат гардидааст. Афвоҳи шуаро ҷиҳати шикояти бемеҳриҳои гардун кушодааст [ва] алсинаи фусаҳо дод аз бедодиҳои фалак дода.

[Умари] Хайём+ гӯяд:[9]

[Рубоӣ]

Гар бар фалакам даст будӣ чун Яздон,
Бардоштаме ман ин фалакро зи миён.
Аз нав фалаке дигар чунон сохтаме,
К-озода ба коми дил расидӣ осон.

Саъдӣ:+

Он худое, ки шебу боло сохт,[10]
Ё фазилат ҳамедиҳад, ё бахт.

[Ҳофиз:+

Сабаб мапурс, ки чарх аз чӣ сифлапарвар шуд,
Ки комбахшии ӯро баҳона бесабабист.]

Лисон-ул-ғайб:+

Фалак ба мардуми нодон диҳад зимоми мурод,
Ту аҳли фазлию дониш, ҳамин гуноҳат бас.

Абулмаонӣ:+*

[Байт]

Раҳоӣ нест равшантинатонро аз сияҳбахтӣ,
Ки нуру сояро натвон ба теғ аз ҳам ҷудо кардан.

Кисро+ аз Абӯзарҷмеҳр+ пурсид, ки «аз аҷоиби рӯзгор чизе гӯй». Фирдавсӣ+ аз забони ӯ мегӯяд:

[Маснавӣ]

Бипурсиду гуфто: «Чӣ дидӣ шигифт,
К-аз он бартар андоза натвон гирифт?
Чунин гуфт бо шоҳ Бузарҷмеҳр,
Ки «яксар шигифта аст гардонсипеҳр,
Яке марди бинӣ ту бо дастгоҳ,
Расида кулоҳаш ба абри сиёҳ,

Ки ӯ дасти чапро надонад зи рост,
Ба бахшиш фузунӣ надонад зи кост.
Як аз гардиши осмони баланд,
Ситора бигӯяд, ки чун асту чанд.
Фалак раҳнамунаш ба сахтӣ бувад,
Ҳама баҳри ӯ шӯрбахтӣ бувад».

6–7 АБ — аз укало он ки
8 АБ — расидааст
9 АБ — гуфта
10 А — Он ки хат офариду рӯзию бахт

Ва сабаб чӣ будааст, ки рӯзгор дар тарбияти нокасон ва бадгоҳтани хасон мустаид аст ва ба тараффуъи дунону тафаввуқи забунон мумидд. Акиффо дар ихтифои маротиби эътибор ва разилаи собиқ доранд ва ахиссо дар иртифоъи мадориҷи иқтидор ва василаи мувофиқ. Ту, ки мункири аҳли эътибор ва сароmади асҳоби кибор, чоҳу мансаби олӣ дар назарат чӯи бе об менамонд ва чилоу[11] рутбати баланд дар чашмат «офтоби бетоб». Ба ҳама ифлос худро маҳқари истиғно сохтаи ва аз баланду ғанио худро ба низиво андохта, ҳукқому умаро толиби мунодамати туанд ва ашрофу кубаро ошиқи мусоҳабати ту. Агар қадам пеш ниҳӣ, ба маносиби арҷманд бирасӣ, ва агар чуръате кунӣ, ба маротиби баланд фоиз шавӣ. Касон ба сиоягу далолати ту ва хидмати вулот ба омолу амонӣ расиданд ва магасон ба тахрику ҷунбонидани дар суҳбати кузот ба ширинию даҳон.

[Байт]*

Ту ҳамон Аҳмади ворисӣ, ки хастӣ, хастӣ,
Доим аз бодаи кибру ғурурат мастӣ.

Ё он ки «ҳавсалаи танг дорӣ, ки донаи иқбол дар он намегунҷад» ё «ҳаллаи милоқат хӯрда аст, ки пайкон нуҷол намесанҷад». Ё он ки донистаӣ, ки «ба давидан Аҳӯ шикори кас нашавад» ва «ба даст ёзидан мева аз дарахт фуруд наёяд». Лоҷарам, тан ба хумул додаӣ ва дар кунҷи ъис малул нишаста:

[Байт]*

Кас натавонад гирифт домани давлат ба зӯр,
Кӯшиши бефоида аст, сурма ба чашмони кӯр.

Линъма моқила*.

[Байт]*

Кӣ гуфт сирашон аз меҳр мекунад парҳез?
«Дурӯғ гуфт, ки дасташ намерасад бар шох».

Ё он ки ҳиммате баланд дорӣ, ки сарат ба неъмати паст паст намешавад, чун шер, ки то аз шикори оҳу ва ғарази маъюс нашавад, ба сайди шакол[12] напардозад. Ва мутааттиш, ки оби баҳр дар назар дорад, ба шурби оби ғадиру кораз рафъи аташ нанамояд,[13] магар ки мушриф бар ҳалок бошад. Аз ту бӯи ақл ба машоми ҷон фоиз мешавад ва таънқӯи хирадӣ[14] гумон меравад, зероки бузургтар сифати арбоби ақл ва ҷалитар аломати асҳоби фазл нақбату машаққати аҳвол аст, ки он* ба камол дорӣ. Бори дар сабаби рафъи дараҷоти аблаҳону хасисон чӣ андешидаӣ? Ва дар мӯҷиби хафзи даракоти уқало ва шарифон чӣ иллат мулоҳаза намудаӣ?

[11] А — чилоу
[12] АБ — шағол
[13] А — намамонад
[14] А — хирад

— Гуфтам: «Халъати ғано ва хирқаи фақр агарчӣ дар корхонаи «наҳну қассамно байнаҳум маъишатаҳум фил-ҳаёти-д-дуньё»+ бофтаю[15] сохта гардад ва ливои давлату меҳнат аз[16] маҳкамаи қазою қадар бар фарқи шоҳу гадо афрохта. Маазолик, ҷузви ихтиёр ба дасти тасарруф ва тамаллуки ғанӣ ва фақир додаанд, то [ҳар қадом] қадомро ихтиёр кунад.[17]

Агар шоҳ ихтиёри фақр кунад, тавонад. Ва агар гадо дастгоҳи шоҳӣ талабад, бирасад. «Ман талаба шайан ҷиддан ваҷада ва ман қарва бобан лаҷҷа валаҷа.»+,

Ғоят он ки ғанӣ агар фақр хоҳад, ҳиммати баланд бояд ва фақир агар ғано ҷӯяд, таҳаммули заҳмату ғазанд. Ва онон ки эҳтимоли машаққату[18] ранҷ[19] наёранд, фақр ихтиёр кунанд ва фақир бошанд. Ва онҳо, ки тааби талабро роҳат донанд ва ба ҳеҷ нок аз кӯшиш боз наистанд, ғано ёбанду ғанӣ бошанд. Давлат мавқуфи касбу тараддуд ва саъй аст. Ва меҳнат мавқуфи илтизом ва ихтиёри тарк:

[Байт]'

Ку диловар, ки кашад тегу қадам пеш ниҳад,
Тоҷи шоҳӣ бирабояд ба сари хеш ниҳад?!

Ва мумкин аст, ки ба саъю касб ҳукумату аморат тахсил шавад, то ба ҳусули молу манол чӣ расад. Ва бисьёр касон, ки на аз хонадони салтанату аморат буданд, ба восита талабу тараддуд ба ҳукумат ва иёлат расиданд. Ва басо мардум аз ахиссо ба воситаи имсоку ҳирсу ҷамъ соҳиби ҷоҳу мукнат гардиданд. Чунон ки Қова+ ва Яъқуби Саффор+ аз табақаи ҳаддодон ба пешаю ҳирфаи худ қаноат нанамуда, ба тақарруби мулук ва ҷамъияти аҷомир ба қаҳру ғалаба соҳиби амру ҳукм гаштанд. Ва аз ин ҷинс ҳуккому умаро*, фи-замонино, дар наздику дур аз билод алҳол ҳам бисьёранд. Пас, аз барои тиҷорат ва ҳирфату пешаи зарурӣ маблағе хатир аз нуқул даркор не. Ва аз барои деҳқанату зироат як ҷуфт говзамин шарт не. Бисьёр касонро дидем ва шунидем, ки аз як дирам соҳиби ҳазор шуданд ва аз як қитъа мазраи маҳдуд ба қадри ним таноб, ё камтар арбобу раиси деҳ гаштанд. Ва басе аз матбахиёну хаббозон бе таҳийяи тӯпу туфанг соҳиби аламу чавгон ва мири ҳазор.

Ғоят он ки дар амсоли ин иктисобот тӯли амал ва қиллати ақл ва ғафлати зафт шарт бошад, ки мард зистанро барои хӯрдану ристан донад ва қуввати инсонийя ва малакии ӯ бар қуввай ҳайвонийя ва баҳимӣ мағлуб бувад ва[20] худро бе мухобо ба корҳои мӯҳлик ва вартаҳои хатарнок андозад [ва чизе бирабояд, ё сар ба бод диҳад.] Гирд овардани дуньёи данӣ бо ин машаққат ва касби давлат бад-ин мазаллат ва суубат мувофиқи таври ахли ақлу ҳикмат нест. Ва касоне, ки бад-ин сахтӣ ва уқубат соҳи-

---

15 Б — ёфтаю
16 АБ — дар
17 АБ — кунанд
18—19 АБ — ранҷу машаққат
20 АБ — то

би ҷоҳу мукнат гаштанд, ҳеҷ осоишу лаззат нодида,[21] ба ҳасратҳо мурданд [ва ҷон ба хазинаи ҷаҳаннам супурданд]. Ва аммо қонеи ақл дар ҳар ҷо, ки бувад, соҳиби худро монеъ ояд аз иқдом ба корҳои хатарнок ва ба сабру сукун ва қаноат даъват кунад.

Лоҷарам, ҳама давлату ҳукумат насиби суфаҳо ва беақлон бошад ва меҳнату мазаллат нонхўриши уқалою соҳибхирадон.

[Бале, чун ҷифае дар нахл сақат шуда бувад, кабку товус доман барчинанд ва бар ӯ набинанд ва аз роиҳаи кариҳааш таҷаннуб оранд. Аммо зогону каргасон аз нишот дар миёни замину осмон нагунҷанд ва ба шавқу ҳавас бар сараш биншинанд. Оре, чун яке афканад, лобудд, дигаре бардорад.] Ва он чи шоир гуяд:

Ақлу давлат қарини якдигаранд,
Ҳар киро ақл нест, давлат нест.

Зоҳири маъни он аст, ки эҳрози ҷоҳу давлат ва саранҷоми миҳоми тиҷорату зироат низ бе вуҷуди нафъе аз ақл сурат набандад, чи агар шахс муттасиф ба сафоҳату балоҳати ҷибиллӣ бувад, ҳамчу ҳайвони уҷм зист кунад ва кораш ба хидматгории халқ гулхантобии ҳаммом оид шавад ва фақиру муфлис аз ҷаҳон бигузарад. Аммо дар ҳақиқат маънии ҷасони байт ин аст, ки он ки ақли маодӣ надорад, ба давлату саодати ҳидояту рушд ва рашоду фақри маънавӣ намерасад ва дар асфали софилини табиат ва гулхани лаззот ва ҳаззоти ҷисмонии матруду мардуд гирифтор мемонад ва дарвешу гадо ва бе зоду тӯша аз ин олам ба сарои сазою ҷазо меравад. Ва он ки ақл дорад, аз барои он рӯз захира бармедорад[22] ва давлати абадӣ ва саодати сармадӣ меёбад. Ва аммо [худи] ақл агарчи ҷавҳаре басит аст ва қобили таҷазӣ ва инқисом нест, лекин ба ҳасби маротиби инсон мунқасим ба се қисм боянд мешавад[23] ва ба сифоти салоса муттасиф мегардад:[24] Маодӣ ва маошию баҳимӣ. Ва боз ҳар кадом ба сабаби ихтилофи машрабҳо ва мазҳабҳо ба се мартаба зоҳир мешавад: Аъло ва адно ва авсат. Адноӣ ақли маодӣ аълои [ақли] маошӣ бошад. [Ва] адноӣ [ақли] маошӣ аълои [ақли] баҳимӣ [бувад]. Адноӣ [ақли] баҳимӣ аввали ақли ҳайвоноти уҷм бувад.[25] [Ва] нисбати ақл ба ҳама олами ҳайвон чун тоби Офтоб бар сабили умум бувад, заъфу қувват дар қабулу қобил бошад ва вусъату тангӣ дар маҳалл бувад, на дар зоти ақл, ки ӯ аз ваҳдати сирфа берун наравад ҳамчу Офтоб. Аммо ақли маодӣ хоссаи анбиёву авлиёи солиҳин аст. Ақли маошӣ сифати ҳукамо ва азкиёи мутааллиҳин. Ва ақли баҳимӣ ақилаи авомуннос аҷмаин. Ҳикмат дар ин тақсим[26] маҳз ҳамон ҳикмати[27] тамаддун ва манзилӣ аст, ки ҷаҳонро обод доранд ва солеҳу толеҳ ва бар[*] мӯъмину кофир зоҳир

[21] АБ — падида
[22] АБ — мебардорад
[23] АБ — мегардад
[24] АБ — мешавад
[25] АБ — бошад
[26] АБ — қисмат
[27] АБ — риояи масолеҳи

шаванд ва амру наҳй иҷро ёбад, ки баъзе кабул кунанд ва баъзе радд ва баъзе тарк[28] кунанд ва баъзе ҷамъ[29] то мазҳари раҳмату ғазаб ошкоро шавад ва[30] сифати интиқомия ва қаҳҳория ва наъти раҳмония ва ғаффория[31] дар пардаи хифоъ мастур намонад.

Ва чун офаридгори субҳонаҳу барои ҳубби таъриф ва изҳор ба муфоди ҳадиси қудсӣ, ки фармуд: «Кунту канзан махфиян фа-аҳбабту ан аърифа фа-халакт-ул-халка*», эҷоди мукаввинот кард ва муаррифи ҳақиқӣ инсонро гардонид ва барои бақои навъи ӯ лавоҳиқоту лавозимот, ки*⁻ мушоҳида меравад, муҳаққад фармуд ва асбоби таайюш ва таматтӯи ӯ мураттаб кард* ва ҳирфатҳою пешаҳо барои ҷамъият ва таовуни биёмӯхт ва талқин кард[32] ва ихтиёр дод, ки агар эҳтиёҷ афтадат, ба кор дор. Ва ин бисоти ғаброва сатҳи хазроро, ки манбати ниами [номутаноҳӣ ва] номахсур аст, маҷлисгаҳи барои қароргоҳаш бахшид аз натонҷи кироманаш. Онон, ки ба ақли маодӣ мустасъид буданд ва ба саодати азалӣ мустафид, ба худ дарёфтанд, ки ин мақарр бесубот аст ва ин неъмат бебақо, асле, ки ин бино бар ӯст ва обе, ки ин неъмат аз ӯст, толиби ӯ шуданд ва ба ихтиёр аз сари ин хони алвон бархостанд ва аз неъматаш ба он чи садди рамақ дорад, иктифо намуданд, то бар сари хони «мо ло айнун раъат ва ло-узнун самаат» садрнишин гардиданд. Ин саодат аз ғалабаи сифати таҷарруди эшон омад. Ва гурӯҳе пас аз иншо онон, ки ба ақли маоши муттасиф буданд, ҳамчу[33] хунсо мушкили байн-ал-манзилатайни монданд, на қуввате, ки изҳори мардӣ ва ҷалодат намоянд [ва аз ин домгоҳи фиреб барҷаҳанд ва] на заъфе, ки тан ба забунӣ ва хорӣ диҳанд [ва магасвор бар асал уфтанд], яъне ба сабаби истеъдоди зотӣ ва воситаи саъю тараддуд аз сифати таҷаррӯд баҳрае филҷумла бардошта, аммо касофати таркибашон ғолиб омада, ба нури таҷаррӯд холи пешиниён[34] мебинанду медонанд ва ба фанову[35] заволи ин бисоту навола мӯътақиданд, лекин сиқли таркибу[36] табъ[37] аз домани шон овехтааст ва занҷири ҳавою ҳавас ба гарданашон андохта, то аз сари ин хони алвон бархоста наметавонанд. Ва ба сабаби тахайюли адами бақо ва бими завол низ роҳи нишастан намедонанд, ҳамчу он мурғи зирак, ки донаю дом бар замин бинад, бар дарахт нишинад, чун абнои ҷинс ба болои дому дона мебинад, бархостанаш намеояд. Ва чун мушоҳадаи қайду дом мекунад, тариқи фуруд омадан намедонад. Ночорам, гурусна мунтазири аҳволи ёрон бинишинад ва баъд аз он ки сайёд дом барчинад, ғофилон ба худ гирифтор оянд ва баъзе сероп, ки хоҳанд, аз дом бираҳанд, имтило монеъ

---

[28] АБ — ҷамъ.

[29] АБ — тарк

[30–31] АБ — то сифати раҳмония ва ғаффория ва неъмати интиқомия ва қаҳҳория

[32] АБ — вамуд

[33] АБ — ҳамчун

[34] А — пешиниашон

[35] АБ — фасоду

[36–37] АБ — табъу таркиб

оянд ва ба дасту лагади сайёд бияфтанд ва он ки биҷаҳад ҳам, ба ошьёна[38] нарасад, ки уқобаш бирабояд. Мурғи зираки [гурусна] сабукбор ба хона биравад. Ва гуруҳе пас аз инҳо онон, ки ба ақилан ақли баҳимӣ пойбанд бошанд, ба сабаби заъфи қувваи малакӣ ва ғалабаи қувои сабӯъӣ пасу пеши корро набинанд ва* андешаи мабдаъ ва маод нанамоянд*. Ва ҳамчу он мурғи ғофил дона бинанд ва қайду дом ва камини сайёд мулоҳаза нанамоянд. Ва аз ҳоли он рӯбоҳи гурусна ва хирси сер ҳеҷ дар ёд наёранд, ки ҳарду банобар[39] иллати маҷоат робитаи рафоқат дуруст карда, дар боғе пур аз неъмат аз рахнаи борик даромаданд. Рӯбоҳ аз фитрати ҷибиллӣ дарёфт, ки ин даромадро бароманест, ба қадри садди ҷӯъ иктифо намуда, росиди омадани боғбон буд. [Аммо] хирс ба гумони он ки ин ҳама неъмати алвон аз ангуру анҷир маҳз барои ӯ дар ин боғ омода шуда, чандон бардошт, ки маҳраҷи нафас аз боло масдуд гашт, магар аз роҳи асфал. Аз фарти имтило боғро мулаввас карда, дар сояи дарахти аноре нолон-нолон хуш биёсуд, ки ногоҳ боғбон ҳамчун шери жаён бо чӯбдасте гарон давон* даррасид. Рӯбоҳ сабук аз рахна берун ҷаҳид ва ҷон ба[40] канор бурд, аммо хирси мумтали ба ҳазор талвоса ва таабу шаллоқ худро ба рахна расонида, ниҳоят сареъ[41] дасте[42] [аз он рахна] берун овард, ки ин[43] даст ҳам ба* ҷое банд намешуд ва[44] дар* ҳаво муаллақ буд ва ба нохуни даст ҳавое[45] мепаймуду бас. Ва аз он ҷониб нисфи асфал бо ҳазрати батни аъзам ба даруни боғ овезон [ва дар канори боғбон] монда. Боғбон чандон ки ҳаракат дошт [ва аъзои қувват] чандон[46] ходимӣ намуд,[47] ки гӯштпораҳои хобидаю резашудаи шиками зерини хирс тӯъмаи зоғу заған гардид [ва аз он тараф таҳлили молик ба гӯши ӯ мерасид]:

[Қитъа]

Чун равӣ роҳи амал з-ин сон, ки мебинам туро,
Дар қафо аз бори хирсу аз уштурфарҳо.
Бардам в-инро ҷизе сабук гардон, ки нест
Тангнои маргро гунҷоиш[48] на борҳо.

Пас, ин гуруҳи охирин ҳам дил бар ин ҳаробаи зоҳиробод ниҳода, умри худ ба танаъуму* ҷамъ ва изхор сарф намуданд. Ва он ки ёфтанд ҳам, дар ин ҷо бигузоштанд ва орию урён берун рафтанд:

[Қитъа]

Аз он набвад ин ҷумла саргаштагӣ,
Ки аз умр муҳлат талаб доштанд.
Ду чашме, ки ҳаргиз нашуд пур зи хирс,
Ба ҳам дам зи хокаш бияинбоштанд].

38–39 А — ошьён расад
40 АБ — ба
41–42 АБ — дастею саре
43 АБ — он
44 АБ — бар
45 АБ — болое
46 АБ — чунон
47 АБ — кард
48 АБ — гунҷоиши

Пас, аз ин тамхид муқаррар шуд, ки он ки оқил аст, ба касбу ҷамъ камтар шуғл орад, магар ба қадри зарур. Ва он ки ҷоҳил аст,[49] ҳама ҳиммат сарфи касб ва саъй[50] кунад. Лобудд насиби оқил[51] аз дунъё фақру эҳтиёҷ бошад ва ҳиссаи ҷоҳил[52] ғанию иқтидор. Ва ҳарду тан дар ин касбу саъй мухторанд. Ғоят он ки яке накарду нарасид, дигар[53] карду ёфт. Дар ин ҷо на оқилро разилаест, ки то бад-он фақир бошад, на ҷоҳилро василае,[54] ки то бад-он ғанӣ гардад. [Илло разила яке он ки ба андак қаноат намуда, дар кунҷе хуш биёсудааст. Васила дигар он ки ба ризқи муқаддар иктифо нанамуда, монанди хари кироя пагоҳ то бегоҳ давидааст]. Ва чун касбу[55] ҷамъ[56] бе суубату машаққат ва мазаллат[57] сурат набандад на боз он барои касон ва дигарон бувад, зероки як[58] нафс зиёда аз се бор итъом натавонад кард дар шабу рӯз[59] [ва] агар ранҷу шаш кунад, бемор шавад [ва ҳайза афтад, ки наздик ба марг ояд]. Пас,[60] он чи аз ин зиёда ояд,[61] насиби дигарон бувад[62] [аз хиламу хашам] пеш аз марг ва[63] баъд аз он. Ва боз натиҷаю самараи хурдан р... ну хобидан аст ва толиби чимоъ шудан, ки ин ҳар се амр коре [бас] хасис аст. Уқало аз ин ҷиҳат диданд, ки фоидае дар ҷамъ мутараттаб[64] нест ғайр аз хусрон ва рафтан дар ақиби сутурону ғовон.

Фалоҷарам, ба*[11] андак иқтисор карданд, ки таҳсили он осон аст. Масалан, касе, ки илтизоми пиёдагӣ дорад, муҳтоҷи кафш бошаду бас. Ва агар давони саворагӣ дорад, асбу анҷоми он ва тавилахона ва бонии он ва тараддуди ваҷҳи хӯрду хӯроки он.[65] Ва маълум аст, ки марди пиёда асбоби худ ба се дирам гузориш диҳад ва савора ба сесад дирам натавонад. Ва* аммо он ки ҷоҳил бувад, худ касбу ҷамъро ҳунар шуморад ва р... ну хӯрдаеро санъате ақида кунад ва дар ақиби ғову хар давиданро ибодате донад ва саворагиро шавкате пиндорад. Пас, агар ҳар касе дар аввалу охири худ нозир бувад, ӯро ҳеҷ ҷои сар боло кардан набувад, то ба тааллум ва таҷаббуру такаббур чӣ расад?! Ва илло ҳама ҷоҳилу оқил донанд, ки эҳрози ҷоҳу давлати фонии дунявӣ мавқуфу тамассуки асбоби он аст, ки ҳакими мутлақи таоло ва тақаддус ба лутфи омм ва маслаҳати аном ҳамаи онро пеш аз хости инсон ато кардааст ва мухтор гардонида ва ба карду нокарди он ҳеҷ касеро хитобу итоб накунанд, магар ба тақсир дар авомиру иқдом бар навоҳӣ. Масалан, яке аз асбоби ву-

---

[49–50] АБ — аззору иктисоб
[51] АБ — уқало
[52] АБ — ҷуҳало
[53] АБ — дигаре
[54] А — василаест
[55–56] А — ҷамъу касб
[57] АБ — бе мазаллату таъаб
[58–59] АБ — ҳар нафсе дар шабу рӯз зиёда аз се бор таом натавонад кард
[60] АБ — Ва
[61] АБ — гирд ояд
[62] АБ — бошад
[63] АБ — ё
[64] АБ — мураттаб
[65] АБ — эшон

сули молу муктасаб хизмати[66] мулуку ҳукком аст, ки агар мард ба чидду чаҳд кӯшиш кунад ва хидамоти шоиста ба зуҳур расонад, ба неъмати мавфур мерасад ва он ки нарасад, ба чидд кӯшиш накардааст.

Дигар, тиҷорат, ки агар [дар он] тарики эътидолу инсоф* маръӣ дорад ва аз итлофу исроф маҳзур бошад, дар чоху ҷалол бияфзояд. Ва он ки бикоҳад, камоҳӣ риояти[67] ҷамъ[68] нанамудааст.

Дигар, деҳқанат, ки агар аз абвоби дуҳули он дарояд, ба як ман сад ман бардорад. Ва он ки набардорад, дар адаби[69] он муқассир будааст.

Дигар, пешаю ҳирфаи мӯҳтоҷун-илайҳи, ки агар бад-он тавассул ҷӯяд, асбоби маош бояду шояд таҳсил кунад. Ва он ки натавонад, ҷонибӣ дахлу харҷро забт[70] накарда.[71] Ваҷҳи тақоуд уқало аз хидмати мулук мебинанд, ки дар тақаррубӣ онҳо хатари ҷон аст ва дар неъмати эшон мазаррати тан. Ва камтарин хидмат назди салотини салби ихтиёри худ аст ва ризои эшонро бар ризои нафс гузидан. Ин намебошад, магар ҳабси мухаллад ва азоби муаббад?! Ҳукамо гуфтаанд: «Нони ҷавин хӯрдану дар хона нишастан беҳ, ки камари заррин бастану дар хидмати ҳамчу худӣ истодан»:

[Қитъа]

Сетоӣ чома агар хӯҳна аст, ё аз нав,
Дутоӣ нон агар аз гандум аст, ё аз ҷав,
Ба чаҳоргӯшаи[72] девори худ ба хотири ҷамъ,
Касе нагӯяд: «Аз ин ҷо бихезу он ҷо рав»,
Ҳазор бор накутар ба назди Ибни Ямин,+
Зи фарри мамлакати Кайкубоду+ Кайхусрав.+

Ваҷҳи таҷохул аз тиҷорат аъзами асбоб ва авфақи адавоти ӯ сафар аст. Ва он бе илтизоми машаққат ва истиҷроъ шӯру талх ва қатъи баводии маҳуф ва хавфи зарар аз сибоъ ва қуттоъ ва ранҷи ғурбат ва нуқсони ибодат муяссар нест:[73]

[Байт]

Сайёд на ҳар бор шикоре ояд,
Бошад, ки яке рӯз палангаш бидарад[.]
Мискини ҳарис дар ҳама олам ҳамеравад,
Ӯ дар қафои ризқу аҷал дар қафои ӯ.

Ваҷҳи тақосул аз деҳқанат бе хидмати гову хар ва хокпошӣ бар сару бар мумкин*— не* ва бе муовинати харкорону говкирдорон саранҷоми маҳомми он мутамашшӣ намешавад:

---

[66] АБ — хидмат
[67—68] АБ — одоби ҷамъро риоят
[69] АБ — забти
[70—71] АБ — муҳофазат нанамудааст
[72] А — чоргӯшаи
[73] АБ — нашавад

ниста, таколифи шоккаи амру наҳйро дар духули биҳишт бедахл ангоранд ва ин мисраъро вирди забон карда гӯянд:

Ба дунё тавон охират ёфтан.

Ва дар истифои кому лаззати андак ё бисёр онро мугтанам шуморанд ва гӯянд:

Салтанат гарчӣ яке[86] лаҳза бувад, мугтанам аст.

Лоҷарам, бе мулоҳазаи насу пеши умур ва тасаввури аввалу охир худ ба роҳати очил дил ниҳодаанд. Дар хизмати[87] мулук ба вакти амал аз сахтии азл наандешидаанд ва ба вакти тахарруб ёд аз рӯзи ҳирмон накардаанд ва ба[88] вакти[89] ҷамъу азҳор[90] мулоҳазаи шиканҷаи мусодара ва нишонҷор нанамудаанд. Ва дар тиҷорат дар сафари Ҳинд манофеи матоъ баршумурдаанд ва дар Фаранг қимати дебо мулоҳаза кардаанд. Аммо масоиби*~ сафар* аз талотуми баҳру харобии киштӣ ва истилои ҳаромиён дар биёбон ва қатъи корвон ба хотирашон нарасид.

Ва дар деҳқанат ашвои меваҳои ширин дар табақ ва хирворҳои ҷаву гандум дар анбор диданд. Аммо ташвиши белу каланд ва эҳтимоли макореҳу газанди онро мулоҳаза нанамуданд. Ва дар ҳирфат мисли ҳулеро ба таҷаммул ороста диданд ва асбобу адавоти машшат аз макрӯҳот пероста, аммо кулфати такопӯй ва эҳтимоли[91] ранҷу тараддули онро дар назар наёвардаанд.[92] Ё амсоли ин миҳану ано дар ҳини мубошарат ба ин аъмол дар замин овардаанд ва саҳл гирифтаанд, ё шунидаанд—бовар накардаанд ва ваҳм нидоштаанд. Ё гуфтанд: «Фалон аз иқдом ба ин шугл ба ин офоту балия гирифтор омад. [Ва] мумкин аст, ки амсоли ин оҳот ба мо рӯй надиҳад, ё вай дар фалон муқаддима эҳтиёту ҳазм баҷо наёвард ва мо онҷунон накунем [ва] маҳлас ёбем», бо он ки бисёрҳо шунидаанд, ки «фалон муқаррабн султон дар зиндон аст»; ва бирҳо диданд, ки «фалон омил ба кӯчаҳо саргардон»; ва басо хабарашон расид, ки «фалон тоҷир дар биёбон мақтул шуд ва фалон киштӣ бо[93] молу матоъ дар баҳр шикаст[94] [ва гарқа шуд]»; ва чандин истимоашон афтод, ки «сари фалон деҳқон ба боли хирман буриданд ё гарданаш дар маврид об омадан бишикастанд». Ва басе овоза афтод, ки «дӯкони фалон пешавар оташ гирифт ва дастмоя ба зарару тавон дод».

Билҷумла, ҳирси ҷаҳонсуз дидаи басираташонро ба ғашоваи амал билӯшонад,[95] то худро бе муҳобо ба корҳои мӯҳлик ва вартаҳои ҷоншикор андозанд, то баъзе аз амволу матои нопойдори

86 АБ — ба як
87 АБ — хидмат
88 АБ — дар
89 АБ — ҳангоми
90 АБ — зухр
91 АБ — таҳаммули
92 Б — наёваранд
93–94 Б — дар баҳр бо молу матоъ бишикаст
95 АБ — бипӯшонад

дуньявӣ ба даст оваранд ва ҳанӯз ба роҳате нарасида бошанд, ки он мол ба мусодараю яғмо рафта ё ба ворис гузошта ва худ сар ба харитаи кафан кашида ва ба ҷаҳаннам орамида:

[Байт]

Кист, к-ин ҷодуваши афсунгар аз роҳаш набурд?
Кист, к-аз ҷоми фиребаш ҷурьаи ғафлат нахӯрд?

Ва аммо ёфти охират, ки олами поку муҷаррад аст, ба дуньёе палид аз мумтаниоти сирфа аст.

Зиҳӣ ғофил, ки ба тавассути ҷефа тақарруб ба тайибот орад ва худ асло моли ҳалол дар олам мавҷуд набувад, то васила роҳи охират гардад. Ва он чи бошад, аз садди рамақ зиёда наёбад. Пас, маънии он[96] мисраъ ин аст, ки барои дарьёфти маротиби қурби илоҳии худ дуньё шарт аст, ки банда дар он ибодати холис биёварад, на зари дуниё «ли-л-лоҳи дарруи ман қола:*»

[Назм]**

Чу ронад аз дари худ лахри қакк ланмеро,
Ба майли найли амонию ҳирсу ҷамъи хутом.
На сер гозаду нави каноаташ зи ҳалол,
На дур ҳоралу фикри зиёдаташ[97] зи ҳаром.
Гаҳе зи фисқ занад дар раҳи залол қадам,
Гаҳе зи зулм ниҳад дар тариқи ҳизлон гом.
Аҷабтар аз ҳама ин, к-ин залолу хизлонро
Ниҳанд кӯрдилон «давлату саодат» ном.

Ва аммо салтанати иқлаҳза кинояи аз ҳоли истиғроқи аҳли кашф аст. Ва илтизоз ба лаззати мушоҳада, ки он «к-ал-барқ-ил-хотиф» аз назари аҳли шуҳуд бигузарад:[98]

[Ҳикоят]

Яке пурсид аз он гумкарда фарзанд,
Ки «эй равшангуҳар, пири хирадманд,
Зи Мисраш бӯи пероҳан шунидӣ,
Чаро дар ҷоҳи Канъонаш надидӣ?»
Бигуфт: «Аҳволи мо барқи ҷаҳон аст.
Даме пайдову дигар дам ниҳон аст.
Гаҳе бар торуми аъло нишинем,
Гаҳе бар пушти пои худ набинем».

Пас, масали ин ҷамоа дар ҷадидани боззас нек монанда аст ба гове, ки саҳар дар охур алафу майда[99] бинад ва ба фароғат таковул мекунад, сахтии шудгору рондани замин ва чӯби говрон аз хотираш пӯшида бувад, ки агар илми ичмоли доштӣ, ба машаққати нагоҳи худ алаф дар гулӯяш гирифтӣ. Ва дар илтизоми абасу ранҷ барои дигарон чун марде[100] харкори харпараст аст, ки ба маблағе хатир харе бармегирад ва харҷӣ ёбад, дар тарбияти ӯ сарф мекунад ва ҳафтае як-ду [бор]** ба кироя берун меорад[101] [ва] сару рӯи худ пур аз гарду ғубор, ба остин гард аз

[96] АБ — ин
[97] А — зиёдаташ
[98] АБ — мегузарад
[99] Б — беда.
[100] Б — мардуме
[101] АБ — меоварад

омада, ба ниъомот, ки фавқи тахайюлу тасаввур бошад, эшонро бинавохт. Ва алхаққ диданд, ки ҳама рангу буи боғ аз шууноти ниъами номаҳсури маҷлиси қурб будааст ва ҷамъе аз ин гурӯҳ низ ба таҳорату назофати ахлоқ нисбати бандагӣ ба султон дуруст карда буданд ва собиқан ҳаққи исбот намуда гуфтанд: «Ба маномили [рафеъа] суул бояд намуд, то мизбон чӣ такаллуф дар зиёфати меҳмонон кунад. Ва дар хонаи ғайр кадхуло натавон буд [ва ҳарчи назди мо ниҳанд, ба эъзозу икром қарибтар бошад.]» Сабукбортар ҳам барҷастанд ва ба кушкҳо боло рафтанд. Диданд, ки хулосаи ниаму фавокеҳ ва гулу райҳони он манзили ҷаннатойин дар ин қасрҳо ба зуруфу авонии мурассаъ канида ва ба тоқу равоқ чидааст.

Ходимаи султон эшонро ба мавокен[119] махсус ншониданд, ҳар замоне аз назди султон таҳниятомон оранд ва ба танаққул ва тафаккуҳ иброму илҳоҳ оранд ва рақсу суруд ва самоъ ороянд. Ва бархе аз ин ҷумла аз ҷиҳати сиқли табиат ва касофати таркиб натавонистанд, ки ба боло бараванд, лекин ҳоли равандагон медонистанд ва нозокату латофати кӯшки султон шунуда ва отифату[120] рафъати[121] камоҳи донисга ва дар маҷлиси унс ба хузур «фавокеҳун ва лаҳму тайрун мимо яштаҳуна*», назди орзу [ва] эътиқод оварда, нокор дар миёни авоми халқ дар боғ монданд. Ва неъмати он боғ дар чашмашон ҳақир менамуд, ба фавокеҳу райҳони он илтифот наманамуда, малулу ҳамул дар сояи дарахтею канори обе қаноат карданду гуфтанд: «Агар ба боло рафтеме, неъмат назди мо ҳозир омадӣ ва дар ин ҷо бояд ки мо худ назди неъмат равем ва онро биталабем». Пас, неъмате, ки барои он ранҷи талаб бояд бурд, [он] неъмат набувад, [балки меҳнат бошад:

[Б а й т]

Неъмат он аст, ки бе хуни дил ояд ба канор,
В-арна ба ранҷ(у) тааб бояд бинишет[122] он ҳама нест

Ва инон мутарассид бошанд, ки шояд касе аз миёнҷиён[124] султон эшонро аз ин миён биталабад ва наим бе тааб бирасонад. Ва аммо авоми халқ, ки дар он боғ рафтанд, аз шарафи сӯҳбати султон ва назари мустаҷалони ӯ ҳеҷ ёд накарданд ва он ки ёд кард ҳам, гуфт: «Дар сӯҳбати мулуку акобир комн нафс натавон дод ва айши бояду шояд натавон кард ва ба фароғи бол осонн натавон намуд». Ба эҳроми ҷавоҳиру азҳори фавокеҳ ва завоҳир иштиғол нанамуданд. Ва баъзе то он ҷо ҷамъу захира[125] карданд, ки бардоштану бурдан мутааззир буд. Ва баъзе ҷанлон мумталӣ шуда, ки мадори ҷунбиданашон намонд, ки ба фароғат хобиданд ва боз ба дояи исҳол [ва ҳайзаи] табиӣ* саросема бархостанд ва хиёбонҳои ҷаманҳоро мулаввас гардониданд.

---

[119] АБ — мавозеъ
[120—121] АБ — рафъату отифати
[122] АБ — султонро
[123] АБ — ҷинон
[124] АБ — миёнчии
[125] АБ — зуҳр

Ва аксаре аз касрати аклу шурби бемлакеъ ва бемухобо ба кўланҷу[126] маразн фавоту мамот расиданд. Дар охир ба иллати он ки хазон дар бог афтод, ё ин ҷамоа ифсоди бисьёр карданду богро мулаввас намуданд,[127] хама аз бог махраҷ гаштанд ва ба манзиле мухаштар аз аввал мулхак шуданд.

Ва аммо халамаи султон онопро, ки хам ба андак иктифо намуда буданд, аз ин миён барчида, хам ба амри султон ба кўшкхо баровварданд ва ба зумраи асхобулямин дохил намуданд.

Дар ин мисол чун истимтоъи наими бог, умматани ллалихтиёр буд. Зайд, ки эхрози неъмат накард, аз шарафи нафси ў очад ва Амр, ки ҷамъ ва аэхор намуд, аз хиссати табиати ў буд. Пас, дар ин ҷо разилаи Зайд ва василаи Амр собит нест, балки қазия муньакис аст, ки разилаи ҷамъи Амр сабаби ихроҷ шуд, василаи тарки Зайд иллати идхол. Аммо дар урф галат гўянд, ки «кори фалон аз бадй ба гадой кашид ва фалон аз неки ба шохй расид». Оре, ин ҷумла махмили неку дорад, ки гўянд: «Фалон аз шарорату хабосат ва сарфи авқот дар маъсият садророн маснади хокистари хаммом шуд ва фалон аз камоли тахорату назофат ва гузориши авқот дар тоату ибодат пешво ва муқтадои авом».

Ва он чи бар итлок масал зананд, галати авом аст, чунон ки дониста аз ихтиёру адами ихтиёр, асхоби зако ва арбоби дахо донанд, ки мурод аз ин мисол чист ва киноях истиорат у далели чй? Лекин абҷадхонони дабистони таълим пай ба румуэи у камтар баранд. Води ва куро ва амкинаи мухими аввал чагоки адам ва захру батин аббу умм аст. Ва **бог** киноя аз дуньёи даниет; **кўшку каср**—барзахи олами гайб ва **чавори курб**—макарри салтанати олами лоху ва логайр; **мунодии амру**[128] **нахй**[129]—илхоми лабиё ва авлиё; **султон**—зоти бахт; **рангу бў**—лаззот ва таматтўоти нафсонй;**истеъдоди мучоласат**—сифати таҷарруди болоранандагони сулахо ва аткиё; **хулосаи ниам**—аслу руббн хар чизе; **сиқлу касофат**—галабаи қувои шахвонй; **тахорату назофат**—изолати разоили ахлоки раддия ва қувнати нафси малакй аст; **сояи дарахт ва ҷавори об** иктисор ба андак намудан ва кадри зарур иктифо фармудан, **миёнчии лутфи азалй ва ҷозибаи хакикй, фаромўшии шарафи сўхбат**—киноя аз гафлат; **коми нафс**—ихтиёри хасис бар шариф; **эхрозу аэхор**—хирсу оз; **кўланч**—марги ногирорй; **фасод**—зулму ситам аз гайри хакк; **талвис**[130]—олудагй бар маоси;**бурдану*** **талабидани марди мустагнй**—киноя аз сабукборй дар хисобу итоб бувад.* Манзили мухкими охир[131] ба води буъду хирмон, ё дорулбавори ҷаханнам бошад: «Холо мо ваттани ал-алим-ул-хабир. Ал-хамду лиллох-ил-лазй хадоно лихозо ва мо кунно линахтадй лавлоан хадоно-л-лоху. Таммат~». 1296.+

---

[126] АБ — кўланҷ афтода ба
[127] АБ — гардониданд
[128–129] АБ — амрину навохи
[130] АБ — лаис
[131] АБ — сони

ва чашм мегардониду каф ба ҳам месуд. Ва наздик буд, ки савдои ҷунун ба димоғаш сууд кунад.

Асҳоб гуфтанд: «Ҳоло, он чӣ аз дурӯғу рост, ки дори, пеш ору баргӯ, ки ба куҷо рафта, ё дар хоб чи дидаӣ?»

Мизбон боз туғъён карда, хост, ки аз ин миён худро ба канора гирад ва аз кашмакаши ёрон халосӣ[34] ёбад.[35] Ҳар қадом ба доманаш овехтанд ва иброму илҳоҳ овардаид, ки «он чӣ гӯй, тасдиқ кунем ва муоразз [ва мудохала] нанамоем». Ночор шуда, баъзе аз умури аҷиба ва саноеъи ғариба, ки дар Фарангистону Рум ва Рус дар ин наздикӣ шуюъ ёфта [буд], тақрир дод: аз роҳи оҳанӣ ва киштию аробаи оташӣ ва телатироф [барои гирифтани хабарҳо] ва тӯпу туфанги ҷадид ва низоми отешхона ва намудани аъҷубҳо дар чароғони шаб ва базмхона ва рафтани сад фарсах роҳ ба бист соат ва бисьёрии асокиру номаҳсурии тӯпу ғанбура, ки шарҳи ҷузъиёти ин саноеъро дафтарҳо бояд.

Аммо баёни куллиёти он низ ба ҷое барнамехӯрад. Зероки аҷкариб дидаӣ аст ва ба ҳама билод шудаӣ. Ҳарифон бар ҳар муқаддима аз ин тақрир инкоре мекарданд ва эътирозе болиғ меоварданд, ки «ғайр аз асокири давлати мо дар ҷаҳон аскаре[36] мебошад, ё мисли адовати ҳарбу таъни мо дар дигар ҷое асбобе омода бувад?! Ғайр* аз басти дор санъате* ва ҷуз аз дарри угур сӯҳбате мофавқ мутасаввир бошад!»

Мизбон [чун аз нақизу радди сухани ёрон оҷиз буд,] дар[37] аксари муқаддимот муҳаррири сутурро ба шаҳодат мекашид, ки агар бовар надоред ва дар шак бошед, аз меҳмон пурсед, ки вай дидааст ва [хуб]* шунида ва медонад [ва дар аксари ин маорику маҷолис расида ва хуб медонад.]

Ва ман низ дар он чи дида будам ва яқин дониста, гувоҳӣ медодам. Маҷлисиён, филҷумла, аз инкор сует мешуданд ва дар тараддуд меафтоданд, ки эҳтимол мисли ин чизҳо дар хориҷ вуҷуде дошта бошад ва вуқӯъи ин хабарҳо имкон-ул-ҳаққи умури ғариба, ки дар диёри куффор алҳол ҳодис шуда. Агар касе аз хориҷ он ҷо равад, то мукаррар набинад, дар шак бувад.[38] [Ва] аз камоли аҷобат дар вуҷуди он мутайяккин набувад.[39]

Масалан, навбате, ки ба рафоқати сафорат ба пойтахти импертури Русия[40] иттифоқи вуруд афтод, рӯзе дар авоили чиллаи зимистон таклифи сайри чаҳорбоғи[41] султонӣ карданд. Рафтам. Роҳ ҳама барф афтода* буд ба қадри се арҷин[42] [ва] нафас ҳини хурӯҷу духул дар майдони ком аз ях меафсурд.

[Ва] чун ба чаҳорбоғ даромадем, дидем аснофи гулу райҳони шукуфта ва анҷори [бузурги] муртафеъ гул оварда, обҳои ҷорӣ фаввора ва кӯҳсори [пур аз гулу лола] ба ҳар самте афтода, мур-

---

[34–35] Б — халос монад
[36] АБ — аскар
[37] Б — дарри
[38] АБ — бошад
[39] Б — нашавад
[40] Б — рус
[41] Б — боғи
[42] Б — аршин

тови хушилхон тасбеху такдиси офаридгор мегуфтанд [ва ҳар кадом ба синаёнаш худ байзаву чӯжа оварда.] Ва болои ин чаҳорбог ба ойина пӯшида буд ва ҳавои тобистон [ва баҳор] дар он ҷо маҳфуз буд [ва масоҳаташ тақрибан шонздаҳ таноб меомад. Ва] ман чун борҳо бад-он ҷо расида будам, худдорӣ мекардам, аммо руфақо аз дидани ин авзоъ[43] мутаҳайир[44] буданд [ва] вуқӯи хориҷии онро бовар намекарданд ва нақши саробу аньёи маснӯъ гумон менамуданд.[45] Ва ҳар баргу[46] гулеро[47] ба даст [мемолиданд ва] масос мекарданд, ки «оё ин ҳасти[48] бебуд аст, ё чизе аст, ки аз латтаву когази рангин намудаанд?» — Воқеии баргу гул медиданд. Ман мегуфтам: «Дарахтҳо бад-ин азамат ва раёхин бад-ин назоҳату назокат маснӯъ набошад, балки маҳаук аст». Онҳо дар шакку яқин мутараддид буданд, чунки** аввал бор буд, ки дида буданд.* Ва ман худ низ дар дафъаи аввал ва сонӣ мутараддид будам ва бо худ мегуфтам: «Яҳтамил, ки найранҷ[49] ва ё симиё бошад.[50] Ва чун дар ҳар бор он ашкол бинайниҳи аввал маръӣ мешуд, шакк ба яқин мубаддал шуд.[51]

Дигар, мизбон ҳикоят кард, ки дар ҳамаи Фарангистон хонаҳо омода кардаанд ва бар он касон муваккал мебошанд ва онро «фаромӯшхона» мегуянд. Ва касе, ки дар он хонаҳо[52] даршавад, ба «фаромӯшонӣ» мулаккаб мегардад.[53] Ва ҳафтае як-ду бор касон дар он ҷо ҷамъ мешаванд барои духул ва дигар вақт[54] маъмун ба даромадан[55] нестанд. Ва ҳаркӣ хоҳад, ки дар он хона дарравад, ба девонхонаи он ҷо касон ҳастанд, ки ба кайфияти он шахс менигаранд, агар қобилияти[56] духул дорад,[57] бароте ба дасташ медиҳанд ва диноре меситонанд. Чун дар он хона дароянд, баъд аз ду-се соате бармеоянд, вазъу хулқ мутағайир шуда. Лекин ба ҳечхи ахсан, ки баъд аз он дурӯғ намегӯянд ва нифоқ намекунанд ва кариму раҳим ва шафиқу ҳалим мешаванд. Хосса ба касоне, ки дар он хона боре даромада бошанд, агарчӣ гайри дину мазҳаби ӯ бувад, ба ҳамдигар он ҳама исору шафқат доранд, ки агар яке аз дигаре сар хоҳад, дигаре музояқа накунад ва ба зари дигаре он дигар «кайфа яшоу*» мутасарриф бошад ва бозхосте дар миён наёяд. Ва аҷабтар[58] он ки аз ин ҷамоа агар гоҳе ба ҳамдигар нарасида бошанд ва надида, илло ин миқдор ки ҳар кадом дар вақте дар он хона даршудаанд, ҳамин ки ба ҳамдигар бархӯранд, ҳамдигарро бишиносанд, ки ин «фаромӯшонӣ» аст. Ба ҳамдигар чун ёру бародар уфтанд ва сӯҳбат доранд ба навъе,

---

43—44 АБ — синаъи ақл ба бад дида мутаҳайир гашта
45 Б — мекарданд
46—47 Б — баргро
48 АБ — ҳайате
49—50 АБ — маснӯи бошад ба тариқи найранҷ ва симиё
51 АБ — мегашт
52 Б — хоҳо
53 АБ — мешавад
54 АБ — авқот
55 АБ — духул
56 Б — қобилият
57 Б — бошад
58 Б — аҷибтарин

ҳикам ва масолеҳ, ки дар шаҳр аст, воқиф нестанд, [мааззолика] эшонро доно мегӯем ва ба илм меситоем.

Ва дигар он ки ҳар заминро хосияте аст ва аҳолии онро қобилияте. Ва ҳикмати ҳукамои он бар тибқи мизоҷу ҳавои* он макон хоҳад буд ба андозаи маслаҳати халқ.

Ва ҳакими туркро лозим нест, ки татаббӯи ҳикмати Ҳинд ё Фаранг намояд, ё билъакс суварн илмия ба андозаи ҳикмату маслаҳати халқ «марратан баъда ухро†» аз олами мисол нузул кунад ва дар миръоти зеҳни софии ҳаким баъд аз таваҷҷӯҳ муртасам гардад: кай ва куҷо моро хароче афтод, ки барои тадоруки он тараддуду таваҷҷӯҳ оварда бошем ва илми он ба мо ҳосил нашуда?! Масалан, замине, ки мо*" дорем, ҳеҷ вақт дар он роҳи оҳан ва аробаи оташӣ бармехӯрад, зероки замини мо маҳдуд аст ва муҳоташ маълум. Агар хоҳем, дар муддати андак ба асбу уштур онро давр хоҳем кард. Ва кори мо муфзӣ ба хараче нест, балки эҷоди роҳи оҳан ба мо ҳарач аст. Чунки замини мо васатн маъмура аст, касрати анҳору ашҷор ва бисьёрии тилолу кӯҳсор монеъ аст. Бояд ки барои обод кардани роҳе замини мазореи бисьёрро хароб гардонем.

Ва дигар, баҳр надорем, то[71] дар он киштии оташӣ бакор ояд.[72] Ва он чи назди мост, наҳрҳо аст, ки мумкин аст, ки*" бар он ҷиср бандем, ниҳолҳоят завракҳои кафида ва киштиҳои даридаи мо кифоя мекунад.

Пас, донишварони мо чӣ гуна ба осонӣ ва тасҳили амри мурурy убур кӯшанд ва куҷо барои маслаҳати он таваҷҷӯҳ ва саъй мабзул намоянд,[73] ба хилофи Руму Фаранг ва Рус, ки бастати мамолик ва вусъати баҳр ва бисьёрии чилолу наҳрҳош ва лашкаркашию дурии макосид ва харобии дашт аҳолии эшонро ба таваҷҷӯҳ андохт, то сувари ин синоот аз макмани бутун ба мансабаи зуҳур анҷомид. «Назаран ило холо†», фазли онҳо бар мо лозим намесояд ба ҳеҷ боб. Ғоят он ки онҳо тараддуду талаб намуданд, ёфтанд ва мо накардем [ва] нарасидем. Ва ҳар кадом дар талабу адами талаб маъзурем. Бастн мулк низ мавқуфи талабу тараддуд аст ва он ҳам амре ихтиёрӣ аст:

[Байт]"

Нуқсон зи қобил аст, вагарна аладдавом
Файзи кароматаш ҳама касро баробар аст.

Ва ҳамчунин дар саноеи ҷадида ҳол ҳамин аст, ки фарангиён дар ҳеҷ поя аз талаб мавқуф нашуданд, чи ғарази ободии дунё доранд. Ва қиблаи томи эшон ғафлати тамом аст. Балки ғараз аз вуҷуди эшон низ обод доштани ҷаҳон аст ва зоҳир сохтани ҳақоиқи олами* аҷсоми касифа, [то кӯрбасиратон нагӯянд, ки «ин хоки сиёҳ барои чӣ офарида шуд?» Ва бидонанд, ки ин

---

[71] АБ — ки
[72] Б — барем
[73] АБ — доранд

тӯда ғабро хокистарест шӯъла дар бағалу сангмайдан зартоб дар канор ва чиркин садафе дурри ғалтон дар камар. Аз ин ҷиҳат ҳукамои Юнон дар зоҳири ин хок чомаи сиёҳ иктифо намуданд ва тавағғул дар маонӣ ва хавосси он оварда, ҳамаи хавосси муддаъӣ дар онро ба имтиҳону изҳор расониданд. Ва гавҳари ҳама анҷору асмор ва [аҳҷору]' азҳор ва натиҷаи ҳамаи уюну биҳорро дар қайди забту сабт кашиданд ва осори эшонро дар шишаҳо гирифтанд. Масалан, мо барои исҳоли баъзе ихлот даҳ мисқол хасу хошок таҷаррӯъ кунем, эшон ба як қатра овардаанд. Боз бадинҳо иктифоъ нанамуда] аз* ин ҷиҳат* гуфтанд: «Чаро одамӣ мемирад ва ҳикмате бояд, ки намирад?! Ва чаро дар ҳаво рафтани одамӣ муяссар нест, санъате бояд, ки биравад?! Филвоқеъ, ба саъю тараддуд рӯҳ дар [баъзе] аҷсод [аз мурғон] овардаанд[74] ва то шаст фарсах роҳ [ба асбоб] дар ҳаво рафтанд. Ва ба расад болои кураи Моҳ ва Муштарӣ ва Зуҳал кӯҳу мағора ва чашма ва ҳайвонот исбот кардаанд. Ва боз тараддуд доранд, ки ба болои кавокиби сайёр бароянд. Ва [билҷумла] ба иҷтиҳод рамузи барру[75] баҳрро[76] бишикофтанд ва имтиҳон карданду ба амал овардаанд. [Ва астори асрори афлок ва анҷумро, камоҳӣ, ёфтанд.] Масалан, кимиё, ки дар миёни мо ҳамчу Анқо номе дорад ва он ки дар баҳри он[77] фурӯ равад, хушк берун меояд. Эшон[78] дӯконҳо рост карда, монанди яхдони пилгар, ки калова аз хум [сурху зарду] кабӯд берун орад. Мису[79] оҳан ва он чи хоҳанд,[80] дар хумҳо фурӯ баранд [ва] фаровон филаззи холис ва заҳаби аҳмар берун оранд, ки ҳосили якрӯзаи он маҳсули яксолаи кон бувад. Охир, намурдани одамӣ амри мумкин-ул-вуқӯъ аст. Ва боло рафтан дар ҳаво ба фарзи тартиби асбоб мумтанеъ не, ҳеч ҷои уҷобат надорад. Ва аҷаб он ки оқил бад-он ба таъаҷҷуб орад, балки аҷаб он бувад, ки ҳаким бояд ки маҷмӯи модда ва ҳаюлои олами улвӣ ва суфлиро кашф кунад ва ҳақиқати онро дарёбад, ки инҳо барои чӣ махлуқ шудаанд[81] ва ҷиҳати чист? Ва асли онро[82] битალабад, ки обҳо аз кадом баҳр аст ва ин гулҳо аз кадом гулзор? Ва ҷӯён ӯ шавад ва маҳв дар асл гардад. Ва илло сувари улуми ғариба ва моҳияти фунуни аҷиба хориҷӣ азалан ва абадан дар сафҳаи коинот муртасиму манқуш шавад ва дар либоси вуҷуд дарояд ва хориҷӣ дар ақли уқало даромадааст ва дармеояд, мавoдди он аз лавҳи маҳфуз доимо дар ойинаи олами мисол муртасим аст, «манчулан кона ав маълуман+» ва шабаҳи он дар олами маҳсус назди таваҷҷӯҳ мутаваҷҷеҳи «ло-зол+» дар ойинаи хаёл мунъакис мегардад [ва] назди сарфи асбоб аз қувва ба феъл меояд. [Ва] болин[83] шаҳрӣ, уммию закӣ дар ахзу иктисоби он мух-

---

[74] АБ — даровардаанд
[75-76] АБ — баҳру бар(р)
[77] АБ — ӯ
[78] АБ — эшонҳо
[79-80] АБ — эшон низ он чи хоҳанд аз мису оҳан
[81] АБ — гаштаанд
[82] АБ — эшонро
[83] Б — фустой ва

торанд, махсуси баъз ва дуни баъз нест. Олами мисол барзахест миёни[84] олами ғайб ва шаҳодат, ки рӯе ба олами муҷаррад дорад ва рӯе ба олами муқайяд. Вазъи он маҳз аз раъфати омми ҷаҳондори таоло ва такаддус аст, ки ҳар касе истеъдоди он надорад, ки ахзи илм аз лавҳи маҳфуз кунад. Истеъдоди ахз баъд аз иттисоф ба сифати таҷарруд ҳосил мешавад, ки дар ин мартаба шахс муҳтоҷ ба илм нест, [балки ӯ айни илм аст] ва ҳақиқати ашё дар ин вақт[85] назди ӯ маълум аст. Ва ӯ таркан дарьёи ваҳдат бувад ва мабҳут аз вашъаи бодаи айният. Ва аммо муқайядони салосили таркибро бевосита мирьоте қариб, ки наздик бувад ва олами муқайяд, ифодаву истифодаи илм мутааззир бувад, чи бе илму донини олами аҷсом сурати ободӣ нагирад.

Фалоҷарам, ойина пеши олами муҷаррад ниҳоданд ва суварҳои улуму фарҳанг дар он рехтанд ба сабаби муқобалаи лавҳи илми азалӣ, то ҳар касе ҳарчӣ хоҳад, аз он ахсу иктисоб намоянд ва ба масрифи иморати ҷаҳон ба кор баранд. Ва он чи мустафидони файласуф аз он ҷо ахз кунанду ба амал оранд, аз аъҷабул-аҷоиби ин ойина зарае ба нуқсон нарафта бошад. Боз ҳамчунон бар анвоъи мамлув бувад, ва ҳамчунин то қиёми растахез онҷӣ аз умури аҷиба ба изҳор расад, боз аҷибтар аз он дар ин мирьот муртасиму манқуш бувад. [Васубҳона-л-лазӣ куллу укули-л-уқолои фӣ камоли илмиҳи.]

Ҳукамои исломи диданд, ки бадоеъ ва саноеъи олами аносир чун нақше бар об аст ва саробе бе об ва шуунотъ аз олами мисол, ки партаве аз лавҳи илм бар он задааст ва дасти ихотаи ҳеч ахале ба ҳифзу забт ва ахзи он қодир нест ва ба ҳеч мартаба ба мунтаҳои он расидан мутасаввир не. Ва хок аз бом фуруд овардану ба саҳни ҳова андудан, равиши хирадмандонае на.

Фалоҷарам, чашм аз ҳарчи зери арш аст, пушиданд ва ҷӯёи асли асл шуданд, то тугрои «ва ман юъто ал-ҳикмата фа қад ӯтия хайран касиран[+]», Маншури маносиби давлат ва иқболашон омад.[86]

Ин кори давлат аст, ингар, то киро расад.

[Ва] аммо доноёни Юнон аз ҷиҳати нуқсони фитрат ва ғалабаи шақоват ба шикофтани ҳақоиқи раштубӯ гирифтор мондаанд. Ва ба андешаи «ин ҷаро шуд ва аз ин чи зояд ва аз он чӣ ояд?» — умри гиромӣ ба бод доданд [ва] абас корест, ки карданд ва боз минбаъд мекунанд: «Ва ман юзлилуҳу фа ло ҳодӣ лаҳу[+]».

Ва пеш монанда бувад ҳоли эшон ба ғуломе, ки назди итоби[87] мавло мегуфт: «Эй мирзо, бигузор маро, ки фикре дорам». Хоҷа дар арзи роҳ, бинобар донияи истироҳат, ё гузориши шуғле мар ғуломро таҳлил кард, ки «бедор бош ва муҳофазати сутур [ба воҷибе] кун, ки шаб бегоҳ аст ва ҳароми дар раҳ мабод, ки даст ёбаду асбоб бибарад ва[88] инёда монӣ ва [ҷулу ҷиҳоз ба гарда-

[84] АБ — байни
[85] АБ — ҳол
[86] Б — оял
[87] АБ — хитоби
[88] АБ — ки

ият бор шавад, ки] халок шави». Ғулом аз шиндн маъло мутанаббеҳ нагашта, ипон ба дасти ғафлат дод. Ҳалессабоҳ, ки барчаст,[89] сутурро дар охур надид. Дид, ки чулу чиҳози асб монда[*] [ва аҳмолу асқол истода] ва асб рафта. Ҳар тараф давид, матлаб ба даст нарасид, мутаҳайир [шуда] ва дар фикр афтода буд, ки хоча омад. Дид, ки ғулом чиҳози асб пеш ниҳода [ва] сар ба китф додааст.[90] Бонг бардад, ки «Ҳой, сутур чи карди?» Саросема сар бардошту гуфт: «Эй хоча, амон бимон маро, ки фикре меандозам[91]». — Гуфт: «Эй бадбахт, чӣ фикр меандозӣ?[92]» — Гуфт: «Дар таҳайюрам, ки пеши хорро дар биёбон ки тез мекунад? — Гуфт:[93] «Туро ки фармуд,[94] ки ба коре беҳуда фикр кунӣ[95] ва сутурро ба зиён диҳӣ?! Талхии заҳри мор, тезии неши хор дар ӯҳдаи тарбияти раббубиятъ аст».

— Гуфт: «Эй хоча, пас пиѐк дар рудаи гӯсфанд ки метобад, ба шакли воҳид ва пашми якеон?» — Гуфт: [Эй аблаҳ,] қуввати дофиа ба ҳарорати ғаризи он сурат эҳдос мекунад! [Онгоҳ мунте дигар бар фарқаш ниҳоду гуфт:] «Эй аблаҳ,[96] ин маҳалл чӣ чои суолу чавоб аст, чи навъ ғафлат рӯй додат, ки аз бол шудани сутур бехабар мондӣ?! [Акнун чулу чиҳози сутур ба гардани ту бор кунаму дар пеш андозам. Ғулом] мегуфт: [Як бори дигар] амон бимон, ки фикре дигар[*] дорам». — Гуфт: «Он чи фикр аст?» — Гуфт: «Тухм дар мақъади мокиён [ва соири мурғон] ки мебандад?» Тозиёна бар сари ғулом ниҳод, ки «Эй[*] харомзода[*], ман аз ту чӣ[97] суол мекунам,[98] ту[99] дар чавоби[100] ман саволи[101] бемаънии меорӣ! То[102] он ки чулу асбоби сутур бар гардани ғулом бор шуда, пиёда монд.[103]

Фикру таамуки фарангиён дар шикофтани рамзи чавоҳири баррию баҳрӣ ҳамон ҳукми тафаккури ғуломи нодон[103*] дорад, ки ба сахати мавло гирифтор омад ва гиронбор шуд ба воситаи мусоҳала дар фармони мавло.

Ҳамчунин инсонро ба дунё оварданд, ки касби илму маърифат кунад ва ба ибодати офаринандаи хеш шуғл[104] гирад[105], то ба вай ручуъ[106] кунад ва ҳама ашьёи махсусаро барои асоси маоши ӯ ниҳоданд. Масалан, хона доданд барои дафъи барру

---

[89] АБ — сар аз хоб бардошт
[90] Б — дода
[91] АБ — дорам
[92] АБ — мекунӣ
[93—94] АБ — Хоча лагаде бар қафояш зад,
[95] АБ — андозӣ
[96] АБ — ҳаромзода
[97—98] АБ — сари асб мепурсам, ту аз кӯи мокиён чавоб медиҳӣ
[99] АБ — Ва
[100] АБ — саволи
[101] АБ — чавоби
[102—103] АБ — Онгоҳ аҳмолу асқол дар гардани ғулом ниҳод ва дар роҳ андохт
[103*] Б — нодониро
[104—105] АБ — пардозад
[106] АБ — бозгашт

харр ва палос[107] барои нишастан, ҷома барои пушидан[108] ва зан барои наслу истинос ва таому шароб барои хӯрдан.[109] Онгоҳ ба хидмати мавло қиём кардан[110] нодон касе[111] бувад, ки кори хеш бигузораду фикр кунад дар ин ки «ин хона аз чӣ бино шуд ва ин палос аз куҷо[112] бофтанд ва ин ҷома чи гуна ресанд ва ин зан чи гуна махлуқ шуд ва ин таом аз[113] куҷо овардаанд.[114] Ва боз хосияти зиёда дар инҳо ҳаст, ё нест?» Мизбон гуфт: «Он чи дар рақоқати раъйи ҳукамои Юнон ва матонати ақидаи уламои аҳли имон[115] тамҳид намуди, мусаллам аст ва тавҷеҳе бо садоду мустаҳкам. Боре дар ҳикмати вазъи «фаромӯшхона» чӣ андешидай?»

— Гуфтам: «Ихтирои ин санъат бе асле набудааст ва [аз] ин ҷинс амри аҷиба дар қисас мастур аст. Чунон ки дар «Хамса»-и Низомӣ ҳикояте оварда,[116] [ки] марде сиёҳпӯш ба шаҳре расид ва ба хонаи шахсе меҳмон шуд. Мизбон аз сабабу[117] кайфияти сиёҳпӯшӣ[118] суол кард.[119] — Гуфт: «Дар ақсои Фаранг шаҳре аст, ки онро «шаҳри сиёҳпӯшон» гӯянд, ҳаркӣ он ҷо равад, сияҳпӯш шавад.[120] Ин мард ба савдои молиҳӯлиё бад-он шаҳр баъд[121] аз муддате расида [ва бо шахсе дӯстӣ оварда, аз кайфияти сияҳпӯшии халқи он ҷо суол кард. — «Гуфт: «Дар ин шаҳр манораест ва сабаде аз он муаллақ. Ҳаркӣ дар он нишинад, болои манора барояд. Баъд аз фурсате фуруд ояд, сиёҳпӯш шуда бошад. Ин марди савдоӣ ҳам] ба иёнати дӯсте[122] дар сабаде[123] нишаст [ва] ба болои манора рафт, аз он ҷо ӯро[124] уқобе[125] дарраббуд ва ба шаҳре пур аз аҷоиб расонид. Баъд аз чанд гоҳе ба ҳилате[126] боз ӯро бар сари манора дид, ба зер оварданд, вай ҳам ба либоси сиёҳ даромад.[127] [Ва он фурсатҳо, ки дар он шаҳри аҷиб буд, дар ин ҷо ба соате тамом шуда буд.]

Ва ин ҳикоят агарчи дар[128] сурати афсона оварда, лекин[129] мумтанеъ сирфа[130] нест ва вуқӯъаш дар хориҷ мумкин аст, боре аз асле холӣ нест. Фарангиён чун дар таҳқиқи ин навъ умури аҷиба ҳавзе доранд, эҳтимол, ки дар ҳақиқати он қисса ва ҳаққияти[131] он истиқоле ба камол базл намуда, мисли он шаҳре, ё

107–108 АБ — палосу либос барои пӯшидану нишастан
109 АБ — қавоми бадан
110 АБ — намудан
111 АБ — банда
112 АБ — чӣ
113–114 АБ — чигуна пухтанд
115 Б — эшон
116 А — овардааст; Б — оварда шудааст
117–118 АБ — сабаби сиёҳпӯшию кайфияти ҳолат.
119 АБ — намуд
120 Б — мешавад
121 АБ — пас
122–123 АБ — он шахс дар он сабад
124–125 АБ — уқобе ӯро
126 АБ — сабабе
127 АБ — даромада
128–129 АБ — афсонаҷӣ дорад, валекин
130 АБ — сирф
131 АБ — ҳақиқати

имороте ихтироъ карда бошанд ва дар он аъчубахо чамъ намуда, ки ақли нозир аз идроки [он] очиз оянд.

Масалан, вақте ки мударрари сувар ба чахорбоғи замистонии импиратур рафтам, баъд аз хуруч хостам, ки тасвири [он дар сафҳаи расм] кунам, [натавонистам]. Лекин[132] ақли ман аз забти он[133] аз бисёрии учубат мутаҳайир шуда буд,[134] чи вақти духул дар зеҳн забти хусусу чизхоти он мекардам, аз бисёрии чаманхо ва хиёбонхои даруни ба даруни кунвати хофизаам лол шуда, баъд аз хуруч[135] ҳеч чиз ба хотирам[136] нарасид, илло нақле аз ғайри тартиб. Ва чунон ки Фалотун* [саркардаи юнониён буд ва] дар тадбири хифзи вақт кўшишхо намуда, лекин ба камол нарасонид[137] [ва аз имтиҳони солим берун нагзард.] Инҳо дар он касаи иҷтиҳоди баланд оварда, он тадбирро ба камол ёфтанд, лекин аз пешгоҳи давлат ба иҷрои умуми он маъмур нашуданд. Ё мумкин аст, ки фарангиён дар масали он хона асбобе ва олоте тайёр карда бошанд, ки бад-он оламе мисол мушоҳада шавад. Масалан ойинаҳо ва булурхо, [ки дар он аз олами мисол ашколи аҷиба аз сувари улуму фунун ва аҳволи гузаштаву оянда маъкус бошад.] Чунон ки [ммон] аз[138] Бухоро, масалан, Самарқандро[139] ба ҷамеъи иморатиҳо ва ашхосиҳо [ба асбобу олот] бубинанд, [ё ба айниҳои мутобиқи хориҷ хабар диҳанд.]

Ё шарбате дар он чо таъбия карда,[140] ки чун донишмандон бихўранд, кашфи маъқулот намояд. Чунон ки чуғзи мағзи инсон фуруғ[141] баранду фол гуянд.[142] Ва амсоли дарёфти ин ҳикматҳо аз фарангиён ҳеч ғаробат надорад, зеро ки инҳо дар он чи насби фалаки Қамар аст, — аз чавоҳири арзи ва табъии ҳамоӣ ва атлаӣ — дар ҳама исломиён тасаллут ёфтанд ва ба амалу имтиҳон* ва таҷриба кашида.

Ва мумкин аст, ки роҳи кашф ба ду тариқ бошад: яке шуғл ба риёзат, дигар тамассук ба асбоби исломиён.[143] Диданд, ки агар умр сарф ба асбоб кунанд, аз талаб бимемонанд. Ва бувад, ки умр бад-он мусоида накунад ва худ камҷуном монис бошанд, зеро ки истеъдод шарти ужалот дар ҳусули камол, ки агар ойина пеши ойина дорӣ, яке дар ғайр бувад ва софӣ бошад. Ва агар ондан пеши ойина бувад, як тараф зулмони бувад ва яке беш зоҳир нашавад. Пас, тариқи риёзат акмалу ақраб бувад аз тариқи асбоб. Фалочарам, риёзату муҷоҳада ихтиёр карданд ва ба тарки асбобу васоит тавассул намуданд.

Ва юнониён тақаррубу тавассул ба асбоб оварданд ва ин асбоб он чи хост,[144] уро низ ҳозир карданд[145] ва ӯ он чи хост, уро

---

132 АБ — лекин
133–134 АБ — сурати он ҳама шуд аз бисёрии учобат
135 АБ — баромадан
136 АБ — хотир
137 АБ — наёфт
138–139 АБ — масалан, аз Бухоро Самарқандро
140 АБ — намуда бошанд
141–142 АБ — бинушанд ва аз мағибот хабар диҳанд.
143 АБ — дукамма ислом
144 Б — меҳост
145 Б — оварданд; А — намуданд

низ ҷамъ намудаанд.[146] Ва басе умрҳои обову аҷдод дар сари кори ҳикмате ба сар рафт, натиҷа баъд аз қарнҳо ба дасти дигарӣ ба зуҳур омад. [Ва] чун куфр монеи кашфи маъкулот намешавад ва кашфи муртозони Ҳунуд то ҷое дар китобҳо навиштаанд ва ахбор аз ғайб ва намудани умури ғариба ба воситаи чизе, агар худ хоҳад, мумкин аст, — пас, дидани олами мисол ба асбоб ва кашфи арвоҳи суфлия низ мумкин бошад.

Аммо ваҷҳи китмони сирри «фаромӯшон», ё «сиёҳпӯшон»* аст, ки* баъд аз духул дар ҷунин маконеъ, агар чизе аз умури ғайби мункашиф шавад, ақл аз таъбири он ба ибораt оҷиз ояд. Ва агар тамошои аъҷуба бисёр кунад, қуввати ҳофиза аз ғалбаи [он] отил шавад. Ва агар ба ибораte адо кунад, дар эътирозоти мӯътариз дармонад, чунки умури кашфия диданӣ аст, на гуфтанӣ аз ҷиҳати зайқи ибора, зероки маъқул ба маҳсус ҳеҷ шабоҳат надорад. Ва он чӣ аз он ба ибора дарояд ҳам, ба қадри фаҳми мустамеъ бошад. Фалоҷарам, касе, ки муҷовири ин шӯъбада шуда, сукутро аз ҳарҷӣ осонтар бинад.

Ва дигар он ки дар истикшофи ромон ин умур суфаҳо ва заифақлон бештар таваҷҷӯҳ оранд, зероки ҳоҷди ақл дар ҷое, ки мазаннаи хатаре бувад, монеъ аз ҷуръат мешавад ва ваҳм ғолиб меояд, то дар коре, ки эҳтимоли макрӯҳе дорад, иқдом нанамояд. Ва широ, ки ақл нокис бувад, ваҳм камтар бошад. Фалоҷарам, худро бемуҳобо дар маҳолик андозад. Пас, касе, ки нокисақл бувад, умури ғайбияро ақлиро чи навъ таъбир медиҳад?! Пас, лобуда сукутро бар қаил тарҷеҳ диҳад, балки аксаре мардум аз таъбири ҳақиқати умури хориҷӣ низ оҷиз оянд.

Масалан, шахс аз дидани ҷамоли хубон, ё тамошои сабзаву раёҳин, ё самои нағма мутаассир шавад ва кайфияте, ки дар зеҳни ӯ ҳодис шавад, ба ибора натавонад овард. Чунончӣ,[147] нағмати вақте ки мутрибу муғанни дар ҷиё́н аст ва захма бар тор мезанад ва ҷубеи нохуне ва симе манзур бошад, ҳеҷ таъсире надорад ва ҷуз [он ки]" овози «даранг-даранги тинги тинг» [диҳад,] ҳосиле дар гӯш набошад. Таъсир он аст, ки ин ҳама аз зеҳни сомеъ пӯшида шавад [ва] ҳаюлои нағмаи нафис чун чалвали сим, ё шири сафеди барроқ аз олами мисол нозил мешавад ва чун шуои найзаи Офтоб аз равзанаи мобайни нохуне латиф ва торе равшан мунтаҳӣ мешавад ва нолаи ҳазин аз дур, [бе ҷиҳат], аз ҳама сӯ масмӯъ мегардад. [Ва] гоҳе шабаҳ зоҳир мешавад, ки дар ин ҷо касе ҳаст, ки нохуне меҷунбонад, аммо муғаннӣ малҳуз не, лекин ҷунбонандаи дигар дар фавқ мушаххас гардад, ки гӯё рӯҳи Зӯҳра бошад. Ҳамин таъсир дар бисёре замоири рақиқаи нафиса ҳосил мешавад, лекин таъбиру тақрир натавонад кард, магар он ки калам ҳам аз ин ҷинс дар даст дорад ва таҳрики Аторудро дар ангуштон[148] ташхис мекунад. «Ланиъма мо-қила:*»

[146] АБ — овардаанд
[147] АБ — чунон ки
[148] АБ — ангушти худ

[Ф а р д]**

Ӯ карда, ман мурассаъкор гаштам,
Ӯ гуфта, ман гуҳаргуфтор гаштам.

Ва аммо тағйири хулқ ба ваҷҳи ҳусн чунин бувад, ки ҳоли ашхоси гузаштагонро ва ҳозиронро аз солеҳу толеҳ муоина бинад, ки некӯкорон мубошири нозу неъматанд, бадкирдорон гирифтори азоби алим, аз он мутанаббеҳ шавад ва бад-он ҳол эътиқоди самимӣ орад.[149] Фалобудд раҳмату шафқати абнои ҷинсро пеша гирад.

Аммо сухан дар ин ки дар ин ҳикмат манофеи мулкию давлатӣ ҳаст ё на? Назар ба зоҳир халали мулкӣ мазнун аст, чи агар ҳамаи мардум «фаромӯшонӣ» бошанд, низоми мулкӣ мухтал гардад ва касе ба коре қиём накунад ва ҳамаи умур муаттал монад ва ҷаҳон хароб шавад. Дар ин машраб ҳар касе аз ҳама кор мустағнӣ аст ва ба чизе муҳтоҷ нест ва ба фарзи эҳтиёҷ бародарони[150] ӯ[151] гузоришаш диҳанд.

Пас, бояд ки шукӯҳи ин шӯъбадаро маънӣ фармоянд. Ва чун маънӣ нафармудаанд, яхтамил, ки мулоҳаза[152] ин[153] бувад, ки агар ин санъат иштиҳор ёбад, халқро рафоҳияти куллӣ бувад: — шоҳон[154] аз тараддуди ҷаҳонгирӣ, фақирон аз касби[155] нон[156] фориғ мешаванд. Ва ҳама аз [тараддуди] ҷӯбтарошӣ[157] ва хиштсозӣ ва тӯпрезию лашкаркашӣ[158] озод мегарданд, магар ба қадри зарур. Ва азбаски зару ҷавоҳир [ҳама] ба рӯи замин омадааст, ҳеҷ эҳтиёҷ ба кандани кон нест[159] [ва аз барои касби маош касе муҳтоҷи кушодани дӯкон набувад], илло[160] дарёфти[161] нон ва он ба андак ғалла таҳсилшаванда аст.

Ва дар ин маслак ҳадди подшоҳу гадо мулку мол манзур набувад, илло таовуну талаттуф. Ва [ҳеҷ] миллате бо миллати дигар ва давлате бо давлати дигар ба ҳамдигар музоҳим ва мухосим набошанд, магар ба тариқи улфату мувофақат. Ва ҳарчӣ касбу ҷамъ кунанд, бо муовинати ҳамдигар кунанд ва боз ба дигар исор намоянд. Бинобар ин иштиҳори ин ҳикмат лобуддӣ бувад, то мардум бад-ин восита кашфи маъқулот намуда, бар бесуботии ҷаҳон ва беҳирадии худ иттилоъ ёфта, ду-се рӯзе дар зиндагии мустаор ба осоиш бигузаронанд ва аз тараддуди нолоиқ бозистанд ва ба ҳамдигар мушфиқу меҳрубон бошанд ва қадри ҳамдигар[162] бидонанд. Ва мисли ин навбате фарангиён дар рӯзнома набиштаанд, ки «ҷаҳон, ки мақарри аркону маволид аст, ҷаҳонофарин ба одаму зурриёти ӯ маҷҷонан бахшид, ки дар он маишат оранд ва ба тасвия ба ҳамдигар бахш кунанд ва ҳама

---

149 АБ — оварад
150–151 АБ — бародаронаш
152–153 АБ — ин малҳуз
154 АБ — амирон
155–156 АБ — ранҷи замингирӣ
157–158 АБ — лашкаркашию тӯбрезӣ ва хиштсозию ҷӯбтарошӣ.
159 АБ — набошад
160–161 АБ — магар ба таҳсили
162 АБ — ҳамдигарро

алассово [аз он] мутаматтеъ бошанд. Баъд аз Абулбашар+ авлоди ӯ ба иқлим [ҳар қалам] заминеро барои сукунат ихтиёр карданд, ба тарики тавдул ва мусоҳамат аз он мунтафеъ буданд. [Ва] баъд аз мурури аъвом авлоди Одам, ба мофи-л-яд қаноат нанамуда, ба тасаллуту ғалаба бар замини ҳамдигар тадохул намуданд ва ба ғасбу зӯр мулк аз ҳамдигар бистониданд. Дар асл Рум аз фалон ва Хито аз фалон ва Туркистон аз фалон буд, ки фалону фалону*[1] фалон молику соҳиб шуданд».

Шарти низому муқтазои адл он аст, ки ҳар касе ба замини худ қаноат кунад ва пурзӯр замини камзӯрро радд[163–164] кунад. Агар касе аз ин маънӣ сар боз занад,[165] дар миллат футуввату [мазҳаби] мурувват фарз аст, ки зӯрон ба иттифоқ бар сари ӯ зӯр оваранд ва ҳаққи заиф аз қави ситонида бидиҳанд, зероки ҳама* дар мероси падар[166] баробаранд, то расми хунрезиву[167] ҷидол аз миён[168] бардошта шавад ва мухосамаю[169] пархош [дар] мобайни шоҳон намонад, то ҳамаи халқ ба осудагӣ ба сар баранд, ки:

«Дунё наярзад он ки парешон кунӣ диле».

Дар ҷавоби ин масъала баъзе давлатхоҳ навиштаанд, ки «вуқӯи ин воқеа боз мавқуф ба ҳарҷи азим аст,[170] ки ҳеҷ касе ба осонӣ аз сари мулку мол барнахезад ва аз дил ба тарки мофи-л-яд нагӯяд. Ва аз барои қарори ин назм дарьёҳои хун мавҷзан шавад, боз маълум нест, ки ин сурат ба вуқӯъ меояд, ё на?!»[171] Аз ин ҷиҳат ин боҳист як дараҷа мавқуф шуд. Агар дар ин қазия нек бингарӣ, муайяни назъи «фаромушхона» аст. Ва аз касрати аҷоиб ва вуфури ғароиб, ки «фи-замонино+» дар арсаи олами ҳаст воқеъ шуда, аз он чӣ дида шуду шунида, дар ҳеҷ замон дар таворихи олам нишон намедиҳанд. Ва агар ҳамаи онро ҷамъоварӣ карда шавад, ҳама дафтарҳо, ки дар аҷоиботи олам навиштаанд, мансух хоҳад шуд. Ин нест магар нишони қурби соат?

Масалан, ҳакими комил дар эҷоди ҳикмате ва ибдоъи фикрате, ки пешниҳоди замир дорад, ҳама натиҷу лавозиқ ва осори онро манзур медорад. Ин санъат баъд аз вуқӯъ дар ин муддат ин миқдор натиҷа медиҳад. Чун он натиҷа камоҳӣ зоҳир шавад, он санъат мустадрак афтад ва ҳоҷат ба интиҳону такрори амали он набошад. Чун офаридагор субҳонаҳу ба ҳикматиболиға ва қудрати боҳира барои хуббӣ изҳор осмону замин халқ кард, сипеҳрро даварон дод ва кавокибро сайрон, то инсон[172] овард[173] ва ба воситаи ӯ ҳақоиқи малаку малакутро зоҳир гардонд ва дар гавҳари ӯ куфру имонро мухаммар кард, то ба имон кашфи олами малакут кунад ва ба куфр ҳақиқати олами малакро аъён на-

[163–164] Б — бикунад
[165] Б — низад
[166] АБ — падар ҳама
[167] АБ — хунрезию
[168] АБ — миёна
[169] АБ — муноқашаю
[170] АБ — мешавад
[171] Б — не
[172–173] АБ — инсонро биёварад

мояд. Ва кашфи ин ду олам бе куфри сирфу имони мутлақ сурат набандад. Ҳақиқати олами малакут ба шариати ҳаққаи анбиё алайҳимуссалом, хосса миллати Ҳанифаи муҳаммади¯+ салаллоҳу алайҳи ва саллам ба маърази изҳор ва тибьён расид, ки мадори он бар имон аст чун савти эҳтисоби шоreъ қабл аз замони хатмӣ-паноҳ салалллоҳ алайҳи ва саллам. Яке баъд аз дигаре мутаоқиб ва мутаволӣ буд ва малакутиён ғолиб буданд, кори малакиён ба таъвиқ афтода, аз таколифи шоққаи имонӣ ба кунҷи ихтифо ва инзиво мутаворӣ буданд ва ҳамаи ҳиммат сарфи муораза ва муҷодала намуда, фурсати пардохт ба шикофтани дақоиқи олами малак, намеёфтанд, балки дар он вакт ҳама саъю ҷиҳод дар болои миллату давлат буд ва ҳамаи андешаҳо дар ҳифзу забти он мабзул ва баъд аз он ки давраи эҳтисоб хатм шуд ба муфоди «ал-явму акмалту лакум динкум» ва насси «қад табайяна-ар-рушду мин-ал-ғайи+».

Ва киштии шариати ғарро дар муҳити аъзамат ва истило қарор гирифт ва садои мунодӣ аз аршаи он то ба гӯши саканаи малои аъло расид, ки «ман тамассака би ҳозиҳи-с-сафинати фақад наҷо ва ман тарака фақад ҳалака ва ғарака+». Балки ҳикмат дар ин ихтитом ҳам изҳори рамузи олами малак буд.

Фалоҷарам, ба сабаби мусоҳала аҳли ислом дар ҷиҳоду ғазва, [ки ғайри худро намедиданд, кам-кам душманони дин қувват гирифта, эшонро забун сохтанд.]" Ва қабули мубодала ва муфоваза аҳли малакро ривоҷ афтод ва малакутиёнро ба зар сухра намуда, бар ҳама мусаллат шуданд ва ба шикофтани дақоиқи олами унсур аз Моҳ то моҳӣ даст ёфтанд ва изҳор карданд. Ва расидан бад-ин матлаб ва ба ғаври он рафтан бе куфри сирф имкон надорад ва вошикофии рамзи олами аҷсом ба аҳли имон ҳеҷ часпоише надорад, зероки онҳо маъмур ба тарканд.

Ва донистани ҳақоиқи мураккабот дар дину имон ҳеҷ сарфа намебандад, илло ин миқдор ки баъд аз муояна дониста шавад, ки ӯ субҳонаҳу ин ҳама [аз] хавоссу осор дар мизоҷи олами аркон ниҳода будааст. Ва ғарази онро ба воситаи инсон изҳор кардани ва аз ҳақоиқи олами малак камтар чиз бувад, ки ба кашфу зуҳур нарасида бувад ва биттамом ба буруз анҷомида. Ин аломати қурби соат бошад.

Ва ба мазмуни «ло тақуму-с-соату илло ала-л-ашрори+», бояд ки олам ҳама аз шарру куфр пур гардад. То аз имон заррае ва аз изҳор дақиқае боқӣ бошад, соат қоим нагардад. Ва-ал-явм [куфр бар имон ғалаба дорад, чи] аксари маъмура дар ҳайтаи тасарруфи куффор мулҳақ шуда, гӯё имрӯз подшоҳе мустақил дар тамоми рубъи маскун аз*¯ миллати исломӣ* нест. Ва он чӣ ҳаст,[174] [ҳама] мамзуҷу[175] махлут ба куффор шуда,[176] ҳама боҷу хироҷ ба куффор мерасонанд ва ҳалқаи итоату инқиёд дар гӯши ҷон андохта, ҷуръате надоранд, ки саре боло кунанд. Ва алҳол ҳамаи манҳиёту муҳаррамот бараъло бар сари бозорхост ва аз

---

174 АБ — бошад
175 АБ — махруҷу
176 АБ — аст

аморати ислом амомахо бар сархост ва азон бар манорахо, дар кирдору гуфтор тафовуте фохиш дар миён аст, ки ба хеч миллат шинон надорад.* Агар дар ин миан сесадум, ки баъд аз алф аст, мо дар онем, мучаддиде зухур накунад, албатта бояд ки вукўи соат анкариб бошад. Ва мутаваккеъ бояд буд зухури имом Махди,+ ё нузули рўхуллохро, чи дар [кутуби] халис ду хадис[177] муориз вокеъ шуда, дар аломати курби соат: Яке он ки хеч хонае нест, ки дар вай куфр надарояд, яъне агарчи куфр сарех на-бувад, боре амороти куфр бошад,[178] мисли иктило ба русуми куффор дар либосу маокилу машориб ва зинатал-явм. Мазмуни ин* хадис ба вукўъ пайваста ва мутахаккик шуда. Дигар, хеч хонае нест, ки дар вай имон надарояд ва ки баъд аз зухури со-хиб-уз-замон ба вукўъ анчомад, ки дар арсаи нўх [то дувоздах] сол камобеш тамоми маъмураро ба таъйиди раббонй ба исломи имон даъват кунад ва хама халк пазиро шаванд ва он ки напа-зирад, ба мукирраш рочеъ доранд. Ва хакикати дину диёнат то ду-се карн баъд аз он сарвар[179] салаллохи алайхи ва саллам ба сабаби курби акду шуюи анвори вахй дар миёни салафи[180] «Ша-кара-л-лоху саъйахум+» зохир буда, «хасбатан-ли-марзотилло-хи+» барои эълои «калиматуллохи+» нихоят чахду кўшиш наму-данд, то хама мухолифони дин дар зовияхо ва гўшахо мухтафй шуданд.[181]

Хулафои ислом баъд аз ин куруи диданд, ки дайёре аз куф-фор намонд, ки саре бардорад ва даъвои истиклол орад. Онгох ба хубби шаховот моил гаштанд ва ба айшу комронй иштиғол намуданд. Ва уламо, ки кавоми миллат бо эшон аст, хам ба хуб-би раёсат тобеи амру хукми залама гаштанд ва аз амри маъруфу нахйи мункар дар хидмати салотин чашмпўшй намуданд.

Мухолифони дин ин ғафлатро аз ахли ислом ғанимат дони-ста, шабу рўз ба тараддуди гирдоварии асбоб ва шикофтани бах-ру кон ва беруи овардани зару чавохир иштиғол намуда,[182] ба-рои интикомкашй ройхо ва машваратхо мефармуданд, то дари-дагии домани чамъияти худро, ки дар аввали давлати араб аф-тода буд, руфўъ диханд. Ва асбоби давлату хифзи онро мураттаб намуда, он гох ба бозхости кинаи пўшида бархостанд, ба макру фиреб ва кахру ғалаба дар тамомати маъмура даст ёфтанд ва карданд он чи карданд. Ин низ аломати курби соат бошад. Ахли имонро хеч умедворй аз ривочи ислом намонда, магар ки дар ин миа мучаддиде кавй зухур кунад, балки чуз аз замони Махдй+ кувввати ислом ва ахли он асло мутанакеъ намешавад, [лекин ба далоили офокй ва зухури аломоти самовй тачдиди миллат мум-кин аст ва эхтамил, ки то санаи 1313 тағйиру табдили куллй дар ахволи олам вокеъ шавад.] Ва хува аъламу [хоза мо алхамани раббй-ил-аллом-ил-ғуюб].

---

[177] АБ — хабар
[178] АБ — дарояд
[179] АБ — хазрати
[180] АБ — сахобаи
[181] АБ — гаштанд
[182] АБ — намуданд

ДАР ҲИКОЯТИ ҲОҶӢ ВА МАНОФЕИ САФАР ВА ХИСЛАТИ ЗАНОН

[Навбате дар зайли асфор, ки дар рикоби султон будам, бо ду-се тан ҳамкӯч буда, шабҳо ба муҳовараю муколама аз ҳар боб ба рӯз меовардам. Боре рафиқи ман ба бозича ҳикояте ба тақрир овард. Дидам, ки машҳун ба фавоиди сафар ва хислати занон ва олоби мулкдорӣ аст. Вақте ки рафиқ сар ба ҷомаи хоб ниҳод ва хоб аз ман гурехта буд, оэод дар сатр кашидам, саббоҳ дар назарам гузаронидам. — Гуфт: «Магар ту худ дар он сафар ҳозир будаӣ, ё аз забони ноқил биайниҳӣ шунудаӣ?]''

Қозӣ Яҳъё валади Бақохоҷа, раиси Бухоро, боре*'' бо муҳаррири сутур рафиқи сафари буд. Рӯзе ба*'' тақриб* ҳикоят кард, ки навбате яке аз сайёҳон бо ман гуфт: «Дар вақте ки аз сафари ҳаҷҷи ислом муроҷаат мекардам, ҳам дар киштӣ нишаста бо рафоқати ҷамъе ба азимати сайри Ҳиндустон аз баҳри Ҳинд[1] [гузашта]'' ба замини Калката ва навоҳии Кунуҷ баромадам[2], ки ақсои замини Ҳинд аст.

Рӯзе чанд дар миёни ҳиндувон ба сар мебурдам. Ва*'' ба воситаи ихтилофи луғат ва забон муҳимми ман ба душворӣ кашида, дар байъу широ бисьёр ташвишманд шуда,[3] ҳарчанд тараддуд мекардам, ки[4] шахсе форсизабон ёбам, муяссар намешуд.

То рӯзе яке аз туҷҷори пишоварӣ, ки*'' ба аксари истилоҳоти аҳли Ҳинд воқиф буд, бо ман бархӯрда, маро ба ҳуҷраи хеш[5] бурд ва гуфт: «Ҷои ту дар ин диёр нест ва ҳарчӣ зудтар худро ба маъмане андоз, ки лоақалл каломи аҳли онро бибояд фаҳмид». Ва дафтаре муштамил бар муфрадот [ва]'' луғоти ҳинд ва мураккаботи он* навишта бо ман дод, ки дар* хариду фурӯхт ва доду ситад ва*'' нишасту хост[6] онро ба кор бар. Ман ӯро дуои хайр гуфта[7] аз мақсад ниҳон талабидам. — Гуфт:

«Вақте ки азимати хуруҷ кунӣ, аввалан[8] туро ба Ҷалолобод бояд рафт, баъд [ба] Пишовар[ва] он гоҳ ба Кобул».

Ва самти ин билод[9] бо ман ба даст таъйин мекард. Он гоҳ бо

---

1 Б — Хиндуя
2 Б — фаромадем
3 Б — будам
4 Б — кардам
5 Б — хул
6 Б — бархост
7 Б — намуда
8 АБ — аввал
9 АБ — билодро

ман[10] ҳадья ва тӯхфа[11] дод,[12] мураххас фармуд. Баъд аз он маро дар ҳар чо,[13] ки ҷоне боист харид, пеши хаббоз дафтар мекушодам ва шаб ба ҳар хона, ки нузул боист[14] кард, назди хасм сафҳа паҳн мекардам. Ва сухане, ки дар ин муомалот аз аҳолии онҷо мешунидам, боз аз дафтари худ ба варақгардонии бисьёр ёфта, ҷавоби ӯ нолоиқ медодам, ки мардуми онҷо ба ин*'' ҳоли ман механдиданд [ва ба мазҳака мегирифтанд ва ҳамчу девона, ки тифлон аз дунболаш афтанд, мудом ба гирди ман мардум ҷамъ мешуданд ва аз суоле, ки мекарданд, дар ҷавоби ман механдиданд.] Аз ин ваҷҳ басе дашномҳо шунида ва басо[15] силиҳо дар қафо хӯрда, дар охир аз умр ва ҷон сер ғаштам.[16] Ва* ҳарчанд ҷустуҷӯ мекардам, [ки] қофилае ба ҳам расонам ва худро ба рафоқати онҳо ба замини Кобул ва диёри Туркистон андозам, бо сабаби уҷмати забон, ҳеч ба хуруҷ[17] ва[18] духули[19] корвоне пай намебурдам. Оре, сахт ҳолатест, ки касе дар миёни ҷамъе афтад, ки ба забони онҳо воқиф набувад, бисьёр дар тааб ва таҳлука афтад. Аз ин ҷиҳат дар дабиристони Низомия аз ҳамаи забонҳо таламмуз мекунанд ва вуқуф бар истилоҳи ҳар тоифаро аз вооҷиб медонанд.

Ва ман худ боре дар пойтахти импротури рус будам дар Фетербурх. Шаб[20] аз хоб,[21] бинобар тараддуди мардум дар кӯча, бархостам,[21*''] дидам,[23] руфақо[24] ҳама[25] рафтаанд. Сабаб пурсидам. — Гуфтанд: «Маҳаллае оташ гирифта, ба тамошо баромаданд». Ман ҳам хоболуд бе он ки тааммуқе ва тадаббуре формоям, ба кӯча баромадам. Дидам, ароба ва[26] ходими он[27] тайёр аст. Ва[28] ба ишора ва забон маълум кардам, ки «ман ҳам ба тамошо меравам»[29] Алалфавр маро ба[30] ароба нишонида, дар он маҳалла расонид. Фуруд омадам, боз ба ҳамон ишора [ва лафзҳои ғалатти бемаъний] гуфтам, ки «ин ҷо боиш ва[31] маро ба манзил хоҳӣ бурд». Қабул намуд.

Ман ба сайри иморати сӯхта даромадам. Дидам, ҷамъе касир ба асбоб ва фаввора об аз баҳр оварда [ва] ба дасти ҳар кадом обдузе,[32] ки*'' аз замин ба болои манора оташро ҳомӯш мекунанд.[33] Ва ман саргарми тамошо шуда аз руфақо низ касеро наёфтам ва бо ман мутарҷим ҳам набуд. Баъд аз фурсатҳо ба-

[10]–[11] А — тӯҳфа ва ҳадья; Б — фақир тӯхфа ва ҳадья
[12] АБ — дода
[13] АБ — ҷое
[14] АБ — бояд
[15] АБ — басе
[16] АБ — ғашта
[17]–[18]–[19] АБ — духул ва хуруҷи
[20]–[21] АБ — шабе аз хоб барҷастам*; *Б — бархостам
[22] А — ва
[23] Б — дамидам
[24]–[25] АБ — ҳама руфақо
[26]–[27] АБ — ва ходим
[28]–[29] Б — Нигаред ба илова
[30] АБ — дар
[31] АБ — то
[32] АБ — обандозе
[33] Б — мекунад

ромадам, ки хаво абр шуда ва барфи шадид меборид ва аксар мардум хам мутафаррик шудаанд.[34] Омадам, ки асбу аробаи худро ёбам, бисьёр чустам, гумтар ёфтам.

Дар охир аробае дигар[35] дидам, ки баччаи ходим дорад. Савор шудам ва ишора кардам, ки «суръат кун!» Вай ҳам надониста, асб меронд.

Вакти омадан ба воситаи махтоб ва софии хаво уфуқ ва чихот ва*'' ситорагонро нишон гирифта будам. Дар мурочаат ба воситаи тарокуми барф ва талотуми хаво хеч самт мушаххас намешуд. Аммо рохи омадагӣ шаркӣ буд, пас чанубӣ. Ин баччаи[36] ходим[37] маро рост ба тарафи шимол[38] бурд ва имову ишорати[39] маро фахм намекард. [Ва] ҳар чо-ҳар чо асб[40] нигох дошта, бо ман сухане*'' мегуфт, [ки «ман туро то кучо мебарам»] ба лафзи русӣ. Ва[41] ман чизе[42] мегуфтам ба фурсӣ[43] ӯро. Маро[44] дашноме медод ва* ман ӯро нафрине мегуфтам. Ва ҳар соате[45] таклиф[46] ба фуруд омадан[47] мекард, ман фуруд намеомадам. [Вай] сақате мегуфт, ман низ галате медодам. Чунки, агар фуруд оям, дигар бор бор намекунад ва агар пиёда монам, асас хабе мефармояд.[48] Ва микдори панч соат дар болои ароба нишаста мондам ва дар ин шаб чандон барф меомад, ки ман чун куллае аз барф шуда будам ва саропоям дар даруни[49] барф пӯшида [буд].

Ними шаб маро дар кӯчае монда, худ ба хонае дарун рафт ва бисьёр дар фурӯ кӯфт, садое барнаёмад. Ва маро чандон қуввати вохима муставолӣ шуда буд, ки агар он дар боз шавад,[50] албатта маро ба дарун талабанд ва қатл кунанд ва дар чахе андозанд ва агар аз ароба фуруд оранд ва ба кӯча бигузоранд,[51] асасе[52] гул ба гардан ва занчир дар по[53] кунад.

[Ва] чун баччаи[54] ходим[55] аз фатхи боб маъюс шуд, боз дар ароба нишаста, асб меронд ва маро нафрине[56] менамуд[57] ва ман [хомӯш мондам ва] мачоли такаллум надоштам[58] [ба тахти барф] ва* ба худованди [кулус] меналидам, ки «[агар] маро аз ин заминӣ фарахе бахшад, ки* дигар гирди хавас[59] ва хавои[60] хотир нагардам».

---

[34] АБ — шуда буданд
[35] АБ — холӣ
[36–37] АБ — аробачӣ
[38–39] АБ — шимолӣ мебурд ва харчанд имо ва ишора мекардам, ки*'' ба тарафи гарбӣ равад, сухани
[40] АБ — асбро
[41–42] АБ — ман чавобе
[43–44] АБ — фурсӣ. У
[45] АБ — соат
[46–47] АБ — таклифи фаромадан
[48] АБ — мекунад
[49] АБ — андаруни
[50] Б — мешуд
[51] А — гузоранд
[52] — асас
[53] АБ — поям
[54–55] АБ — аробачӣ
[56–57] АБ — ба нафрин мехонд
[58] АБ — наёфтам
[59–60] Б — хавову хавас

Надонам, ки [он] ходим мулҳам шуд ё доиӣ ӯро ба[61] он овард, ки маро назди мири асас овард ва шикоят огоз ниҳод, ки «ин мард дар маҳмили ман* бор шуда ва забон намедонад ва ман низ аз дарки истилоҳи ӯ оҷизам, ҳеч чора намедонам, ки ӯро ба куҷо барам, ки [маро] аз ҳамли ӯ халосӣ рӯй[62] диҳад. Миршаб омада маро*** аз тахти барф бароварда, суоле кард ба забони[63] худ, ман ҳам ҷавобе додам ба забони хеш, ки[64] «ин баччаи кӯшии маро гум кардааст ва маро ҳайрон карда[65] ва маро агар ба растаи «Балшуй Марскуй» барад, кӯшии худро меёбам». Ва ин[66] раста—растаи бузург, бисёр обод ва оросга аст ва миқдори даҳ ҳазор қадам тӯл дорад, рост аз мағриб ба машриқ рафта, дутарафа шамоильён иморати зарандуд.[67]

Миршаб аз ин сухани ман мутаъаҷҷибеҳ гашта,[67*] он баччаро нафрин сар* кард ва гуфт:

— Ин мард мусофир аст ва[68] эҳтимол ки ҳамроҳи суфаро бошад, ва элчихонаҳо[69] голибан наздаки арки султонист, дар ҳавошии ин растаи бузург. Ту ин мардро дар[70] ин пасткӯчаҳо чаро[71] саргардон доштаӣ? Агар ӯро [аз]** аввали шаб ҳам дар он раста мебурдӣ, ӯ ба кӯшии худ мерафт, ҳам ту халос будӣ ва ҳам ӯ. Ҳоло ҳам, о алфавр, ӯро [бардошта»]** бурда, дар растаи калон андоз, то халос гардӣ.[72]

Ходим «сейчас» гуфта, асбро[73] ронда,[74] маро дар[75] растаи «Балшуй» овард. Гуфтам: «Эй нарҳар, инак омади ва маро ба манзил овардӣ». То дарвозаи кӯшии[76] ман маро оварда[77] фуруд овард. Ва музди [савории] ароба ҳафт дирам дода, аз он маҳлака раҳоӣ ёфтам, ки агар маро агар андак вуқуфе ба истилоҳи онҳо будӣ, ки миқдор кори [ман] ба таҳлука намеанҷомид.[78]

Ва билҷумла Ҳоҷии мазкур гуфта[79]

Рӯзе аз ғояти малол ва дилгирии қалу қоли [чанд хицлумон бедор шуда] гарени улоғе [ки] доштам, савор шуда, ба азимати он ки худро ба Ҷалолобод расонам, аз он навоҳи берун омадам. Бе қолу туша рӯй ба роҳе ниҳода мерафтам. Ва*** аз пеши кӯҳе бузург ва*** рафеъ ба назар дармеомад ва ҳамроҳ ва*** бадрақа надоштам, илло ду туфангчаи фарангӣ ва самте, ки тоҷир ба ман нишон дода буд. Чун ба саҳро баромадам, он ҷиҳат аз хотирам

61 АБ — бар

62 Б — даст

63—64 АБ — забони русӣ. Гуфтам: «Ман пасзонии ҷалдаминӣ» яъне ман ҳамроҳи элчигам.

65 АБ — намуда

66—67 АБ — Ва тавсифи ин раста дар ҳикояти собиқ гузаштааст.

67* АБ — шуда

68—69 АБ — ва ҳамроҳи сафир омада ва сафоратхонаҳо

70—71 АБ — чаро дар ин пасткӯчаҳо

72 АБ — шавӣ

73—74 АБ — яъне дарсоат

75 АБ — ба

76—77 АБ — сафоратхона оварда маро

78 АБ — наанҷомидӣ

79 АБ — гӯянд

пӯшида шуд. «Ло ала-т-таъин*», ба роҳи борик даромада[80] будам.[81] Пас аз замоне, ки масофате катъ шуд, ба даруни кӯҳсор даромадам муштамил ба[82] анҳор ва азҳор ва анҷору асмор [ва шукуфа] ва ҳар тараф чашмаи[83] обҳои[84] равон ва ҳама ҷо чаман-чаман сарву арғувон ва туюри хушилҳон тасбиҳ ва тақдиси ҷаҳондори таоло ва такаллус мегуфтанд. Замини он боғи ҷаннатнишон аз касрати шукуфа ва лола бар сатҳи фалак лофи тафаввуқ мезад ва ҳаво аз ғояти латофат ва зиё ва мушкбезӣ бар фазои Ирам ҳамсарӣ менамуд:

[Б а й т]

Бас ҳавои хурраму сатҳе[85] хуш он кӯҳсор дошт,
Ҳар тараф ҷаннати таҷрӣ таҳтиҳ-ул-анҳор дошт.
Чун Ирам бар соҳаташ афтода аҳҷори самин,
Чун биҳишти адн аз ҳар гунае асмор дошт.

Ман, ки аз ҷунон дӯзахи муваҳҳиш ба ҷунин биҳишти мунаққаш даромадам, аз ранҷи ғурбат ва тааби суҳбати он ҳама аҳли шақоват фаромӯш кардам. Бар лаби чашмаи обе нузул намуда, таҷдиди таҳорат ва тақдими ибодати офаридгори мутлақ «ҷаллат наъмоҳу ва азамат олоуҳу*» намуда, соате гирди он марғзор тавоф кардам ва аз ниамои беминнат ва атои[86] бемазаллати илоҳӣ,* [муниъими ҳақиқӣ] он чи мебоист аз анору ангур ва мағзҳои латиф ба кор бурдам ва бақие ба захира бардоштам.

Ҳари мискин, ки пари коҳ дар назараш чун ҳилоли моҳ менамуд, низ дар он мартаъи биҳиштоин чарида, он чи тавонист, аз барои бақияи умр захира андӯхт ва ҷавдате дар рафтор ва атвораш зоҳир гашт. Он гоҳ саворӣ намуда, то ба шабҳангом дар он кӯҳистон[87] тараддуд мекардам.[88] Ва басе аз нишебу фароз қатъ намудам. Ва ба роҳе борик, ки[89] такопӯ мекардам,[90] гоҳо аз касрати сабзию* раёҳин пӯшида мешуд ва** аз вуфури ашҷор ва печидагии шохсор ҷиҳати мақсуд мафқуд мешуд.[91] То қабили ғуруб ба соҳате васеъ убур[92] афтод, мафруш[93] ба[94] сабзаи мулавван ва аз ҳар сӯ ҷӯйҳо ҳамчу ҷадвали[95] сим равон буд ва аз ҳама ҷиҳот кӯҳпояҳои рафеъ, ки сар ба тоқи сипеҳр расонида, ҳудро ба домани кӯҳ кашидам. Дидам, дар камари кӯҳ се санги ҷудо шуда ва ба болои он тахтасанге шаффофи мулаввани сигназӣ афтода. Болои он баромада, бисоти иқомат ва саҷҷодаи ибодат бигустурдам ва уловро ба ҷаро раҳо карда,[96] худ ба ибода-

[80–81] АБ — даромадам
[82] Б — бар
[83] АБ — чашмаҳои
[84] АБ — об
[85] Б — сатҳи
[86] АБ — атоёи
[87–88] АБ — кӯҳсор тавофе мезадам
[89–90] АБ — андар он мерафтам
[91] АБ — менамуд
[92] АБ — убурам
[93–94] АБ — мафруши
[95] АБ — ҷадвалу
[96] АБ — кардам ва

ти ягонаи барҳақ ва шукронаи ҷаҳондори мутлақ иштиғол намудам.

Ва баъд аз он ки Офтоб [дар чашмаи об] ғуруб кард, шаб пардаи зулмат бар фарқи мутаваттинони арсаи хок фурӯхишт ва олами нуронӣ чун рӯи худ кабуд гашт, улоғро кашида, ба тахти он тахтасанг, ки чун* саботе мустаҳкам буд, барбастам ва барои дафъи сабъи зорра ҳима биёр гирд оварда, оташ дар додам. Чӣ шунуда[97] будам, ки** афрӯхтани оташ дар шаб сабаби истинкор ва истиғфори даддон аст. Чун шуъои оташ боло гирифт, шаб либоси рӯз дар бар кард. Ман мисли барадҳаме ба гирди оташ метавидам ва аз ҳама сӯ ҳимаҳои хушк дар оташ мениҳодам. Дар ин асно улоғи ман аз зери санг пахик ва шаҳики сахт баркашид, мутаволӣ ва мутавотир, ки сирри «инна анкар-ал-асвота ла савт-ул-ҳамири*» дар** ҳама** ақю ва зарроти кӯҳистон зоҳир мешуд[98] ва садамаи санг ва садои ӯ яке бар сад аз ҳама ҷиҳот ба гӯш мерасид ба воситаи қурби ҷибол. Аз он овози[99] хона*** ва бонги[100] ноҳинҷори ҳар ларза бар аъзои ман афтод. Барои тафтиши сурати ҳол бар лаби тахтасанг омада, улоғро дидам, [ки]* изтироб ва бетоқати мекард ва бар ҳар тараф мехазид ва аз чизе [магар] мерамид «ва онан фаонни*» бавл ва равс меандохт. Дар[101] атрофу акнофи он маргзор назар андохтам, ҷонваре дидам азимҷусса, муштобеҳи гомеше—сиёҳмуй, синафарох, сарбузург, дастҳо чун пойҳои фил [ва] чашмҳо чун косаи хуршед ба шуъълаи оташ метобид,[102] бо камаре борик ва думболаи расо, ки бар замин мезад ва меғуррид. Аммо аз [тоби] шуъълаи оташ наздик шудан намеёрист.[103] Ва аз ақиби ӯ афвоҷи даррандагон ба ҳар тараф меомаданд ва мерафтанд, аммо наздики ӯ намешуданд. Ман[104] чун[105] он ҳолро дидам, бар ҷой хушк мондам, наздик буд, ки аз болои санг ба** шеб*** нишеб гардам[106] ва ба ҳазор хавфу ҳарос худдорӣ мекардам.[107] Ва мутамассик ба қироати Қуръон шуда, ҳар ҷӣ аз ҳар ҷой[108] медонистам, мехондам ва ба атрофи худ барои ҳирзи ҷон медамидам ва ба худованди ақдас[109] меноландам. [Ва гоҳҳо такрори калимаи тайиба менамудам, чунки тундбоди аҷал ба рӯям мевазид.] Он ҷонвар чун самоъи оёти[110] қуръонӣ[111] намуд, аз шиддати ғазаб[112] ва ҷунбиши ва тараддуд суст шуда, сина бар замин ниход[113] ва*** муҳозии ман ва улоғи

---

97 Б — шунида
98 Б — шуд
99 Б — овозҳои
100 Б — бонгҳои
101 АБ — ва
102 Б — медохшид
103 АБ — наметавонист
104-105 АБ — чун ман
106 АБ — шавам
107 Б — кардам
108 АБ — ҷо
109 Б — қуддус
110 Б — ояти
111 Б — «Қуръон»
112 АБ — шӯриш
113 Б — ниҳода

[ман] бар замин афтода, бар он назар медухт.[114] Ман чун он хол муоина кардам, [ва] донистам, ки каломи раббонӣ дар он ҳайвон асар намудааст, ба овози баланд ва адои махрачу талаффузи балиғ он чи аз сувар махфузи ман буд, мехондам ва гоҳҳо ҳима ба[115] оташ меафкандам. Ва билчумла он шабро ба ҳазор ҷонканӣ ва қуръонхонӣ ба рӯз овардам. Ва гоҳҳо ба он ҷонвар хушомаде [мегуфтам] ва тамаллуке мекардам,[116] ки «[маро бо ту коре нест], даст аз ман бидор». То он ки Офтоб сар аз матлаъи уфуқ берун кард, он ҷонвар даст аз ман ва улоғи ман бардошта, хиромон ба даруни беша рафт. Ман фурсатро ғанимат шумурда, рахл бар лоша андохта,[117] хостам, ки дар роҳ дароям. Харчанд* саъй намудам*, хар чунбиш намекард, азбаски тарсида буд ва* сар дар миёни ду даст ҳамчу гӯе гирд мегашт. Лоилоҷ рахл бар дӯш кашида,[118] харро бигузошта, рӯй ба роҳ овардам.

Ҳануз куруҳе роҳ нарафта будам, ки хар аз дунболи ман давон-давон [нахиккунон] меомад. Магарам[119] аз танҳоӣ ваҳшат гирифта, ба итоати ман гардан ниҳода буд. Пас, бар ӯ[120] саворӣ карда, шабу рӯз дар даруни он кӯҳистон мерафтам [ва қадам бар гулу лолаву райҳон мениҳодам]. Ва ҳар рӯз[121] аҷоиби тоза ва ғароиби беандоза мушоҳада мекардам ва аз фавокехи алвон ва мағзҳои ширин мехӯрдам ва гоҳе ба туфангча аз мурғон сайд мекардам[122] ва кабобе тартиб медодам.

Ва дар он кӯҳсор навъе аз дарахт буд, мева[123] дошт[124] ба қадри биҳӣ ва шакли обгина ва пӯсте нафис,[125] мағзаш ба қадри пиёлаи обе аз шарбати хушгувор «ҳулвун ва ҳолизун ғайри осинин»[126], чун шарбати[126] сиканҷубин[127] ба ҷои шароб ба кор мебурдам. [Ва] азбаски наимаш[128] ғайримутаноҳӣ буд ва соҳаташ бегоят, гумон мебурдам, ки оё биҳишти барин аст, ки дар хоб мебинам. Ва аз он ҷиҳат, ки чун Абулбашар* дар ҷаннат танҳо будам, ваҳшат мегирифтам ва аз зарари сибоъ[129] зорра меандешидам [ва] мегуфтам: «Ин маъмани биҳиштонӣ аз дуньёст, ки дар[130] он ба бедорӣ[131] меравам?».

Рӯзе дар арзи роҳ бар лаби чашмасоре расидам аз камари кӯҳ, дидам тахте аз санги [мабно бар] чаҳор қоима дорад[132] дар ғояти сафо. [Ва] шахсе бар болои он ба паҳлӯ такья зада ва ли-

114 Б — меандохт
115 АБ — бар
116 АБ — меовардам
117 АБ — андохтам
118 АБ — бардошта
119 Б — магар
120 Б — вай
121 Б — рӯза
122 АБ — менамудам
123 А — мепадо; Б — меваадор
124 Б — ки мағзаш
125 Б — нафис дошт
126 АБ — шаробе
127 АБ — сиканҷабин
128 Б — неъматаш
129 АБ — сабъи
130—131 АБ — ба бедорӣ дар он
132 АБ — ва

ҳофе ҳарир ба болои худ кашида. Худойро шукр гуфтам, ки дар он танҳоӣ маро рафиқе ато кардааст. Ӯ бадракае арзонӣ дошта. Пештар рафта, саломе додам, ҷавобе нашунидам, бар[133] забари тахт баромадам, дидам, [ки] сурате будааст, ки [устодон] ва санг тарошидаанд ва рассомони моҳиркирдор* дар*'' он*'' чандон санъат ба кор бурда,[134] ки гӯӣ, зинда аст.

Маъюс шуда боз дар роҳ даромадам, то рӯзе ба майдоне расидам фарох [ва] ҳама атроф дарахтони баландпояи мӯътадил бар гулу райҳон ва ёсуман[135] ва обҳо ҷорӣ.[136] Дар васати он суфаи*'' баланд аз санг бардошта ва харе дар пастии он ба мехе баста, рахте ва занбиле бар зери суфа густурда. Дилшод гаштам, ки [магар] рафиқе[137] ёфтам. Ман низ дар он ҷо нузул кардам ва уловро ба ҷаро раҳо кардам[138] ва*'' хушку таре, ки дар анбон доштам, тановул кардам, онгоҳ шукронаро намозе сар кардам.*'' Ва миқдори се соат дар он ҷо интизорӣ бурдам, ки шояд*'' соҳиби рахт ва маркаб боз ояд. Ҳеҷ кас ба назар дарнаёмад ва осоре аз зи—рӯҳ мутараттиб нашуд. Ҷазм кардам, ки соҳиби манзилро даррандае рабуда. Он гоҳ занбил ва анбони бемоликро бикушодам.[139] Дидам миқдори яксаду[140] панҷоҳ рупияи гулдор ва ду тапончаи фарангии тиллокӯб ва як соати тиллокоб ва ба харитае ҳамтар қанд[141] ва ҷой[142] ва ба дигаре нон ва яхнӣ. Он ашёро ба худ ҳалол дониста, бардоштам ва* дидам, ки улови баста танумандтар ва фарбеҳтар аст. Раҳл бар пушти ӯ кашида, саворӣ намудам. Дидам, ки*'' дар майдон се роҳи борик маръӣ мешавад, дар он чи фарохтар буд, пӯязан шуда, мискин улови худро дар он майдон гузошта, масофате қатъ намудам. Боз улови ман аз ақиб наҳиккунон[143] медавид ва аз танҳоӣ дар он маргзор метарсид. Ва билҷумла муддати ҳафдаҳ шабонарӯз дар даруни он кӯҳ мутараддид будам ва роҳ ба имронот[144] намекушудам. Ва ман, ки ба аксари маъмураи олам расида будам, ҷое бад-он нузҳат ва сафо надида, ба дил таҳайюл мекардам, ки дар он кӯҳистон иқомат варзам ва аз ҳаракат ва тараддуд бозистам. Лекин ваҳшати[145] танҳоӣ монеъ меомад ва ҳуҷуми сибоъ сабаби*'' адами ҷуръат мешуд. Ва дар он муддат, [ки роҳ мерафтам] бисьёр аз даддонро ба тиру туфанг аз худ дур кардам.[146] [Ва] рӯзи ҳаждаҳум ба ҷое расидам, ки роҳи [ман] қатъ шуд.[147] [Ва] худро бар забари[148] кӯҳе дидам, ки Савобит ва сайёри фалак аз зери он мегузаштанд:

---

[133] Б — ба
[134] АБ — бурдаанд
[135] АБ — ёсумин
[136] АБ — равон ва
[137] Б — рафиқ
[138] А — намудам
[139] Б — кушодам
[140] Б — саду
[141—142] АБ — ҷою қанд
[143] Б — наҳибкунон
[144] Б — иморот
[145] Б — ваҳшату
[146] Б — мекардам
[147] Б — шуда
[148] Б — ба зери

[Байт]''

Хештанро бар осмон дидам,
Сари худро ба Фарқадон дидам.

Ва аз зери ин кӯх дарьёи азими заххор аз шимол ба ҷануб мерафт ва аз он сӯи[149] он[150] мазраа ва ободонӣ ба назар дармеомад[151] ва* музореон ва шубонон ҳамчу мӯре гоҳ[152] ба назар дармеомаданд.[153] Ва ин кӯх ҳамчунон рост боло рафта буд, ки гӯӣ, девори қалъаест. Аз он ҷо санге ба дарьё ҳавола кардам, баъд[154] аз[155] соате садои об ба гӯш омад.

Пас, дар[156] он ҷо рӯй ба шимол ниҳода, басе нишебу фароз тай намудам ва ба навбат ба ҳар ду улоғ савори[157] мекардам, то роҳ аз кӯҳистон ба ҳомун кашидам. Шубоне дидам бар лаби обе нишаста ва мавошӣ бар атрофи ӯ мечариданд. Пеши ӯ рафта, нузул намудам. Соате истироҳат[158] ҷуста, он гоҳ аз Ҷалолобод [ному]'' нишон талабидам.[159] — Гуфт: «Он савод, ки ба назар намоён аст, саводи Пишавар аст ва Ҷалолободро[160] дар паси пушт афгандай. Ва роҳе, ки аз он омадай, ғайри мутаориф аст*'' ва маъмани шеру паланг ва куноми хирсу хук аст ва офаридгори таоло туро муҳофизат кардааст, ки бо ту[161] барнахӯрдаанд,[162] агар туро боист, ки*'' аз он ҷо, ки* баромадай, аз болои Ҷалолобод ба Пишовар ой, панҷоҳрӯза[163] роҳ[164] катъ бояд кард. Ва басе роҳи [дур] бо ту наздик шуда ва осон гашта ва басе биёбонҳои махуф ва водиҳои мӯҳликро надидай ва нагузаштай».

Ман худойро шукр гуфта,[165] ҷро вилоъ намуда, ба тарафи Пишовар роҳи гардидам ва* чун наздик ба*'' шаҳр расидам, саройе дидам, дар ғояти рафъат ва ниҳояти шавкат. Ҳуҷҷоб ва нуввоб бар дараш саф зада, ба либоси аҳли фаранг. Ман марқаб рост ронда, азми духул намудам. Қаравулон маро бигирифтанд ва гуфтанд: «Ҳало куҷо меравӣ [ва бо кӣ кор дорӣ?]» — Гуфтам: «Маро бо соҳиби ин сaро [корест], арзи эҳтиёҷест[166] ва муҳимме ба таъҷил».

Ғарази ман он [буд], ки андешида будам, ки албатта соҳиби ин саро марде бузург аст ва аз ҷумлаи хукком ва он ду туфангчаи тиллоандуд, ки назираш дар даҳр набувад, пеши ӯ ба тӯҳфа[167] барам, шояд ки моро ротиба[168] ва маконе муайян[169] гардонад[170] то вақте ки дар он ҷо бошам, [осудагиам бувад аз нақлу

149–150 А — сӯе, ки
151 Б — меомад
152–153 АБ — гоҳо дар маръӣ мешуданд
154–155 Б — баъди
156 АБ — аз
157 Б — савора
158 Б — истироҳате
159 Б — пурсидам
160 АБ — Ҷалолобод
161–162 АБ — сабъи душвор намуда ва
163–164 АБ — панҷоҳ рӯз
165 АБ — гуфтам
166 АБ — эҳтиёҷ
167 Б — ҳадья
168 Б — рутбае
169–170 Б — таъйин кунад

таҳвил] — Гуфтанд: «Ин сарои губурнаи фаранг аст ва фармонфармои Пишовар аз қибали[171] Укгуриё-малика»*. Гуфтам: «Матлаби ман ҳам дидори ӯст ва ғараз мулоқот [бо] ӯ».

Қаровулон дарун рафта, тақрири маро ба соҳиби худ арз карданд. Фармуд, то маро ба дарун бурданд. Дидам, соҳате васеъ ва саҳне[172] рафеъ ва иморати олии аз атроф бардошта музайян ва варандуд. Саркори фарангӣ ба болои кастале нишаста ва ғуломони ҳиндӣ ва фарангӣ [пеши ӯ] саф зада. Мутарҷим пеш омада, маро наздн ӯ бурд ва аз аҳвол ва мақсадам пурсид. Ман унвони сухан ба дуои ӯ мувашшаҳ гардонида[173] гуфтам:

«Марде[174] ғарибам ва мусофир ва[175] бухорӣ[176] ва аз ҳаҷҷи ислом муроҷиат карда ва* сити давлат ва овозаи саховати туро ба[177] ҳамаи билоди Ҳинд шунида, омадаам, то туро бубинам ва ду туфангча раҳоварди тӯҳфаи остони ту карда[178]. Ва ман дар ин шаҳр роҳ[179] ба ҷое намебарам ва ошнию бегона намедонам. Мутаваққеам, ки барои ман манзиле муқаррар гардонӣ, то вақте ки дар ин диёр бошам, иқомат намоям». — Гуфт: «Аз ҳунарҳо кадом пеша медонӣ?» — Гуфтам: «Ҳунаре надорам, илло он ки хатте покиза менависам». Он гоҳ ҳарду туфангча пеши ӯ ниҳодам, ба даст бардошта, бисёр хурсанд шуд ва ба ҳар ҷониби он назаре[180] мекард ва* аз он ҷиҳат, ки моле нафис буд, маро истеҳсон намуд ва* гуфт:

«Лоиқ тӯҳфае[181] овардӣ ва муносиб армуғон додӣ». Он гоҳ гуфт: «Ту марде сайёҳи ва ҷаҳондида, мухторӣ, ки дар ин саро ҷое ихтиёр кунӣ аз ҳар хона, ки туро писанд афтад, ё он ки аз мадраса туро ҷое таъин кунам?»

— Гуфтам:

«Барои хуруҷ[182] ва духул[183] мадраса муносибтар ва ташвиши манъ ва рухсати ҳуҷҷоб ва наввоб камтар».

Онгоҳ яке аз ғуломонро талабида, ба забони худ супориш кард. Ва[184] маро гирифта берун бурд ва ба мадраса овард.[185] [Ва] мударрису мутаваллиро талабида, барои ман ҳуҷраи бонузҳат холӣ гардонид.[186] [Ва] ҳам дар ин асно ғуломони дигар барои ман як даст рахт ва либоси ҳарир ва барои ҳуҷра зуруф ва авонӣ ва палосҳои латиф оварда, ба ман супурданд ва ба мутаваллӣ таъин карданд, ки харҷӣ аз таому шароб ва* маъкулот ва малбу-

---

[171] Б — қабили
[172] АБ — саҳне
[173] АБ — намуда
[174] АБ — мардн
[175–176] АБ — аз Бухоро
[177] АБ — дар
[178] АБ — кардаам
[179] АБ — роҳ
[180] АБ — назар
[181] АБ — тӯҳфа
[182–183] АБ — духулу хуруҷ
[184] АБ — ӯ
[185] АБ — бурд,
[186] АБ — кунонид

сот* «мо—ҳхточу илайҳӣ+», [ки] маро ба кор оянд, бе таъвику таъхир муҳайё доранд ва ба дафтар дароранд, ки аз саркори давлат сания мабзул меравад. Ва ҳоҷӣ кайфа яшоъ ки* зиндагонӣ кунад, офаридае муҳилли айши ӯ набошад, то вакте ки дар ин шаҳр бошад, ҳукм ин[187] аст ва маслак ҳамин.[188] Ман, ки баъд аз таҷаррӯи он* ҳама* косоти ҳумум ва ранҷи[189] ғурбату мусофарат бад-он манзили нраминузҳат рахти иқомат густурдам, ангушти [ҳайрат] ба дида мемолидам, ки оё ин неъмати ғайри мутарассида[190] ба хоб мебинам ва ин роҳати ғайримутараккиба дар олами хаёл мушоҳада мекунам. Нозанин писарони синдӣ ба даврам танида буданд ва сияҳчашмони ҳиндӣ ба атрофам печида, шаб ҳама шаб мусоҳиби канчанихои моҳрӯи мушкинмӯй [будам ва] рӯз ҳама[191] рӯз мубоширу малоиб ба кулли писарони фариштахӯй иклохи рок ҳама дам дар ҳуҷраам гардон ва худ мудом аз ҳарорати май ноб саргарон, аз истифбу истифоч лаззот ва ҳаззоти ҷисмонӣ ва талаззузот ва таматтуъоти нафсонӣ соат фӣ соат аз барои* бақияи умр захира меандӯхтам.

Ва ба ҳар ду рӯзе[192] саркори фарангӣ маро ба сӯҳбати хеш металабид ва эъзозу икром мефармуд. Ва баъзе[193] шабҳо[194] дар маҷлиси базми худ, ки занон ва духтарони акобири фаранг муҷтамеъ мешуданд ва ба аншон рақсу симоъ ва нолю руд, ки ба элбони баён[195] аз тибьёни[196] он қосир аст, маро мебурд ва худ аҳли маҷлис мекард дафъи[197] кудурати маро.

Оре, сафар[198] агарчӣ[199] китъае аз сақар аст, гоҳе инчунин ёвариҳо дорад ва дар ҳадис ворид аст, ки «мусофиру ититасаху ва таганимамутҳ» тарғиб бувад ба саёҳат, то агар шахс бемор бувад[200] сиҳҳат ёбад ва агар муфлис [бувад] ғанимат. Ва ин ҳадис ба он чи дар шиддату тааби ғурбат гуфтаанд, муҷомеъ аст, чӣ мард дар ғурбат аз ҳамаи хешу ақрабо ва мусоҳибу аҳиббо мункатеъ бошад ва ҳама дам ба офаринандаи хеш мултаҷӣ ва мутаваккеъ. Ба хилофи ҳазрат[201], ки ғолибан дил ба муҳаббати авлод ва асҳоб[202] ва сӯҳбати ихвону аҳбоб[203] машғул бувад. Ва ҳар касеро ба худ муину ёвар ва мутакаффил гирад.

Фалоҷарам, чун дар сафар ин аполиҳаи[204] ботила мафқуд мешавад ва назар бар карами маҷҳуди воҳид ва маъбуди мутафаррид меафтад, аз ҳама курбату меҳнат зудтар фараҳ[205] рӯй ме-

---

[187] Б — ҳамин
[188] Б — ин
[189] Б — ранҷу
[190] АБ — мутарассидаро
[191] А — бар
[192] Б — рӯз
[193—194] Б — баъзан тансо
[195—196] АБ — тибьёи аз баёни
[197] АБ — рафъи
[198—199] Б — агарчӣ сафар
[200] Б — шавад
[201] АБ — ҳазар
[202] АБ — аҳбоб
[203] АБ — асҳоб
[204] Б — олиҳаи
[205] Б — фараҷ

дихад, чӣ дуньяей чӣ ухравӣ. Чунон ки маъмин батини халис хам ин аст, ки дар сафар сиххат аз марази ахлоки раддияе рӯй медихад ва ганимат аз маорифу хакоики кавния ба даст меояд. агар[206] толиби ин маънӣ бувад[207]. Ва агар чӯнидан коми нафс бошад хам, хамчу[208] хочки [мазкур] ба аксои маром комьёб мегардад, билчумла, нокиле[209] гуфто:[210]

Рӯзе саркори фарангӣ маро ба худ талабид ва гуфт:

—«Ту дар ин диёр гарибӣ ва бояд[211] махзун ва магмум набошӣ. Ва туро шугле бояд, ки худро[212] бад-он машгул дорӣ[213]».

—Гуфтам.

«Аз давлати саркор[*] сохиб хама[214] рӯз[215] ба айш[216] ва[*] хама шаб ба ишрат мегузаронам».

—Гуфт:

—«Агар туро хавсала ёрӣ дихад, барои мо «Шахнома»-и Фирдавсӣ[+] китобат фармой дар вакте ки фарогат ёбӣ».

—Гуфтам:

«Ба чашм, ман хам мутаваккеам, ки[*] ба ту хидмате кунам ва пеши[217] ту ёдгор гузорам, аммо аз назди[218] худ чуръат намеёфтам».

Он гох асбоби китобати ман фармуд, ки мухайё доранд. Дар муддати шаш мох барои ӯ истинсохи дафтари «Шохнома»[219] намудам. Баъд[220] аз итмом[221] се даст рахту либоси кимате ва як туфанги шашмилаи тиллокӯб ва ду хазор рупияи гулдор ба ман инъом фармуд.

Ва[*] билчумла баъд аз инкизои муддати хашт мох маро хавои ёру диёр ва хубби ватан аз замир сар барзада, он хама рафохият ва неъмат дар назарам хакир гардид.

Оре, чархи гарданда агар ду рӯзе ба коми яке гардад, боз хохад, ки чахор рузи [дигар][*] уро [аз давр] беруитар андозад ва ба муроди дигаре равад. Бале давлат ба хамдигар тавъаманд ва хар ду фарзанди як шикам. Чун вакти накбати ман расида буд, рузе ба азимати рухсати инсироф ба тарафи Туркистон ва Мовароуннахр назди саркор рафтам. Хилвате хос карда, маро ба даруи талабид ва барои истикоматам дар он диёр бисьёр таваччӯхот ва тарғибот намуда гуфт: «Агар хохӣ, туро тааллуке ихтиёр бояд кард аз хонадони бузург, ки ман мутасаддии тамшияти он мегардам».

—Гуфтам: «Сохиб, агар маро боре рухсат дихад, як бор ба

---

206 А—чуноники; Б—агар касе
207 АБ—бошад
208 АБ—монанди
209—210 Б—хочии мазкур гӯяд; А—хочӣ гӯяд
211 АБ—бояд, ки
212—213 Б—бад-он машгул бошӣ
214—215 А—хамаи рӯзам; Б—кори хама рӯзам
216 АБ—ба айш мегузарад
217 АБ—назди
218 АБ—пеши
219 АБ—«Шахнома»
220—221 АБ—Баъди аз назарам гузаронидан

ватан рафта, қатъу қамъи алониқу асбоб карда, пирволидан[222] худро дида боз ба хидмат мурочиат[223] намоям[224] ва албатта, дар ин боб таоххул ва такосул [225] тачвиз надорам».

Он гоҳ сухан ба харч ва дахли Бухоро оварда пурсид, ки «мулки Бухоро чӣ миқдор[226] замини обод ва солеҳи заръ дорад?»

—Гуфтам:

«Шарқан ва ғарбан тақрибан*'' понздаҳ фарсах, шимолан ва ҷанубан ҳашт фарсах».—Гуфт: «Самарқанд?»—Гуфтам: «Сулсони он».—Гуфт: «Насаф?»—Гуфтам: «Нисфи он».—Гуфт: «Аскарияи Бухоро чанд аст?»—Гуфтам: «Дар айёми амн аскарияи доимӣ—се хазор, дар авқоти[227] ошӯб—аз хавошӣ дувоздаҳ хазор ва бо замми атрофи банда бист хазор».—Гуфт: «Мавочиби [ин] ҳашам чист?»—Гуфтам: «Дувоздаҳ ман ғалла».—Гуфт: «Ғалла аз куҷост?»—Гуфтам: «Аз ушр ва хироҷ».—Гуфт: «Агар осмон наборад ва замин надиҳад?»—Гуфтам: «Аз ҷӯъл [ва андозе], ки бар раия андозанд.[228]—Гуфт: «Агар фуқаро гало шавад?»—Гуфтам: «Аз мусодара ва яргу, ки ағниёро афтад». Муфрит бихандид ва гуфт: «Дар ин сурат фуқаро ва сипоҳ озурда бошанд ва бенаво, агар душмане қавӣ[229] ходис шавад,[230] мухимми ҳарб ва ҳифзи давлат чи навъ муяссар[231] гардад[232], [ба ҳамин сипоҳу раият рахти об бурда ва аз шоҳу уммол ва муқаррибони ӯ озурда.]—Гуфтам: «Дар атрофи мо душмане қавӣ нест ва мо бар ҳама ғолибем».—Гуфт: «Билфарз*, агар*'' пайдо шавад?» —Гуфтам: Бино бар фарз ниҳодан ва ба ваҳм хотир пароканда кардан на равиши хирадмандона аст»:

Фикри имрӯз кун, андешаи фардо—фардо!—Гуфт: «Аз ҳазм ва эҳтиёт тағофул кардан на маслаки ҷаҳондорист ва на оини фармонгузорӣ, чи ҳудуси воқеа пештар* расул ва рисола надорад, ки [пештар] эълом диҳад, ки «ман фалон вақт зуҳур хоҳам кард ва дидаҳоро кӯр ва[233] халқро дар гӯр хоҳам намуд[234]», балки ногоҳ ва нохост воқеа[235] афтад:

Беҳе нишон, ки давлати ҷовид бар диҳад.

Давлат [ва]'' салотин вобаста аст ба ободии мулк ва серии фуқаро ва рафоҳияти сипоҳ. Ин муқаддима, ки ту рондӣ сабаби харобии мазореъ ва гуруснагии фуқаро ва раоё ва эҳтиёҷмандии сипоҳ ва мӯҷиби зулм ва ситами уммол ва девон аст. Инчунин давлат дер напояд ва агар пояд, ба авлод ва аҳфоди хулафо нарасад ва вафо накунад ва низоми фатҳу ратқи муҳиммоти мулкӣ халале азим ёбад:

---

222 АБ—модари
223—224 АБ—ояи
225 АБ—тасоҳул
226 Б—қадар
227 Б—вақти
228 АБ—фармоянд
229—230 АБ—ҳодис гардад
231—232 АБ—даст диҳад
233—234 АБ—хоҳам намуд ва халқро дар гӯр
235 АБ—ҳодиса

[Байт]*

Аз раийят шахе, ки мулк рабуд,
Бунни девор канду бом андуд

Ва итлоқи давлат ва салтанат бар чунин мамлакат рост на-ёяд, балки шоҳи гадоён ва ҳокими ҷамоаи бенавоён бувад».

Он гоҳ гуфт: «Аз шумо то Бадахшон чи миқдор роҳ аст?»—Гуфтам: «Тақрибан ҳаштод фарсаҳ».—Гуфт: «Аз маҳкуми кист?»—Гуфтам: «Ба сари худ аст ва ба мо гоҳе итоати забонӣ дорад.»—Гуфт: «Чаро подшоҳони шумо онро дар ҳайтаи тасарруфи худ дар намеоваранд?»—Гуфтам: «Он чи замин аст, ҳосилаш ғайр аз санг нест». Ва дар он ҷамоаи гарангу данги одамисурату ҳайвонсирати сукно доранд».—Бихандид ва каф ҳам месуду мегуфт:—«Шумо турфа мардуми беақлед ва бинои ҳукумат, ки бар зар аст, шумо бар хар ниҳодаед. Охир, намедонед, ки мардум зархоранд ва заргузор. Аз ҷое, ки зар бояд талабид, намеҷӯед ва ба ҷое, ки зар бояд дод, металабед.[236] Бадахшон-мулкест, ки манзари назари офтоби рахшон аст [ва маъдани ҷавҳари дурахшон]. Ва хазинахонаи султони торуми чаҳорум [аст] ва дар он чаҳор маъдан[237] аст, аз [таъдил ва таъсири аркон] тилло ва лоҷуварду лаълу ёқут. Ба эътиқоди мо, агар касе дар ин замин мутасарриф бошад ва ин маодинро ба даст оварад, давлаташ ба чаҳор давлат ҳамсари кунад, балки пеши гирад. Ва аз мо касон рафта, ҳар яке аз ин маодинро ба назари тадқиқ ва имъони гофтиш ва тафаххус намудаанд. Хабар овардаанд, ки он чи мардуми ӯзбак* дар муддатҳои мутамодӣ дар ин конҳо ҷои кандаанд, ҳануз ба сари матлаб нарасида, ба хазафреза ва сангмайда қаноат кардаанд. Ва дар таворихи мо набиштааст, ки дар солиф замон лаъле аз кони Бадахшон ёфтанд панҷ ваҷаб андар панҷ ваҷаб ва он дар хилохаи волии он ҷо буд. Чинийён вуқуф ёфта, Бадахшонро ба зери сангу кулӯх гирифтанд ва дар шаб[238] баъзе мавозеъро оташ медоданд. Асҳоби аъёни ва азоим яке аз эшонро дида, аз он бедодӣ суол намуд, ки «матлаб ва мақсади шумо чи будааст,[239] ки дар озори ин халқ кӯшидаед?»—Гуфт: «Подшоҳи мо иморате дорад ва он китъаи[240] лаълро[241], [ки дар хазинаи шумост]*, мехоҳад. Агар шумо хоҳед, ки аз осеби мо эмин гардед, он сангро дар фалон мавзеъ дар куллаи кӯҳ гузоред, то мо бардорем».

Ҳамчунон карданд ва аз он бало наҷот ёфтанд. Ба ғарази мо аз тасаллут дар замини Ҳиндустон ва ин ҳама ихроҷот кардан, пай[242] ба он замин бурдан аст ва дар он роҳ кушодан.[243] Ва моро бо давлати Расӣ бар сари ин кон гуфтугӯст. Ва аҳвол миё-

---

236 АБ—меҷӯед

237 АБ—кон

238 АБ—шабҳо

239 АБ—бошад

240–241 АБ китъа лаъл

242–243 Б—ба он замин пай бурдан ва дар он роҳ кушодан аст

ватан рафта, катъу камъи алоиқу асбоб карда, пирволидан[222] худро дила боз ба хидмат муроҷиат[223] намоям[224] ва албатта, дар ин боб тақиҳул ва такосул [225] таҷвиз надорам».

Он гоҳ сухан ба харҷ ва дахли Бухоро оварда пурсид, ки «мулки Бухоро чӣ миқдор[226] замини обод ва солеҳи заръ дорад?»

—Гуфтам:

«Шарқан ва ғарбан тақрибан*'' понздаҳ фарсах, шимолан ва ҷанубан хашт фарсах».—Гуфт: «Самарқанд?»—Гуфтам: «Сулсони он».—Гуфт: «Насаф?»—Гуфтам: «Нисфи он».—Гуфт: «Аскарияи Бухоро чанд аст?»—Гуфтам: «Дар айёми амн аскарияи доҳилӣ—се ҳазор, дар авқоти[227] ошӯб—аз ҳавошӣ дувоздаҳ ҳазор ва бо замми атрофи банда бист ҳазор».—Гуфт: «Мавоҷиби [ин] ҳашам чист?»—Гуфтам: «Дувоздаҳ ман ғалла».—Гуфт: «Ғалла аз куҷост?»—Гуфтам: «Аз ушр ва хироҷ».—Гуфт: «Агар осмон наборад ва замин надиҳад?»—Гуфтам: «Аз ҷӯъл [ва андозе], ки бар раия андозанд.[228]—Гуфт: «Агар фуқаро гадо шавад?»—Гуфтам: «Аз мусодара ва яргу, ки ағниёро афтад». Муфрит бихандид ва гуфт: «Дар ин сурат фуқаро ва сипоҳ озурда бошанд ва бенаво, агар душмане қавӣ[229] ходис шавад,[230] муҳимми ҳарб ва ҳифзи давлат чӣ навъ мувассар[231] гардад[232], [ба ҳамин сипоҳу раият рахти об бурда ва аз шоҳу уммол ва муқаррибони ӯ озурда.]—Гуфтам: «Дар атрофи мо душмане қавӣ нест ва мо бар ҳама ғолибем».—Гуфт: «Билфарз*, агар*'' пайдо шавад?» —Гуфтам: Бино бар фарз ниҳодан ва ба ваҳм хотир пароканда кардан на равиши хирадмандона аст»:

Фикри имрӯз кун, андешаи фардо—фардо!—Гуфт: «Аз ҳазм ва эҳтиёт тағофул кардан на маслаки ҷаҳондорист ва на оини фармонгузорӣ, чи худуси воқеа пештар* расул ва рисола надорад, ки [пештар] эълом диҳад, ки «ман фалон вақт зуҳур хоҳам кард ва дидаҳоро кӯр ва[233] халқро дар гӯр хоҳам намуд[234]», балки ногоҳ ва нохост воқеа[235] афтад:

Беҳе нишон, ки давлати ҷовид бар диҳад.

Давлат [ва]'' салотин вобаста аст ба ободии мулк ва серии фуқаро ва рафоҳияти сипоҳ. Ин муқаддима, ки ту гуфтӣ сабаби харобии мазореъ ва гуруснагии фуқаро ва раоё ва эҳтиёҷмандии сипоҳ ва мӯҷиби зулм ва ситами уммол ва девон аст. Инчунин давлат дер напояд ва агар пояд, ба авлод ва аҳфоди хулафо нарасад ва вафо накунад ва низоми фатҳу ратқи муҳиммоти мулкӣ халале азим ёбад:

---

222 АБ—модари
223—224 АБ—оям
225 АБ—тасолул
226 Б—қадар
227 Б—вақти
228 АБ—фармоянд
229—230 АБ—ходис гардад
231—232 АБ—даст диҳад
233—234 АБ—хоҳам намуд ва халқро дар гӯр
235 АБ—ҳодиса

[Байт]

Аз рафъати шаҳе, ки мои рабуд,
Бояш дастор ҳамчу бом ниёяд.

Ва иттифоқи давлат ва салтанат бар чунин мамлакат рост на-ояд, балки шоҳи гадоён ва ҳокими ҷамоаи бенавоён бувад».

Он гоҳ гуфт: «Аз шумо то Бадахшон чӣ миқдор роҳ аст?»—Гуфтам: «Тақрибан ҳаштод фарсах».—Гуфт: «Аз маҳкуми кист?»—Гуфтам: «Ба сари худ аст ва ба мо гоҳе итоати забонӣ дорад.»—Гуфт: «Чаро подшоҳони шумо онро дар ҳайтаи тасаррифи худ дар намеоваранд?»—Гуфтам: «Он чӣ замин аст, ҳосилаш ғайр аз санг нест». Ва дар он ҷамоаи гарангу данги оламисурату ҳайвонсират сукун доранд»—Биханданд ва каф ҳам месуду ме-мегуфт—«Шумо турфа мардуми беақлед ва бинои ҳукумат, ки бар зар аст, шумо бар хар ниҳодаед. Охир, намедонед, ки мардум зарҳоранд на заргузор. Аз ҷое, ки зар бояд талабид, наме-ҷуед ва ба ҷое, ки зар бояд дод, металабед.[236] Бадахшон-мулкест, ки манзари назари офтоби раҳмон аст [ва маъдани ҷавҳари ду-рахшон]. Ва хазинахонаи султони торуми чаҳорум [аст] ва дар он чаҳор маъдан[237] аст, аз [таъдил ва таъсири аркон] тилло ва ло-ҷуввард ва лаълу ёқут. Ба эътиқоди мо, агар касе дар ин замин мутасарриф бошад ва ин маводиро ба даст оварад, давлаташ ба чаҳор давлат ҳамсарӣ кунад, балки пешӣ гирад. Ва аз мо касон рафта, ҳар яке аз ин маводиро ба назари тадқиқ ва имъони таф-тиш ва тафаҳҳус намуданд. Хабар оварданд, ки он чӣ мардуми ӯзбак* дар муддатҳои мутамоди дар ин кондо ҷон кандаанд, ҳанӯз ба сари матлаб нарасида, ба хазафреза ва сангмайда ка-ноат кардаанд. Ва дар таворихи мо набиштааст, ки дар солиф замон лаъле аз кони Бадахшон ёфтанд панҷ ваҷаб андар панҷ ваҷаб ва он дар ҷазонаи волии он ҷо буд. Чинниён вуқуф ёфта, Бадахшонро ба зери сангу кулӯх гирифтанд ва дар шаб[238] баъзе мавзеъро оташ медоданд. Асҳоби аълия ва аъзоми яке аз эшон-ро дида, аз он беродӣ суол намуд, ки «матлаб ва мақсади шумо чӣ будааст,[239] ки дар омари ин халқ кӯшидаед?»—Гуфт: «Подшо-ҳи мо иморате дорад ва он китъаи[240] лаълро[241], [ки дар хазинаи шумост]*, медоҳад. Агар шумо хоҳед, ки аз осеби мо эмин гар-дед, он сангро дар фалон мавзеъ дар куллаи кӯҳ гузоред, то мо бардорем».

Ҳамчунон карданд ва аз он балия наҷот ёфтанд. Ба ғаразм мо аз тасаллут дар замини Ҳиндустон ва ин ҳама иҳроҷот кар-дан, пай[242] ба он замин бурдан аст ва дар он роҳ кушодан.[243] Ва моро бо давлати Расӣ бар сари ин кон гуфтугӯст. Ва аҳвол мнё-

236 АБ—меҷӯед
237 АБ—кон
238 АБ—шабҳо
239 АБ—бошад
240—241 АБ китъа лаъл
242—243 Б—ба он замин пай бурдан ва дар он роҳ кушодан аст

ои мо ва Бадахшон ва кӯҳ восита аст миқдори серуза роҳ. Ва тараддуд дорем, ки аз ин кӯҳ роҳ ба матлаб биковем.

Ва алҳақ дар санаи 1298+ баъд аз фитрати Кобул [Амир Абдурахмонхон*] фарангиён[244] дар Бадахшон бигузаштанд[245]. [Ва аз басаи фарангӣ аз забти мамолики Ҳинд билкулл фарогат найфта, ҳануз ба кушодани маодини Бадахшон фурсати пардохт надорад. Ва ин ҳикоят, агарчӣ дар озири ҳикояти низомия ба тақриб навишта шудааст, аслаш дар ин маврид аст. Агар касеро шубҳаи такрор афтад, бидонад, ки «дар гулистон шамидани як навъ гул мукаррар нашавад», балки иштиёқи истишмом бештар афтад тартиби димогро].

Ноқил[246] гуфта: «Онгоҳ[247] аз сӯҳбати саркор рухсати инсироф ёфта, вилоъ намуда берун омадам. Вақти хуруҷ боз баъзе ашьёи нафиса ва як хат ба дастам дод». Мазмун он[248], ки фалон хоҷа меҳмони мо будааст ва бо мо хидмат карда, бояд ки лорандагони қилоъ ва биқои Ҳинд ва ҳофизони Сугур то ҳоки Балх тавқиру эҳтиром ӯро баҷо оварда, аз амокини махуф ва ба водии ҳавлнок кас ба бадрака дода, ба саломат бигузаронанд. Ва ба ғуломон ишора кард, то ҳарду улоғи маро мал як баглӣ роҳвори танумаид бо ман супурданд. Дидам, ки ду улоғи ман ҳамчу дӯ паниқаш фарбеҳу бузург шуда будаид, ҳардуро ба қимати ниcаду шаст рупия дар Пишовар байъ[249] намуда[250], бар он астари роҳвор савор шуда, ҳамроҳи кофила то Балх омадам. Ва дар арои роҳ ба ҳамаи билоди Ҳинд ҳукмону роҳдорон табчилу таъзими маро баҷо оварда, вақти видоъ сад рупияву панҷоҳ рупия бо зиёдоти шарифа[251] хидмат мекарданд.[252] Вақте ки ба замини Туркистон расидам, миқдори панҷ ҳазор рупияи нақд дар ҳибон доштам ва ба қадри як ҳазор рупия амтиа ва акмишаи нафиса[253] дар раҳл баста ва қабл аз он ки аз оби Омуи убур афтад, сездаҳ нафар аз ҳаромиёни туркмон бар сари мо, ки нуҳ нафар будем, тохт оварда,[254] ба [ҳазор тазарруъ ба] ҷон амон доданд ва* монанди он ки [касе] аз гармоба барояд, урьён сохтанд, ба парчаҳои кӯҳна аз ҷулу чиҳози сутурон [буда], аврoти худро сатр намуда, гирьёну нолон, афтону хезон, гуруснаву ташна ба ҳолате, ки таҳайюли он дилро ғаши орад, худро ба касабаи Карки расонидем ва ба волии он ки Шодмонбек ном дошт, аҳволи худро арз кардем. Кас фармуда, қуттоъ-ут-тарикро ба даст оварда ва амволи моро бе он ки сӯзане гум шавад, ҳозир кард. Мо[255] хушдил[256] шуда, ҳар кадом ба моли худ тасарруф кардем ва истидъо кардем[257] ки ҳаққи ҳар қадомро[258] ба ҳар кадом супорад.

---

244 АБ—аҳли фарангӣ
245 АБ—бигузашт
246—247 АБ—билагуфта хоҷӣ гуфт
248 АБ—ин
249—250 АБ—фурӯхта
251 АБ—нафиса
252 АБ—менамуданд
253 АБ—кафир
254 АБ—овурданд
255—256 АБ—моён шодмон
257 АБ—намуданд
258 АБ—ҳадоми моро

Ҳоким гуфт: «Сабр оред, то ман хуб таҳқиқ кунам». Онгоҳ аз дуздон пурсид, ки «ин мол, ки шумо [аз инҳо] ба яғмо бурдаед, аз инҳост, ё аз дигаре?» Онҳо* гуфтанд: «Мо инҳоро намешиносем, дар[259] дашт мо ҷамъеро[260] бараҳна кардем, надонистем, ки[261] кӣ[262] буданд?».

Ҳоким [бонг бар мо заду] гуфт: «Ман ин ашъёро бе гуноҳу бойиса ба[263] шумо дода наметавонам! Ва ба ҳазрати амири Бухоро арзаи инҳо мекунам, то чӣ фармоянд».

—Гуфтем:[264] «Мо ҳама ба ҳамдигар гувоҳем».

—Гуфт: «Шояд ки шумо [дуздон бошед ва] барои нафъи худ гувоҳӣ ба зӯр диҳед».

Ҳарчанд тамаллуку тазарруъ намудем, ба ҷое нарасид:

[Китъа]*

Шунидам гӯсфандеро бузурге,
Раҳонид аз даҳону дасти гурге.
Шабонгаҳ корд бар ҳалқаш бимолид,
Равони гӯсфанд аз вай бинолид,
Ки «аз чанголи гургам даррабудӣ,
Чу дидам, оқибат гургам ту будӣ».

Рӯзе чанд ба умеди ахзи мол дар он марз [ва буми] шум таваққуф намудем. Ва ҳар вақт, ки назди ҳоким рафтем, шамотату унф шунидем. Дар охир ҷазм кардем, ки ҳоким саркардаи дуздон аст ва эшон уро чокарон [ва навкарон]. Ба чанд[265] воситаю рисола панҷ-шаш дирам ба кироя роҳ аз ҳоким талабида, ба ҳазор мазаллат баъд аз ранҷу кулфати[266] фаровон, гуруснаю урьён, [пиёдаю гирьён] монанди гадоёни дохили Бухоро гардидем,[267] ки масали ӯзбак аст: «Ҳубби ватаним, чиқли[268] кутаним». [дар шаъни мо рост омада.] Ман низ ба ватани маълуф даромадам. Дидам, модарам фавтида ва кулбае мухтасар ба мероси ман гузоштаанд. Солеро[269] ба ҳазор тааббу таҳлука гузаронида бо худ гуфтам:

Мо озмудаем дар ин шаҳр бахти хеш
Берун кашид бояд аз ин варта рахти хеш.

Салоҳи ман дар он аст, ки худро дигар бора ба диёри Ҳинд расонам ва худро аз ин сарисемагӣ ва изтироб вораҳонам. Бар фавр ҳавличаи худ[270] ба фурӯхт ниҳода, аз он ваҷҳ маркабе ва

259—260 АБ—ҷамъеро дар дашт
261—262 АБ—киён
263 АБ—бо
264 Б—гуфтам
265 АБ—чандин
266 АБ—таабу
267 Б—шудем
268 АБ—чиқорди
269 АБ—соле
270 АБ—худро

адавоти сафар ба қадри зарурат тартиб дода, баъд аз тараддуду таҳарруки молокалом ва шикитои шуҳуру айём ва тайи манозилу мақом худро ба замини Ҳиндустон кашидам ва бар тибқи ваъда боз дар Пишовар ва хидмати саркори фарангӣ фоиз шудам. Ӯ ба ман гармтар аз аввал бархӯрда[271], аз ранҷи роҳ ва савонеҳоти сафар истифсор намуд. Ман аҳволи худро мин аввала илоохира шарҳ додам. Вай ба ҳоли пурихтилоли ман раҳмат оварда гуфт: «Безабтии замини Ӯзбакистон[272] пур маълум аст, туро боист, [ки] азимати он диёрро аз болои мамлакати рус мусаммим кард,[273] ки он ба амну рифоҳ наздиктар бувад. [«Субҳон-ал-лоҳу садақа-ал-лоҳу ар-рауфу ар-раҳим ва ла-таҷиданна ашадд-ан-носи мавадлатан лил-лазина оманӯ ан-насоро, золика биана минхум қиссїна ва руҳбонан ва иннаҳум лоястакбируна"*.

Ҷамоаи насороро[274] турфа шафқатею муҳаббатест мар аҳли исломро, ки он ливату утӯфат дар миёни худи эшон нест. Масалан, яке аз аҳли ҳунар ё аҳли истеҳқоқ агар ду бор ба назди яке аз арбоби дувал дароянд, ба икроҳу истинкор пеш оянд ва гӯянд: «Ҳар рӯз пеши мо барои чӣ меоед ва маҷлиси моро мукаддару мунағғаз мегардонад?!» Ба хилофи насоро, ки ба ҳар боре беҳтар аз аввал бархӯранд, хосса агар ҳунаре дорад, муаттал нагузоранд.

Ва ман боре дар пойтахти Русия будам, яке аз хавотини муаззама ба восотати[275] мутарҷим, ки дӯсти ман буд, толеи масъаларо пурсид. Борҳо ман радд кардам, то худи вай дар маҷлисе ба навъе тамаллуқу забоноварӣ намуд, ки лол шудам ва гуфтам: «Арзи ин вилоят дар зиҷоти мо нест. Агар ин мутарҷим кураи само мавҷуд кунад, лобуд дар масъалаи ту чизе бинависам». Вай бо мутарҷим таъин кард. Рӯзе дар кӯши худ набудам. Омадам, ки ду кураи ҷадид аз арзу само дар токчаниҳодааст. Пурсидам. —Гуфтанд: «Қозим-мутарҷим овард». Ва аз кайфияти таъаддуди куратайн аз мутарҷим суол намудам.—Гуфт: «Нлэли ноиби вазир Астромахуф* будам, аз вақти маъҳуд пештар бархоста. Пурсид, ки «куҷо меравӣ?»—Гуфтам: «Ба дӯкони Музир—фарангӣ, то кура бардорам ва аз фалон суоле кунам ва боз бурда ба соҳибаш супорам».—Гуфт: «Назди суфаро чизе ба орият набаранд, ки он нанги давлат аст. Ду кура бибару бад-ӯ бидеҳ ва саманашро аз хизонаи давлатӣ расонида хоҳад шуд».

Ва ман дар муқобилаи он атия чизе наёфтам лоиқ, ки муовазат кунам магар ба ду-се байти мадҳ, ки:

[Назм]*

Астармахуф, вони макак, ҷавари улум,
Дар қабзу бастн вир кафи Осафи* замон
Дилаш халқ шеърраму ҳечам надодаанд,
Ӯ шеъри ман наздиду ато кард бекарон.

---

[271] Б—вохӯрда
[272] АБ—Туркистон
[273] АБ—мекардӣ
[274] Б—насорнро
[275] Б—воситаи

Аҳли карам ба аҳли ҳунар сим зар диҳанд
Ӯ гирд карду дод ба ман илми «кумфаюн»
Яъне ба дархӯри ту буд нақди мулку мол,
Гӯй, замин ба дасти ту бошаду осмон

Ин шеър чун ба вай расид, баъди ҳар[275] мулоқот рӯю даҳони маро мемалид ва илтимос мекард, ки «он чи туро ба кор ояд аз асбоби илмия, бо ман гӯй, муҳайё медорам[276]. Ва он чӣ баъд ул-ҳам аз ватан таъйин кунӣ низ, мефиристонам». Ва ман аз ҷиҳати истиғнои зотӣ аз ӯ ҳеҷ дарихостам. Ва[277] агар маро қуввати тамаъ ғалаба медошт, ба бахшиши ҳазор тилло аз асбобхои аҷиб аз ӯ мегирифтам, аммо дар вилояти мо аз ин ҷинс шеърҳо ба умеди хулласу ҷоиза шуаро ба дари агниё ва умаро мебаранд, ниҳоят «Бораккаллоҳ» мешунаванд ва уффу карх обрӯ мебардоранд».

Ва билҷумла ҳоҷӣ гӯяд: Пас[277], барои ман чандон рағба таъйин кард ва китобат фармуд. Ва ҷамъе аз куттоби мусулмонӣ дар девони[278] ӯ, ба китобати Қуръон ва тафсиру[279] ҳадис[280] иштиғол менамуданд. Ва барҳе ба истинсоҳи қиссаву таворих маъмур буданд ва баъзе ба забони фарангу немис онҳоро тарҷума мекарданд. Ва ҷамъе касир аз муҳаррирро медидам, ки ба ҷароба сангу қайроқ мекашиданд ва ба зинги мерехтанд. Ва ҳарчанд гоҳе як газ ва* ду газ барр* аз баҳр мекушоданд ва ба болои он курси [ва амуд] ниҳода, дукон ва* иморате* бармедоштанд. Ва ҳар рӯз панҷ рупия ба ҳар муздуре медоданд. Аз сабаби он мепурсидам, ки барои дуконе ин ҳама таабу ташвиш ва хароҷот чи маънӣ дорад. Ё истиктоби кутуби мелоҷе ба кони фаранги[281] чӣ сарфа мебинад?» Саркор мегуфт: «Шумо узбакед.[282] ақли шумо ба сирри ин умур намерасад ва* кифоят намекунад*. агар гӯям ҳам, дарк[283] натавонед намуд.[284] Ва моро овардаанд, то ҷаҳонро обод дорем ва баҳрҳою конҳо бикушоем. Ва аҷоиботи олами аркониро зоҳир гардонем. Ва моро аз лавозим аст, ки таҳқиқи милали аҳли олам кунем ва сара аз сақат маълум кунем. Ва ҳар қасе муддаии сафову таҳорат[285] аст, дар мазҳаби худ онро тафтиш бояд кард, чун ҳаққ маълум шавад, тобеи ӯ бошем ва тавоифи аҳли милал иштироъ аз ҷаҳон бардоштанд, аммо уро ба ҳоли худ бигузоштанд, то наздик омад, ки ҷаҳон хароб шавад ва сукунат дар он мутааззир гардад. Набинӣ, ки токи ангур агар тарбият накунӣ, ҳар соле мева аз* соли гузашта* камтар диҳад, то он ки хушк гардад. Шумо мева аз ток мехуред, дигар ғам надоред, агар беҳи[286] ӯро[287] кирм занад ва сарашро сармо.

Фалоҷарам, ҷаҳондори калиму қуддус[288] моро истиғнот бах-

---

[276] Б—дорам
[277] АБ—Саркори фарангӣ бо
[278] АБ—девонхона
[279—280] АБ—ҳадису тафсир
[281] АБ—насорӣ
[282] Б—ӯзбакед
[283—284] АБ—дарки он очиз бошед
[285] АБ—кудурат
[286—287] АБ—беҳашро
[288] АБ—худованди карим

ниҳад то боғи ҷаҳонро аз боғбонони нодон холӣ гардонем ва замин аз хасу хошоки монеаи заръ пок кунем[289], то қобили интифоъ ва истифоъ гардад. [Ва камтар нафъ, ки дар иморати як дӯкон аст, агар ҳама ба даҳ ҳазор дирам тамом шавад, — яке ободии мамлакат, дигар ҷои нишасти тоҷире, дигар фавоиди иҷора, ки агар дар соле понсад дирамӣ ояд ба даҳ сол маблағи хатире дар хизонаи давлати оид гардад.]

Ва билҷумла баъд аз гузаштани соле ду боз маро дағдағаи сайёҳат дар замир мутамаккин гашта, аз саркор рухсати инсироф талабидам. Баъд аз муболаға дар зоҷру манъ дид, ки мамнӯъ намешавам, биззарура рухсатам дод, ҳамчунон хатти муҳр ва баъзе ёдгорӣ аз ашёи нафиса бо ман дода, маро видоъ фармуд[290] [ва гуфт: «Ҳар вақт, ки туро мурочиат ба ватан даст надиҳад ва дар ин замин бошӣ, бод ой ин мақом манзили ту бошад. Ва ман] бо он ки дар хидмати ӯ аннои фасоду малоҳи мекардам ва ихроҷоти бисёр дар малоиб ва малоҳи менамудам, вақти хуруҷ захираи кисаи иститоатам ба қадри як ҳазор рупия буд. [Ва] аз он ҷо дар баҳр нишаста, ба рафоқати қофила аз Миср баромадам ба азми он ки ин навбат аз болои мамлакати рус худро ба мавлиду маншаъ бирасонам ва аз оворагӣ ва* мусофарат* худро бираҳонам.

Ва барои тарассуди қофила рӯзе чанд дар[291] Миср рахти иқомат[292] бигустаронидам ва ҷиҳати ҳифзу забти раъсулмол, ки ба зиён наравад, рӯзҳо натлие мамлуъ аз собуну ангуштарӣ ва халхолу дастина[293] ва чизҳои[294] ғариба ва атриёт бар сар бардошта, бар ҳавлии ашрофу акобири Миср тараддуд менамудам ва ба суди даҳу бист ва даҳу си қаноат намекардам. Ва шабҳангом дар такъяи суфаро[295] байтута менарандам.

Рӯзе ба одати маъҳуда рахти тиҷорат бар сар бардошта, дар кӯчаҳои Миср мегаштам, ба майдоне васеъ расидам, ки дар самте аз он иморати[296] рафеъаш зарандуд буд ва бар дарвози ҳуҷҷобу наввоб қоим буданд, ба даруни рафтам. Чи дар он вилоят расм аст, ки мусофирин ва ҳаҷҷоҷ бад-ин маслак ба ҳама ҳавлиҳои аъозиму акобир дармераванд ва касе монеъ намеояд, то он чи ба ҳавотини муаззама ба кор равад, байъу широъ кунанд[297], ман ҳам дар он саро бемуҳобо даромадам. Дидам, осори амарату иёлат аз ҳавошию атрофи он иморат зоҳир буд, гирди суфаҳо ва саҳнҳо тавоф менамудам ва бонг дармедодам, ки ано-ал-ҳоҷи-ул-мусофир-уд-даллолу ва ҷиъту бил-атри в-ал-халхоли ва ақнау би алло мин-ал-молиъ».

Муқорини ин ҳол зане моҳсимое хуршедлиқо сар аз маткаи ғурфа берун кард, ба ҳазор ишваю дилфиребӣ гуфт: «Ҳоҷибобо, чӣ мефурӯшӣ ва дар анбон чӣ дорӣ?»

---

289 АБ—дорем
290 АБ—намуд
291—292 АБ—рахту иқомат дар Миср
293—294 АБ—ашёи
295 АБ—мусофирин
296 АБ—иморати
297 Б—мекунад; А—мекунанд

Ман, ки чун пайкари тасвир дар нигоҳи аввал беҷон шуда будам, гуфтам: «Он ки маликаи муаззам хоҳад,[297] дар анбони дорам ва аз ҷон дар ҷаҳон азизтар чиз нест, онро низ дар миёни он ниходаам, то майл ба кадом кунад?[298]» Он зан аз ин сухани ман завқи муфрит намуда, сар ба дарун бурд. Алалфавр, канизаке берун омаду гуфт: «Туро малика ба дарун металабад ва аз ту чизе мехарад». Ман аз ин навид рӯҳи тоза ёфта, аз ғурфа боло рафтам, хонае дидам чун қасри биҳишт мурассаъ ба зарру ҷавоҳир, ба дарҳо пардаҳои ҳарир фурӯҳишта ва кату кастали фаровони махмалгирифта[300] ба ҳар ҷо ниҳода ва шамъдонҳо, қандилаи тиллою нуқра аз ҳама ҷой овехта, зуруфу авони, булӯру чинй ва[301] сими[1] ба ҳама тоқу равзан чида ва фарнаш аз бисоти махмалу абрешимӣ, ки мӯҳтавй бувад ба гулҳои алвон, рашки осмон афтода ва сақфаш аз камоли нуқуш[301] тасвир хиҷолати боғи[302] чинон омада. Ман аз ғояти таҳайюр чашму даҳон кушода монда, ларза бар сарупоям афтода [буд], он позанинсанам ба изтироби аҳволам вуқуф ёфта, ба лутфу ширинзабонӣ гуфт: «Матои худ[303] пеши ман ор[304]». [Ман][1] ба ду дасти адаб бисоти худро бурда, ба болои кастал пеши ӯ ниходам. Ва гуфт: «Ба болои кастал биншин.» Таъзим намуда, биншастам, аз мавлиду маншаам пурсид, ҷавобе латиф додам.—Гуфт: «[Соҳиби][1] ин сарорo мешиносӣ?»—Гуфтам: «На.»—Гуфт: Волии Миср аст ва ман муаззамтарин хотини ӯам». Онгоҳ ба тариқи мутоибат гуфт: «Дар ватани худ зан дорӣ?»—Гуфтам: «На хайр, марде сайёҳам, ба мусофарату ҷаҳонгаштаги мулаъ ва чосю сукию натиҷа накардаам, ки зан кунам».—Гуфт: «Бе зан чун[305] ба сар мебарӣ?»—Гуфтам: «Ба сабабе, ки мо—фалакзадагони таҳайюл натавон кард, хосса, дар ин мамлакат, ки ҳар рӯз мулоқот ба ҳазор моҳрӯй меафтад ва баъд аз дидор сабр душвор бувад».—Гуфт: «Дар вилояти шумо матор зан нест?»—Гуфтам: «Ҳастанд, аммо на бад-он масоба, ки шумоед, ва боз онҳо дар лиҳоф мастуранд. Ва аҳлак он шаклу шамоил, ки онҳо[306] доранд, аляк он ки онҳо мастур бошанд, то чашм ба дидори ноҳинҷори эшон наяфтад».

Бихандиду гуфт: «Онҳо баднамаъзаву нохушманзар?»—Гуфтам: «Бале, ки ҳама ғовдӯшу саргинчин[307] ва ҷомашӯю ношоязанд».—Гуфт: «Мардон кори занон накунанд?»—Гуфтам: «На, балки ҳамаи ҷанҷоли рӯзгори мардон ба ӯҳдаи занон аст. Ва занон ба зебу зинати худ камтар пардохт тавонанд ва доим чиркину гаргин бошанд»:

---

[297] Б—мехоҳад
[298] АБ—орад
[299] АБ—ба махмалу пар гирифта
[301] АБ—тазйину
[302] АБ—қасри
[303] АБ—худро
[304] АБ—биёр
[305] Б—чигуна
[306] АБ—эшон
[307] Б—чаркин

[Фард]

Ба пешонаи [illegible] шуд зи гандабӯи бағал
Ба пуштаи [illegible] шуд зи бӯи[308] гунди[309] [illegible]

Аз истимоъи ин каломот мутааҷҷиб шуда, [муфрит бисёр хандид ва] гуфт: «Занони шумо бадбахт занон будаанд. Дар вилояти мо мардон ходимони занонанд ва ғуломони эшон».—Гуфтам: «Агар дар вилояти мо чун шумо занон бошанд, мо ҳам ба бандагии ночорӣ гардан менеҳем ва доим бар сари худ мебардорем ва мардумак ба[310] чашми худ ҷой медиҳем». Аз ин тақрир ман хамъёза кашида гуфт: «Агар зане пеши ту, алалфавр, фиристам, хидмати лоиқ тавони кард?»—Гуфтам: «Басе муштоқам ва то ҷон дар бадан дорам, дар хидмат муроот накунам».—Бардосту гуфт: «Дар паси ин парда рав, ман назди ту канизаке соҳибҷамол мефиристам». Аз шунидани ин сухан ҳамдони ман ҳамчу[311] сандон гашт ва чун шутури маст каф аз даҳон ба ҳар тараф меандохт. Бархостам ва дар паси парда рафтам, кате дидам[312] заррандуд [ва] бистари пар фурӯш кашида[313], чодари шаби ҳарири сурху заррин бар болояш андохта, дар тоқчаҳо шишаҳои рангину атриёт ва дар ҳуққаҳо маъҷуни муфарреҳи мубаҳҳӣ, ки вақти мубошарат ба кор доранд.[314] Он чи донистаму тавонистам аз он ашёи дар[315] сару риш ва казиб тало кардам. Муқорини ин ҳол он паривашӣ хурдидор либоси ҳарири сапеди абрешимини гулдор бар тан кашида, ки ҳама аъзо аз зери он менамуд. Ва тоқии фарангии мутарраз ба як шаддаи гули маснӯъи муаттару муанбар ба як гӯшаи абрӯ кач ниҳода, ба ҳазор ишва [illegible] дар канорам нишаст. Ва ман аз ғояти шавқу камоли иштиҳо бешуур будам, беихтиёр даст ба доманаш зада, чун аждаҳо бар сари ганҷ баромадам, дидам соқе дар ниҳояти сафо, кафаш чун қурси моҳ дар ғояти зиё, камаре чун фикри Дониш борик, зулфе мушобеҳи бахти ӯ чун шаби торик. Ҳамдон дар миёни ронаш ниҳодам ва чун саҳоб бар рӯи офтоб афтодам, ба шиддате шудомад[316] намудам, ки:

[Назм]

Ҳаии[317] тақаррубаш[318] ман медавид то Ҷайҳун,
Аниши[319] ноли ӯ мерасид то Кашмир.
Ба ман гуфт, ки «ин шиддат аз куҷост,[320] омад?»
Ба ханда гуфт, ки «рӯят сиёҳ бод чу қир».
Шутур ба чашми сӯзан фурӯ [illegible]!
Карда [illegible] ба тори му ба гардани шер.
«Матарс,—гуфтамаш,—ман фурӯ барам дар ту,
Чунони сӯзани фӯлодро бари ба ҳарир».

308–309 АБ—гандабӯи
310 А—дар
311 Б—ҳамчун
312 АБ—ниҳода
313 АБ—гирифта
314 АБ—бурданд
315 АБ—бар
316 Б—омадшуд
317–318 Б—Чу ҳоли шиддати
319 Б—анину
320 Б—куҷо

Ман, ки аз фарти шаҳват машке пуроб гашта[321] будам ва гоҳе чанд бинобар тараддуд дар асфор мучаррад у азаб[322] буда[323], чандон оби лутф бар оташи иштиҳоми афшондам,[324] ки беҳуш гардид. Чу ба ифоқа омад, гуфт: «Ман шунуда будам, ки мубошарат ва мубосататро мардуми ӯзбак кунанд, филвокеъ, чунон будааст. Ва мардуми Ироқ ва дарҳури онанд, ки кас барои зинон банди шалвор суст гардонад.[325] Онгоҳ бисоти мувоилафату муошарат дарнавардида, барои ман обу таом ба анвои такаллуф ба тақдим расонид ва гуфт: «Туро бояд ки дар манзили ман сукно варзӣ[326] ва аз тараддуду кӯчагардӣ бароссӣ ва билфавр ҳазор динор ба ту медиҳам ва ба даҳлези ин хона манзаре аст мушриф ба тарафи берун ва даруни сарои амир аст, ки агар дар он биншинӣ, мутлақ, фикри беруи омадан накунӣ ва ҳама мардуми шаҳр аз занону мардон аз таҳти он манзар бигузаранд.»—Гуфтам: «Дар хонаи амир ин ҷуръат ки кунад ва бар пушти бомн шаҳна дониӣ дузди ки дар хотир гузоранд, магар он ки аз ақлу хирад тиҳи[327] бувад ва аз ғафлату шаҳват мамлӯ?»[328]—Гуфт: «Аз ин мачар андешаро ба хотир роҳ мадеҳ. Ту ки амир чиҳил зан дорад ду сад кумош, дар моҳе ба хонаи яке дармеояд. Агар ӯро ба яке аз мо майл афтад, дар хонаи хоси худ металабад ва ҳар яке аз занони ӯ ҳарифе ба хонаи худ мутавори доранд ва бо вай нарди муошикат ва мусиҳакат мебозанд. Ту [аз] ин бисот, ки бо худоварда ҳам бо худ нигоҳ дор ва билфарз «агар тошти мо аз бом афтад» ва рози мо ба арсаи буруз ояд[329] ҳам, бад-ин бисот туро ба осонӣ махлас медиҳем. Ман сулӯҳи ин вокеаро аз мутанамоти азим ва норидоти[330] часим ада намуда[331], бад-ин маънӣ ризо додам ва гуфтам: «Алҳол амир дар кучост?»—Гуфт: «Барои мухосиботи аскария ва забти маҳоммн тӯбхона дар беруни шаҳр баромадааст.»

Ҳам дар ин асно канизакон ақдест қумоши ҳарир барои ман оварда буданд, онро пушида, худро ороста. Онгоҳ даст ба гардани ӯ даровард ва ӯ дасте ба камари ман баид кард, бад-он даҳлез даромадем ва аз хона ба ҳуҷра нақл кардем. Ҳуҷра дар ғояти латофату сафо ва ниҳояти оростагӣ ва баҳо, дару девор ва саҳфу чилор ҳама ойина гирифта ва катхони караноттро пихода. Ман, ки акси худ ва пайкари он зебонигорро ва муонақа ва мусофаҳа дар ҳама девору ойинаҳо мушоҳада кардам боз ҳароратн гаризӣ дар ҳаракат омада,[332] оташи иштиҳо ду боло гирифт, барфаар[333] он гуландомро ҳамчун хирмани гул ба болои кат кашидам ва навбати дуввум бештар ва беҳтар аз аввал хидмат на-

---

321 Б—гардида
322 АБ—гариб
323 Б—монда
324 Б—фишондам
325 АБ—кунанд
326 Б—ихтиёр кунӣ
327—328 А—ирӣ бошад; Б—бегона ва ирӣ бошад
329 АБ—расад
330—331 АБ—шумурда
332 Б—даромада

мудам ва аз лаби лаъли майолудаш шароби зиндагӣ мечашидам. Вай аз фарти шаҳват гардану камори рухсори маро мемазиду мегазид. [Чи хуш гуфтаанд:

Байт:

Зан нагардад гирди марди кейбахт,
Гирди он гардад, ки дорад ҳ . . . сахт.

Ва баъд аз фароғи сӯҳбат боз канизакони моҳрӯй таому шароб овარданд ба нуклу кабоб[333] медоданд. Соате[334] рақсу суруде[335] гуфтанд.

Дар ин асно дидам, ки волии Миср ва зачаммулу шавкати азим ба миёни саро дохил шуд. Хотун саросема сару либоси худро рост карда, бо[336] ман гуфт: «Ту дилчамъ бинишин ва ин канизакон дар хидмати ту қоиманд ва дастгоҳи волии моро тамошо кун.»

Ва худ аз ғурфа ба зер рафт. Ман аз пушти ойина мутаваччеҳи холи амир будам. Дидам, ки дар саҳни саро касталениҳоданд. Амир омада, бар он биншаст, либос ба низоми фарангӣ дар бар ва кулоҳи пардор бар сар. Аз ҳама хонаҳою ғурфаҳо занони мохталъат баромада, таъзимкунон ба хидматаш саф барбастанд ва вай ба ҳар[337] калом ба такаббуру таҷаббур менигарист ва ҳеҷ сухан намекард. Ва занон овал-фаолаш ба ҳар илтифоташ рукӯъе[338] менамуданд.[339] Ногоҳ шароб хост ва ба фикре фурӯ рафт. Ҳар калом аз занон шиша аз бағал бароварда, калаҳе булӯриро лабрез карда, нигоҳ доштанд, баъд аз фурсатҳо ба он ширинашмоил, ки маҳбубаи ман шуда буд, ишора кард, ки биёр». Ба таъзими латиф ҷомро бурда, ба дасти адаб ба дасти амир дод, лочуръа даркашид[340] ва ба дасташ дод. Ходими[341] раҷяъ ул-қаҳқаро бақияи ҷомро мазида[342], ба ҷон худ омада биистод[343] ва миқдори ним соат амир дар он ҳол таваққуф намуда берун рафт. Ва ман аз наҳвату кибри ӯ ва муомалоти ҳавотини ҳарамаш[344] мутааҷҷиб будам ва [бо худ] мегуфтам:

[Макру тазвиру зиштию вабол,
Ин ҳама аз хисоли зан бошад.]
Мард агарчи паланг бошад кунад,
Оқибат дар ҷуволи зан бошад.

Ва билҷумла то муддати чиҳил рӯз дар он манзари хуршедмазҳар мутаворӣ будам ва аз истифои лаззату ҳаззотӣ ҷисмонӣ он чӣ мақдури навъи башар аст, ба ақсои ғоят комвар будам. Ле-

---

333 Б—филфаир
334 АБ—Ва
335 АБ—суруд
336 Б—ба
337 Б—аст калом илтифот намекард ва
338–339 АБ—сар мезаданд
340 Б—даркашида
341–342 АБ—бақияи ҷомро мазида, раҷъ ул-қаҳқарӣ
343 АБ—истод
344 Б—ҳарам

кии аз касрати чимоъ ва мубошарат рӯям чун коҳу танам чун мӯ[345] гардид ва ба ҳама аъзо ва қувою ҳавос заъфу сустӣ зоҳир[346] гашт. Аз хотун рухсат талабидам, ки маро дар ҳуҷра маъҷуне муқавӣ ва мубаҳҳӣ аст. Агар ризо диҳӣ, рафта худро як-ду рӯз тарбият кунам ва боз ба хидмат оям».—Гуфт: «Магар аз суҳбатам малул шудаӣ ва роҳи гурез меҷӯӣ?!»—Гуфтам:

[Байт]

«Гар баркалам дил аз ту[347], бардорам аз ту меҳр,
Он меҳр бар кӣ афканам, он дил куҷо барам?!»

—Гуфт: «Шояд заъфи ҳоли ту аз такрори [амал] бошад? Агар туро майл ба таҷдиду табдил аст,[348] ман туро ба дигар аз хавотини малик бифиристам, бошад, ки ба сабаби таҷдиди макону табдили таматтуъ қуввати аслии ту муовадат кунад, боз назди ман ой. Ва ин ҳам аз дақоиқи асрори[349] ҳикмат аст.»

—Гуфтам: «Ман бандаи фармонам».

Онгоҳ маро ба хонаи дигаре аз заноии амир бурда, ба дасти ӯ супурд. Дидам ороиши хонаи ӯ беҳтар аз манзили ӯ аст ва ҳусни вай гулусӯзтар аз шамоили ӯ. Филҷумла, дар ниҳоди худ ҳарорати ғаризии мофавқи аввал ёфта, ба обпошии ҳарамҳ харимаш шитофтам. Ва миқдори як[*] даҳ рӯз дар маъбади меҳроби абрӯяш муътакиф будам, то «корам бо ҷону корд[350] ба устухон расид» ва заъфу сустии қавӣ дар қувою ҳавосам зоҳир гашт. Рӯзе аз он зан пурсидам, ки «шумо бо ин ҳама кибру нихвати амир ин ҳама ҷуръат дар истиноби лаззоти нафсонӣ [чигуна] доред ва аз ӯ наметарсед ва аз фазиҳат намеандешед?!»—Гуфт: «Фиску фасод аз хавоси ин замин аст, чи ҳаққа субҳонаҳу дар маҳкамаи танзил хабар дода «ҳазо дор-ул-фосиқин[+]», аз ин ҷиҳат аст, ки агар марде басалоҳ дар ин шаҳр дароянд, зӯҳду салоҳаш намонад. Ва аммо занони ин шаҳр ба сабаби озори дили Зулайхо[+] ва маломатҳо ҳама аз [униф аз][*] иффату салоҳ ориянд ба воситаи он ки ӯро ба муҳаббати Юсуф[+], алайҳассалом, таъну қадҳ намуданд, то муоразаро гуфт: «Ҳозол-лазӣ ламутнӣ фиҳи[+]». Ва аз он сарзаниш ранҷида, адами иффату салоҳашонро талабид. Эшон баъд аз дидори Юсуф[+] эътирофе ба хатои худ карданд, ки фаламмо раайнаҳу ва каттаъна айдияхунна ва қулна мо ҳозо башарун, ин ҳозо илло малакун каримун[+]».

Ва билҷумла чун зани волии Мисро дид, ки сухани ман рост аст ва ранҷурии маро бовар намуд, чунки хидмате лоиқ аз дастам намеомад, бад-ин баҳона рухсати хурӯҷ ёфта, аз он маъмаъ, ки банот-уш-шаётин буданд, рахти саломат берун кашидам. Алалфавр рахти иқомат аз ҳуҷра бардошта, дар баҳр нишастам ва ба рафоқати туҷҷор аз болои Адес[+] ба Маскат рафтам. Рӯзе

---

[345] АБ—мӯй
[346] АБ—ориз
[347] АБ—туро
[348] Б—бошад.
[349] АБ—осори
[350] АБ—кордам

чанд дар диёри рус иқомат варзида[351], басе[352] аъҷубаҳои рӯзгор дида[353], ҳамроҳи қофила ба Тошканд омадам дар вақте, ки Тошканд тобеи Бухоро буд аз мулҳақоти давлати Амир Насруллоҳ⁺, амири Бухоро. Ва ман ба васотати баъзе роҳоварду армуғон ба ҳокими онҷо тақарруб талабида, аз роҳи хатнависӣ ва ҷаҳондидагӣ дар хидмати ӯ рутбаи олӣ ёфтам, то он ки манишуру ёрлиқам дода ба дашти Қипчоқ ва ҷамоаи иркаи Қазоқ то хоки рус ва Қизилчар[354] ва*— Урунбурх* ба ҳамаи илот ҳоким гардонида[355], фармуд, ки то ҳифзу[356] забти[357] закоти савоим намоям. Ман бо маълуле чанд баромада, ба даруни илоти қазоқия даромадам ва дастгоҳи[358] амораsу иёлат бигустаронидам «ано раббикум-ул-аъло⁺» ба ҳама атрофу акнофи кӯҳу дашт даргирифтам. [Ва харчанд ҷаҳд намудам, ки илот ба дасти хавову ҳавас надиҳам ва гирди муштаҳон нафс нагардам, муяссар нашуда], ҳама рӯз мусоҳиби духтарони моҳрӯй ва писарони фариштахӯи аз тӯраҳони қазоқ буда, ба шурбу [акли] қимизу қазӣ ва истеъмоли кӯзанию қаза афтодам.

Одати қазоқия он аст, ки ҳар моҳе аз даште ба даште нақлу таҳвил кунанд ва ҷое, ки обу алаф бештар бувад, ҷанде иқомату сукунат варзанд. Ман низ ба рафоқати ҷамъе аз аъозиму акобири илот дашт ба дашт ва води ба води мерафтам. Ва чунон саргарми лаззату ҳукумат будам,[359] ки аз тафовути ҷодаву манзил ва буъду[360] қурби[361] имконот намешиносидам, то рӯзе ба[362] домани кӯҳе иттифоқ намуда[363], раҳли иқомат афкандам. Дар авосити моҳи урди [биҳишт], ки замин ба восита шукуфаю лола рангин осмон гирифта буд, ҳарҷо-ҳарҷо хонаҳои сиёҳмафраши[364] ба қолӣ вазъкарда ва ҳама духтарону занони қазоқ ба болои сабза бисоти рангоранг андохта, рӯзе[365] бисёр суруду рақс намуданд.[366] Ва ман дар садр нишаста будам, пурсидам, ки «аз ин ҷо то Тошканд чӣ миқдор роҳ аст?»

—Гуфтанд: «Семоҳа[367] роҳ». Хуш аз кохи димоғи[368] ман бипарид.[369] [ки турфа дар ақаба афтодам, ки муовадат аз он ҷо ба хона муяссар набошад.] Онгоҳ тӯраҳои қазоқ ва акобири онҷо гуфтанд: «Мири девонбеги, ахлоқу атвори ту ба мизоҷи мо дарсохтааст, лоиқ[370] он ки ту номи аморат аз худ хаъл кунӣ ва бо мо муллою имом бошӣ ва зарурияти дин ба мо омӯзӣ[371] ва [аз миёни мо] таалуқ ихтиёр кунӣ[372] [аз ҳар қавом, ки туро майл аф-

[351] АБ—намуда

[352—353] АБ—дар онҷо низ аз нафси аммора мутанаввии нашуда зудтар.

[354] А—Кизилча

[355] АБ—кардо

[356—357] АБ—забту ҳифз

[358] АБ—бисоти

[359] АБ—шудам

[360—361] АБ—қурбу буъди

[362—363] АБ—иттифоқан ба домани кӯҳе гузор афтод.

[364] А—сиёҳмафраш

[365—366] АБ—рақсу суруд мегуфтанд

[367] АБ—думоҳа

[368—369] АБ—димоғ парид

[370—371] АБ—Нигаред ба илова.

[372] АБ—куи

тад]. Ва илтизоми ин маънӣ дар аморату бузургии ту зиён надорад, балки ҷоҳу рутбати туро бияфзояд». Ман* андешидам, ки аз мутовоати онҳо сар печидан ва мухолафат намудан сарфа намебандад.

—Гуфтам: «Истидъои шумо дуруст аст, аммо муллоию[373] имомат[374] коре бузург аст ва халифат-ул-ллоҳ ва*— халифат-ур-расул* ва ноиб-ул-ҳақҳ. [Ва] метарсам, ки шумо[375] дар хидмати ман тақсир кунед ва дар авомиру навоҳии ман наравед ва кофару муртад шавед. Чи баъд аз он ки касе мулло бошад ва имом шавад[376] ва он ба таайюди ҳақҳ мешавад ва Ҷабраил+ бар ӯ[377] нозил мешавад ва [378] аз малак илҳом меёбад.[379]. Пас,[380] ҳамаи амру ҳукми ӯ амру ҳукми худовандӣ[381] бувад[382]».

Онҳо* ҳама ба иттифоқ сар бар замин ниҳода[383], савганд ёд[384] карданд[385], ки «мо аз ҳукми ту гардан напечем ва амри туро амри худованд донем». Пас, бар ин аҳд[у] паймон муаккад намуда, барои ман ду хонаи музайян ва панҷоҳ уштуру дусад гӯсфанд ва чандин намаду қолии рангин тафвиз карданд. Ва аз духтарони аозим яке, ки беҳтар аз ҳама буд, ба издивоҷам кашиданд ва ҷамъе касир дар хидматам мутараддид буданд аз зану мард ва музоҳими аҳволам мешуданд ба сабаби духулу хурӯҷи бемавкеъ, то рӯзе гуфтам: «Имшаб[386] маро илҳом шуд,[387] ки дар хидмати худ мардонро роҳ мадеҳ ва аз духтарони дӯшиза ва занони нав ба* шавҳаррасида навкар* ихтиёр кун, ки дар сафару ҳазар мулозими [рикоби] ту бошанд ва эшонро илм биёмӯз[388]. Ва агар туро майл ба ҳар кадом аз ин занону духтарон афтад, дар мутовоати ту тақсиру эҳмол раво надоранд, ки осӣ шаванд ва мардони эшон бе изн ба ҳазрати ту дохил нашаванд. Ва бар дари худ ҳуҷҷобу нуввоб вазъ кун, ки ҳоҷати ҳар кадомро бо ту арз кунанд. Пас*, ба изн дохили сӯҳбати ту шавад*».

Ҳамаи элот [дар ин муқаддимот] тасдиқ намуда, занону духтарони худро ба ман супурданд ва васият карданд, ки «дар хидмати мулло эҳмолу мусоҳала накунед». Ва ман миқдори чихил нафар аз занону духтаронро, ки дар ҳусну ҷамол аз ҳама фоиқ буданд, ба навкарӣ баргузидам ва ба ҳар кадом, ки маро майле мешуд, ба хилватхонаи хосси [худ] металабидам. [Ва онро ба дастури фаранг ороста будам, ки ҳар кадом ба ҳаваси дидану даромадан ва хобидан бо ҳамдигар низоъ ва ҷидол мекарданд. Ва анови такаллуф дар мубошарату муҷомаат ба кор мебурдам.] Ва* шабҳангом[389] то вақти[390] хоб ба даврам саф зада, ба хамдигар

373–374 АБ—имомату муктадой
375 Б—шумоён
376 АБ—бувад
377–378 АБ—вай нузул кунад, ё
379–380 АБ—ёбад
381–382 АБ—худойтаоло бошад
383 АБ—ниҳоданд
386–387 АБ—Маро илҳом шуд имшаб
384–385 АБ—хӯрданд
388 Б—омӯз
389 АБ—Шаб
390 АБ—ҳангоми

таклиф менамуданд, ки «иммаб туро бояд, ки ба хидмати мулло қиём намоӣ». [Вақти истироҳат голо панҷ-шаш нафар ба якбора тақозои даромаданн назди ман мекарданд. Якеро баргузида, ди-гаронро дилдори медодам, ки «фардо навбати ту бошад».] Ва ба ҳар даште ва макоме, ки накл ӯ кӯч меафтод, он дигарон ба ли-босҳои фохир[391] бар асбони роҳвор[392] савор шуда, аз пасу пешам мерафтанд ва ҷое, ки иқомат бояд варзид, пештар рафта, ба ҷое назеху босафо ва обнор хонаву биcоти маро барпой медоштанд.

Ва миқдори панҷ сол дар миёни эшон будам ва бист шутур бору буна ва аҳмолу асколи маро мекашид. То рӯзе аз муҳолата-ти он сафеҳон[393] дилгир шуда ва аз лаҳву[394] лаъб[395] сер гашта, хуббн*— ватану сӯҳбати аҳиббо домангири вақти ман шуда*, ро-ҳи гурез меҷустам, асло мутасаввир намешуд: чи аз русуми кало-қия он аст, ки агар мулло дар миёни онҳо иқомат варзад, кайфа кию зиндагонӣ кунад. [Ва] агар ороӯи ёру диёр кунад, каталаш кунанд ва ҷӯбе бар сари гӯраш аломат ниҳода мазор барпоранд ва зиёратгоҳ [ва ибодатгоҳ] кунанд.[396] Дар ин боб фикрҳо анде-шида[397] ва*— аз* барои махласи хеш ройҳо мезадам. Рӯзе, ки ан-зиму ашрофи элот дар маҷлисам буданд [ва бори ом(м)лода,] гуфтам: «Дар миёни шумо баъзе аз мардон ва бисёре аз занону атфол ба сабаби осеби ҷин(н) маризу бемор мешаванд ва бо ман руҷӯъ мекунанд.[398] [Ва] ман таъликаю таъвизе ба ҳар кадом ме-навиштаму медиҳам, ба аксаре суд мерасонад [ва] бо баъзе тахал-луф мекунад.[399], ки муҷиби сустии ақидаи ӯ мегардад. Ва ин аз он ҷиҳат аст, [ки] маро китобест[400] машҳун ба анвои алъиня ва тилисмот ва давоҳои муҷарраба. Ва он алҳол[401] назди[402] ман нест ва ман он чи ба шумо[403] менависаму медиҳам, аз он китоб аст. Голт он ки дар маворидн аҷроҳ иштибоҳ мешавад ва хусуси ҳар таъвизе барои калом [ваъ] моразе дар хотир[404] муштабеҳ мешавад.[405] Бинобар ин дар таъсир тахаллуф[406] меафтад.[407] Ва ин китоб дар Тошканд назди касе амонат аст. Агар касе аз шумо ба Тошканд меравад, бояд ки маро ҳамроҳ барад, то он китобро ба даст оварда, бо шумо муовалат намоям».

—Гуфтанд: «Меҳиҳ, ки бад-ин баҳона аз миёни мо бигурезӣ?!—Гуфтам: «Ҳошаллоҳ, ки дони маро дар хамир анд?!»—Гуф-танд: «Агар рост гӯӣ, ҳатте кун, ба ҳар ки бошад, мо оддм фар-муда, он китобро ба ту расонем».—Гуфтам: «Он китобе аст, ки ба дасти ҳар ки бошад, ба касе надиҳад. Агар ман худ набошам,

---

391—392 АБ—асбони роҳвор шутурнину асбон
393 АБ—суфаҳо
394—395 АБ—лаабу лаҳв
396 АБ—намоянд
397 Б—андешидам
398 —АБ—мекунанд
399 АБ—менамояд
400 АБ—китобе буваа
401—402 АБ—алҳол пеши
403 АБ—шумоён
404 АБ—хотирам
405 АБ—мегардад
406—407 АБ—тафовут мекунад

он китобро бадал кунанд ва оварданн он фоида надиҳад».—Гуфтанд. «Албатта хила мекунӣ, ки худро аз чиғии мо ба канор мебарӣ?!»]—Гуфтам: «Маро ин ҳама асбобу амлок, ки ба солҳо умри азизи он аз касбу тиҷорат тахсил нашавад, дар ин ҳолат[408] маро чигуна дил[409] ёри кунад, ки аз ин ҳама чоҳу мукнат дил[410] бардорам! Ва[411] илова бар ин бин духтари фалон тураро ба инкох хостори кардаам ва чиҳати он гуфтугуйҳо карда, чи навъ тахаллуфи ваъда сурат бошад?!»[412] Ҳам бар ин нахч далелҳои хуччатҳо оварда, мукаммал ба[413] сипоҳиён намуда,[414] эшонро бар он доштам, ки маро ба Тошканд бифиристонанд ва бон раванд. Ва ман дар он айём он чи аз нукуд тавонистам бардошт, дар кисаи эҳтиёт мазбут сохта, ҳамроҳи панч нафар қазоқ азимати Тошканд намудам. Ва баъд аз қатъи бодиҳо тани нишебу фароз дар муддати ду моҳ ба Тошканд дохил гаштам. Ва дар рузе, ки руфақо барои харидани бору галла баромада буданд ва маро назди шутурон гузошта ва[*] шутурбон карда*, аз оҷо сабук бигурехтам, дар харобае даромада, якдаст либоси сайёҳат, ки маро дар анбон буд, пушида, ба либоси қаландарон баромадам ва дар бозорҳо тавоф[415] мекардам, ки ду нафар аз ҳамроҳонро дидам, ки сарасема ба ҳар тараф медавиданд ва маро металабиданд ва аз ҳар кас мепурсиданд, ки «бирон мулло етди, кочаи Мулло кўрган бормў?» Мардум ба ҳоли онҳо механдиданд ва аз кайфияти изтироби онҳо истифсор[416] мекарданд.[417] Қазоқон [фурсати тақрир наёфта,] ба афсусу надомат нишони ман ва беманони худро тақрир мекарданд. Мардум мегуфтанд: «Биз кўрдик «ни бир мулло шул кўчада кетди». Қазоқон «бўй-бўй»—гуён ба он самт медавиданд, [то он ки дар ҷустуҷўи ман бон ду уштури худро дуздониданд.]

Билҷумла ман баъд-он либос ба дорулимора шитофтам, то ба ҳоким мулоқот кунам. Дидам халқе тоза бар дари амиранд ва авзоъу атвор[418] мухталиф. Пурсиданд, ки «ба куҷо меравӣ ва бо кӣ кор дорӣ?»—Гуфтам: «Ба ҳоким».—Гуфтанд: «Ҳоким кист?»—Гуфтам: «Фалон бек».—Гуфтанд: «Қаландаре бангист ва ҳушкии банг дивонаиро[419] мухталл кардааст ва ўро биронед [ва бизанед, то ба худ чунбид] чўбҳо дар[420] паҳлуям бинҳоданд.

—Гуфтам: «Охир, он амир чи шуд ва куҷо рафт?!»—Гуфтанд[421]: «Эй девона, охир надонии, ки ин асри амир [Шералихони Хўқандӣ* аст ва ин ҳоким фалон ном [дорад] аз умарои давлати ў дар фалон таърих омада, ба қаҳру ғалаба Тошкандро фатҳ намуда. Ва он амир, ки ту гуӣ[422], яке аз умарои амири Бухоро

408–409 АБ—чо онида аст, маро дил чигуна
410 АБ—даст
411–412 АБ—ин намунад, магар девона ва аз худ бегона
413–414 АБ—намудам ва сипоҳро дода
415 АБ—тавоф
416–417 АБ—мепурсид
418 Б—атворашон
419 АБ—дивонаи иро
420 АБ—бар пушту
421 Б—гуфт
422 Б—медиҳи

буд. Вай дар он балво шаб[423] аз девори қалъа худро ба зер андохта, бо маъауле чанд гурехта, ҷон ба саломат бурд, ё не?! Суханони ту рост ба саволи асҳоби рақим мемонад. Ҳоло, то пой дорӣ, бигурез ва ба хуни хештан маситез, ки мабод ба иллати ҷосусӣ ё номи манқитият гӯл бар гарданат ва занҷир дар поят кашанд ва гӯсфандвор бар дорат бардоранд». Ва ман аз он ҷо сабук ҳаракат намуда, онҳоро дуогӯй гуфта, ба рафоқати баъзе аз сайёҳони пиёдаву савора азимати Бухоро кардам. Ва алҳол миқдори сесад динори зар дар камар дорам ва ният ҷазм карда, ки дигар сар ба ғурбату мусофират нанихам ва гӯша гираму тадоруки завоеи авқоти гузашта намоям.

Интихои самараи ин ҳикоят* манзур ба фавоиди сафар ва хислати занон ва одобӣ[424] мулкдорӣ бошад[425]. Тамм.*

---

423 Б—худро

424—425 АБ—илми мамлакатдорӣ ва ҷаҳонбинист

ДАР ҲИКОЯТИ АБУЛҚОСИМ-БӢ ВА САФАРИ РУСИЯ

Навбате[1], ки ба масҳуби Сайид Абдулфаттоҳ-тӯра[2] ва рафоқати Абулқосим-бӣ ба сафорати Рус иттифоқи вуруд афтод, расм аст, ки* дар он ҷо элчиёнро барои изҳори ҷоҳу дастгоҳи давлати хеш ба маҷолису маҳофили бузург ва томошохонаҳою иморати олӣ ва хазоину дафоин мегардонанд ва бад-он[3] тафохуру мубоҳот мекунанд. Ва дар ҳар шаҳре базмхонаҳо омода кардаанд, ки ҳар шабе аз ишо[4] то соати дувоздаҳ аз* шаб дар он аснофу анвои рақсу самоъ ва нағамот мутараттиб аст, ки занони моҳрӯй ва қавволони сунбулмӯй маҷлисоройӣ мекунанд ва анвои шӯъбадаю найранҷот зоҳир мекунанд. Ва ман ирғабу+, ҳар кӣ хоҳад, дар он ҷо ҳозир мешавад ва фароҳӯри ҳоли ҳар касе[5] дар он маҷлис ҷое муҳайёст, ки менишинад[6]. [Ва] вақти хурӯҷ ба сӯи манзили худ меравад[7]. Ва ҳамчунин аз ҳар ҷинс ашё хазинаҳо мураттаб доранд, то ки аз ҳайвоноти мурдаву зинда, аз даррандаву парранда ва аз анвои тухми ҷонварон, ҳатто аз нутфаи инсон аз ашколи ҷанин, ки* сиқту лақтшуда ва сурате баста, дар шишаҳо ба даруни равғани софе ва*- тезоб* гирифтаанд, то фосид нашавад.

Ва билҷумла шабе мутарҷим аз қибали вазир омада, моро ба маҷлисе «суронияз» ном таклиф намуд. Бо чаҳор нафар дар он базм рафтем. Ва он маҷлисе будааст муҳтавӣ бар манозири хавоқини муаззама ва маҳфиле муштамил бар маориф [ва]* хавотини муҳтарама аз руасои Русия ва маҷмаъе пур аз занони моҳрухсору душизагони тозарафтор ва ҷавонони сарқадду [гулъузор ва]* гулписарони хуршедхад. Дар иморате рафеъ [ва]* манеъи олии зарандуд даромадем, мабнӣ бар хонаҳо ва ҳуҷароти бисёр ва дарҳои ойина[корӣ]* ва аз ҳама дарҳо пардаҳои ҳарир фурӯхишта, муштамил ба[8] қату қароротаи зарнигор ва зу-

---

1 Б—Дигар, вақте
2 Б—Абдулфаттоҳхон
3 Б—бар он
4 Б—хуфтан
5 АБ—касро
6 АБ—бинишинад
7 АБ—биравад
8 Б—бар

руфу авонии[9] тилло ва нукра, касталу*— санодили махмалгирифта; ва ба хама хонахо канодили тиллою нукра* ва булӯрӣ овехта ва ба ҳар деворе аз муқобилу паҳлӯ шамъдонхое чандсара ва ойинахои ситабри бузург баробари қадди одамӣ нихода. Ҳама деворҳо ва сақфу фарш мусаввару музайин ва нақшхои аҷиба ва суратхои ғариба. Ва дар ин маҷлис зиёда аз ҳазор шамъи мумию бухорӣ афрӯхта ва дар маҷомири зарандуда адхинаи латифа сухта, аз касрати чароғон шаб сурати рӯз дар бар гирифта буд. Дар он маҷмаъ дидем[10] моҳрӯёни салафтинату саракадони офтобталъат ҳамҷу товуси нигорин ба ҳар тараф мехиромиданд ва ҷун ғазолаи маст ба ҳар самт[11] мечамиданд. Ва ҳар қадом чандин либоси ҳарир пӯшида, ки бадани нозанини эшонро ҳоил намешуд ва худи баданҳо низ аз ғояти нозукату шаффофӣ[12] ба дигаре сотир намегашт. Ва баъзе либосхои сиёҳи нафис ва пардаҳои мушаббак ва турхои алвони ҳарир бар комати худ гирифта буданд*, ки ақл аз мушоҳадаи ҷамолу нозукии[13] онхо лол мешуд ва хирад дар васфи ҳусн[14] ва латофати[15] онхо мутаҳайир. [Бегонда рӯҳе буданд аз олами ғайб ба шаҳодат расида, ё хуре аз биҳишти барин ба рӯи замин манзил гузида.] Аз камоли сафою зиё ҷун*— хури биҳишт* шаш бадан ба ҳафтум ҳоил намегашт. Не- не тири нигоҳ аз пушти якум то синаи саддум рост мегузашт, ки ба ҷое банд намешуд. Гӯё, эзади[17] таоло пайкари онҳоро[18] аз оби соф, ё абгинаи шаффоф сиришта:

[Китъа]

Ҳама бутони сияҳпӯши моҳваш, ки худой
Чу оби зиндагӣ андар сапод бинҳодаст.
Ба ҳар тараф зи каминтоҳи ҳусн моҳрӯе
Барои бурдани дил теғдаст сайёд аст.

Ва мо ҷамъе даҳон кушодаву чашмҳо боз монда мутаҳайир, ки «Ин[19] чӣ ҷосту куҷост[20]?! Ва ҳолӣ, ки мо медонистем, шаб буд ва ҳаво тиpaву нам, чӣ шуд, ки алҳол рӯз аст ва офтоб. Аз фарти чароғони тамайюзи шаб аз рӯз намекардем ва гоҳо ангушт ба дидa мемолидем, ки «оё ин машъала[21] дар олами рӯъё[22] мумассал*— гашта*" ва ин аъҷубаҳою парихона дар хизонаи хаёл мусаввар[23] шуда.» Он париваши мутааҷҷиб, ки «ин гулон дар [ин] маҳфили рӯҳонияшон чӣ навъ даромадаанд[24] ва девон бо париён чӣ шакл

---

9 Б—вавопта
10 Б—даромадем
11 Б—тараф
12 АБ—латофат
13 Б—нозукиҳон
14 АБ—хубӣ
15 АБ—хусни
16 Б—мутаҳайир шудаем
17—18 Б—пайкари онҳоро эзади таоло
19—20 АБ—ин ҷо куҷост ва ин ҷо чӣ ҷост
21 Б—машъала
22 Б—рӯъёст
23 Б—мутасаввир
24 Б—омадаанд

мумтазич гашта?!» Ба рӯи мо тез медиданд ва ба аҷобати[25] либосу[26] ҳайати[27] мо механдиданд. Ва мо ҳамчунон мутаҳайир ва бешуурона каламе пеш мениҳодем[28] ва ҷои рафтунишасти [худ]* намедонистем. Чунки мутарҷими мо ба яке аз он новаинон ба муҳовара ва мукалама машғул гашта, аз мо вопас монда буд.

Дар он асно дасте булӯрӣ ба сипаи мо меомад барои дурбош ки «хала, эй ифритиёни одамисурат ва эй одамиёни ҳайвонсират, дониста пой ниҳед, ки домани пои мо ба ранги чатри товус бар замин кашон аст. Ва мо ҳар яке ба шакли товуси[29] маст хиромон, то домани моро ба пои ноҳанҷори худ магзоед ва ба қудуми шуми худ маёлоед!» Танонуъкунону дарзон каламе чанд ақибтар мегузардем,[30] ҳам дар ин ҳол мушти новаине[31] ба пушти мо мехӯрд, ки «хон, эй бехирадон, таваққуф варзед ва воқиф бошед, ки бари симгуни мо ба барги гул ноз дорад, то ба хори миқлами[32] нухусаттаваъами худ мадаронед!» Саросема ба ақиб менигаристем, иқолат-ул-вақт ба тарсу[33] лафз пас пештар мебурдем[34] ва ба ранги бӯзинагон тамаллуқе мекардем, ва ба даҳону забон ба ангушт ишора медодем ки «мо безабонием ва аз саҳро расида говон ва ба русуму[35] услуби шаҳри шумо нодонон[36], маъзурамон доред!»

[Байт]

Эн дашти тури мезанну аз пахли адаб дурем.
Чунуне тар кунем, эй шаҳриёни хуш, маъзурем.

Аз ин тамҳиди узри мо мерамиданд ва ба риши мо механдиданд.* То он ки мутарҷими мо даррасиду дасти мо бигирифт ва аз он ҳайронию саргардони бираҳонид ва ба садри маҷлис бурду ба болои кастале чанд ба нишастан ишора кард. Хомӯш нишастем ва аз [зарбати] мушти пешу пушт бирастем. Ва дар пешгоҳи ин хона шаҳнишине буд муртафеъ аз фарши[37] хона ба қадри якуним газ. Ва аз он пардае ҳарири мусаввар авлохта ва аз ақиби он қандилае бузурги булӯрӣ овехта ва зиёда аз сад шамъ бар он афрӯхта. Ва ҷамъе аз духтарони моҳталъати зӯҳратабиат[38] дар он буданд, ки худро барои булаҷабӣ меоростанд ва менишастанду бармехостанд. Ва аз паси парда ба сӯи аҳли маҷлис медиданд ва интизори ҷамъияти маҷлисиёнро мутарассид буданд, то нӯъбала оянд.

Ва аз зери ин шаҳнишин суфае ниммаир ба қадри ду ваҷаб аз фарши хона бароварда, ба болои он кастале бузург ва бар

---

25 Б—аҷоиби
26–27 АБ—ҳайати либоси
28 Б—ниҳода
29 АБ—тазарв
30 Б—мемондем
31 Б—новакин
32 АБ—ҳалами
33–34 Б—тарсь бисёр пештар мерафтем
35 Б—расму
36 АБ—нодон
37 АБ—саҳни
38 Б—зӯҳрачабин

забараш самтуре[38] аъло ва музайян ниҳода, аз ду бараш ду шамъи бузург дар шамъдони тиллоӣ-кандуд афрӯхта. Ва баъзе аҷзоҳ, ки дар он усули заработу нақорот аз нағамоти русию фаранги набишта буд, бар он ҷо ниҳода [буданд]. Ва ҳар калом аз моҳрӯёни аҳли маҷлис, ки ба соз [ва] нағма вуқуфе доштанд, ё ҳикояте ва баъзе медонистанд, ба болои он суфа бармеомаданд ва ба сӯи аҳли маҷлис таъзимею тавозӯъе латиф баҷо оварда, ба болои кастали пурмаҳмал, ки дар пеши он самтур ниҳода буд, менишастанд ва фасле аз нағма ба навъи адо мекарданд ва қавлею ғазале мехонданд. Ё он ки агар ҳикояте мекарданд, рост истода, ба овози дилфиреб ба забони худ ба назм, ё наср адо менамуданд. Агар нағмаи аҷиб, ё ҳикояте ғариб ба самъи мустамеон расонида гояти тааҷҷуб ва нишоти аҳли маҷлис он аст, ки каф бар каф мезананд, мукарра то се бор, яъне «ин нағма ва ҳикояти ту писанди мо афтод, боз аз сар гир, ё сози дигар бинавоз». Он маҳликоёни хуршедсимо ба ҳазор ғанҷу далол мутабассиму мубтаҳиҷ шуда, бо изҳори хаё рукуъоти мутавалӣ ва таъзимоти мутавотир ба тарафи маҷлисиён аз ямину ясор мекунад, ки дили мустамеон[39] ба ҳам меларзад ва ҷамъёзаи орзӯ [ва] об ба даҳани нозирон[40] мегардонад ва боз фасле дигар иншо мекунад. Пас, агар дар хатми баъзаи соз, дигар бор садои каф бар каф мутавотир гардад, фасли сеюм ибтидо менамоянд ва дар чаҳорум бо тавотури сақафот ба нозу карашма таъзимкунон аз суфа фуруд меоянд ва ба ҷои худ рафта менишинанд. Онгоҳ дигаре аз нозанинон ба ҷои ӯ бармехезад ва дар он бисот ранги тоза мерезад аз навохтани нағамоту пардохтани ҳикоёт.

Аз ҷиҳо, ки либоси занони он диёр то камар танг аст ва аз камар то домон фароҳ, то ба ҳадде, ки агар аз дари хона дарун шаванд,[41] домани аз дохилаи берун бувад. Ва аз таҳти камарбанди худ аз риштаи ҳарир миёнбанде дигар доранд ва аз он шохчаҳое ҳилолӣ аз пой ва шохи бориқу нафис таъбия карда [бувад], ки ба пирасту хост[42] нашинанад. Чун он риштаро сахт баркашонанд, он шохчаҳо аз дапри миён бархоста гардад ва домани ҳарир, ки пӯшидаанд, бардорад ва шакли онҳо дар хориҷ чун қуббаи тиллои мурассаъ ва марворид бар сари гунбази тулонии муҳандас зоҳир гардад. Ва аз болои он тӯрҳои сиёҳу [сафед ва] сурху осмони аз сару китф ва миён овезанд ва бар сари худ шаддае гули машкӯъ, ки гӯё пай аз гулшан овардаанд ва шабнамаш гулобу атр, ки бар он зоҳир аст, аз қадору абрӯ барбандаанд. Ва бар гӯши онҳо алмосу дурр ва булӯру тиллои тулонӣ ба қадри донаи хурмо мусайқал бёниаанд, ки дар шаб ва[43] шуълаи[44] шамъ чун хитъаи оташи тӯлонӣ, ё моҳ тобанда намоянд ва сафҳаи биногӯш, ки аз гояти сафо раг ва ҳаракати хун аз таҳти ҷилди он дида мешавад, чун шуъли оина бад-он зам гардад. Гӯё, шамъе дар муқобили ойина аст. Бад-он зебу зинат чун бархезанд, аҳл аз

---

39 АБ—маҷлисиён
40 Б—нозирон
41 Б—дарпӯшанд
42 Б—бархост
43–44 АБ—шуъла

кохи димоғ ба парвоз оид ва чун биниширанд, ҷои дар ҳуҷраи дил ҳомӯш гардад.

Субҳони қадири болиғқудрате, ки аз қатраи обе палид, ки манбаъаш аз чашмаи кӯҳи куфр аст, чунин гулҳои бадеъ бар тахтаи хок менигорад ва аз камоли бениёзӣ чун уд бар оташи ҷаҳаннам мегуморад. «Фа зарҳум наҳва зало на ялъабу ҳатто юлоқӯ-л-явм-ал-лазӣ фиҳи юнфӯна».*

[Ва]'' билҷумла ин маҷлис то вакте ки духтарони мушъабид дар паси парда худро биёроянд ва олоти шуъбадаи худро мураттаб гардонанд. Онгоҳ занг аз ақиби парда овоз медиҳад, ки «ғоибон ҳозир шавед ва мутафаррикот ҷамъ гардед ва мутарассид бошед, ки мо лӯъбату санъат менамоем».

Пас, парда бардошта шавад, барало дида мешавад осмоне васеъ ва моҳи равшан бар уфуки шаркӣ, ё ғарбӣ ва исторагон[45] ва соҳате фарохи сабзу хуррам ва дарахтони бузургу кӯҳсору имороти олия ба назар дармеоял. Ва ин духтарони моҳрӯй худро ба сурати фаришта тартиб дода, баъзе болҳо кушода, сар дар ҳаво муаллақ, гӯй, соиди осмонанд. Ва баъзе сарнишебу болҳо мутафаррик, гӯй, нозили маркази хоканд ва баъзе ба як пой истода ва як пои дигар рост ба ақиб кашида, ба шакли лаълаб болҳо афрохта ва даври домани мутарраз кушода, дасте ба болои сар ҳам карда ва дасте ба сӯи замин ирсол дошта, гӯй, тоцуси нигорин мутаваҷҷеҳи самте аст. Ва ҳама ба ҳамдигар ва ба маҷлисиёни нозиру хомӯши мулаббас ба кумоши [латифа ва]'' нафиса, ки сотири [танҳои]'' узви лиҳонии*'' онҳо намешавад. Ва анвоъи зевар ва ҳулию ранг бар рӯю гардан ва сондy сина карда ва ҳошияи гиребони онҳо аз болои тугмаи сади ва сари бозую зери китф ва шона давр гашта бувад, музайян ва мурассаъ ба кавокиби шабака ва гулҳои маснуъ, ки ақл дар ташхиси ҳусну ҷамоли онҳо мутаҳайир [шуда]'' бошад, ки он латофати ҷисму таркибро бар ҷӣ ҳамл кунад,[46] аз одамӣ ва парӣ, ё руҳу фаришта.

Пас аз соате пардаро фурӯҳишта боз ба навъи дигар худро месорояанд[47] ва шакле дигар дар фазои ин шаҳнишин зоҳир мешавад аз реҳтани барфу тагарг ва раъду барқ*'' ва боду борон ва соиқаву зилзила, ки он иморот ба ҳам меларзад аз тумтуроки он ошӯб ва ҷараёни дарёҳо ва рафтани киштиҳо ва ғарқ шудани суфун ва ба об фурӯ рафтани аҳли он ва гиреву нолаи эшон, ки об дар чашму раҳм дар дили аҳли маҷлис меояд. Боз парда фурӯд андохта шавад. Ва аз [48] паси[49] фурсате худро ба тағйири либос ороиш дода, зоҳир шаванд ва рақсу самоъ ва лааб намоянд ба наҳве, ки қуввати мутахайила мухтал гардад [аз забти он. Ва] ба як пой ҷанд* давра*'' ба саҳни ин шаҳнишин чарх мераванд ва аз замин ба қадри ду газ ҳарду пойро ба ҳамдигар печ дода, монанди чархи раққоси соат, балки аз он [низ]'' театар бармечаҳанд. Ва ҳамчунон печдарпеч фурӯ[50] меоянд ба усули заработ ва

[45] Б—ситорагон
[46] Б—кунанд
[47] Б—биёроянд
[48–49] Б—пас аз
[50] Б—фурӯд

накора[51]. Хубтарин рақси эшон ба[52] назари мо ва накраи «бумму бака, бакку бумм» бошад, ё «бакку бумм, бинку бумм». Ва гоҳе дар ин маҷлис оташбози ва мушаку тарф* мезананд. Ва гоҳо сурати ҳайвонотн мӯҳиба бармеангезонанд, мисли деву аждаҳо. Ва биноти ин базм дар соати дувоздаҳуми аз шаб дарневардида мешавад. Ва дар ин маҷлис ба ҳама ҷо ва ҳама хонаҳо кастаҳои китҳо ва шамъҳо ниҳодааст[53] ва ҳама шаб ҷою қаҳва ва араку шароб ва кабоб ва ширнн ҳулвиёту нуқлиёт омода.

Ваҷҳи ин маҳфил барои он аст, ки чун дар он вилоят ситру ҳиҷоб нест, мардону занони акобир ва душизагон ва ҷавонони аъзами ба ҳамдигар вохӯрда дилдода мешаванд ва маҷнук ба хона бурдан, бинобар монеи таассур дорад, чунки дар шариати эшон мард зиёда аз як зан ба никоҳ наметавонад овард ва зан то шавҳар намирад, шавҳари дигар наметавонад кард. Ва дигар ба ҳеҷ ваҷҳ талоқу тафриқ муяссар нашавад[54]. Ва он чи эшонро истимтоъ аз [шаҳвати]* муошарат ва мубошарат даст диҳад ба тарики зино ва ҳаром бошад. Ва насаб дар он ҷо ба зан собит мешавад, на ба мард. Масалан, агар шавҳар даҳ сол ғоиб бошад, ҳар фарзанде, ки зан аз ҳар ҷо пайдо кунад, ба номи шавҳари ғоиб бошад. Масалан, Колпакуф ном сипоҳ муддати даҳ сол дар Туркистон ба тасхири мамолики [Туркистон] маъмур ва** номвар* буд. Ҳамроҳии мо ба пойтахти императур рафт, зани худро бо ҳамроҳии се-чаҳор[55] бачаи сесола ва панҷсола ва ҳафтсола ба ҳузури мо овард ва ба рӯи эшон шодмону мубоҳӣ буд [ва ҳар кадомро ба фарзандии худ нисбат медод]*.

Билҷумла аз занону[56] мардон[57] он ки ба ҳамдигар ошиқбоз бошанд, дар ин базмхона мувосила ва муохази мегиранд ва дар ин ҷо ҳамдигарро меёбанд. Ва ба фарз агар авлиёи эшон низ дар ин маҷлис ҳозир бошанд ва ҳоли ҳарду дилдодаро муоина бинанд, ба назари иғмозу иғзол дармегузаронанд. Пас, ҳар кас аз толибу матлуб ба ҳар кадом аз ин хонаҳо ва нишеманаҳо даст ба даст, ё дасте ба камару дасте ба гардани ҳамдигар сипар мекунанд ва ҳар кучо хоҳанд бар забари кастад менишастанд ва таому шароб он чи хоҳанд, тановул мекунанд. Дар ин иморат ҳиҷлатхонаҳоест музайин ба кату кароватни махмал ва латтаи ҳарир ва дару девори музайян ва мусаввар ва аз дарҳо пардаҳо андохта. Чун самои рӯду рубоб ва тановули нуқлу кабоб ва ҳарорати шароб тафҳими ҷигарҳои решу таншири асаботи мафарасш кунад, занон ба мардон, писарон ба духтарон волаву шайдо шуда, чашмҳо аз фарти шиддат сурх гашта, ҳар касе бо дилдодаи худ дар ин хонаҳо дарраванд ва дарро мукаффал гардонад, то[58] касеро дигар[59] маҷоли тағаррӯку талоҳул набувад, то он ки эшо баъд аз истифои коми худ** берун оянд.

---

51 Б—накарот
52 Б—дар
53 Б—мекунанд
54 Б—намешавад
55 Б—чор
56—57 Б—зану марда
58—59 Б—ё каси дигарро

Билҷумла маҷлисиён дар соати устувои аз ними шаб аз ин маҷлис берун оянд ва ҳар кадом ба манзили хеш раванд. Вақти хурӯҷ аз панҷ тангаи[60] русӣ, ки бисту панҷ тангаи мо мешавад, то бисту панҷ тангаи русӣ[61] [ба маҳфилоро]* бидиҳанд ғайр аз ихроҷоти матъумот ва машрубот, то маҳфилоро аз ин мамарр вуҷӯҳи ихроҷоти хеш ва мояҳтоҷи он маҷлисро доимо мураттабу муҳайё дорад.[62] Ва маазолика маблағе хатир ба хизинаи подшоҳ онҳо гадонад.[63] Ва мо низ бароминда, ба кушки худ мураҷаат намудем. Интиҳо.

ДАР САФОРАТИ АБДУЛҚОДИРБЕК ВА БАЁНИ АҶОИБОТИ БАЗМ ВА ҶАШНИ РУСИЯ

Навбате ба масҳуби Абдулқодирбеки Додхоҳ дар мавриди тӯи император[64] Рус ҳам ба ҳукми давлати Бухорои [шариф]* ва пойтахти давлати Русия ба расми [таҳният ва] сафорат бо тӯҳаф ва ҳадоёи лоиқа иттифоқи вуруд воқеъ шуд. [Баъд аз расидан дар Фетербурх] дар[65] манзили муносиб моро[66] нузул дода, бисёру шоён эъзозу икром фармуданд. [Ва] мутарҷим, ки*— онифан мазкур шуд, марде* хушмаҷлиси хушсавоне Қосимбек ном қафқозӣ[67], [ба хизмати мо маъмур] буд ва бо муҳаррири сутур ҷиҳати иттиҳоди машраб садоқате ва муҳаббате дошт. [Чунки пеш аз ин ҳам як-ду бор дар он дарбор[68] бо ҳам мулоқот афтода буд]. Рӯзе ба тақриб овард, ки фалон [Туроббек] ном элчӣ аз Кошғар [дар ин давлат] омада[а буд.] [Ва]* дар таърифи Фетербурх чанд байте инщо кард [номаҷбут ва номарбут.[69]]* Ман онро тарҷума карда ба шоҳ гузаронидам, бисёр* хушҳол гардид. Бо*— ман гуфт*: «Агар ту ҳам чанд байте фароҳам орӣ, ки номи духтари подшоҳ ва домодаш дар он дарҷ бошад ба тариқи мувашшаҳ ва боз таърихе дар он таъбия кунӣ, ман онро мутарҷам[70] сохта, ба подшоҳ маъруз дорам, дар рисолати шумо тавқире[71] [ва тавфир] бахшад, чунки тӯи подшоҳ наздик аст [ва] бисёр хуш оядаш. Ва боз [бад-ин восита] баъзе «ӯзбакихон» [сафири] шуморо ҳусни[72] он шеър медонанд».[73]

Ин сухан барои он мегуфт, ки салотини Бухоро дар боби суфаро одамони камтаомул ва беданишро ихтиёр мекунанд[74] ба эътиқоди[75] он ки асрори давлати мо фош нашавад.[76] Ва мегӯ-

60—61 Б—тангаи бузург, то бисту панҷ танга
62 Б—медорад
63 Б—метарсонанд
64 А—императури
65—66 АБ—моро дар манзили муносиб
67 АБ—марди кафкозӣ
68 А—двёр
69 Б—номарбут ва номаҷбут
70 Б—тарҷума
71 АБ—тавқир
72—73 АБ—мастур намонад
74 АБ—кунанд
75 АБ—гумони
76 АБ—нагардад

янд:[77] «Элчӣ бояд, ки агар суоле кунанд, қодир бар чавоб набошад. Агар*— тавонад ҷавобе гӯяд ва қодир бар тақрир ва таҳрир набувад.* Мабод ки безабтии салтанати[78] мо назди хасм зоҳир гардад». Ва ҳол он ки [ихтиёри] ин маслак айни безабтӣ ва бенazмии давлат бошад. Ман бинобар кӯфтагии табъи роҳ ва тағйири манзил ва мақом ду-се рӯзе дар [ҷавоби] ин масъала эҳмол доштам. Ва ҳар боре, ки мутарҷим бо мо мулоқот мекард, аз ман мепурсид, ки «охир агар шеъре бастай ,дар назар ор, то бинам, ки чӣ [мазмун] гуфтаӣ?»

Ман гумон кардам, ки мабодо[79] маро имтиҳон кунад[80] ва[81] оҷиз ёбад. Дар охир номи домод ва номи арӯс пурсидам.—Гуфт: «Альфред ва Морӣ. Ва Морӣ [мураххам ва] мухаффафи Марьям[82]. исми[83] духтари подшоҳи Рус буда ва Альфред номи писари Уктуриё+-малика ,подшоҳи Фаранг. [Маҷмӯъ нӯҳ ҳарф буд]. Пас,[84] ҳар нӯҳ ҳарфро[85] ба аввали нӯҳ байт мувашшаҳ намуда, ба дасташ додам, ва* ин аст:

Моли бурчи шараф, эй духти шахи оламгир,
Кард бо муштарии саъд қирон аз тақдир.
Ин на он ақди никоҳ аст, ки ақли даррок,
Ҳусни анчомаш вафо кард тавонад тақрир.
Рангҳо ҷумла намуданд зуҳур аз макман,
Бӯйҳо ҷумла гирифтанд бурӯз аз тастир.
Як ҷаҳон ҷамъ шуда ҳуру парӣ дар маҳфил,
Ҳама дар ҳусну сабоҳат дуввум бадри мунир.
Чашми ангур зи ками токияи ҷарх масир.[86]
Лаби соқӣ зи май лаъл шуда шакаррез,
Чашми шоҳид зи карашма ба ҷигарҳо зада тир.
Фалак андошта аз баҳри муборакбодан,
Зи саноқиб ба сари халқ гуҳарҳои хатир.
Рафт овозаи ин базм ба ақтои ҷаҳон,
Кард ҳар гӯши фалак ғулғулаи нову нафир.
Дида бар қомати у дид саводи[87] таърих,
Худ куҷо рафт аз он қадди фатонаттахмир

Яъне бар қомати маҳбуб саводе аз таърих менамуд ба сабаби вуфури ҳусн гоҳе ба назар дарнамеомад. Истиғфор намуда, ки* он савод куҷо шуд? ва куҷо рафт, ки намебинам. Ба таъмия куҷо аз қадди «фатонаттахмир» искот шуда, мобақия санаи исавӣ мебошад. Пас, ин таърих[88] ва тавшеҳро[89] мутарҷим[90] ба лафзи

[77] АБ—гӯянд
[78] АБ—давлати
[79] АБ—эҳтимол
[80] А—мекарда бошад*;* Б—бошанд
[81] АБ—то
[82–83] АБ—исми Марьям
[84–85] АБ—ин
[86] АБ—пир
[87] АБ—савод аз
[88–89] А—тавшеҳу таърих
[90] Б—тарҷума

русия мутарҷим сохта, дар назари подшоҳ гузарониданд. Бисёр истеҳсон намуда ва дар силаи он ангуштарини аз алмос ва тилло мукаллал ба сини чаҳор дона ба вазни се мискол ирсол фармуд. Ва дар шаби арусии духтар моро дар маҷлиси ақд биталабид ва эъзози вофир намуд. Ва як ҳафта дар Петербург ва се рӯз дар Маскав ҷашни чароғон фармуд. Ва* ба навъе дар он тӯй шӯъбада ва** аъҷубатарози* ба кор рафт, ки ақл ва муҳосиби фикр аз забт ва ҳифзи он оҷиз гашт. Аз он ҷумла шабе, ки моро дар маҷлиси ақд биталабиданд[91] дар урдуи салтанат. Ва он иморатест шарқан ва ғарбан дусад[у] чиҳил газ, шимолан ва ҷанубан дусад[у] бист газ, чаҳоршиёна, муштамил ба хонаҳои зарандуда[92], дару девор аз берун ва дарун музайяну мусаввар ва шаффоф ва ҳама дарҳо[93] ойина [кардаги]*. Шимолии он иморат баҳрест [азим] аз Муҳити Аъзам муншаиб гашта, ба ҷониби Маскав ва Самар ва Макариё меравад ва дутарафа[94] аз он дарё ба сангҳои сафеди муҷалло рост* бардоштааст[95] ва ҳар ҷое[96] ба зина фаромад[97] дорад барои об гирифтан ва ба дарё рафтан. Ва шабу рӯз чандин ҳазор киштии оташин[98] ва боли[99] бар он баҳр ҷорист, ки аз [Рум ва] Фарангистон меоянд ва мегузаранд. Ва ба ҳар понздаҳ газ ҷои пилпоя ба қадри ду газ санги муҷалло, мудаввар ва мусамман ва мусаддас бароварда[100] [ва миёни ҳар ду пилпоя] бар он панҷараи хулаи муҷалло ва мулаббат ва гулдор баланд[101] кардаанд,[102] ки ба қадри панҷ ваҷаб иртифоъ дорад, то муҳофазати ояндa ва равандa кунад ва бар он пуле** ва* ҷисре бастаанд ба қадри чаҳордаҳ хона. Ҳар хона тақрибан бист газ меояд ва ду хона [аз] он ҳамчу ду табақи дарвоза аст, ки вақти ҳар[103] омадани[104] киштӣ кушода[105] мешавад ва** боз чун** киштӣ бигузарад, фароҳам меояд.** Ва ин ҷиср ҳама аз санги рухом [ва]* шаффоф аст, ки аксаризир аст. Ва ба навъе часпонкорӣ намудаанд, ки мобайни қитъаоти аҷзор як мӯйк чадвал гоҳе маръӣ мешавад. Арзаш тақрибан бист[у]* панҷ газ мунқасим ба чаҳор роҳ,—ду роҳ ароба, ду роҳ пиёда аз ояндаву раванда, ки ҳеҷ кадом ба ҳамдигар[106] музоҳим нашаванд ва ҳар кадом ба роҳи худ мегузаранд ва аз ду гу[107] ин ҷиср ҳам маҳбут ва маҳфуз ба панҷараҳои хула, [ки] мусаффо ва муҷалло аст. Самти шимолии[108] иморати арки подшоҳи[109] [ҳама] сарқуб ба он дарёст, [ки баҳр бе-

---

91 Б—талабиданд
92 Б—зарандуд
93 А—дарҳо; Б—ҷониб
94 А—тарафа
95 АБ—бардоштаанд
96 Б—ҷо
97 АБ—фаромада
98—99 Б—ойина оташин
100 АБ—баровардаанд
101—102 АБ—сарбаланд карда
103—104 АБ—омадана
105 АБ—фароз
106 АБ—он дигар
107 АБ—тараф
108—109 АБ иморати шимолии арки подшоҳ

восита аз тахти ӯ мегузарад] ва ҷониби* ҷанубии арк чилавхонаи аскария[110] аст.[111] Сохати фарох ва васеъ, ки дар*— он* миқдори панҷоҳ ҳазор аскар дармеоянд[112] ва аси медавонанд.[113] [Заминаш мусаттаҳ ва ҳамвор ҳамчун замини ҳашр]. Ва наздики дарвозаи арк манорае бародштаанд аз як қитъа санги сумоки мулаввап ба кадри панҷоҳ арчин[114]. Зери сангаш қитъаи хулае мусаммаи [ва] мунаққаш [ва] мусаввар [ва мунаббат]. Бар сари манора сурати малике қоим аст, болҳо афрохта, интизории мақдами[115] рӯҳуллоҳ мебарад [ва] он ҳам аз хулаи муҷаллост.

Ба самти шарқии арк ошьёнаи тахт аз хишти пухта [сансхонаи подшоҳист], болоии саросар боғча аст. Анвои гулу раёҳин дар он шукуфтааст[116] муштамил ба* сабзаву оби равон ва [анвои] мурғони[117] хушалҳон [ва дарахтҳои гулкарда ва мусмир чун финдуқ ва бодом]. Қаддаш ба кадди[118] иморат баробар рафта, бараш бисту** панҷ газ [муштамил ба раста ва кӯҳсорҳои масиўи сабзу хуррам]. Тахти[119] ин боғча сансхонаи шоҳист ва иморати шарқӣ ҳама дарҳояш ба даруни[120] ин боғча фароз мешавад. [Болояш ба ойина пушида ва ҳавои баҳорро доим дар он ҷо маҳфуз доштаанд ба ин боғчаи бехазон доим сабзу хуррам бошад] ва об аз[121] баҳр доим ба фаввора дар ин боғча дармеравад[122] ва боз ба баҳр фуруд[123] меравад. [Ба муояна ва мушоҳада биҳишти муҷассам аст. Ва] самти ғарбии арк кӯчаи бузург аст, (ки он тарафаш муҳандисхона аст ва дар он аснофи мардони доништвар ба ҳар илм доим муҷтамеъанд ва дар салоҳи мулк ва давлат раъю машварат мезананд ва баъд аз имтиҳон ба амал меоранд). Ва*'' билҷумла, чун дохили урду шудем, моро[124] ба[125] хонаи бузурги муҷалло ва муталло кадд[126] саду панҷоҳ газ, бараш сӣ газ аз зинаҳо ва ғурфаҳо бароварданд[127] ва ба ҷои муносиб нишастан доданд.

Ва ин хона, гӯй, чаҳор айвоне[128] буд муқобили ҳамдигар ва*— миёна пӯшида, муштамил бар шаст устувонаи сангини шаффоф ва* мусаффо [ва муҷалло]. Зеро сутун мураббаъ ва мусаммаи, забари сутун мудаввар ва мунаббат. Ва аз васати ин хона аз*— сақф* ҳашт қандили [бузурги] булӯри ва муталло овехта, ки ба ҳар кадом то сад шамъ афрӯхта шавад [ва*' дару девор музаҳҳабу мусаввар ва гулдор]. Маҷлиси ақд дар ин хона қабили аср

[110—111] Б—аскарист
[112] Б—дармеоянд
[113] АБ—метозанд
[114] Б—аршин
[115] Б—ба қадаме
[116] АБ—шукуфта
[117] АБ—туюрк
[118] АБ—кадри
[119—120] АБ—ки дарҳои иморати шарқӣ ҳама дар
[121—122] АБ—он давом* ба фаввора аз баҳр меояд ва аз он мегузарад,
* Б—доим
[123] АБ—фурӯ
[124] АБ—аз зинаҳо* ва ғурфаҳо бароварданд ва;* Б—зина
[125] АБ—дар
[126] АБ—қаддаш
[127] А—бароварданд
[128] Б—иморат

ба хузури кисисон ва рухбонин ва чамоае аз сараскарӣ ва маорифи шахр ва шухуд [ва] сурати Исо+ ва Марьям= алайхумассалом* тамом шуда буд, [ки мо низ дар ин мачлис хозир будем]. Аммо дар шаб ин хонаро[129] чароғон карда буданд* ва аснофи гулу раёхин ва анвои ашчор ва азхорро ва чалакхо ва гулдонахо дар ин хона оварда,[130] ба*— навъе ороиш дода буданд, ки акл лол гашта буд.*

Ба* хамаи сутунохо як катор гули печон [шукуфта] то сакф печида бароварда[131] буданд.[132] Ва як катор шамъ мофеч дода ва аз забари сутунохо дар[133] рўтан сакф ба як пачаби арзи шамъло ба шамъдончахои тиллоандуда, даврадавр чида[134], мобайни хар даре оинаи бузург баробари калди одами нихода [ва] аз ду бараш ба шамъдони сесараи деворӣ шамъ[135] нихода[136] ва аз тахти оинаи кастале [нихода]. Ба болои он низ* шамъдони мачлисии [мусаввари] шашсара[137] [ва хаштсар] бо шамъи гиронда[138] ва[139] чандон гулу гулбун дар фарши хона оварда вазъ карда буданд, гуё чамане буд, сабзу хуррам шуда, ва растахои бандурмӣ бар он пайдо карда буданд, ки аз хар тарафе бо хар самти хона тавон рафт. Ва ба як дарвори ин хона микдори хафт газ бар[140] ва кадд[141] хонае бардошта буданд. Се девор шахпечони[142] шукуфта маъ сакф ва тахтаи тахта, ки аз фарши хона як газ бардошта буд ва як девораш[143], девори[144] хона, баландиаш чахор газ сакф ва чадор пур аз гулхои шукуфта ва чароғон карда ва дар[145] он чамъе аз муғанниён нишаста, анвои руд ва рубобро[146] ва накротро хамоҳанг менавохтанд ва кавлхо мегуфтанд. Ва як суфсаи ин хона кушода буд, ки занони акобир маъ мардон даст ба камари гардании хамдигар ракс мерафтанд ва чарх мезаданд ва пой мекўфтанд. Хама дар гояти оростагӣ ва [нихояти] зебу зинат ва либосхои [фохири] нафис аз сафеду сурх ва сиёх ва* осмонгуни[147] ва* [то панч кабат, ки баданхои эшонро сатр намекард ва аз болои он] тўрхои харирӣ [мушаббакаи] алвон [кашида аз сар то китф ва миёни эшон, ки хамчу хол ба рўй ва мўй ва либоси эшон дида мешуд.] Хошияи гиребон ва даври домон ва ду баногўш ва фарки сар мутаррал ба гулхои хушранги масиўъи муаттар, ки назди хиромидани эшон хирмане аз гул пур аз ситораи Зухра ба хар тарафе равону [чунбон] буд, [ки дар гардану гӣш

---

[129] АБ—Пеш-аз ба хона
[130] А—даровардаанд
[131—132] АБ—баровардаанд
[133] АБ—бар
[134] АБ—чиданд
[135—136] АБ—шуъи афрўхта
[137] АБ—шашсар
[138] АБ—афрўхтаистода
[139] АБ—Пеш-аз ба хона
[140—141] АБ—кадд/а/ ва бар
[142—143] АБ—ваъ сакф ва шахпечони шукуфта гирифта, фарши тахта, ки як газ аз фарши хона, * Б—
[144—145] АБ—атрофи девор ва бар
[146] АБ—рубоб
[147] АБ—осмонгун

карда буданд]". Яъне, шуои овезаҳои тилло ва алмосу марворид [ки дар гӯшу гардан карда буданд], дар шуои чароғон ҳамчу[148] исторагони дурахшон дар назар дармеомад.[149] Ва шамимии атру анбар димоғи сайлонёнро хушк мегардонид. Ва аксари домани-ҳон фарох [ва кашон] доштанд, ҳадамаи баъзе занони аъзами доманҳои эшонро аз дунбол бардошта мебурданд, то ба чое банд нашавад ва тахти пой намонад. Дар ин асно худи императур низ бо ҳамроҳи [аёл ва] занони дешоеандоник хеш* аз миёни маҷлис[150] мегузаштанд ва боз меомаданд [ва мукаррар давр мезаданд ва томошои фукароии хеш мекарданд ва ба маҷлисиён табодур менамуданд, ки «хуш бошед ва вақт хуш кунед»]

Боре ҳамроҳи духтараш даст ба даст ҳамоил карда меомад [ва] бо мо бархурд [ва] ба ман хитоб кард, ки «он тавшехе, ки ту дар васфи малика кардан, дидам [ва аз ту] бисьёр хурсанд шудам, басо[151] маънихои[152] баланд дошт. Аммо ҳайф, ки мо лафзи онро намедонем, то сара аз сақат маълум кунем».

—Гуфтам:

«Алфоз ҳанолиби маънихост, то лафз хуб наёяд, маънии баланд аз вай сар барназанад».[153]

—Гуфт: «Туро дар ҳазрати мо бисьёр мадҳ карданд, ки донишвар аст ва ду-се бор дар ин вилоят[154] омадааст. Чаро забони моро наёмухта ва намедонӣ?»

—Гуфтам:

«Ҳар вақте ки маро дар давлати ту омадшуд афтод, шабу рӯз моро ба гашту сайр фармуданд ва ба тамошохонаҳо[155] ва корхонаҳо[156] тавоф доданд. Маро дил надод, ки тамошо ва сайрро гузошта, ба таҳсилу хондани азбукӣ[157] машғул шавам, яъне «алифбо». Ва боз гумон кардам, ки мабод[158] дубора муоводат дар ин балда даст надиҳад ва мушохадаи аҷоиботи давлати ту аз ман фавт шавад».

Саре биҷунбонид ва истехсон фармуд.[159]. Ва баъд аз он [ки] дар кӯчаҳо ҳамеша бо духтари худ гашт[160] мефармуд[161], чунки наздик буд, ки ҳамроҳи домод ба Фаранг бифиристонад[162], дилдории ӯро. Ва ҳар чо, ки моро медид, ба духтари худ ишора мекард, ки ин он мард аст, [ки] туро мадҳ гуфтааст [ва гавҳари[163] маонии[164] ақди тӯи туро ба алмоси назми обдор суфта]". Вай ҳам* мутабассим шуда, бо ман таманлуке мекард ва саре ме-

---

148 АБ—ҳамчун
149 Б—меомад
150 АБ—маҷолис
151—152 АБ—аксари маонии
153 АБ—барнамезанад
154 АБ—диёр
155—156 АБ—корхонаҳо ва тамошоҷоҳо
157 Б—русӣ
158 Б—мабодо
159 Б—намуд
160—161 АБ—мегашт
162 Б—фиристад
163—164 А—маонӣ гавҳари

чунбошид. Одати[165] асоғир бо акобири [он чо] дар таъзим он аст, ки чун мулоқот ёфтанд, тоқия аз сар бардоранд ва сар бараҳна кунанд. Муомалати акобир[166] он*— ки* саре бичунбонанд ва оян нэҳори ризо бошад.

Ва билчумла то соати ёздах аз* шаб бад-ин ранг рақсу суруд ва* самоъ намуданд. Он гоҳ мардумро ба хонаи дигар барои тановвул ва ташарруб ва таъом таклиф[167] намуданд.[168] Хонае[169] бузургтар аз аввал ва се қатор ба қадди хона касталҳо[170] ниҳода ва сандалиҳо назъ карда, ба болои касталҳои[171] ҳонҳои сафеди[172] суф[173] кашида, ба ҳар ду газ шамъдони чандсаран[174] муталло гиронида[175], дар мобайни аснофи ҳулвиёт [ва нуқлиёт] ва маъзиёт ва асноф аракҳо аз*— сурх ва* зарду сапед дар шишаҳои булӯрӣ карда, [бо] пиёлаҳои булӯрӣ ва табақчаҳои чинӣ ва анвои фавокеҳ аз чамеи билод* кашида ва мобайни[176] ҳар шамъдон як гулдони пур аз гули шукуфтаи [муаттар ниҳода]. Ва дутарафа[177] муқобили ҳамдигар зонову мардон бинишастанд ва ба ҳар касе як корди[178] тилло ва чангча[179] ва қошуқи симӣ[180] ва се дастмоли сафед[181] таслим намуданд. [То якеро болои рони худ пазъ кунад, то чока олуда нашавад ва ба яке дасту сибиллат пок кунад ва ба яке корду чангак масҳ намояд]. Он гоҳ ходимаи маҷлис* ба қобҳои чинӣ ва симӣ мутаоқиб анвои таом меоварданд. Ҳар касе он чӣ майл дорад, ба табақчае, ки назди*— ӯст, бармедорад ва тановвул мекунад. Ва аз* асноф шароб, ки дар хон ниҳодааст[182] ва ҳар шиша[183] аз* он то бисту[184] панҷ[185] тангаи русӣ қимат дорад, ташарруб мефармояд ва боз ходиме мустаидд аст, ки назди ҳар олудаги зуруф[186] бармедорад ва [аз] шуста ва покизакарда оварда мениҳад.

Ва худи подшоҳ дар радаҳо[187], ки хон ниҳода [буданд] ва мардум нишастаанд, пиёда[188] давр* мегузарад [ва ба таҷаммуле ҳарчӣ тамомтар ва пӯстини қимате, ки онро рӯзи ҷулус пӯшанд, бар китф андохта ва таъликот ва бандҳои заррин аз китф ва зери бағал гузаронида, кулоҳи пардор бар даст] ва[189] ба ҳар ҷамоате[190] ба даст ишора мекунад ва таклиф менамояд, ки «таом би-

[165] Б—Одоти
[166] Б—акобирӣ
[167–168] АБ—нақл фармуданд
[169] Б—хонае
[170] Б—устулҳо
[171] Б—устулҳо
[172–173] АБ—сапед ва суф
[174–175] АБ—шишсаран муталло ба шамъи мумӣ афрӯхта
[176] АБ—миёна
[177] АБ—ду тараф
[178] АБ—даста
[179–180] АБ—ба қошуқи симӣ ва як чангаки фӯлод
[181] АБ—сапед
[182] АБ—ниҳодаанд
[183] АБ—шишае
[184–185] А—панҷ
[186] АБ—зуруфро
[187] А—раҳу растаҳо; Б—растаҳо
[188] А—гоҳе танҳо, гоҳе бо асеи худ
[189–190] АБ—аз миёни ҳар ҷамоате, ки бармегузарад

хӯред ва хуш бошед». Ва чун аз тапиту гард кӯфта шавад, пеши он[191] ки аз занону мардон, заифу ранчуру пиру[192] маъюс аст[193], менишинад ва бо ӯ[194] муховара [ва муколама] мекунад[195] [ва] дилбарии ӯро[196] [менамояд], то хушнуд шавад.[197]

Ва билчумла дар соати дувоздаҳ аз шаб мураххас шуда, ба кӯшки худ мурочаат намудем [ва сурати ин мачлис бнайниҳӣ дар силки назм даромадааст, ки дар охири ин хикоят мастур шуда].

Дигар дар айёми чашни импиротур зани муганния ва мутриба ва кавволаро[198] аз Порич[199] овардаанд[200] Поттӣ+ ном ба кирои як лак тангаи русӣ.[201] Бисьёр мутарраҳу соҳибчамол ва басе хушовоз, ки савту садои[202] ӯ[203] аз[204] ҳанчараи хеч башаре мутасаввир намешуд, то ки ҳукамои фаранг [ва аҳли ташреҳ] мурдани[205] ӯро мутарраснданд, ки чун бимирад, ханчараи ӯ бишкофанд ва бубинанд, [то бидонанд] ки ин овози хуш ба чӣ сабаб дар ӯ ҳодис гашта. Ва дар базмхонае, ки ӯ бошад, ғайр аз [ӯ ва] хонании ӯ халқ ба чизи дигар назар намекарданд ва табақҳои гули маснӯъ, ки то сад тангаи русӣ* қимат дорад, бар ӯ исор мекарданд. Ва ҳар касе то* хазор тангаи русӣ бар ӯ инъом[206] менамуданд[207]. Ва ӯ худро[208] ба навъе дар шабҳо[209] оройиш медод, ки ақл дар ташхиси колиби унсурии ӯ мутараддид мешуд. Гӯё, рухе[210] ё фаришта аст* аз ғайб омада[211].

Масалан, дар тамошохона чун парда аз рӯи шӯъбадахона бармедоштанд, осмони кабуд [ва] шаффоф марьи мешуд [ва моҳ бар уфуқи шарқӣ ё[212] ғарбӣ] ва пеши шабгаҳ сабзу хуррам ва гулҳо[213] шукуфта ва ба ҳар самт рафта[214], чун пишпечон[215] ва аз миёни баргҳо ва гулҳо [аз насати айвон муаллақ дар ҳаво] шахси соҳибчамоли мунавваррухсори сапедчома сокхо ва китфу бозу бараҳна, сару гардан мутарраз ба гулҳо ва лаолии обдор [зоҳир мешуд]. Ва аз ду бари рухсораш ду моҳи равшан метобид, ки худи ин моҳ дар ақиби парда [ниҳода] буд[216] ва дида намешуд, магар нурашро, ки бар рӯи он гулаидом мунъакис буд, муаллақ*—

191 АБ—овон
192–193 АБ—маъюс ва пир гаштаанд
194 АБ—онҳо
195 АБ—мевилозад
196 АБ—эшон
197 АБ—шаванд
198 АБ—каввола
199 АБ—Порис
200 АБ—оварда буданд
201 АБ—бузург
202 А—сафои овоз; Б—овози
203–204 А—ва
205 АБ—вафоти
206–207 АБ—дар мачолис ба инъом медоданд*; * Б—медод
208–209 АБ—дар шабҳои мачлис худро ба навъе
210 АБ—рухест
211 АБ—расида
212 Б—ва
213 Б—гулхое
214 АБ—овезон шуда
215 Б—ашақа
216 Б—буданд

бар ҳаво истода* ва ба шуои он моҳҳо саропои ӯ метобид[217]. Бадин ранг ва* зебу зинат сафир мекашид ва алҳоне ба кор мебурд, ки гирён аз тамошоиён ва аҳли маҷлис бармеомад ва ҷоиҳо нисори [ӯ] мекарданд ва мутавотир каф бар каф мезаданд ва хомӯш шудан намемонданд. Дар нолаи зераш булбул ва саъва хомӯш мешуд. Дар савти баманн овози най сурати карно мегирифт ва дар фасле, ки пардаро меандохтанд,[218] то ӯ худро ба навъи дигар биёроянд ва соате нафас рост гирад,[219] мутаволи сафқот[220] мезаданд, то берун меомад[221] ва ба тарафи маҷлисиён таъзимҳои латиф [ва нафис] мефармуд[222] ва табассум мекард[223]. [Боз дар паси парда мерафт ва фиғон аз аҳли маҷлис бармехост ва мутавотир сафқа[224] мезаданд, барои он ки берун ояд ва рӯи худ манӯяд ва маҷлис оро.[225]] Ва*— боз нақши дигар ижро мекард.*

Ва билҷумла баъд аз [як] ҳафта як лак* ҳафтод ҳазор тангаи русӣ[226] ба дасташ дода, ба Амрико талабиданд. [Ба истидъои ӯ] дар тавсифи ӯ [ин чанд байт] гуфта[227] шуда,[228] [чунки тавшеҳи малика аз газет хонда ва донисга буд ва маро пурсида ва ниҳоята]:

[Назм]

Поёни норинҷ[229] он саропои зуҳрачабин,
Дар табассум сӯи домаш аз даҳон гул мерехт.
Зулфи пурчинаш ҳол андар ҳами ӯ дар бари гуш
Обрӯи тарӣ аз чаблаи сунбул мерехт.
Дилбарии он ҳама кайфияти ҳайрат медод,
Кӯ зи сайдаи нигаҳ дар кафи ҳои гул мерехт
Лаҳну овози най он соз, ки ба ҷуши ушшоқ,
Гаҳ хуни саъвапу, гаҳ чаҳ-чаҳи булбул мерехт
Аз Петербург азимат чу ба Амрико кард,
Нолаҳо аз сару в аз[230] по[231] ҳама гул-гул мерехт

Ва аз ҷумлаи аҷоибот, ки дар он тӯй[232] буд, яке чароғоне тартиб дода буданд дар боғи наҳбандии дарьё, ки тақрибан шаш ҳазор қадам масоҳаташ[233] буд[234], иморатҳо ва айвонҳо аз як бароварда ва аз он токчаҳо, равоқҳо[235] муҳаббат карда [ва] ба ҳар

217 АБ—медурахшид
218 АБ—фурӯ меандохт
219 АБ—кунад
220 Б—карсакҳо
221 Б—меоянд
222 АБ—мекард
223 АБ—менамуд
224 Б—карсак
225 Б—биорой
226 АБ—бузург
227–228 АБ—иншо шуда буд
229 Б—норинҷ
230–231 АБ—аз по
232 АБ—ба мушоҳида овардаанд
233–234 АБ—масоҳат дошт
235 АБ—равоқҳо

тоқу равоқ шамъҳо[236] ба шамъдонҳои яхӣ шӯъла дода[237] ва масоҳати ба қадри бист[238] таноб гулзор тартиб дода [ва] ҳама баргҳо ва гулҳо аз ях [таъбия карда] ва дар баргҳо шамъҳо дар булӯри сабз гиронида ва дар гулҳо шамъ дар булӯри зард[239] ва сурх[240] ва осмонӣ гирифта, ба тахти ҳар барг ва гул нихода буданд ба навъе, ки худи* шамъҳо дар назари рой намоён нест. [Ва] акси он дар он яхҳо афтода, чаҳоне гул-гул шукуфта [ва] чаман-чаман сабзу хуррам рафта, лекин* ҳама аз ях бувад. Ва миқдори се соат чандон мушак ва тарфи ранга[241] дар ҳаво сар дода буданд, ки рӯи осмон пӯшида буд[242] ва ҳаво ҳама аз моҳхон сурху зард ва сафеду[243] зарнигорӣ дар гирифта[244] ва[245] зарраҳо бар рӯи замин маръӣ мешуд. Ва халқи касир аз зану мард дар ин иморат ва чаманҳои [аз ях] сайр мекарданд.[246] Ва чамъе ба[247] рӯи ях худро мерониданд ва лаъбҳо[248] менамуданд ва мо чамъе аз[249] чои[250] муртафеи [саркӯби дарьё] нишаста, тамошо мекардем. Ва ин ихтироъ хос аз донишварони рус буда, ки дар вақти чулуси импиротур эчод карда будаанд[251] ва бад-он мубоҳот мекарданд.[252]

Дигар,[253] найранчӣ аз фаранг омад, дар тамошохона будем, се қастал ниходанд,[254] ба ҳар қадом шишаи шароби ранга низӣ буд. Ба даст[255] ва чӯб[256] ишора мекард, бо он ки миёни ҳар қадом масофате буд, обҳои ҳар қадом ба дигарӣ худ ба худ нақл мекард.

Дигар, шишаи холии булӯрӣ ба дасти яке аз тамошоён дода, фармуд, то сари шишаро мазбут дорад ва худ аз[257] масофате ба дасти худ чанд танга ба мардум менамуд. Он гоҳ[258] якеро гирифта, ба сӯи шиша имо мекард аз дасти ӯ ғоиб шуда, ба даруни шиша, [ки ба дасти он кас мазбут буд] мерехт, бо он ки даҳони шиша маҳфуз буд ва овози[259] он ба гӯши ҳама мерасид[260] [ва афтоданашро дар қаъри шиша медиданд.] Ҳамчунин ҳамаи тангаҳоро [ба даруни он шиша андохта, онгоҳ] аз даруни[261] шиша баровард,[262] ки халқ мутаҳайир шуданд.

Дигар, тоқияи якеро аз сари ӯ* бардошта, ба мачлисиён нишон дод, ки «бубинед, ки ҳеч чиз андар[263] ӯ[264] нест» ва даст ва

[236–237] АБ—ва девор бо шамъдонҳо аз ях тарошида шамъҳо афрӯхтанд

[238] АБ—даҳ

[239–240] АБ—сурху зард

[241] АБ—рангин

[242] АБ—шуд

[243] АБ—сапеду

[244–245] АБ—мамлав шуда вогаҳ

[246] АБ—менамуданд

[247] АБ—бар

[248] АБ—лаабу салъатҳо

[249–250] АБ—бар иморати

[251] АБ—буданд

[252] —АБ—менамуданд

[253] Б—ки дигар

[254] Б—нихода

[255–256] АБ—дасти худ чӯбе дошт ва ба ҳар қадом

[257–258] АБ—чанд танга дар даст дошт, ки ба мардум нишон медод ва чаъдад мекард ва худ аз масофати банда истода ва тангаҳо бар рӯи каф ниҳода

[259–260] А—садо медод, ки ҳама мешуниданд

[261–262] АБ—аз дасти он мард шишаро гирифта, тангаҳоро берун рехт

[263–264] АБ—дар он

остин ва бағали худро низ фарох намуд, ки «ҳеч надорам». Онгоҳ даст [то сонд бараҳна карда], ба даруни он тоқии андохта, миқдори як оғуш пари мурғ, ки қаддаш се ваҷаб бошад, кирмизиранг[265] берун овард ва он парест, ки умаро [ва] салотин дар[266] сар насб кунанд.

Дигар, баъд аз нишон додани дасту бағал аз он тоқии як шаҳкосаи булӯрӣ пур аз об берун кашид, ки аҳлҳо мутаҳайир карданд. [Ва он об ба ҳар тараф метаровид, аз миёни об бухорот мебаромад.]

Дигар, се дона коғази ба ҳам печидаро[267] дар шамъ гиронида[268] аз[269] он се мурғи парроне ба* ранги мусича* берун овард, ки дар қасри маҷлис мепариданд[270].

Дигар, рӯймолеро[271] аз ике бардошта, дар шамъ сӯхта, баъди мутолабат як* рӯймоли[272] дигарро афрӯхта, аз миёни оташ[273] рӯймоли[274] шахси аввалро бинайниҳи баровардa, ба дасташ дод.

[Дигар, табақи пур аз хоки сиёҳ ба мардум менамуд ва мегуфт: «Ҳамин замон сабз хоҳад шуд ва гулу лола берун[275] хоҳад[276] омад». Аҳлҳо, медидем, ки хок ба худии[277] худ[278] медамид ва аз он сабзиҳову гулҳо зоҳир шуд[279] тару тоза].

Дигар, саги муаллам оварда буданд. Ҳарфҳо[280] бисёр навишта дар лагане рехта. Муаллим мегуфт: «Номи Зайду Амр[281] пайдо кун». Мерафт ва аз он лаган як-ики ҳарфҳо бинайниҳи меовард[282] ва мениҳод ба тартиб, ки номи Зайду Амр[283] хонда мешуд.

Дигар, бар[284] забари[285] тахтае аламҳои бисёр аз подшоҳони Фаранг ва Рум ва Италия ва Немиса барафрошта буд[286] ба[287] қадри ду ваҷаб[288] ва дастаҳои он* аламҳо* кушода ва номҳо бал-он навишта буд.* Муаллим мегуфт, «Бирав ва[289] алами султони Румро аз миёни аълом ёфта[290], берун ор». Саги[291] муаллам мерафт ва ба даруни [он] аламҳо дармеомад[292] ва бар ҳар кадом ташхис ва тааммуқ намуда[293], алами султонро кашида, аз тахта берун меовард. Ва халқ офарин мегуфтанд. Ва ҳамчунин ҳар ала-

---

265 АБ—кирмизӣ
266 АБ—бар
267 АБ—печида ва
268–269 АБ—дошта, афрӯхта, аз миёни
270 АБ—медавиданд ва шакли мусича доштанд ё фохта.
271 АБ—рӯймоли сапеду гулдор
272 АБ—рӯймоли
273–274 АБ—хокистар рӯймоли
275–276 Б—хоҳад берун
277–278 Б—худ ба худ
279 Б—мешуд
280 АБ—Ва ҳарфе
281 АБ—Бакр
282–283 АБ—бармеоварад ва ба тартиб мениҳод ва он номҳо
284–285 Б—ба зери
286 АБ—буданд
287–288 АБ—қаддаш як газ
289–290 А — аз он миёни он аламҳо алами султони Румро, Б — аз он миёна алами султони Румро
291 АБ—Он саги
292 А—дармерафт; Б—мерафт
293 АБ—менамуд, то

ме, ки муаллим хоҳад, онро ёфта*—, ба даҳон гирифта*'', дар[294] маҷлис мебаромад.[295]

Дигар[296—297], аспбоз ва асптозе аз Фаранг омада буд дар тамошохона, дар масоҳати бистгазии[298] мудаввар асп метохт ва ӯ дар ҳини тохтани асп ҳам дар асп менишаст. Аз дум то гӯши асп ду пой ба як тараф ирсол дошта, бе он ки даст ба ҷое банд кунад, [ё инони асп бигирад, ба ҳама ҷои асп нишаста]. як[299] давр ду давр[300] мегашт ва ҳамчунин [дар този асп ба болои асп] ба як пой рост меистод ва ба пои дигар ва даст бозӣ мекард, ки аклҳо[301] хира мегашт. [Ва] гоҳо дасти духтаре ба даст ва ҳар ду пои духтар [ё як пои вай] дар камари ӯ[302] устувор карда[303] ва худ рост [истода ҳам] дар този[304] асп ба болои асп мерафт*'' ва гардишҳо ба когази [ҳарир] гирифта, дар раҳгузараш медоштанд [дар ҳини този асп]'

Аз ҳар кадом ҳамчу тир меҷаст[305], ба[306] болои[307] асп рост меистод ва[308] пеш аз он ки рост шавад, дигарӣ медоштанд ва аз он низ когазҳоро даронида меҷаст ва ба болои асп менишаст, дигарӣ медоштанд ва аз он низ мегузашт[309] сумма ва сумма ҳамчунон*— асп дар тоз буд*. Ва дар пушти асп[310] гайр аз[311] пуштангузаре чизи дигар набуд.

Дигар, дорбозе омада*'' буд дар*— гунбази фароҳи сигазии[312] мудаввар[313*''] се ҳалка ресмон ба қадри ду газ аз сақф[314] овехта, баландии*'' сақф ба қадри бист газ.* Худро аз[315] яке аз он ҳалқаҳо овехта, анвои бозиҳо[316] мекард[317] ва ба ангушти нари* пой онро гирифта, худро сарнагун меовехт[318] ва боз сарболо мешуд[319] ва ба даст худро меовехт ва [бозӣ мекард. Дар он асно] ресмонро ҳаракат[320] дода, худро сарнагун меандохт[321], чун касе, ки худро сарнагун дар об андозад, чанд печутоб ёфта, ҳалқаи дуюмро мегирифт[322] ва дар он низ лаабҳо[323] намуда[324] худро бе муҳобо меандохт. Гумон мешуд, ки ҳамин соат[325] бар фарш[326]

294—295 АБ—берун меовард*; *Б—меомад
296—297 АБ—Ин абзац пас аз панҷ абзаци дигар омадааст.
298 АБ—сигазии
299—300 А—як-ду ду*'' давр
301 АБ—акл
302—303 АБ—мард устувор буд
304 АБ—тохти
305 АБ—мегузашт
306—307 АБ—ва аз
308—309 АБ—ва мутаоқиб аз дигаре мегузашт ва*—боз рост меистод*''
310—311 АБ—аспи гаро
312—313 А—чаҳорошьён, ки муҳоташ чиҳилгазӣ буд
314 АБ—сақфи баланд
315 АБ—ба
316 АБ—лаабҳо
317 АБ—менамуд
318 АБ—овезон мекард
319 АБ—мегирифт
320 АБ—печ
321—322 АБ—мегирифт, ки дар васати сақф буд
323—324 АБ—бозиҳо карда
325—326 АБ—лаҳза дар замин

фарш хоҳад шуд ва* баъд аз чанд печутоб[327] [хўрдан] бо҆л хал-қаи сеюмиро мегирифт ва дар он низ шўбадаҳо намуда, дар айвони [дигар] мегузашт, [ки гирея аз мардум мебаромад]. Ва боз аз он айвон ба ҳамин дастур дар ин айвон меомад ва ба[328] болои сими нафис мерафт ва[329] ба дасти ӯ се гўй аз биринҷ[330] буд, ки* онро мутаволӣ [дар ҳаво] меандохт ва [ҳам] аз ҳаво мегирифт. [Ва лангари истодааш ҳамон гўйҳо буд].

Дигар[331], сагҳо[332] буд, бозигар аз гурҷӣ ва тозӣ, ки ба нардбони[333] мутаоқиб аз пешу пушти нардбон бармеомаданд[334] ва фуру[335] мешуданд ба акси ҳамдигар, гўё зинаро дар нардбон бофтаанд.

Дигар, тахтаи дароз ба қадри панҷ газ сарбаланд ниҳода, аз фавқи чалаке чўберо сар медоданд.[336] Аз ин сагон яке ба болои он ба[337] чаҳор пой меистод ва[338] чобук дастуро мезад [маъкус] ва то чалак бар замин омад,[339] ҳеҷ аз фавқи чалак мунҳанӣ ва мунҳариф намешуд.

-Дигар, се сагро[340] ба сурати асп либосе[341] ороиш дода, гўё* аспчаест* бо зину лагому дарвӣ, се[342] саги дигар ба либоси мардуми ҳабаш, сиёҳчеҳра ба болои он аспҳо савора бармеомаданд[343] ва ба ду даст ҳар кадом ду чўб ба усули нақораи русу[344] фаранг чўбак мезаданд, ки оламӣ[345] инчунон натавонад.[346] Ба назди фароғи ҳар лаъбе ба маҷлисиён таъзимҳо[347] намуда, [сар меланданд ва] ба болои кастали [худ] баромада менишастанд, ё гарданҳо худро ба тахте, ки бо ресмон ба девор банд карда буд, даровардa, мунтазири фармони муаллим буданд.[348]

Дигар, аспи сафеди[349] бузургро муаллам карда буданд, ки ба ду пой чанд давра мекард [ва] ба усули нақора пой мекўфт. Гоҳ як даст бардошта, ба[350] се пой ҳаракатҳо ва лаъбҳо мекард, гоҳо як пой аз ақиб бардошта ,чанд давра бозӣ менамуд.[351]

Дигар,[352] аъмоли масхарабозӣ ва санъатҳое,[353] ки намуданд[354], ақл аз забт ва ҳифзи он оҷиз гашт.

---

327 АБ—муаллақ

328—329 АБ—Нигаред ба илова

330 Б—турanҷ

331 АБ—Ин абзац пеш аз дах ҷумлаи боло̄й омадааст

332—333 АБ—Нигаред ба илова.

334 АБ—мебаромаданд

335 АБ—фуруд

336 АБ—додаанд

337—338 АБ—баршуда ба чаҳор пой

339 Б—меомад

340—341 АБ—саги дигарро ба либоси асп

342—343 АБ—овардаанд, он ба либоси мардуми ҳабаш ва занг ва шакли инҳо ба болои инҳо савор шуда, ба даври маҷлис тавоф намуда, асп меронданд

344 А—рунак; Б—рум

345—346 А—кисти инчунон натавонист* навохт; Б—натавон

347 АБ—таъзим

348 АБ—мебуданд

349 АБ—сапед ва

350—351 АБ—чанд давр бозӣ мекард

352 АБ—Ин абзац аз чаҳор абзац болотар омадааст

353—354 АБ—санъатҳо дар он тўй намуданд, ки

Ва[365] дар вақте ки аз Фетербург ба Маскав меомадем ба тақозои мутарҷим дар арзи роҳ, ки наваду ду фарсанг буд, ба чаҳордаҳ соат катъ кардем[366] сурати базми тӯи импиротур дар риштаи назм даромад ва онро ба лафзи руси[367] тарҷума намуда, ба ҳамаи Фарангистон дар рӯзномаҳо бурданд. Матлаъаш ин буд:[368]

Маснавӣ[369]

Ҷаҳондори додари қаҳру макон,
Ҳама воқифи ошкор[у] ниҳон.
Ҷаҳонро ба мизони адл офарид,
Ба адл он чи буд, будани шуд падид.

Шаҳи адл дар мулк ҳомибудаст,
Шаҳонро ба ҷуз адл миллат куҷост.
Зи шоҳон ҳамин адл пурсанду бас,
На аз зуҳду тоат,[370] на аз дастрас.
Ба адл аст афзунии мулку ҷоҳ,
Итоати халқу вуфури сипоҳ.
Ҷаҳонро ба ҷуз адл натвон гирифт.
Амирон ба зулм бошад шигифт.
Дар ин асру овони шоҳи мулки рус,
Ки то кард бар тахти шоҳӣ ҷулус,
Ҷуз[371] аз* адлу раъфат шиораш набуд.
Ҳама рубъи маскун мусаххар намуд.
Александр он шоҳи хуршедфарр.
Хидеви ҷаҳони хусравии баҳр [у] барр.
Чӣ гӯям, чи тар зердасти туянд.
Сари сарварон ҷумла пасти туянд.
На танҳо ту мулки Сикандар гирифт.
Ки аз Бохтар то ба Ховар гирифт.
Сазад, гар ба афлок сой нумо,
Ба ҳукми ту андар равад меҳру моҳ.
Аксир, ки олам бад у қоим аст.
Ҳамоноки на аз зери ӯ доим аст.
Ҳама зердасти ҳулонанду бас,
Ҷуз ӯ нест доранди ин кас.
Ҷунин чор давлат ба ту кошонд,

Ба ақли давлат ҳам[а] донанд
Дар ин чор арсон тӯй панҷумин,
Ба тадбиру таъмир ҷун анҷумӣ,
На анҷум, ки хуршед бо фарру тоб,

365–366 АБ — дигар, вақте ки тӯйи духтарро медоданд ба Маскав нома фармуд, моро низ таклиф намуд, ман дар аробаи оташин нишаста, наваду ду фарсангро ба чаҳордаҳ соат буридам, дар арзи роҳ ба тақозои мутарҷим
367 АБ — рус
368 АБ — аст
369 Б — назм
370 АБ — давлат
371 АБ — Ба ҷуз

Ба мисли ту н-орад дигар нуру тоб.
Ҷаҳон пеши туст, ойтӣ зоҳӣ бикун,
Наёрад касе бо ту тоби сухун,
Фетербурғ то пойтахти ту шуд,
Биҳишти ирам аз лабонаш бишуд
Замин паст ӯ вожгуна самост,
Ки дар ҳар қадам ахтари пурзиёст.
Дар ин шаҳр кас[362] кур[363] набинад ба рӯз,
Зи бисьёрии ҳусни оламфуруз
Зи ҷӯши чароғон ба шабҳои тор,
Замин чун само,[364] осмон чун ғубор.[365]
Хусусан дар он ҷо, ки аз амри шоҳ,
Муқорин ба ҳам гашта Бирҷису Моҳ
Мали бурҷи давлат малика[и] замон,
Буд ӯ дурри ноҷиву шуд тавъамон.
Ба ақдаш фалак ақди Парвин бирехт,
Ба суфаш ҳам аз пеши мардум гурехт
На[366] Қайвон дар он[367] бом буд посбон.
Буланд ахтарон ҷумла чашмакзанон.
Ба Бирҷис аммома аз сар фитод,
Ки Баҳром ҳам лаб ба ханда кушод
На Хуршед машъал ба даст омадаст,
Ки Ноҳид бе ҳушу маст омадаст
Зи дасти Аторуд қалам уфтод,
Маҳи пуштибом даст бар дар ниҳод.
Ҷаҳони кӯҳан ҳафт ранги навой
Ки ҷуз нағмаи уду ней навнавой
Дарун дар иморати шоҳонае,
Мутарриқ бар айвони зарусутун
Канодиз дар фаршҳои ҳарир.
Тани по аллау шаб чун ҳасир.
На шоле, ки дар бар талоён кунанд,
Аз он ҷома[ю] чаҳр шодон кунанд.
Чунин ҷо, ки дорад зи фирдавс ёд.
Набошад магар бини хон-уз-имод
Наёбӣ бад-ин хубию бартарӣ,
Дар ӯ саф-саф андар ҳазорон[368] парӣ.
Ҳама гулъузорони бо ранг[у] бӯй,
Ҳама моҳпайкару хуршедрӯй
Ҳама тӯрҳои мушаббак ба бар.
Ҳама гул ба домону кокул ба сар
Зи гул ҳар яке хирмани кабашон,
Гиребон кушодаву домани фароҳ
Миёне на, чун фикри Дониш латиф.

362-363 А—кур нас
364 Б—само
365 Б—ғабор
366 Б—Зи
367 АБ—ин
368 А—ҳазора

Вале поктабъонд[у] лосун латиф.
Нишинанд, чоиҳо биленад зи ҷой.[369]
Чу хезанд, дилҳо барафтад зи пой.[370]
Дар ин базм кавнату раккосу соз,
Ҳама дилфиребу ҳама сарви ноз
Чу ойинаи софу оби сапед,
Тане бо тане манъ/и-фрад зи дид.
Ту гӯй, ки базми пур аз ҳур буд,
Ки саҳну саро ҷумла пурнур буд.
Аз[371] ин раҳ[372] созу самоъу суруд,
Фетербургро сур як ҳафта буд.
Пас ошод шоҳи рангтлавоз.
Ба Маскав кашид олати базму соз.
Чӣ шаҳре, ки борущ шаш фарсах аст,
Ба боғи ирам ҳамсару[373] ҳамнаҳ аст.
Се рӯз[ъ]Г шабон шаҳр оростанд,
Зи ҳошоки ғам хона перостанд.
Чароғони алвон ба гардун расид,
Рухи ахтару маҳ се шаб жас шазид.
Заву мард фавчи сипоҳу амир,
Пай дидани шаҳ ба ҳам дастгир
Саф андар саф аз ҳар тараф сад ҳазор
Ба икболу дидори шаҳ интизор.
Ҳама сарбараҳна тавозӯъкунон,
Гиреви дуо рафта то осмон.
Бад-ин ҷоҳ[у]" иззу то ба урду расид,
Ба давлатсаро рахти иззат кашид.

Дар он дам, ки" суре[374] ҷунин жарф буд,
Шито, фасли сарду замин барф буд.
Ба саҳро зи сардӣ нафас аз гулӯ
Чу берун шудӣ луд пагашти фурӯ.
Вале хонаҳо буд хуррамбаҳор,
Зи лола раёҳин, зи гул хӯҳсор.
Ба ҳар су[375] зи[376] фаввораи обшор,
Зи тӯтиву булбул сад андар ҳазор.
Ба ҳам оташ[у] об ҷамъ омада,
Ба дидан ҳама нури шамъ омада
Дар ин хонаҳо суфраҳо ду қатор.
Бари ҷам кашида сад андар ҳазор.
Ба болои ҳар як зи ҷому қадаҳ,
Музили ғам асбобҳои фараҳ.
Авонии зар косаҳои булӯр,
Табақҳои чинӣ зи сим обхӯр.

---

369 Б—чо
370 Б—по
371—372 Б—Зи найранг
373 Б—ҳамбар
374 Б—шури
375—376 Б—сӯй

Ҳама меваҳо тоза оварда буд,
Ҳама мулкҳо мушкпарварда буд.
Нишаста ба даир аз ду сӯ гулрухон,
Ҳама норпистон[у]г[] ширинзабон.
Зану мард бо ҳам назарбозу маст.
Ҳамаринд[у] оядану майпараст.
Шаҳе бо чунин мулку чоҳи азим,
Ҳамерафт чун мизбони карим.
Пиёла миёни[377] ҳама[378] «ҳону хон»,
Ки «фурсат раванлааст хуш бигзарон.»
Ишора ҳамекард: «Дил аз(в)ин кунн,
Мабодо ки хотир мушавваш кунӣ!»
Чу ин базм берун буд аз таври ақл,
Ки тақрир[379] душвору[380] мушкил ба нақл
Вале фикри Дониш, ки мӯ[381] мешикофт,[382]
Ба таҳрири нимолиаш роҳ ёфт.
Гараз то ки ёбад ризои шаҳе,
Суханро диҳад бо дуо кутаҳе,
Худоё, ту ин хусрави бурдбор,[383]
Басе бар сари рус поянда дор!

Тамм тамм*

Аз* ин ҳикояту ривояти собиқ, ки ошифан[384] мазкур шуд аз маишати куффори насрони ва муомалати онҳо дар умури маош баъзе тибои саламаро гумон афтад, ки онҳо дар дунё бағоят маҳзуну масрур бошанд ва ҳеч ғаму ҳамм гирди хотири онҳо[385] нагардад ва доим ба рафоҳу тануум ва** талаззуз* зист доранд, то ки баъзе орзу оранд, ки баъд аз он ки шахс ба дӯзах равад, боре дар дунё чунин зиндагии[386] матбӯъ дошта бошад.

Ва инчунин нест, балки ғамеш хунне, ки куффорраст, ашри ашири он аҳли имонро нест. Ва роқими ҳуруф дар сафари аввал дар бидн-ур-раъй лагзиш ёфтам ва[387] чун[388] назари ман бештар ба ибрат бин буд, хуну нас, ки дар акобиру асоғири он диёр мулоҳиза намудам, таабу машаққати ислочиёй ҳама ночиз менамуд.

Пас, ба мазмуни «ад-дунё сиҷн-ул-мӯъмини ва ҷаннат-ул-кофирин»* ба ғаир нигаристам. Муқаррар кардам, ки дар дунёи [зиндагӣ ва ҳаёти мустаор] ҳеч роҳату осоиш нест аҳли имонро, агар бошад, кофиронро аст, ки биззот[389] мункири ҳашру нашранд ва ба савобу иқоб имон надоранд. Ва ҳол он ки эшонро ҳам роҳат нест, ба воситаи таҳайюл ва тасаввури баланду пасти маротиби худ дар амри маош давом маҳзуну маъюс бошанд.

---

[377] Б—ҳамерафт
[378] Б—бо
[379–380] АБ—душвор тақриру
[381–382] АБ—мӯҳо шикофт
[383] АБ—номдор
[384] АБ—иттифоқан
[385] АБ—эшон
[386] АБ—зиндагонии
[387–388] АБ—чунки
[389] АБ—бидмарра

Ва он ки аҳли китоб бувад чун яҳуду насоро, масалан[390] ба кеши худ менигаранд*, ки ба сулуки Мӯсо[391] ва Исо[392] алайхумас-салом хеч ошноӣ надорад[393] аз чиҳати тааддӣ дар худуд доимо дар ҳарос ва ларзу хавф бошанд. Ва [дар] ин тарси динӣ бошад ва аммо дуньявӣ ҳар калом ба мофавқи худ мутассиб бошанд ва ба мотахт мубоҳӣ.

Ва кас дар дуньё набошад,[394] ки ба ҳамаи муродоту муштаҳиёт комьёб бувад. Ва албатта аз яке дун ва аз дигаре фавқ бошад. [Пас] доим ба ҳасаду ҳасрат[395] маъюсу маҳзун гардад. Масалан, дар маҷлиси[396] базми[397] импиротур дар ҷашне, ки тасаввури гардонарин он аз муҳолот менамуд ва тавон гуфт, ки ҳеч як аз салотини гузаштаю ояндаро ин ҷинс[398] дастгоҳ камтар даст дода бошад ва дар ҳеч ҷузву рукни он[399] маҷлис қусурею футуре мутахайял[400] намешуд,[401] биҳиште муҷассаму музайян мамлув*' ба ҳур ва машҳун ба қусур ба назар дармеомад. Ман [дар ин маҷлис] ҳамаро медидам, ки малулу маъюс буданд ба восита он ки дар*— шариати эшон мардонро ҷуз аз як зан никоҳ раво нест. Ва занон натавонанд, ки аз мард ифтироқ ҷӯянд ва то намиранд он яке никоҳ натавонанд кард. Ва аз ғайри ками шаръ занон ба ҳарки хоҳанд, бираванд. Ва мардон ба ҳарки хоҳанд оянд, чунки ситр нест. Ва ин рафтомад ба тариқи китмон ва хуфья воқеъ шавад. Аммо дар кӯчаву бозор, агар зане бо марди бегона биравад ва мукиламаю муҳовара кунад, айбе ва маҳзуре надорад. Чун* дар ин маҳфил асбоби нишот ба камол буд [ва] заню мард маст буданд, ҳар марде мехост, ки ба ҳама занон ояд ва ҳар зане вола буд, ки ба ҳар марде равад. Аз ин ҷиҳат, ки маҷлиси султону алония буд, роҳи комҷӯӣ ба ҳар кас масдуд буд.[402] [Ва] илло он ки ҳар кадом оҳи сард мекашиданд. Зани Зайд медид, ки зани Амр ба қимати як ҳазор динор ҳӯлию ҳулал пушида ва ҳамроҳи марде ваҷеҳ аз аъозим даст ба камару[403] гардан[404] рақс меравад[405] ва либоси ӯ дуни ӯ ва одили ӯ забунтар[406], маҳзуну малул чархе меовард [ва рақсе ба карҳ мекард. Ва] Башир медид, ки зани ӯ[407], ки мутарраҳ буд[408], бо ҳамроҳи Холид гардан[409] ба гардан рақс мекунад[410] ва зани Холиди[411] бадшакл адили ӯ[412] шуда, ба карҳ[413] пое мекӯфт. Заноне, ки пиртар

---

[390] АБ—мунакиранд

[391–392] АБ—Исо ва Мӯсо

[393] АБ—надоранд

[394] АБ—набувад

[395] АБ—таассуб

[396–397] АБ—базми маҷлиси

[398] Б—ниҷуйин

[399] АБ—ин

[400–401] АБ—бозадид наметардид

[402] АБ—менамуд

[403–404] АБ—гардану камар

[405] АБ—мекунад

[406] АБ—бадманзар

[407–408] АБ—бо ҷамоли ӯ

[409] АБ—даст

[410] АБ—меравад

[411–412] АБ—бадшакли Холид бо вай адил

[413] АБ—икроҳ

будаанд, касе[414] ба онҳо илтифот намекард. Ва мардоне, ки кӯҳантар[415] буданд, занон эшонро радд[416] мекунанд.[417] Пирон аз ҷавонон, ҷавонон аз хубтарон, хубтарон аз аламп дастгоҳи қудрат ба ҳасаду ғайрати ҳамдигар гирифтори ҳузну алам буданд, то ки подшоҳ ба тафаррус ҳоли онҳоро дониста, илтифоте[418] мекарду дилдори менамуд. Ва худи подшоҳ низ ба восита он ки аз фуқарои вилояти [худ] истимолъ натавонад [хост], магар ба хуфья оби ҳавас ҳар замон аз даҳонаш мерехт. Ва* лаин подшоҳ[419] аз ҷиҳати кӯҳансолию пирӣ низ* аз тароватн ҷавонони маҷлис бешуур қадаме дар миён мениҳод.

Ва билҷумла ҳеҷ ҷеро[420] надидам, ки ғаме домангири дилаш набувад ва дуди оҳи сиёҳ[421] аз димоғаш барнаояд. Ва ҳамчунин[422] дар раставу бозор ва тамошохонаҳо ҳеч тане осудаву беғам ба назар нарнаёмад. Масалан, дар растаи бузурги Петербург, ки як фарсанг тӯл дорад ва[423] чиҳилу панҷ газ арз[424] [меояд] ,панҷ-шаш ошьёна* иморати заррандуд барновардa*, [аз ду тарафи кӯча сар ба Суҳо кашида], аз тахти девор дутарафа чор газ бар суфа бардоштаанд аз сангҳои сумоки гулдор, иртифоаш як ваҷаб. Аз он[425] пиёдагон аз[426] ду тараф меоянд ва мераванд.[427] Ва аз тахти [ҳар ду] суфа даҳ газ бар[428] роҳи ароба[429], [ки] ба хиштҳои шашпилъ [то як газ ба заминҳо фурӯ бурда] фарш кардаанд, то аробаҳо овози баланд надиҳад. Ва даҳ[430] газ бар роҳи миёна ба[431] санги майда [на кайрок] фарш кардаанд мурури асбу аскарро. [Аз васати ин роҳ тарзе пушида, ба ҳар понздаҳ газ ҷо панҷараи хӯлаи шабака вазъ кардаанд, то оби борон, ки аз бомҳо ба кӯча афтад, дар он резад]. Ва[432] ба ҳар бист[433] газ сутуне[434] аз хӯла [ё ҷӯбини] муҳаббат, бар сараш фонуси булӯрӣ ниҳода, аз [он ҷо] бухори дули ҳикмат ҳар шабе то рӯз ҷаров[435] дар мегирад.[436] Ва ҳама ошьёнаи[437] тахти ин раста дакокин ва саройхост, ки анвои амтиа ва ақмишаи фаранг* дар онҳо[438] байъу широ мешавад. Ва* ҷандон ашьёи нафиса, [ки] аз ҳар навъ дар ҳар[439] дуконе омода кардаанд, ки[440] агар ба даҳ ҳазор динор ма-

---

414 АБ—мардон
415 АБ—кӯҳансолтар
416—417 АБ—бармедоранд
418 АБ—илтифот
419 АБ—подшоҳ низ
420 АБ—касе
421 АБ—набӯд
422 АБ—ҳамчунон
423—424 АБ—арзаш чиҳилу панҷ газ
425 АБ—барон
426—427 АБ—ки пиёдаи ғарбӣ аз он сӯ оянд ва пиёдаи шарқӣ аз ин сӯ раванд
428—429 АБ—барои аробаҳо
430—431 АБ—барои он ки овози гардиши ароба ба берун наояд ва агар оянд, мувоҷиби иқлоти мардум нашавад
432—433 АБ—миёнаи роҳ понздаҳ,
434 АБ—як роҳ, сутуне
435—436 АБ—афрӯхта бошад
437 АБ—ошьёнаҳо
438 А—он ҷо
439—440 АБ—он дуконҳо ҷамъ омадааст

тоеро бихарӣ, боз он матоъ ҳамчунон мағфур бувад, ки гӯӣ аз он ҳеҷ набардоштаанд.

Масалан, агар аз* анфияи симӣ [ё пиёлаи симӣ] ҳазор навъ ҷудо[441] карда бихарӣ,[442] ёздаҳ[443] ҳазори дигари беҳтар омода бувад. Ва* билҷумла аз соати се аз қиём то қабили ғуруб ва аз аввали ишоъ то соати дувоздаҳ аз* шаб дар ин раста мардум тавф мекунанд пиёдаву савора ва асбу ароба; ҷун рӯзи ид, ки мардум ба мусалло раванд, шабу рӯз дар ин кӯча издиҳоми [омм] бошад. Ва ин раста рост аз [тарафи] машриқ ба[444] мағриб рафтааст. Пиёдаю[445] саворан мағрибӣ аз ясори кӯча бигузарад, пиёдаю саворан машриқӣ аз ямини раста меравад ва касе бо касе бархамехӯрад, ки айб донанд ва овоз мутлақо бархадоранд. Ва ҳар касе бо рафиқи худ ба оҳистагӣ муҳовара кунад. Ва агар касе бигузарад, ки дигареро ба ӯ коре бувад, ба ҳар сари кӯчаи шимол ва ҷануб қаровулест, ӯро мегӯяд, ки «фалонро гӯй, ки биистад». Вай рафта эълом мекунад.

Агар борон ояд, дар васати ин раста тарзе аст, ки панҷараҳои хӯла ба ҳар ҷое вазъ кардаанд, обҳо бад-он метаровад.[446] [Замини он ҳамчун табақи чинӣ муҷаллост]. Агар барф ояд[447] алалфавр масҷунин омада, пок бармедорад[448] ва[449] рег рехта, рутуботи онро бармечинанд.[450] [Ва агар сутуре тақозои саргин андохтан кунад, қаровул ё соҳибаш ба табақи чӯбӣ гирифта, ба дур меандозанд ва заминро олуда шудан намемонанд].

Онгах[451] ба лифҳои бузург лиф мезананд, то [кӯча] мусаффо шавад, то[452] домани гулнераҳанон олуда нашавад[453] [Ва] ман дар ин раста ба эътибор мебаромадам, ҳама мардуми[454] он ҷоро[455] мағмуму маҳзун медидам, аз он ки зани Зайдро медидам, [ки] бар аробае савор[456] [ва] миқдори даҳ ҳазор динор ҳуллаю ҳулал пӯшида ва ҷанҷ[457] асб дар ароба баста ҳама бари ҳамдигар. Ва қимати ароба низ қариб ба даҳ ҳазор тангаи русӣ. Зани Амрро медидам, бар аробае нишаста ва ду асб баста ва пероя ба қадри ҳазор танга ба гардану сина карда, бо рафиқи матбӯъ нишаста, асб меронд ва ҳарифи зани Зайд номақбул. Масалан, шавҳараш, ё марде ба зӯри зар ӯро ба худ овардааст, зани Амрро аз ароба ва асбу либоси ӯ рашку ҳасад меомад.[458] Ва зани Зайдро аз рафиқи ӯ оби орзӯ аз даҳан метаровид ва зоҳир мешуд, ки ҳарду ба ҳолате, ки доштанд, [ҳеҷ қадом] розӣ ва шокир набу-

---

441–442 АБ—интихоб кунӣ

443 А—даҳ

444 Б—то

445–446 АБ—Ин ҷумлаҳо баъдтар омадааст.

447 Б—борад

448 АБ—бармедоранд

449–450 АБ—баҷаи ин ҷумла; «Ва рутубати борону барфро ба рег бармечинанд»

451 АБ—Пас

452 АБ—ва

453 АБ—нагардад

454–455 АБ—мардумро дар он ҷо

456 АБ—нишаста

457–458 АБ—Нигаред ба илова.

данд. Аз ин ҷиҳат ҳар рӯз дар аробаю[458] асб[460] ва либос ороишу[461] такаллуфе ба кор мебурданд, ки мофавқаш мутасаввир нашавад. Боз рӯзи дигаре ба навъе ҷилва мекард[462], ки ороиши он[463] дигар дар ин рӯз[464] ночиз мешуд.[465] Аз камоли таассубу такаллуф доим* бо ҳама ранг ва зебу зинат[466] ранги зану марди эшон зарду кабуд метофт, чунки бисёр[467] ғам мехӯрданд, аз ҳасаду ғайрати ҳамдигар[468]. [Ва] ҳамчунин дар базмхонаҳо мудом дар рафтору кирдор[469] ва гуфтори[470] ҳамдигар нозир буданд ва дар садади кадхӯ айби ҳамдигар. Ва ин нохушӣ[471] ба ҳамаи сағиру кабир ва фақиру амири эшон омм[472] буд.

Аз ин таҳқиқ зоҳир мешавад, ки мутлақо бани Одам дар дунё осудагӣ ва роҳат надорад. Агар бошад аҳли имонро ҳам дар охират мавқуф аст. Ва бояд[473] ки[474] чунин бошад,[475], чи одамиро ба дунё овардаанд маҳз* барои ибодату[476] иморат.[477] Ва ин ду бемашаққату таъаб суратпазир набувад ва бандагон дар ихтиёри ин ду кор мухторанд. Агар ибодат ихтиёр кунанд, тарк бояд ва агар иморат—ҷамъ. Аммо[478] тарк зиин машаққат бошад ва аммо ҷамъ мавқуфи ҳазор муқаддима:—аз касбу заръ ва тиҷорат ва дуругу нифоқ ва таассубу тафохур ва тафовут. Чунон ки дар таҳқиқи матни дунёви[479] гуфта шудааст ва роҳате филҷумла[480] дар тарк мутасаввир мешавад[481] ба шикастан камии машғала ва алоиқ, аммо дар ҷамъ мутлақо роҳат нест. Ва он чи[482] ҷамъро[483] роҳат шумуранд,[484] касоне анд, [ки] бар молиҷи гову хар [ва] дар мартабаи анъому сутур бошанд. Роҳате бе малоҳим ва неъмате бе кудурат дар дунё касе[485] надидааст[486]. Ва агар[487] дидааст[488] он кист ва дар куҷост,?! Роҳати аҳли дунё ҳамчу роҳати[489] он гов аст, ки шом дар охур нишхора ва майда[490] бинад ва аз [ҳолати] саҳари худ* ва чӯби гоирон ҳеҷ ёд надорад. Ва он аз қабили тухри мутахаллили занни аст,[491] ки билою поёни он[492] начисот бувад. Там(м).[493]

458–460 АБ—асбу ароба
461 АБ—ороишро
462 АБ—мекарданд
463–464 АБ—рӯзи гузашта
465 АБ—менамуд
466 АБ—зинат доим
467–468 АБ—аз ҳасаду ғайрати ҳамдигар бисёр ғаму андӯҳ мебурданд
469–470 АБ—гуфтор ва кирдори
471–472 АБ—ба ҳамаи сағиру кабири он қо
473–474 АБ—албатта
475 АБ—аст
476–477 АБ—иморату ибодат
478 АБ—Агар
479 АБ—дунё
480–481 АБ—дар тарк, филҷумла мулоҳиза мегардад
482 АБ—онон, ки
483 АБ—ҷамъ
484 АБ—донанд
485–486 АБ—набувад
487–488 АБ—ҳеҷ кас надидааст
489 АБ—осоиши
490 АБ—беда
491 АБ—бошад
492 АБ—олудаи
493 АБ—Таммату

ДАР[1] ҲИКОЯТИ ГИРДОБИ ИСКАНДАР ВА ҒАНОИ МАРДИ АҶАМӢ[2]

Яке аз ошноёни роқими сутур, ки аз ҳаҷҷи ислом расида буд, ҳикоят кард, ки дар Ҳиндустон марде дидам мутамаввил, ки дастгоҳи иқтидораш[3] аз қиёси муҳосиби фикру хаёл берун [буд] ва зиёда аз дусад нафар ғулом ва канизи соҳибҷамол дар хидматаш соъӣ ва мутараддид буданд. Ва такаллуфе дар маҷлис ва нишасту хост[4] ва*'' маокил ва машориб то он ҷо ба кор мебурд, ки ҳавонини Ҳиндро он дастгоҳ муяссар намешуд. Ва худи ӯ аз мардуми аҷам ва Эрон буд. Ва*'' баъд аз он ки миёни* ман ва ӯ[5] тарҳи мусодақат ва муволот [дар миён] афтод, аз кайфияти ҷамъияти муқнаташ пурсидам, ки «ин маблағ мол ва иқтидор ба чӣ навъ андӯхтӣ, ки аз ирс касб ин миқдор давлат таҳсил нашавад, [магар ки роҳ ва ганҷи Корун* бурдаӣ, ё қадам дар хизонаи Ҷамшед* супурда]. Ва боз туро мебинам, ки дар касбу тиҷорат зиёд руҷуъ надорӣ». Ба тағофул ва таҷоҳул аз ман гузаронид. Дар истикшофи ҳоли ӯ бештар ҳарис шуда, дар мавориди мукаррар ибром бурдам.[6]

—Гуфт:

«Моро саргузаштест дароз, [ва воқеаест[7]] бас ҷонгудоз, ки шояд касеро тоқати шунидан набошад ё баъд аз истимоъ бовар надорад».

Ман илҳоҳи балиғ кардам, ки «лобуд* шаммае аз чигунагии ҳоли худ изҳор кун, то сабаби таҷоруб ва дастури[8] амали рӯзгори ман шавад[9] [ва дар мавориди ба корояд]».—Фармуд:

«Ман дар бадви ҳол аз Хуросон барои тиҷорат ва таҳсили мол ва таъаммуни забони фаранг ва немиса ба Порис рафтам ва дар он ҷо як-ду сол иқомат варзида, [баъд аз фироғ аз такопӯи рафта ва бозор соате ба дабиристон рафта] ба истилоҳи забони фаранг ва тариқи савдо ва муомалот вуқуфи куллӣ ҳосил кардам, чӣ тиҷорат дар Фарангистон ва муҳолатат ба он қавм бе забон-

---

[1–2] Б—Ҳикояти марди аҷамӣ
[3] АБ—ҷоҳу ҷалолаш
[4] —Б—бархост
[5] АБ—ӯро
[6] АБ—овардам
[7] —А—воқеа
[8–9] АБ—дастурулъамали ман гардад

доний мӯчиби зиёну зарар [ва офат] аст. Ва аз он ҷо ҳам ба тарики савдо ва суд ба шаҳри Ландан афтодам[10] ва ба акобиру афозили он ҷо ихтилот намуда дар миёни аъёни [туҷҷор] эътибори тамом ёфтам ва кори ман дар тиҷорат ва муомалат устувор омада, ба маблағи як курур тангаи бузург, ки ҳар яке[11] панҷ тангаи урфӣ аст, ақмиша ва амтиа харида байъу широ менамудам ва басе айшу ишрат ва комравоӣ ва истифои ҳаззот ва лаззот ба муқтазои ҳавас ва орзӯ мекардам. Ва ин Ландан шаҳрест[12] бузург[13] ва аз аозими билоди машҳураи Фарангистон[14] аст ва пойтахти Фаранса—[Инглис]. Фарангиён[15–27] гӯянд: Дар арсаи олам се шаҳр аст;—аввалаш Ландан, дуввум Порис, сеюм Фетербурх. Дигари билод ҳукми қарья ва*- кишлоқ* дорад ва вулоти онҳо ҳукми арбоб[28] ва раис.[29]

Марлумаш аз тамоми мардуми Янги-Дунё ва Фетербурх зиёда аст. Ва гӯянд саканаи ин шаҳр ба ҳасаби ҷамъият[30] ва ашхос[31] аз тамоми мардуми Рум ба ду мартаба бештар аст ва аз Порис ду сулс ҷамъияташ зиёдатӣ[32] дорад[33] ва аз тамоми* мардуми Хито ба як рубъ бешӣ[34] дорад[35] ва ба се баробар зиёдат[36] аз тамоми мамлакати Юнон аст. Ва[37] Ланданро ба шаҳр хондан сазовор нест, балки уро мамлакат ва иёлат гӯянд, равост. Ва дар муддати ҳашт дақиқа ба муқтазои тақсими ҳандасӣ ва тахмини фалсафи яке ба аҷали мавъуд нобуд мешавад ва дар панҷ дақиқа яке мутаваллид мешавад. Ва дар муддати бист сол, бо он ки дар* ҳар сол зиёда аз сесад ҳазор нафар аз ин шаҳр ба хориҷ муҳоҷарат менамоянд, ҳаштсад ҳазор нафар бар адад ва касрати саканаи Ландан афзуда ва бар ҳасаби қиёс ҳар рӯзе саду чиҳил ҳазор нафар дар Ландан мулаъ ва муҳаррис [мешаванд] бар ошомидани мускироти ҳодда аз арақ ва рувам ва ғайраанд. Ва сад ҳазор зани бешавҳар,[38] ки умр ба ҳарзакорӣ ва қаҳбагӣ ба сар мебаранд, дорад*. Ва даҳ ҳазор майхонаи муайян дорад ва ҳар рӯз як курур нуфус ба[39] майхонаҳо рафта,[40] ба сарфи мускирот иштиғол менамоянд. Ва[41] сӣ ҳазор дузди ҷайббури кисабурдоз дорад[42] ва тақрибан дар нӯҳсад нафар яке девона ва аз хирад бегона аст. Тамомати саканаи Ланданро ба мӯҷиби тақсим ҳазору дувисту шаш нафарро як хаббоз нон ме-

---

10 АБ—рафтам
11 АБ—як
12–13 АБ—шаҳри азим аст
14 Б—Фаранг
15–27 Б—аст, ки
28–29 АБ—раис ба арбоб
30–31 АБ—ашхос ва ҷамъият
32–33 Б—зиёд аст
34–35 АБ—беш бошад
36 Б—зиёд
37 АБ—Ландаро
38 АБ—бешавҳар дорад
39 АБ—дар ин
40 АБ—даромада
41 АБ—Пас аз ҷумлаи баъдина омадааст.
42 АБ—Пас аз ҷумлаи баъдина омадааст.

диҳад ва ҳазору пансаду панҷоҳу се[43] нафарро як қассоб гӯшт медиҳад[43] ва ҳазору ҳаштсад нафарро як баққол нонхӯриш таом саранҷом менамояд шаш ҳазору ҳаштоду ҳашт нафарро як мӯҳтасиб аст. Хулоса, Ландан дор-ул-мулки англис аз маръус ва раис, тавонгар ва фақир, ҷавон ва пир камобеш панҷ курур нуфус дар теъдод ва шумори муҳосибин ва муҳаллисин даромадааст.

[Ва бояд донист, ки адади халоики тамомати рӯи замин «ииносан ва зукуран ситоран ва киборан» нуҳсаду наваду панҷ миллион ба тахмини муҳосибин даромада, аз ин ҷумла адади халоиқи Аврупо, ки соири билоди Фарангистон аст ва Рузият-ул Кубро ва Италиё аз ин ҳисса аст, яксаду ҳаштод миллион халоиқи Америко, ки Янги-Дуньёст ва ин ҳам дохили Фаранг шуда, қабл аз ин ба сесад сол, шаст миллион тахмин шуда будааст. Алъон дар ин таърих, ки соли саводи ин нусха аст, якуним чандон музоиф шуда ва адади халоиқи билоди[43]— Африко, ки Судону Ҳабаш ва Картаҷ ва Нуба ва Тароблис ва Мисру соири[43] билоди мағриб аз он ҳисса аст, яксаду панҷоҳ миллион ба ҳисоб расида ва адади халоиқи тамомати ҷазоири Муҳит ба панҷ миллион расида. Ва адади халоиқи Осиё, ки Эрону Тӯрон, Чину Мочин, Ҳиндустону Арабистон ва Шом ва баъзе билоди Рус ва Туркистон аз ин ҳисса аст, шашсад миллион ба тахмин пайваста. Ва ҳаман ин халоиқ аҳли куфру ширканд. Ва он чӣ аз аҳли имон ва зумраи мусулмононанд, андаке чун сапедӣ дар чашми занги дар ҳиссаи ақолими Осиё ба ҳам мерасад ва он ба панҷ курур нарасад. Ва агар худованди зулфазли меҳрубон дар явми подош ба ҳар яке аз ин осиён, ки дохили хайри уммат шудаанд, ҳам ба раҳмати беминнати ӯ даҳ нафар аз кадараву фаҷараро ба фидой бахшад, ки ба иваэи худ ба дӯзах ҳавола кунанд, боз дар ҷамъияти ин гурӯҳ футуре ва нуқсоне зоҳир нагардад. Ва албатта ниҷунин хоҳад буд ва умеди мусаввиди номаи сиёҳ ҳамин аст].

Ва билҷумла, [нақл гӯяд]:

«Рӯзе ба иттифоқи ҷамъе аз туҷҷори номдор ва аҳли саноеъ баъзе ба азимати сайри дарьё ва баъзе[43] ба қасди тиҷорат [ба замини] Калката ва навоҳии Ҳинд бо мол ва матои вофир ҳам аз Ландан, [ки саяъаташ шунидӣ], дар баҳр даромада,[44] ба асбоб ва адавоти фаровон ва об ва озуқаи чандсола дар киштиҳо нишастем—аз бодӣ ва оташи, то [ҳар] ҷое[45], ки ба киштии оташи эҳтиёҷ бошанд,[46] дар ӯ бошем ва дар ҷое дар бодӣ. Ва ҳули Ландан дар шимоли нуқтаи мағриб аст ва Калката дар шарқии нуқтаи ҷануб ба эътибори масоҳат камобеш навад дараҷа роҳ будааст,[47] ки он ба сайри васат ва нузул дар савоҳил ба арзи ҳаждаҳ моҳ ба итмом мерасад. [Ва] мо дар баҳр даромада гоҳо даҳ рӯз [ва] гоҳо понздаҳ рӯз [ва] гоҳ як моҳ дар баҳр мерондем ва ба

---

[43] АБ—бархе
[44] АБ—даромадем
[45] АБ—ҷо
[46] АБ—афтад
[47] АБ—аст

шаҳрҳо, ки дар соҳилҳои Муҳит аз тавобеоти Фаранг ва Ҳинд бошад,[48] фуруд омада тамошо карда ва* байъу широ намуда[49] [ва] ду-се рӯзе иқомат ихтиёр[50] карда[51] боз дар баҳр менишастем. То рӯзе дар даруни Муҳит будем ва боди мурод намевазид. Ва муаллими киштӣ, ки марде буд нобино ва худ фарангӣ ва дар амри баҳр бисьёр донишманд, гуфт:

«Имрӯз дар киштии бодӣ бояд нишаст,** ки ҳубуби риёҳ ба тарафи мақсуд меравад ва киштии оташиро фароғат бояд дод, то аз фарсудагӣ ва камии асбоби он нуқсоне дар сафари мо рӯй нагардад. Ва соат ба соат аз ҷиҳати мақсуд ва равиши киштӣ аз шогирдони худ, ки дар арнаи киштӣ менишастанд, мепурсид ва ҳар сари*** чанд фурсате ресмоне, ки бар сари он миқдоре арзиз таъбия карда[52] буданд, дар қаъри баҳр андохта лойолуда[53] карда, бармеоварданд ва мечашид ва ҷиҳати баҳрро аз он тафаҳҳус мекард, ки ба куҷо меравад ва ба куҷо омада. То ду шабу ду* рӯз бад-ин нахҷ мерафтем рӯй дар нуқтаи ҷануб.—То рӯзи сеюм ҳаракат ва тараддуди киштӣ бештар аз пештар шуда, маллоҳро ҳаяҷон ба хотир афтод, ки ҳубуби риёҳи баҳрӣ доимо аз як ҷиҳат набошад ва ба як ҷодда мустақим наравад,—ҳамоно муҷазибе ки киштиро ба худ мекашид. Пас, сабуқ ба киштии оташӣ нақл кардем. Ҳарчанд ноҳудо сари киштиро мутаваҷҷеҳи самти машриқ ё шимол мекард, боз рафтори киштӣ ба тарафи ҷануби[54] мунҳанӣ мешуд. [Бо он ки равиши киштии оташиро боди Од+ натавонад, ки баргардонад ва дар куллаҳои мавҷ, ки ҳар калом чун кӯҳе бошад, бе таваққуф боло равад ва дар ҳашт дақиқа якуним фарсах роҳ камобеш тай кунад].

Муаллим дар ин ҳол лой аз қаъри [баҳри] Муҳит кашида мечашид ва гоҳ[55] ресмонаш ба қаъри[56] Муҳит[57] намерасид, бо он ки қариб [ба] понсад газ тӯл дошт. [Онгоҳ] мӯй кандан гирифт ва бар сар задан оғоз ниҳод ва гуфт:

«Моро ғафлате сахт муҳит шуда, ки бисьёре[58] аз ҷодда мунҳариф гаштаем[59] ва ба ҷое омадаем, ки мутлақ дар ин ҷо киштӣ нарасида ва нагузашта. Ва он боди мухолиф, ки моро бар ӯ эътимод афтода [буд], ҳамоно аз ҷинси боди Од+ [ва Самуд+] буда, ки моро дар маҳлака** ва* гарқоби фано мебарад».

Ин мегуфт ва оҳ мекашид ва гиребон медарид. Аз ин асар ва овои ӯ фиғон дар аҳли киштӣ афтод ва ҳама бар ҷон тарсу ҳушк гаштем ва дар доманаш овехтем, ки: «Худоро, равшантар аз ин баён кун, ки киштии мо [то ба] куҷо меравад ва [маоли] ҳоли мо ба куҷо меанҷомад ва тадбири мо чист?»

---

[48] АБ—буд
[49] АБ—менамудем
[50—51] АБ—нарасида
[52] АБ—намуда
[53] А—лойолуд
[54] АБ—гоҳо
[55] АБ—гоҳо
[56—57] АБ—сахти баҳр
[58] АБ—бисьёр масофат
[59] АБ—шудаем

—Гуфт:

«Дар мактуботи мо* навиштаанд, ки дар Муҳит, наздик ба* Қутби ҷанубӣ, ба арзи панҷоҳ дараҷа аз хатти устува гирдобест, ки аз якмоҳа[60] роҳ киштиҳоро ба худ мекашад. Ва дар қурби[61] ӯ кӯҳест, [ки] аз Муҳит ҷаста ва ҳамчу манора рост дар ҳаво рафта ва ба Манораи Искандар ва Гирдоби Искандар мавсум шуда. Чунки ғайри Сикандар*[62] касе бад-он ҷо нарасида, ва агар расида, солим барнаёмада. [Ва худи Искандар низ ба тадбири ҳукамо ва асбобу адавоти фаровон аз он ҷо махлас ёфта]. Ва аз дарьёнавардон ҳаркӣ дар он гаркоби фано рафта, дигар роҳи муовадат наёфта, ҳам аз роҳи об андар хок рафта,[63] дигар нишон надодааст».

Аз ин сухани ҷонсӯзи у хавл ва ҳарос ва ҷазаъ ва фазаъ дар мо[64] афтод[65] ва павҳаю нолаи мо баланд гашт. Наздик буд ки қолиб тиҳи кунем, ё саросема дар[66] баҳр афтем.

Муаллим низ мегирист ва мегуфт: «Бо* қазо ба павҳаю фиғон дур натавон овард ва* ҷораи[67] он ҷуз таваккал ва тафвизу сабр набошад:[68]

Бо қазо корзор[69] натвон кард,
З-ин* сабаб кор зор натвон кард.*

То ту ҷадал оварӣ,[70] кор батар мешавад. Ва алҳол миқдори яксола бештар озуқа ва ваҷҳи маош омода доред ва онро ба тадбиру имсок ва ҳикмат ба масриф расонед. Агар офаридагори ҳаким хоста бувад, шуморо маслаки наҷот бинамояд ва умеди махлас бошад. Вагарна мустақилли роҳи фано бошед, ки бо тақдир тадбир бернаояд ва он чи шуданист, бишавад [ва ҳеч киро аз марг ба як бор гурез набувад].

Аз истимои ин мақула фиҷумла тасаллӣ ёфта, авқоти ақлу шурбро меъёр ниҳодем ва миқдори ат-ниҷаро мизон. Ва шабу рӯз ба даргоҳи корсози бандаповоз менолидем[71] ва мезоридем, ки моро фараҷе бахшад.

Ва маллоҳ низ марде доно ва ҳаким буд ва моро ба сабру таҳаммул даъват мефармуд. Ва ба ҳикоёти дилпазир ва кайфияти ҷараёни қазову қадар ва касоне, ки ба балиёт [ва маҳолик][72] дармонда боз [нигоҳ] наҷот ёфтаанд, тасалло медод ва мегуфт:

«Бисьёр касон аз чанголи сибоъ ва гарқу ҳарқ ва вартаҳои хатарнок ва осеби қуттоъи[73] [тариқ] баъд аз қатъи* умед

---

[60] Б—як моҳ
[61] АБ—ҷавори
[62] АБ—Искандар
[63] АБ—расида
[64] Б—моён
[65] А—дарафтод
[66] АБ—андар
[67–68] Б—Ин қисмати ҷумла ба истиснои ишорачонишини «он» пас аз ду ҷумла омадааст.
[69] Б—корузор
[70] АБ—мекунӣ
[71] Б—полидем
[72] Б—маҳлакаҳо
[73] Б—қуттоъ-ут-тариқ

ба фарачу[74] фарах[75] расидаанд. Ва мумкин аст, ки лутфи эзиди таоло моро низ* аз ин вартаи чоншикор ва гирдоби хунхор[76] солим ва ғоним берун орад[77] ва махлас дихад.

Билчумла соат фй соат суръат ва*'' сайри киштии мо тезтар шуда[78] монанди тире, ки аз шаст рахой[79] ёбад, мерафт ва мо хар кадом ҳамчу кирме дар аъмида ва устувонаи киштй аз хавли чон часпида, то дар муддати дах шаб [ва]' дах* рўз дар он гирдоби пуризтироб дарафтодем ва дил бар ҳалок ниходa дидем, ки* дар масохати як фарсанги бахр ба кадри хавзи бузург гирдобе фурў meравад ва хар чй бошад, дар коми худ фурў мекашад.

Ва чун киштии мо азим бузург буд ва боз чанд киштии дигар ба расми палтор аклар ў баста доштем, фурў бурдан мумкин[79] набуд. Хамрохи киштихо ба даври он хавзи хунхор хамчу паргор давр мезадем. Ва гохо фурсатхо ба восита чазби коми аждахосони гирдоб ба дахони гирдоб мемондем ва нафас ба нафас чон мекандем, ки*'' хамин соат тўъмаи коми* наҳангони бахр хохем шуд ва аз рахгузари об ба мағоки хок хохем рафт. Боз ба воситаи талотуми [амвоч] ва чўшиши гирдоб бо боде сахт аз дахони ў рахой ёфта, монанди машъалан[80] чаввола хам дар атрофи ин хавзи баломашхун чарххо мезадем. Не, не ин гирдоб аждахое буд оламдаркаш, гирифту гузори ў хамчу балъидани ў буд, ки барои хазми дуввум ачзон атъимаро ба кому забон бигардонад, то хурд бишиканад. Хамчунин[81] бад-ин восита баъзе киштй ва заврақчахои моро кандаю шикаста, ба коми хеш даркашид. То он ки хамин киштии маркуби мо монда буду бас. Ва ачзои ў низ ба саламати малч[82] ва чўки бахр наздик ба кусур[83] ва футур[84] расида буд.

Ва баъд аз [ду]''—се рўз, ки холи мо ин буд, ва хеч касе бад-он хол мабод, боди шадид аз махабби лутфи эзадй бархост. Агарчй он бод сабаби начот бошад, локин дар он хангом онро боди ачал пиндошта, дубора даст аз чон шустем ва [хама] аз суубати талотуми обу бухор олам ва [хама] сиёх шуда, наздик буд, [ки]'' киштии мо худ ба худ ғарк шавад. Ва мо хар кадом худойро ба коми бузург мехондем. Ва чун киштии мо ба сабаби катъи киштихои палтор сабукй ёфта, буд, монанди туф аз дахон рахой ёфта, дар як ламхае хамчу бод ба тахти кўх омада карор гирифт. Худойро шукр гуфтем, ки* як бор аз мурдан [частем] ва [аз] ғарқа[85] шудан рахой[86] ёфтем ва дар хеш тан хаёти тоза ёфта[87] об ва таом ба такаллуф тартиб дода, сер бихўрдем, чунки

74—75 А—фарах ва фарач
76 АБ—оламхор
77 —АБ—оварад
78 АБ—мешуд
79 Б—рахо
80 АБ—шўълаи
81 АБ—ва
82 Б—амвоч
83—84 А—футур ва кусур
85—86 АБ—ғарк махлас
87 АБ—мушохида кардa

рӯзҳо гузашта буд, ки гурусна будем. Ва дидем киштии беадад дар таҳти он кӯҳ ҷамъ шуда [ва] баъзе шикаста [ва] баъзе[88] пӯсида ва баъзе* пора шуда. Ва аз руфақон мо, ки ҳаждаҳ нафар буданд, то он рӯз миқдори дувоздаҳ кас фавтида буданд[89] ва*- шаш тан боқи монда.* Ғайри маллоҳ ва шогирдонаш ва аз онҳо низ ду-се нафар ба ғарқ[90] рафта буданд.[91] Ва касоне, ки ба ҳирси мол аз киштии мо ҷудо буданд [ва дар пал[о]р нишаста, низ] ҳамроҳи мол ба доруалбувор шитофта[92] буданд.[93] [Ба] сабаби он ки алоқаҳо ва занҷирҳои киштии эшон ба сабаби[94] талотуми баҳри шуда*- ва*'' фарсуда шуда буд ва дар*'' илтиҳоби гирдоб тоб наёвард.

Билҷумла, баъд аз фароғат ва осудагӣ барои тафарруҷи киштиҳо, ки дар атрофи он кӯҳ ҷамъ шуда буданд, баромадем ва ба ҳар кадом, ки даромадан[95] мумкин*- буд, даромадем.* Дидем, ки*'' дар баъзе киштиҳо ракабаи он фавтида ва тӯдаи устухон ва хок шуда ва* аз маоли холи онҳо ба холи худ нигариста, бисьёр бигиристем. Ва сандуқҳо пур аз ақмишаи нафиса [ҳама] пуда ва фарсуда гашта. Ва баъзе пур аз ҷавоҳир ва баъзе пур аз дирам ва динор. Ва дар анборхон фартут таом ва қути эшон ба зиён рафта. Ва билҷумла анвои ашё ва амтиа дар ин киштиҳо мавҷуд буд, забар бар забари ҳамдигар ваъз[96] карда.[97] Ва он ки дар васат ва фавқ буд, солимтар монда. Ва*'' дар он миён киштие буд тозатар, ки халал ба арконаш камтар нуфуз карда буд, даромадем. Дар яке аз ҳуҷроташ се нафар хобида буданд, дидем, ду[и] он мурда ва[98] яке аз он зинда,[99] ки рамақе суст бармедорад. Бо муаллими фарангӣ ҳабар овардем,[100] шодмон шуд, ба сари ҳар се омад,[101] [ба]'' набз ҳар каломро[102] таҳқиқ мекард ва гуфт:

«Вокеъӣ, ду нафар мурдааст». Барои сеюмӣ камтар таом фармуд мувофиқи мизоҷи ӯ, то қатра-қатра ба гулӯяш рехтем. Ба ҳуш омада, баъд аз се соат сурати ифоқа гирифт. Он гоҳ аз кайфияти холаш[103] пурсид.—Гуфт:

«Мо чанд нафар аз Ҳиндустон ба азми тиҷорат бар баҳр нишаста будем. Рӯзе боди мухолиф киштии моро дар ин самт кашид ва мо ҳафтдаҳ[104] нафар будем. Ва обу озуқаи вофир бардошта. Руфақо[105] баъзе[106] аз ваҳм ва баъзе ба аҷали табиӣ дар ин киштӣ фавтиданд.[107] То охир се нафар мондем. Ва аз тааффу-

---

88 АБ—барҳе
89 А—буд
90—91 АБ—халокат расида буд
92—93 АБ—шитофтанд
94 АБ—шиддати
95 АБ—даромадем
96—97 Б—вокеъ шуда
98—99 Б—яке зинда
100 Б—додем
101 Б—омада
102 Б—кадом
103 АБ—холи ӯ
104 АБ—бисту як
105—106 АБ—баъзе руфақо
107 Б—фавтида

ин баҳр ҳама мариз гашта, аз хурду хурок мондем, то дуи эшон мурданд ва ман мондам.»

Ва он таърих, ки баён кард, тақрибан ҳафт сол гузашта буд. Ва аз кайфияти маоши ӯ пурсидем.—Гуфт:

«Худи мо ин* агарчи ваҷҳи маишат[108] омода доштем [ва] баъд аз он ки дар ин ҷойгаҳи[109] фано ва гирдоби гавриноёб[110] маҳбус ва масҷун шудем, ҳам аз ин сафоини захира ва озуқаи мардумро ҷамъ кардем[111] барои худ. Ва* алҳол ҳам чандсола таом аз ин киштиҳо махсул хоҳад шуд аз сохтиҳои маълум.»

Ваҷҳи онро пурсидем.—Гуфт:

—«Дар ин баҳр ба воситаи талотум ва тӯфон бисёр киштиҳо аз ҷодда ва самти мақсад инҳироф ёфта, мардумро солҳо дар баҳр саргардон мекунад ё дар ҷазирае меандозад, ки дар он ҷо маоши одамӣ мавҷуд намешавад. Фалоҷарам, касе, ки доияи сафари баҳри* Муҳит дорад, таҳияи асбоби маоши чандсоларо[112] лозим шуморад»

Онгоҳ маллоҳ пурсид, ки**

«Ту, ки* дар ин гирдоби фано чанд гоҳ будаӣ, боре дар маҳлас аз ин ҷо чи фикр андешидаӣ ва барои наҷот ҳеч ҳилае мулоҳаза кардаӣ?»—Гуфт:

«Ин гирдоб даҳони*= Азроил* ҳукм дорад. Касе, ки бар даҳони Азроил* дарояд, куҷо тасаввури наҷот кунад. Ё худ* даҳони гӯр аст, ки аз роҳи об боз шуда, кас аз он ҷо чӣ сон ба хона муовадат кунад?»

Ин бигуфту зор бигирист ва мо ҳама[113] низ[114] гирён шудем. Оре, паёми марг бадтар аз марг бувад.

Маллоҳ гуфт:

«Рост мегуед, ки аз ин ҷо то соҳили баҳр* бисёр масофат мавҳум*= мешавад.* Онгоҳ нишонаҳои қутби ҷанубиро[115] таъйин кард, дар шаб мулоҳаза карда, тақрир додем, ҳам* гуфт:

«Тақрибан иртифои қутби ҷанубӣ шаст дараҷа зиёд[116] мебошад. Бале, тадбир ва маслаҳати инсонӣ дар ҷое тавонад буд, ки дар он ҷо қадами одаме бирасад ва омадшуди инсон бошад. Ва** дар ин ҷо ғайр аз мурдан ва наҷот ёфтан дигар роҳи маҳлас масдуд бувад».

Боз маллоҳи нобино пурсид, ки:

«Боре дар авқоти шабу рӯз, ки дар ин вартаи[117] ҷонинкор[118] ба сар бурдаӣ ва чашми умед ба ҳар тараф кушуда, ҳеч аломате ва осоре аз зи-рӯҳ** ва зи-ҷасад дар ҳаво ё баҳр дидаӣ? Ё аз ҳавос ва осори баҳр ҳеч* амре** мушоҳада кардаӣ, ки туро аҷиб омад?»

---

108 АБ—маош
109 АБ—вартаи
110 АБ—гаврани ноёб
111 Б—мекардем
112 Б—чандинсоларо
113—114 АБ—низ ҳама
115 АБ—ҷанубӣ
116 Б—зиёдати
117 Б—арсаи
118 АБ—ҷонсӯз

—Гуфт:

«Бале, шабҳо аломату осор аз* ҷонварони баҳрӣ бисьёр муояна мешавад. Аз зикру тасбеҳ ва овозу ханини эшон ё мастӣ ва шӯхӣ ва лаъби онҳо, ба навъе, ки рӯи баҳр чароғон мешавад аз бисьёрии шуои чашмҳо ва дидаҳои эшон ва воситаи тоби маҳтоб в ситорагон. Ва дар ҳаво чуз рафтори кавокиб ва ҷаҳидани савоқиб чизе ба назар нарасида?»

—Гуфт:

«Ин аъҷуба[119] дар ҳама ҷои Муҳит мушоҳада[120] аст.[121]. Дигар бигӯй!»

—Гуфт:

«Соле як бор ҷонваре азимҷусса дар ин гирдоб дармеояд ва гоҳо[122] ду-се рӯз таваққуф намуда, берун меравад. Вақте ки вай меояд, оби Муҳит монанди кӯҳҳо ба ҳаво мутасоил мешавад. Ва*— ҳамчунин вақте ки бармеояд, замини баҳр маръӣ мешавад.* Ва аксари ин киштиҳо аз садамати оби баҳр, ки назди вурудли ӯ меафтад ба ҳамдигар бархӯрда, мешиканад.[123] Ва изами ҷуссааш чандон ки масоҳати ин гирдоб, ки тахминан як фарсанг меояд, гӯё аз ҷасади ӯ маълӯъ мешавад ба вачхе, ки гирдоб низ аз [ин] ҳаракат ва фурӯ рафтан отил мемонад. Ва чун ин ҷонвар аз ин гирдоб берун равад, баъд аз соатҳо[124] гирдоб ба ҳолати аслии худ муовадат кунад ва ҷушӯ хурӯши баҳр фурӯ нишинад».

Онгоҳ муаллими фарангӣ бо мо гуфт: «Ҳар кадом биравед ва аз ин киштиҳо ҳар чӣ аз оҳану занчиру мех бошад, гирд оред».

Ва дар миёни мо ва шогирдонаш мунаҷҷиму ҳаддод[125] ва табибу ҷарроҳ[126] буд. Ва дар арзи се рӯз хирвор аз оҳан[127] ва занҷиру[128] мех ҷамъ овардем. Онгоҳ аз он мард пурсид, ки*'' «Он ҷонвар ба*'' кадом вақт дар ин гирдоб меояд?[129]»

—Гуфт:

«Вақте ки Офтоб ба мунтаҳои бурҷи ҷанубӣ, ки Самтурраъси ин мавзеъ аст, [ояд.]'' Ва алҳол ташхис кунед, ки Офтоб дар куҷост?»

Маллоҳ аз мунаҷҷим пурсид.—Гуфт:

«Назар ба ҳисоб алаан дар авосити [бурҷи] Мизон аст.

Онгоҳ фармуд ҳаддодро, ки занҷирҳо созад аз сесад газ то нонсад газ ва мехҳои сарҳалқадор тайёр кунад ба қадри як заръ, ки бисьёр тез бошад ва ба ҳар ҷо фурӯ равад.

Пас, то муддате, ки Офтоб ба Самтурраъс омад, он чи мо аз ҷинси оҳан меёфтем, ба ҳаддод мерасонидем, вай занҷирҳо омо-

---

119 АБ—аъҷубаҳо

120—121 А—мушоҳид мешавад

122 АБ—гоҳ

123 Б—мекунад

124 Б—соате

125—126 АБ—табибу ҷарроҳ ва ҳаддод

127—128 АБ—занҷир ва оҳану

129 АБ—дармеояд

да мекард. Аммо ҳикмати онро дарнамеёфтем ва бо ҳам мегуфтем:

«Ин муаллими нобино дар сатҳи об дўкони оташкорӣ ниҳода, магар иқомати доимиро ихтиёр намуда мехоҳад, ки*' ба занҷирҳо[130] киштиҳоро[131] ба кўҳ баста ҷои иқомат дурустӣ[132] кунад.»

Ва ҳам дар ин муддат он чи аз ашёи ва ғаллаву[133] дона,[134] ки*'' фасод ва мизоҷи ў камтар роҳ ёфта буд, ба киштии худ мекашонидем ва низ киштии худро [ба фармудаи муаллим] бағоят истеҳком додем,[135] то вақти омадани он ҷонвар наздик шуд. Маллоҳ дар ин ҳол таъин намуд, ки:

«Ҳон, воқиф бошед ва чун он ҷонвар дар ин гирдоб қарор гирад ва баҳр аз шўриш фурў нишинад, шумо ҳар кадом аз ин занҷирҳоро ба мехҳо таълиқ дода, ба заврақҳо нишаста, бурда, ба ҳар узви ў*[136], ки[137] ворасид ба митрақа мезанед, то мустаҳкам шавад. Шояд ки баромадани кишти аз ин ғарқоби фано ва гирдоби бало бад-ин баҳона муяссар шавад. Ва чун аз ҳавошии ин гирдоб берун равем, он гоҳ занҷирҳоро бигсалонем ва киштиро ба ихтиёри худ биронем».

Ва мо дар ин вақт тадбири муаллимро фаҳмидем, ки чӣ мекунад ва чӣ мехоҳад. Ва дарозии занҷирҳо барои он ки то агар ин ҷонвар ба қаъри баҳр майл кунад, киштии мо ғарик[138] нагардад.

Ва билҷумла чун Офтоб ва Самтурраъс, ки аввали нуқтаи Ҷадӣ буд, расид, дар ин ҳангом шўриш ва талотуми баҳр зиёд мешуд. Ва мо киштии худро ба ҳимояти киштиҳои шикаста ниҳоят истеҳком додем, ки ба шўриши баҳр аз ҷо наравад. То он ки аломати расидани ин*'' ҷонвар мушоҳада мешуд ва жанҷҳо ҳамчу кўҳҳо ба ҳаво мерафт. Ва овози фашфаши баҳр ва талотуми об гўшро кар мекард ва зулмат ва бухори об ҳаворо фурў гирифт ва ҷаҳон музлам шуд. Ва киштии мо ҳамчу кафке бар рўи об меларзид ва шебу[139] боло мешуд ва мо ҳар кадом худойро ба номи бузург ёд карда, мутамассик ба урва ва сутунҳои киштӣ будем, то баъд аз як шабу як* рўз оби баҳр қарор гирифт ва ташхис мекардем,[140] ки*'' кўҳе мудаввар дар ин гирдоб ҳалқа карда ва он ҷонваре[141] нафасе бармеоварад ва бармекашид[142] ва ба ҳар нафаскашии[143] [у] оби баҳр ба қадри найзае фурў мерафт ва боз пур мешуд. Донистем, ки гирдоби бечора асари гирдоби даҳони ин ҷонвар аст.

---

130 А—занҷир
131 Б—киштиро
132 Б—барадурустӣ
133–134 Б—ғалладонае
135 АБ—расонидем
136–137 АБ—ки аз он ҷонвар
138 АБ—ғарқ
139 Б—нишебу
140 Б—кардем
141 АБ—ҷонвар
142 АБ—дармекашид
143 АБ—нафас кашидани

Ҳам дар ин ҳол ба фармуди муаллим меххо[144] аз ҳар тараф бароварда, ба заврақҳо нишаста, ба ҳар узви ӯ, ки мулоқӣ* мешудем, сахт ва мустаҳкам зада, занҷирҳоро бад-он таълиқ медодем. Ва он ҷонварро аз заработи матрака ва хазидани мех дар баданаш ҳеҷ хабаре набуд ва баъд аз се рӯз ин ҷонвар боз оҳанги ҷунбидан ва рафтан сар кард. Мо низ киштии худро аз он киштиҳо, ки бад-он истеҳком дода, банд карда будем, ҷудо карда, он чи аҳмол ва асқоли зарурӣ, ки аз он ҷо бардошта будем, ҳам дар киштии дигар бардошта ба киштии маркуби худ муталлиқ[145] гардонидем. Ва атрофи киштии худро аз даромадани об ва бод ва**— буxор**— маҳфуз гардонида, худро ба карами* кариме корсози ҳақиқӣ супурдем. Ва он ҷонвар киштии моро ҳамеронд ва*— ҳамебурд*—, ба ҳар кашиши тахминан серуза роҳ мебурд. Ва гоҳе, ки ба тахти баҳр равад, киштии мо осуда[146] ва эмин мерафт[147]. Ва гоҳ,[148] ки ба[149] рӯи баҳр[150] омад[151] тӯфон ва талотуми Нӯҳро[152]— мушоҳада мекардем [ва ба наҳва афтода], даст аз ҷон мешустем. Чунки сузи мавҷ ва талотуми дарьё[153] аз саломати ҳаракати он ҷонвар атрофи моро мегирифт, ҳамчу касе, ки вақти омадани сел дар саҳро бошад.

Ва баъд аз се рӯз шогирдони маллоҳ аз**— арша**— хабар доданд, ки соҳил наздик аст ва кӯҳе азим дар назар зоҳир мешавад ва мурғон дар ҳаво мераванд. Муаллим гуфт: «Воқиф бошед, [ки] агар рафтори киштӣ ба кӯҳ наздик мешавад, бинигаред, то наздиктар шавад ва агар кӯҳ дуртар мешавад, меххо ва занҷирҳоро[154] аз тани он ҷонвар бардоред, то ба ихтиёри худ биравем.»

Ва дар ин ҳол ҳаракат ва тараддуди он ҷонвар дар[155] рӯи баҳр буд, ҳамоно умқи баҳр[156] заҳми ҷуссаи ӯро иҳота намекард. Ва киштии мо дар ниҳояти ихтилол ва талотум гирифтор буда, гоҳе баробари манорае боло мерафт ва гоҳе бар замини баҳр сонида, қарӣб менамуд. Ва дар вақти аминият, ки дар гирдоб лошистем, муаллим панҷ-шаш адад заврақча барои иккасаворӣ дуруст карда, ба даруни киштӣ даровардa буд, то магар вақти ҳоҷат ба кор ояд. Ва чун сурати кӯҳ ба* тамом дар[157] назар даромад, он ҷонвар майл ба тарафи дигар кард. Ва** мо ба сабаби вуфури мавҷ ва ҷунбиши баҳр натавонистем, ки** аз киштӣ берун оем ва занҷирҳо[158] аз [бадани] ӯ [боз] қатъ кунем. Киштии мо ба

---

144 Б—меххоро
145 АБ—таълиқ
146—147 АБ—эмин ва осуда буд
148 АБ—гоҳе
149 А—бар
150 АБ—об
151 А—равад, Б—мерафт
152 Б—амвоҷро
153 АБ—об
154 А—занҷирҳо
155 АБ—аз
156 А—дарьё
157 АБ—ба
158 АБ—занҷирҳоро

шаст[159] омада, бар кӯҳ[160] хӯрд, ки пора-пора шуд ва баъзе тахтаҳо ҳамроҳи занҷирҳо бо он ҷонвар аз назар ғоиб шуданд. Ва ман дар он ҳол аз ҳайли ҷон ба яке аз он заврақчаҳо[161] часпида будам ва ба ҳазор талоша ва таъаб худро ба рӯи баҳр гирифтам ва ба чанди тапиш худро ба домани кӯҳ кашидам ва соате беҳуш мондам. Ва аз рафиқо низ ду тани дигар бо заврақ ва тахтаи шикаста бо ман мулҳақ гаштанд.[163] Ва дигаронро надонистем, ки чи шуданд ва куҷо рафтанд.

Он гоҳ заврақҳои худро эҳтиёт намуда ба тафарруҷи кӯҳ баромадем ва[*] бисьёр мағора ва водии онро тайй[164] намудем, аз ҷинси ҳаёт ва наботот чизе мавҷуд набуд, илло ҷавоҳири обдор аз лаъл ва беҷода[*] ва зумурраду забарҷад ва лоҷуварду[*] алмос. Заминаш аз касрати ҷавоҳири рангин ҳамчу дашти сабзу хуррам ва гулҳои рангоранг ба назар дармеомад. Масоҳаташ тахминан[165] фарсанге дар фарсанг буд. Мағораҳо ва камарҳо ҳама мамлу аз ҷавоҳир, гӯи[166] токеро ба нақшу нигор кошин намудаанд[167] ва ҷое, ки селоб гузашта, ҷӯйҳо пур аз лаолии[168] шоҳвор шуда.[*] Ва дар ин маъдани ҷавоҳир ба қадри кӯзае ва[*] як газ ва[*] ду газ ба тӯлу умқ аз ҳар ҷинс мавҷуд буд.

Ва[*] ман ба иллати он ки дар амри ҷавоҳир вуқуфе доштам, то миқдори ҳашт пут аз забарҷоти онҳо бардоштам, [ки донае аз он ба панҷоҳ ҳазор динор меарзад][*] ва рафиқо ба воситаи адами вуқуф ва гаронборӣ, ҳар калом ба қадри он чи хушашон омад [ба бозича] бардоштанд.

Пас, аз он ҷо[169] ба ҷиҳати бебаргӣ ба истеъҷол доман рост карда ва [аз он чиз][*] чизе[170] хӯроки, ки дар анбон[171] доштем, бардошта[172], алалфавр дар баҳр нишастем, ҳамроҳи рафиқо пушт ба ҷануб рӯй ба шимол заврақ меронидем. Баъд аз ду рӯз ба соҳили дигар расидем, сабзу хуррам, ки асноф гиёҳҳои хушбӯй дошт ва беҳҳои ширин ва баъзе мағзҳо низ мавҷуд буд, ба захира бардошта боз дар баҳр даромадем.

Ва билҷумла баъд аз понздаҳ рӯз ва дидани аҷоиботи бисьёр ба соҳили Муҳит расидем. Рӯзе чанд иқомат намуда, баъд аз рафъи кӯфту таъаби баҳр, ман баъзе аз он ҷавоҳирро дар он ҷо ба байъ оварда, ба таҳияи асбоби тиҷорат ба замини Калкатта омадам ва дар ин ҷо сукунат ихтиёр намудам. Ва рафиқо низ ҳар калом ба маскани худ муроҷиат карданд. Ва бахши дигар аз он ҷавоҳирро ба панҷ ҳазор рупияи гуллор ибтиёъ намуда, ин ҳама асбобу амлок гирд овардам ва боз он ҷавоҳир ҳамчунон боқист. Ва ин ҳама сарвату иқтидори ман аз захоири он ҷавоҳири

159–160 АБ—шасту зарб бар кӯҳ омада
161–162 АБ—заврақча
163 Б—шуданд
164 Б—тай
165 Б—тахминан
166 Б—гӯё
167 Б—кардаанд
168 Б—оби зулол
169 Б—маҳал
170–171 Б—дар анбон хӯрокӣ
172 Б—ба қадре тановул намуда

самин аст. Ва дар тамоми замини Ҳинд туҷҷор аз қибали ман мераванд ва меоянд.

Чун ин ҳикоят шунидам, донистам, ки чун фазли эзиди таоло шахсро дарёбад, ӯро ба баҳонае соҳиби сарват ва иқтидор мекунад ва он мавқуфи касбу тиҷорат набудааст. Ва агар дар аҷали мавъуд мӯҳлате бувад, шахс аз коми аждаҳо ва даҳони гирдоби ҷонфарсо раҳоӣ меёбад?

Пас, аз барои ҳусули мол ҷонканӣ ва дар бенавоӣ бетоқатӣ суд надиҳад. Ва дар таманнои умри дароз фарсудан ва номурда аз мурдан тарсидан фоида набахшад:

Ҷаҳди ризқ ар кунӣ в-ар накунӣ,
Бирасонад худои аззаваҷал
В-ар шавӣ дар даҳони шеру паланг,
Нахӯрандат магар ба рӯзи аҷал.

* * *

ДАР ТАҲҚИҚИ ИШҚУ МУҲАББАТИ[1] ҲАҚИҚӢ ВА МАҶОЗӢ ВА ОДОБИ ИШҚБОЗӢ[2]

Яке аз дӯстон, ки дар маслаки виолу иттиҳод бо муҳаррири сутур дами муъофақат[3] ва мурофақат[4] мезад ва худ ошиқпешаю муҳаббатандеша буд, рӯзе дар боби ишқбозӣ ва [шеваи] ҷонгудозӣ шубаҳот ва эътирозот меовард, ки: «Охир ин шева аз калом қуввати табиат хезад ва кадом навъи он маҳмуд аст ва калом ҷинси он мазмум? Ва иллат чист, ки баъзе ашхос ҳеч аз ин сифат орӣ натавонанд шуд? Ва сабаб чи баъзе мутлақо бӯе аз ин маком набаранд[5] ва ҳеч [аз] ишқу муҳаббат [ҳабар] надоранд? Ва онон, ки дар ин варта қадам ниҳоданд, зиёнкору малум бошанд. Ва онон, ки дар канораанд, мақдӯҳ ва мазмум, то ки гуфтаанд: «Ҳар кӣ ишқу муҳаббат надоранд,[6] [агар ҳама ишқи маҷозӣ бошад], аз доираи одамият хориҷ ва[6—] соқит[6] аст ва дар мартабаи авоми к-ал-анъом дохил[7] ва нозил.[8]

Ва ин чӣ шугле аст, ки ҳар-кӣ бад-ӯ зад, дину дунё ба бод дод?

Ва ин чӣ хор аст, ки ҳар кӣ аз ӯ огиз шуд, дар мартабаи баҳоим афтод? Бо он ки ҳар ки дар ин води даромад, камтар солим баромад. [боз] аксари табоъ бад-он[9] моил аст. [Ва ҳар кӣ дар он сармоя андохт, охири кораш ба ҳусрону зиён анҷомид.] Ва[10] бисъёре замоир бар он машгуф.

Зобитае бояд, ки кас дар ин[11] маҳлака худро наяфканад. Қоидае, ки баъд аз гирифторӣ худро маҳлас диҳад».

—Гуфтам: «Ҳақиқати ишқу муҳаббат майли табъ аст ба мо—юлоими* худ. Ва ин аз қуввати шаҳавийя [ва ҷозибаи табиат] хезад. Ва ҳеч кас аз бани навъи инсон аз ин сифат холӣ набошанд.[12]

[1—2] АБ—муҳаббат ва одоби ишқбозӣ ва баёни ҳақиқати муҳаббати ҳақиқӣ ва маҷозӣ
[3—4] АБ—мусодақат ва эътиқод
[5] АБ—ба машома ҷони эшон нарасад
[6] АБ—надорад
[7—8] АБ—нозил ва дохил
[9] АБ—бад-ӯ
[10] АБ—боз
[11] Б—он
[12] АБ—набошад

Гоит он ки ҳар касеро майле аст ва ҳар Маҷнунро Лайло. [Ва] ҳар касе ба он чи пешниҳоди замир доранд,[13] чун бирасанд[14] бад-он, иқтисор фармоянд.[15] Ва номи ишқ бар мутлақи майлҳою[16] ҳавасҳо[17] ҷорӣ нашавад, балки он ки майл ба суварӣ ҷамила дорад, онро «ошиқ» ва майлашро «ишқ» хонанд.[18] Ва[19] чун қуввати шаҳвонийи ба камол бошад, мард ба ҳеҷ чиз аз муштаҳиёти нафс қаноат накунад ва ҳама мулоими табъи худро ҷӯё бошад. Ва агар қуввати шаҳвонӣ ӯ заиф бувад, ба баъзе мо-юлоими*» табъ моил бувад ва аз баъзе мутанаффир. Ва агар билкулл фосид бувад, табъи ӯ ба ҳеҷ чиз майл накунад ва аз халқ нуфур кунад ва ба маҷонину маҷзумин пайвандад, балки он ҳам аз майли табъ хезад. Ва аълою алтафи ин қувват ва муштаҳиёти олами аҷсом илтифот накунад, балки таваҷҷуҳ орад, то ба уқулу нуфуси муҷаррад мулҳақ шавад ва руҷӯъ ба мабдаъ кунад. Ва аднию асафи ин қувват моили ҳузузи ҷисмонӣ бувад ва ансат аз ибодоту фармони ақл ва шаръ таҷовуз накунад. Ва сабаби ихтилофи машрабҳою мазҳабҳои мо-юлоими табъи муштаҳиёти нафс низ бар ин ҷумла бошад—аз[20] таҳсили ҷоҳу мансаб ва гирдоварии молу манол[21] ва ҷамъияти амёъ ва икор ва вуфури хадаму ҳашам ва ҳукумату аморат[22] ва тасаллуту тафаввуқ бар абнои ҷинс[23] ва касби улуму фунун ва шунидани самоъ ва нағамот ва дидани гулрухон [аз зану мард] ва тарфи боғу бӯстон ва танаъуъм ба анвои матъумот ва машрубот ва манкӯҳот ва ғайризолика, ки аз эсо*- ва* теъдод берун[24] бошад.[25] Ва ҳама дар тахти қаҳру ғалаба ва истило мунқабиз шавад, яъне нафси инсонӣ мелоҳад, ки бар ҳамаи муродот ва муштаҳиёти худ қоҳир ва ғолибу муставлӣ бошад, то ки меҳоҳад бар сирри олами ғайбу шаҳодат воқиф гардад ва бар сирри олами арвоҳу аҷсом[26] ғолиб ва қоҳир бувад.[27]

Ва тараддуди аҳли ҳақ ба тарки «мо-сиво*» маҳз баром ҳусули ин муддао бувад, ки аз камоли ҳиммати баланд чашм* аз танаъумоту лаззатҳои ҷисмонӣ дарпӯшанд[28] ва онро ҳақиру ночиз шумуранд ва толиби асли усул бошанд. Ва ин аз камоли сифати шаҳвонийи ва латофати он бошад.

Ва онон,[29] ки билузин он тараддуд [ва рағбат] оранд, қувва-

---

[13] АБ—дорад

[14] АБ—бирасад

[15] АБ—намоянд

[16–17] АБ—ҳавасҳои майлҳо

[18] АБ—гӯяд

[19–20] АБ—Нигарад ба илова

[21] АБ—мавзол

[22–23] АБ—аморати ҳикорату зарҳат

[24–25] АБ—тофич бод

[26–27] АБ—аҷсому арвоҳ қаҳрамон ва фармонраво бошад

[28] АБ—чашм пӯшанд

[29] АБ—онҳо

ти шаҳвонӣ[30] дар эшон аз радолат холӣ набувад. Пас,[31] он ки нафси ӯ ба истилои олами аҷсом қаноат кунад, қуввати шаҳавийяи ӯ радию разил бошад. Ва дар ин мартаба он ки ҳиммати ӯ бар тасхири нуфус масруф бошад, қуввати шаҳавийяи ӯ аълою алтаф бувад аз он ки таваҷҷуҳи ӯ бар хурду хоб ва ҷамъияти адавоти он масруф гардад.[32] Майли табъ ба тасхири нафси[33] дигар маҳз* барои муҷонасату[34] улфат аст ва дафъи ваҳшат, ё барои рафъи эҳтиёҷ ва дафъи балиёт ва ҷалби манофеъ аз барои[35] дафъи ваҳшати нафс. [Ва дар мартабае, ки ҷӯёи нуфус барои ҷалби манофеъ бошад, ин бе дастгоҳу давлат ва бисёри молу нон муяссар нашавад. Ва ин махсуси салотин бошад, ки кори онҳо бе вуҷуди ҷамъе касир гузорише наёбад ва душманон қаҳр кунанд ва қалъаҳо бикушоянд ва мисли эшон ағниё низ муҳтоҷи касон бошанд, ки кори тиҷорату зироат бе ҳузури ҷамъ ба[36] анҷом нарасад.[37]

Ва он ки барои муҷонасат ва дафъи ваҳшат] ҷӯёи касоне бошад,[38] ки дар мазҳабу машраб филҷумла иттиҳоде доранд ва дар илму фан наздик ба ҳам, аммо*— барои ҷалби манофеъ дунён худро биталабад, то ҳукм ронад, чунон ки кори зироату иморат, масалан, бе вуҷуди ҷамъе касир сурат нагирад.* Ва ин мартаба бе дастгоҳи давлат ва молу зар муяссар нагардад.

Ва дар мартабае, ки нафс толиби истиное бошад, агар муҷаррад улфату муҷонасат хоҳад, ба маҳзи қурби ҷинсию ахлоқ кифоят кунад. Ва агар толиби ҳаззоти бадани[39] ва таносуқоти ҷисмонӣ бувад, соҳиби ҷамолу ҷавониро биталабад аз зану мард ва ишқу ошиқӣ дар ин мартаба зоҳир шавад. [Ва] ишқи маҳмуд он ки ба ваҷҳи шаръу ақл иктифо кунад ва мазмум он ки риояти шаръу ақл нанамояд.

Ваҷҳи латофати ин қуввати[40] шаҳвонӣ,[41] аз он ки матлуби хурду хоб бувад,[42] он аст, ки нуфус аз олами муҷаррад аст, нафси оли ҳамеша ҷӯёи [ин маъно ва] он[43] мартаба бошад [ва] бинобар шабоҳати худ толиби нуфуси дигар шавад ба муфоди «ал-ҷинсу ила-л-ҷинси ямилу».** Аълою*— алтофи ин нуфус майл ба уқулу нуфуси муҷаррада кунад ва руҷӯъ ба мабдаи хеш орад. Ва он ки филҷумла латифу софитар бувад* [ва] майл ба арвоҳи муқаййада орад, ки дар қафаси аҷсод пойбанд шудаанд ва меҳоҳад, ки бо эшон иттисол[44] ҷӯяд.[45] Ва ин иттисол ба муҷарради мулоқот дар колбади[46] ғайричамила тамом шавад бо аҷнои муносабат ва ба идхолу тамос кашад дар колиби ҳасана.

---

[30] АБ—шаҳват

[31–32] АБ—Нагардад ба эшон

[33] АБ—нуфуси

[34–35] АБ—рафъи эҳтиёҷ ва дафъи балият ва ҷалби манофеъ аст, ё барои муҷонасату улфат ва

[36–37] А—мутамашшӣ нашавад

[38] АБ—бошанд

[39] АБ—баданият

[40] АБ—майли

[41–42] АБ—аз майл ба хурду хоб

[43] АБ—ин

[44–45] АБ—муттасил шавад

[46] Б—колбуд

Пас, агар ин ошиқ аз аҳли ҳаққ бувад, ғаразаш ӯ таскини нафс бувад аз ҳаҷри маблаъ, ки назди ғайбат аз ҳузур ҳозир бошад ва аз мароёи ин сурати ҷамила дар он ҷамол нозир бувад. Ва агар на аз аҳли ҳаққ бошад, муҷарради тамосу иттисолро мехоҳад. Ва ғолибан аҳли ҳаққро талабу тараддуд дар истеҳзори сувари ҷамила наяфтад, балки ғолибан эшон мазоҳири ҷамиларо ба худ мекашад, ки дубрӯён ҷӯён эшон бошанд.

Ва аммо талабу тараддуд мартабаи мубтадиёни аҳли ҳаққ бошад ва баъд аз он ки миёни ду тан ошиқию маъшуқи ба вуқӯъ расад, чунон нафс толиби сурати ҷамила гардад, агар қуввати шаҳвонӣ дар ҳарду тан ба эътидол бувад, мувосалату мусоҳабати ҳарду* бар наҳҷи шаръу маслак иламида тамом шавад.

Ва агар яке инҳироф дорад, ба бӯсу канор ... шавад.[47] Ва агар бештар мунҳариф аст, ба тамосу илтизоқ [ва илтисоқ] кашад.

Наҷҳи ғалаёни нафс дар сӯҳбати париваҷон ва ясабурони он ҷиҳати он аст, ки ду нафс иттисоли ҳамдигарро ҷӯё бошанд ва илтисоқ[48] ба[49] ҳамдигарро металабанд ҳамчу мақнотис ва коҳрабо. Ва ин иттисол бо вуҷуди қолаби унсури муҳол бошад ва то ҳарду қолаб нашикананд, ба ҳамдигар илтисоқ[50] наёбанд[51]. Ва иттисоле, ки бо қолаб даст диҳад, ниҳоят, то духул[52] ба ҳамдигар вуқӯъ шавад.[53]

Бинобар ин нафси аммора ба ғайри духул ба ҷинси дигар таскин наёбад ва тараддуду ҳила меангезад, то духул вуқӯъ гирад. Ва чун дунё ҷои лаззату роҳат нест ва он мавқуф ба охират аст, бинобар ин шариат як навъ аз духулу нусуло ба никоҳ барои бақои навъ мубоҳ гардонид [ва муҳаббати бисёрро дар муқобалаи лаззати ҷимоъ ниҳод, ки аҳли таҳаддул номурод аз он роҳат наёбад.]

Пас, касе, ки ба ғайри ин шаръ истифои лаззат кунад, бояд ки аз лаззату роҳати онтарафи* даст умед барчинад,[55] чи халқ[56] дар дунё маъзуру маъмуранд.[57] Ва маъзурро ва маъмурро роҳатталабӣ манофеъи маслиҳати вақти ӯ бошад, магар ки ба таъбати инобат тадоруке кунад:

[Рубоӣ]

Лаб бар лаби лаъли дилбарон хуш кардам,
Вақфаш сари зулфи мушкинаш кардам.
Имрӯз хуш аст, лек фардо х(и)ваш нест,
Худро чу хасон туъмаи оташ кардам.

Ва чун ғалабаю истило ва давомю хоҳиши ҳар нафс аст [ва он] дар сурати ошиқию маъшуқӣ ҳосилшаванда аст, бе он ки

---

47 АБ — кунад
48—49 АБ — илтисоқи
50—51 АБ — муттасил нашаванд
52—53 АБ — духули ҳамдигар бошад
54—55 АБ — ниҷҷоҳонӣ умед қатъ гардонад
56—57 АБ — халқи дунё маъзуранд ва маъмур

гайи муқаддамот равад аз тўру тўбхона [кашидан] ва таҳийяи асбоби лашкаркашӣ ва сози силоҳу ҳарб,[58] чунон ки толибону[59] ошиқони[60] амру ҳукмро бад-инҳо эҳтиёҷ меафтад ва сарф карданн зару моли вофир. Ва бе ин асбоб мумкин нест, ки нуфус мусаххари эшон гардад.

Ва боз ин ғалабаю истило дар салотинро софию бе мунозеъ набошад, чи баъзе нуфус атвори эшонро написанданд агарчӣ мутеъ бувад дар зоҳир ва аммо дар ботин мухолиф бувад. Ба хилофи тариқи ишқу муҳаббат, ки ҳарду нафс, ба сабаби истило ба ҳамдигар розӣ ва хушнуд бошанд. Ва ҳар калом бад-ин қадар тасаллут мубоҳи ва муфохир. Ошиқ ба воситаи он ки маъшуқе дилнавоз дар канор дорад ва дилшод бошад, ки нафсе латифу назиф ва нафис мусаххару мунқоди ўст. Ва маъшуқ ба сабаби он ки шахсе амну[61] ғолиб[62] зердасту фармонбардори ў ва ба ҳама вожибу навоҳӣ мутеъ ва чокари дилхуш[63] дорад, чӣ ҳар нафсеро муяссар нест,[64] ки тасхири нуфус кунад ва бар ҳама қоҳир бошад.

Бинобар ин нафси ошиқу маъшуқ бад-ин қадар истилою ғалаба, филҷумла, биёромад ва аз хаячону тўғъёи сокин шавад. Ва миёни ошиқу маъшуқ ғалаба онро бувад, ки эҳтиёҷи ў ба тарафи дигар камтар бошад ва мағлуб он ки эҳтиёҷи бештар дорад.

[Он дўсти ман] гуфт: «Чун инбиоси ишқ аз қуввати шаҳавийя бошад, вақте ки ошиқу маъшуқ ба ҳамдигар восил шаванд, лошакк кор ба фасод кашад ва ба фиску фуҷур анҷомад ва ҳарду аз ҳалокшудагон бошанд. Ва ин пеша сахт пешаи мазмум бувад, на кори уқало, [пас, кадом навъи ў маҳмуд бошад?!] Ва ҳол он ки гуфт: «Он ки[65] на ишқу муҳаббат дорад, хориҷ аз доираи одамият аст.[66] Чорае бикунед, ки ҳеҷ кас дар ин водӣ қадам наниҳад ва аз муҷолисати хубон муҷтанибу муҳтариз бошад.

—Гуфтам: «Манъи нафс аз тариқи ишқварзӣ басе[67] душвор бувад, магар ба мавонеи [ҷибиллӣ. Ва] ононе, ки аз ин маразъ саломатӣ доранд ва аз муҳаббатварзӣ фароғат, яке аз заъфи қуввати шаҳавӣ аст, ки[*] шавқи эшон ба мо-дуни ин сифат қасру[68] қаср[69] ёфтааст ва мо-юлоиму[*] хуаро ба ғайри ин [шева] ёфта. Дигар, шарму ҳаёи муфрит, ки монеъи изҳори матлабу мақсад шуда,[70] чи рафтан дар ин роҳ[71] чуз ба бебоқӣ ва беситрӣ сипарӣ нашавад. Дигар, хиссату имсок ва ҳирси [ҷамъи] мол, ки равиши роҳи муҳаббат ба бухлу имсок ҳеҷ ошноӣ надорад ва гузориши саранҷоми он бе ихроҷоту исроф мумкин набошад. Дигар, баладату сафоҳати ҷибиллӣ, ки мард ҳамчу ҳайвоноти уҷм бизан-

---

[58] АБ—асвар
[59—60] АБ—ошиқу толиби
[61—62] АБ—чорасозу
[63] АБ—ба хидмат қоим
[64] АБ—набувад
[65—66] АБ—Нагарад ба илова
[67] Б—бисьёр
[68—69] АБ—қасру қаср
[70] АБ—бошад
[71] АБ—маслак

яд[72] [ва ба тарики маҷонину маҷолиб зиндагонӣ намояд.] Тайи муаддамот ва ҳалли ишколоти ин максадро аклу хирад бояд.

Пас, агар нек дарингарӣ, асли ишку муҳаббат аз ихтилот бо ҳалқ нисьён[73] кунад ва баъд аз ихтилот лобуд садди роҳи ҳавосе номумкин бошад. Ва чун роҳи ҳавос кушода бувад, чашмҳою дилҳо мо-юлоими худро ҷӯё бошад:

Хоҳӣ, ки ба кас дил надиҳӣ, дида бубанд.

Оре, аз ин пеша иҷтиноб муяссар мешавад, агар низиао ва узлатро ихтиёр кунад. Дар ин сурат садди роҳи ҳавосе мумкин мегардад, лекин ба муфоди «ло-раҳбонията фи-л-исломи⁺» инкитоъ ва гӯшагирӣ аз абнои ҷинс дуруст наёяд, магар ба шурут, то роҳи муованату ҳикмати тамаддуну манзилиро муроот карда бувад ва ба насси «таъованӯ ала-л-бирри ва-т-таквоʹ⁺» амал намуда.

Ва бояд, ки ионати халк ба тарики некӯӣ ва парҳезгорӣ бошад. Ва муованат бе ихтилот суратпазир набувад ва ихтилот бе муҳаббат мутасаввар нагардад. Пас, муҳаббате, ки муфзӣ[74] ба фасод шавад, хилофи маслаҳати тамаддун бошад. Ва майле, ки дар амри ғайримашрӯъ[75] сарф гардад, албатта, нафсро халок гардонад:[76]

Рӯбоҳбачча бо модар гуфт: «Маро ҳилае биёмӯз, ки чун ба кашокаши саг дармонам, раҳоӣ ёбам».—Гуфт: «Онро ҳила фаровон аст. Беҳтарин ҳилаҳо он аст, ки беҳтари*— он он аст, ки* дар хонаи худ нишинӣ, на ӯ туро бинад ва на ту ӯро бинӣ».

[Аммо ишқ чун ба маонӣ тааллуқ гирад, маҳмуд бувад чун дарьёфти ҳақоиқи умур ва майл ба улуму маориф ва шавки руҷӯъ ба мабдаъ. Чун ишқ ба сурат тааллук гирад ва аз мазаммату кудурат холӣ набошад, лоакал аз маломату шамотат ногузир бувад.]

Пас, аз ин муқаддима муқаррар шуд, ки то расми таовун малҳуз аст,[77] ихтилот[78] бошад[79] ва бо[80] ихтилот аз ишку ошиқӣ ногузир.[81] Ва баъд аз таҳқиқи ишку муҳаббат аз фасоду фиск чора[82] набошад, «илло-мо-исмуллоҳ⁺». Оре, агар қонди азалӣ мӯин бошад, тавонад, ки худро нигоҳ дорад, ё он ки тарафайн аз аҳли риёзат бошанд ва хӯрду хоб кам доранд,[83] мумкин аст, ки сабр оранд, балки он ки хӯрду хоб кам кунад, аз ӯ мутлако майли ишқбозӣ наёяд. Балки агар нек тааммуқ кунӣ, асли ҳама маилҳо аз давоии хӯрду хоб нашъён кунад, чи хӯрд бе дастгоҳи во-

---

[72] АБ—зист кунад
[73] АБ—нашъён
[74] Б—мунказӣ
[75] АБ—ғайришаръ
[76] Б—кунад
[77] АБ—бувад
[78–79] АБ—аз ихтилоти сувар чора набошад
[80] АБ—ба
[81] Б—гурез* набувад; * А—гузир
[82] А—камтар
[83] Б—кунанд

фӣ муяссар нашавад ва хоб бе фароғати кулли тахсил[84] нагардад.[85] Ин ду мартаба асбобу адавоти беадаларо[86] мехоҳад. Аз ин ҷиҳат ҷаҳондори ҳаким таоло ва таҳаддус шаҳвати аклу шурб бар олами ниҳод, то боиси тараддуди ӯ шавад дар ободии ҷаҳон, ки[87] тараддуду талоши ҳамекунад, то ваҷҳи моши тахсил кунад ва неку бихӯраду хуш бипӯшад ва бихусбад. Ва чун бихӯрад, пас аз ҳазми чаҳоруми шаҳвати никоҳ биҷунбад, пас дар тараддуди ҳалли даъвати маҳӣ тараддуд ҳамеорад,—ба ваҷҳи шаръ ҷаи бояд ва ҷиҳози хона ва ходиму хидматгор ва боғу бӯстон ва иморату тиҷорат ва зироат. Ва ба ваҷҳи ғайришаръ-ҷамъоварии содалавахон ва мутрибу муғанни ва нуклу кабоб ва маю рубоби ло-ило ғайр-ин-ниҳоят*, то он ки нафси худро дар таҳияи асбоби ин ду роҳ ҳалок гардонад. Ва агар ӯро осоиш даст диҳад ҳам, дар ҷаҳаннам бошад, зероки дарафтан дар ин ду роҳ рӯи [ӯ] ба ғайр аст ва аз маслаҳати офариниш канораҷӯ аст:

[Мусарраъ]

Тарсам, нараси ба Каъба, эй аъробӣ,
К-ин роҳ, ки ту меравӣ ба Туркистон аст

Зероки ҳикмат маҳз дар хилқати ӯ иллати «лиякъбудӯна» бувад, вай бар «лияъкулуна» ва ли-яшрубӯна* оварад. Ва аз ин миён он киро[88] хоҳанд,[89] [ба тавба ва иноват] баргузинанд ва он киро[90] нахоҳанд, барои кишоварзию ободии ҷаҳон бигузоранд:

То ӯ киро хоҳаду майлаш ба кӣ бошад

Пас, муҳаққақ шуд, ки дар роҳи ишқбозӣ ва муҳаббатпешагӣ аз фасоду[91] фиск[92] иҷтиноб мутаассир афтад. Ва баъд аз он ки дар ин варта афтад, илоҷи ин ғайр аз тавбаю иноват ва истиғфор набувад. Ва нагузорад, ки руҷӯъ ва надомат [ва истиғфор] ба соати дуюм таъхир ёбад ба мӯҷиби «ат-тоибу мин-аз-занби ка-ман ло занба лаҳу*». Шояд ки таддорук афтад ин ба ваъдаи «ва ман яъмалу сӯан ва юзлиму нафсаҳу сумма ястағфир-ул-лоҳа яҷид-ул- лоҳа ғафуран раҳиман*», бувад ки ба фалоҳу наҷот бирасад:

[Байт

Маъсият саҳл аст, Нозим, нопушаймонӣ балост,
Тавба гар бошад, намонад гардани тақсир каҷ.]
Ту саъе кун, ки дар доми наафтӣ,
Чу афтодӣ ҷиҳилаи маслаҳат нест

Ва аммо мухолафату мувофақат, ки миёни тарафайни муҳиббу маҳбуб меафтад, мувофақат аз мушокала ва мумосалаи

84—85 АБ—ба кусул нашуд
86 АБ—беҳинҳоятро
87 АБ—ва
88 Б—онеро, ки
89 АБ—бихоҳанд
90 Б—онеро, ки
91—92 АБ—фиску фасод

Қуввати табиати ҳарду бувад. Ва[93] мухолафат аз адами он ношӣ шавад, яъне мухолафат аз он бувад, ки қуввати шаҳвонийя[94] дар яке ба эътидол бувад ва дар дигаре ба ифрот ё тафрит, то* охири кор ба мухолафат ва низоъ кашад. Ва иттифоқ дар сурати мувофақати мизоҷ бувад дар қуввати шаҳвонийя, ки ҳарду ба эътидол қариб бошад, ё ҳарду ба ифроту тафрит.* Ва гоҳо ба авориза хориҷӣ [низ] муҳаббат ба зиён равад, чун заволи ҳусн ба сабаби гузаштани синни ҷавонӣ, ё амрози баданӣ, бад-ин иллат давоъи талаб аз ҳарду тараф кам шавад.

Пас, агар силсилаи итоату никиёд аз ҳарду тараф дароз бошад ва молу ҷон дар миён [мабзул] доранд, ҳеҷ вақт ин нисбат бурида нагардад ва то марг боқӣ бувад [ва ба заволи ғараз зоил нашавад.]

Ва[95] агар[96] дар тариқи муомалаи дўстӣ[97] музояқа раво доранд, ба қадри каме дўстии эшон нуқсон пазирад.

[Он дўсти ман] гуфт: «Ин муқаддимот, ки дар ҳақиқати ишқу муҳаббат таҳрир додӣ, мусаллам аст. Аммо баргў, ки марди ишқпеша маъшуқ аз куҷо талабад ва бо кӣ ишқ варзад? Ва ўро дар ин роҳ, ки меравад аз силоҳу асбоб чӣ бояд, то саломат берун ояд? Ва маъшуқро кадом хислат аз лавозим, ки дилдори ошиқ тавонад кард ва муросою мудоро тавонад намуд?»

—Гуфтам: [«Дар роҳи ишқварзӣ саломатӣ набувад, илло маломат. Ғоят он ки агар ақл ба кор барад, бисёр зиёнзада нашавад ва] ҳукамо дар асбоби роҳи таваллуд ва муҳаббат шартҳониҳодаанд [ва муроoти он ҳама аз лавозим не будааст]. Аммо шарти аъзаму ақдами он* он аст, ки марди ишқпешаро зар бояд ва ҳиммати олӣ, ки зару хок назди ў як сон бошад, то агар маъшуқ сар хоҳад, филҳол, ба даст барканад ва дар назди маъшуқ ниҳад, то дили маҳбубро ба зару инъом ва эҳсон сайд тавонад кард:

[Фард]

Ҳаркӣ зар дид, сар фуруд орад,
Дар таризуи оҳанинашуш аст.

Дигар [шарт аст, ки ошиқ] марде донишманд бувад ва аз ҳама улуму фунун бохабар, хосса, илми[98] тағаннӣ ва алҳон ва[99] қисасу таворих ва мусаввирӣ ва наққошӣ ва заргарию хайётӣ ва хаттотӣ,[100] ки агар [дар сурат, ки]* маъшуқ майл ба[101] ҳунар[102] дорад, меомўзад ва* ба хидматаш қиём менамояд,* ё назди кўфтагии дилдор ба базлҳои ширин ва ҳикоятҳои рангин ва нуқтаҳои

93—94 АБ—Нигаред ба илова
95—96 АБ—аммо
97 АБ—дўстӣ агар
98 АБ—улуми
99—100 АБ—ва заргарию хайётӣ ва наққошию мусаввирӣ
101—102 Б—бештар

Дигар, шарт аст, ки маҳбуб[119] ба балоғат расида бувад ва тамизи неку бад карда, чи:

[Байт]

Маъшуқи хурдсол надонад тариқи ишқ,
То ғунча нашкуфад, ба касе бӯ намедиҳад.

Пас, агар касе маъшуқи хурдсол дорад, то ҳадди булуғ аз ӯ таваққӯъи дӯстӣ накунад ва нуқсону ҷароими ӯро муоф дорад ва насиҳату таълим ҳамедиҳад ва одоб, ки мурооти он ба турф[120] ошиқу маъшуқ[121] лозим аст:

Яке он ки ҳатталимкон дар кӯчаю бозор ва ҳар тараф чашм фароз надорад, то дил ба ҳар тарафе майлон наёрад.[122] Ва агар[123] ин натавонад[124], бояд ки ба яке аз маъшуқ[125] қаноат кунад,[126] [яъне як ошиқу як маъшуқ] ки теъдоди он дар дину дунё халале куллӣ орад ва сармояи ҳеҷ касбу дахл бад-он кифоят накунад.

Ва чун дил ба касе майлон кунад, аввало ахлоқи ӯ бисанҷад ва бубинад, ки муҳаббат бо ӯ ба саранҷом мерасад, ё на ва аз ӯҳдаи кафофу бозхости маъшуқ мебарояд, ё на, пас ба ӯ дилбастагӣ кунад. Ва чун муддати дилдориву дилбастагӣ ба охир расад, онгоҳ талаби дигарӣ кунад. Ва ҳамчунин маъшуқ низ чун ба туғъёни ҳусн дояи дилбарӣ дорад ,ба як ошиқ иктифо кунад. Ва агар харидорон бисёранд, то се тан ихтиёр кунад ва ба зиёда толиб нашавад ва тан дарнадиҳад, ки маломати ноҳидӣ ва манзурӣ ҳар чӣ камтар беҳтар, ки вақте ояд, ки мӯҷиби хиҷолат гардад, масалан, агар* ба ҷоҳу мукнате бузург расад, таҳқираш кунанд ва дар назарҳо башукӯҳ нанамояд ва он мартабаро лоиқ ба ҳоли ӯ надонанд ва амру ҳукмаш дар замирҳо нофиз наёяд.

Ва агар ошиқ кам дорад, бувад, ки дар ин вақт онҳо набошанд ва агар бошанд ҳам, аксаре надонанд. Ва бояд ки аввал ҳама харидоронро[127] ягон-ягон бисанҷад ва ба шифоқ муомала кунад ва ахлоқи ҳар кадомро бидонад ва ташхис кунад, ки аз он мард ки миқдор манфаат дар аҷалу оҷил мутасаввир аст аз мол ва илму ҳунар—кадом[128] ки[129] мувофиқи табъи ӯ ояд, онро ба дӯстӣ гузинад. Ва бидонад, ки ҳар яке аз толибон назди ӯ худро дар мол Қоруне+ адд кунанд ва дар илм Буалӣ+ ва Фа-

[119] АБ—маъшуқ
[120] Б—тарифи
[121] Б—маъшуқро
[122] Б—наёварад
[123]—[124] АБ—ҳар кадом
[125] АБ—дӯст
[126] АБ—кунанд
[127] АБ—харидорон
[128]—[129] АБ—ки кадом

лотуне.* Ҳоли ҳар кадомро аз дигаре тафтиш кунад. Ва ҳол он ки ҳар як аз ушшоқ он дигарро қадаху ҷарҳ гӯяд, онро эътибор накунад, балки ба инфиқ рало кунад. Ва гӯяд: «Ӯ дар ҳаққи ту чунину чунон ақида дорад ва ҳасаноти ту[130] бармешурад[131] ва ту ӯро таъриф мегӯӣ», то он касро зиллат[132] ояд. Ва ҳоли рақиб бинӣ ниёз адо кунад. Ва бад-ин тадбир сирри ҳамгинонро дарёбад.

Ва басо бувад, ки аз ушшоқ кас дигареро бисёр мадҳ гӯяд ва таъриф кунад, бинобар сохтагӣ ва маслаҳатеро гаразе ӯро ҳам ба мутолаа андозад. Ва гӯяд: «Субҳоналлоҳ, ту ӯро мидҳат мегӯӣ,[133] ӯ туро нафрат мекунад». Он гоҳ мо—физазмири ӯ низ маълум гардад.

Пас, аз ин маҷмӯъ ба ду-се тан тарҳи мусолакат андозад ва ба тарки мо-бақия бигӯяд. Чи агар гарази ӯ илму ҳунар ва мол [ва зар] бошад, аз як тан то се тан мумкин аст, ки ба ҳусул расад. Ва агар дар тақдири ӯ ҳеч аз инҳо нест, ӯро аз ошноён[134] хилоф кас ҳам ҳеч нарасад ва беҳуда худро малул ва матъун нагардонад.

Дигар, ошикро аз лавозим аст, ки чун маъшуқ аз имтиҳонҳои ӯ салим берун ояд, асбоби маошу маишати ӯро мувофиқи ҳоли ӯ мураттаб дорад ва чашму дасти ӯро аз кисаи агъёр баста дорад ва ба қадри мо-ихтоҷи ӯ илёб намояд аз маскану ҷомаи ва ҷои ва таҳсили асбоби илмӣ, ки мубошири он барои омӯхтан мешавад.

Пас, агар аз ғайри имтиҳон ӯро аз худ мустағнӣ гардонад, сахтӣ кашад ва дурушти бинад, чи сини маъшуқӣ ва дилрабоии авволи шубоб аст ва онони таҳсили ақлу камол. Ва дар он вақт ақл дар миёнаи ҷавонон ҳаму нарасида ва ноқис бошад ва ба таҷрибат нарасида. Лошак чун ба худ истиғно бинад, нафси ӯ туғьён кунад ва [саркашӣ намояд ва] аз ҳоли ошиқ ёд наёрад. Ва гӯяд: «Ин ноҷувонро кард ва дод, дигарӣ беҳтар аз ин кунад ва диҳад». Ва ақли ӯ ин таҷвиз накунад, ки бошад, ки дигарон ҳеҷ на-кунанд ва надиҳанд. Ва тавонад, ки "— бо ӯ мисли ин ошиқ даст надиҳад ва" бувад, ки ишқи дигарон мисли ӯ набувад, ё бошад ва ӯро ба онҳо мулоқот наифтад.

Пас, муфиди ақли инна-л-инсона лайтғо ан раоҳу истағно* ба зуҳур ояд. Ва лобуд миёни ошиқу маъшуқ хилофу низоъ афтад. Пас, тариқи асламу ҳамин он ки маъшуқро ба вазифа ва ротибаи муайян бо худ муҳтоҷ дорад, ки пайваста талаб мерасонад. Ва чун маҳбуб мумтаҳан шавад,[135] сабил он ки тақрир рафт, то роҳи футуввату мурувватро риоят карда бувад, «ҳал ҷазо-ул-эҳсони илло-ал-эҳсону*.»

Дигар, аз хубрӯён, ки ҳусиро васила роҳи фасод кардаанд ва аз ошиқони маъшуқӣ ҳамин истимтои «мо-тахтал-изори*» ақи-

[130]—[131] Б—ту бар ту мешуморад
[132] Б—зиллат
[133] АБ—мефармоӣ
[134] АБ—дӯстон
[135] Б—мешавад

да карда ва ин шеваро касби худ намудаанд, албатта мӯхтариз ва мучтаниб бошад, ки аввал кори ӯ ба бесаранчомӣ кашад* ва ба бадномӣ онҷа кунад. Чи шавоҳиде, ки дар бозорҳо нишинанд, ё дар гармобаҳо ба кори даллокӣ қиём доранд, ҳифзу мачолашон набошад. Агар ба муқтазои хотири онҳо равад, суд ва сармоя дар сари кори онҳо талаф шавад. Ва агар ба ваъдаю фиреб муомала кунад, ба ҳар кӣ вохӯранд, сирри ӯро дар миён ниҳанд, ашкариб дар мобайни халқ тӯҳматзада ва матъун гардад, ки дар тамоми умр тадорук натавонад кард.

Пас, агар ба хоҳиши нафси аммора равад, вай ба ҷое такаррур надорад ва дар ҳеч поя қаноат накунад [ва бонги нафири «ҳал-мин мазид»*, ҳар замон ба гӯши ҳирси ӯ мезанад.] Ва ҳамеша аз ин ба он ва аз он ба вай майл орад. Агар мувофиқи хоҳиши ҳар кадом сулук кунад, Ҳеч мол [ва] касб ва ирсу давлати Қорун* бад-он мусоадат накунад[136] ва доим дар ранчу ғам гирифторояд.

Ва ҳол он ки матлаб аз қиём ба давоии нафс беғамию хотирмашғулист[137] ба тарики мурод. Ва ин[138] бад-ин шева ба даст[139] наёяд[140]. Чи агар имшаб маъшуқе ба панч дирам аз бозор овардааст, фардо бишнавад, ки он маъшукро[141] дигарӣ ба ду дирам ба зер оварда,[142] талхком шавад, хосса бидонад, ки он шахс дуни ӯ бошад.

Пас, агар ба ваъдаю фиреб нарди ишқ бозад, чун бо ду-се маъшуқ ғадру макр оварад, бувад, ки ҳама гулрӯёни шаҳр бишунаванд, дигар ба фиреби ӯ мафтун нагарданд.

Ва пас аз он ба ҳар кӣ толиб шавад, радд[143] кунанд ва ӯро дар маҳалли одамият насанҷанд.

Пас, сабили ишқу муҳаббат он аст,[144] ҳар кадом аз муҳиббу маҳбуб сӯҳбати ҳамдигарро толиб бошанд ва ғаразӣ дуньявӣ дар миён[145] набувад ва агар бошад, худ биттабъ ҳосил ояд, чи баъд аз он ки муҳаббат устувор гардад, ошиқи бечора «сар[146] дар каф, зар дар табақ[147] пеш ояд. Ва бояд, ки дӯсти манзур бувад ва рафоқат. Ва ифсод, ки[148] вокеъ шавад, биттабъ бувад.[149] Ва ҳарду биттабъ мутанаффир бошанд, то*- тавбат* ва инобати тадоруки он тавонад кард ва он аз камоли шавқи муфрит нашъёи карда бувад, ки беихтиёр аз ҳар[150] тарафи[151] ӯ сар барзанад. Ва чун хушьёр шаванд, боз нодиму пушаймон бошанд.

---

[136] АБ—нанамояд
[137] АБ—хотирмашғулӣ бошад
[138] АБ—он
[139–140] АБ—тахсил нашавад
[141] АБ—махбубро
[142] АБ—овардааст
[143] АБ—раддаш
[144] АБ—бувад
[145] Б—матлуб; А—манзур
[146–147] АБ—зар дар табақу сар дар каф
[148] АБ—агар
[149] АБ—бошад
[150–151] АБ—ҳарду тараф

Ва он ки майл ба бозорӣ дорад, мақсуди аввалини ӯ нафсид аст ва дӯсти манзур не. Ва ин мӯъфаи ба ҳолоти ишқу дунё менамо-вад ва аз маҷориҷи маҳталиҳ[152] ӯ[153] эҳтироз бояд намуд. Ва ошиқ—ро бояд, ки дар ҳузури маъшуқ ҳусну ҷамоли дигаре аз дилрабоёнро таърифу тавсиф нафармояд ва хулқу дилҷӯии эшонро таҳрир накунад, илло барои таълим, ва он қадар, ки маъшуқро ранҷ ояд, балки ғарази ӯ он бувад, ки маҳбуб он шеваро бинавозад, чи ҳамчунон ки муҳиббро рашку ғайрат аст, маҳбубро зиёдтар бошад, зероки шеву фурутанӣ ва хушомаду нармзабонӣ ба ҳама ашхоси инсонӣ мулоими табъ аст. Ва истиғноъ ва беилтифотию дуруштӣ ва дуруштгӯӣ ба ҳар кас мунофири майл. Хубон аз ҷиҳати ландағии ҳусн ва ваҳдати ҷавонӣ ба ин шева беш-тар майл доранд, то ки таарруъ ва тазаллули [ошиқ] эшонро ба қайди тасхиру итоат мекашад. Агар донанд, ки ошиқ майл ба дигаре оварда, гумон оинадшон, ки он таарруъ ва тазаллули ӯ] кам шавад ва истиғноъ орад ва тоату фармонгузорӣ[154], ки пеш дошт, баъд аз ин накунад, ё ҳиҷолат оядашон, ки «ҳоло шева аз мо нописанди [табъи] ӯ аст,[155] [ки дигарро бар мо гузида], ё нуқсоне дар ин ҷамол ҳаст ва ӯро не, ки ӯро бар мо тарҷеҳ ме-ниҳад?!» Пас, дар қоидаи ниҳоди ҳарду халал афтад ва сӯҳбат бемалол ба интиҳо нарасад ва бошад ки ба ҷудоӣ анҷомад. Ё маъшуқ низ ошиқи дигарро бар ӯ тарҷеҳ ниҳад. Пас, агар маъшуқ ба синни охири дилбарӣ расида бувад, валекин ба ошиқи хеш[156] дилбаста бувад, ба нахве, ки дар ҳарду ваҳм афтад, ки «дарег, синни ҷавонӣ ба охир расида ва ин мард аз ман хоҳад бурид ва дигарро бар ман хоҳад гузид ва ин тазаллулу таарруъ, ки бо ман дошт, ба дигаре хоҳад кард.»

Дар ин сурат агар ошиқ маъшуқеро биситонад, ки аз ақрабои ӯ бошад, ё аз мустанадони ӯ, ки бе тавассути ӯ он маъшуқ балки маъшуқ[157] тан дарнамедиҳад, бояд ки маъшуқи қадим дар ин сурат рашку ғайрат набарад [ва тарки ҷудоӣ наандешад.] Чи ғарази ошиқ аз тайи ин муқаддима ин бувад, ки ту хотир паронда-да макун ва андеша мадор, «ки фалонӣ ба ҷои ту ҳамин аст ва ошиқони ӯ бе воситаи ту мутааззир. Ва чун ӯ дар ин миён бошад, маро аз бандагии ту гузиру чора набувад». Агар дар ин муқаддима дили маъшуқ ором нагирад, ду-се имтиҳон кунад, балки[158] агар [ошиқ] ин сухан ба дурӯғи макр гӯяд,[159] алалфаур дар феълу қавл ва[**] амалиҳ* ӯ худ ба худ тафовут зоҳир шавад. Онгоҳ ошиқ дар мазҳаби муҳаббат маъзулу марзул бувад ва маъшуқ мухтор бувад[160] дар қатъу манъ. Ва ҳамчунин агар маъшуқ аввал аз дилбарӣ бар карона ояд ва толиби салоҳу садод шавад

---

152 АБ—ҳадолиди
153 АБ—он
154 Б—фармонбардорӣ
155 АБ—омада
156 Б—худ
157 АБ—ошиқ
158 АБ—пас
159 АБ—мегӯяд
160 АБ—бошад

худ низ аз аъзои бошад. Ва филҳақиқат ин истиғно аз ин ошиқ истиғно набошад, балки мулоҳазае «мабодо» дорад, ки «шояд табъи маҳбуб аз ман нафрат гирад, бинобар ҳодисаи доҳилӣ ва хориҷӣ ва чун ман биравам, эҳтимол, ки ба карҳ инбол кунад.» Ва агар талаб аз ҷониби маҳбуб бошад, суҳбат бегаму ҳалша[180] афтад, ва илло ишқбозӣ бо истиғною такаббур муҷомеъ нест. Ва билҷумла риояти забти нисбати муҳаббат бо маҳбуб аллам аст аз муҳибб, ки дилдор[181] бояд ки забти дили дилдода кунад, то ба ғайр напардозад. Аммо муҳиббро агар дил бошад, дилдор бисёр афтад ва ӯро муроотӣ дили хеш камтар лозим бошад,[182] балки худ асло натавонад:

[Байт]

Одамӣ бо ҷумла аъзо полшост.
Ин раийят нест дар фармони ӯ.

Ва барои мулоҳазаи ақди улфату мусодақати турфи ошиқу маъшуқро лозим бувад, ки муҳаббат бо арбоби фазлу насаби [олӣ] ва аслу наҷиб пеш оранд. Ва дар насабу ҳасаб хонадони ҳамлигарро муроот доранд, вазеъ бо вазеъ, шариф бо шариф.

Ва он ки дар муҳаббатварзӣ шарифро ихтиёр кунад, рӯй ба саодат дорад ва он ки вазеъ[183] ҷуяд, дар шақоват афтад.[184]

Ва басе аз бузургзода ба ихтилоти ҳаромиён дар вартаҳои ҳалок ва зулли бандагӣ афтоданд, ё садрорни масналӣ хокистари гулхани ҳаммом шуданд. Ва басе аз ашроф ба ихтилоҷи ҳаромзодагон дар шиканҷаи асасу ҳабс ва қайд даромаданд ва дину дунё ба бод доданд. Ва дар ин боб эҳтиёти балиғ бояд кард ва мумоланҷату мушокалаи мизоҷи худро бояд талабид. Ва албатта марди ишқпеша аз суҳбати маъшуқи дашизода ва айтом эҳтирозу иҷтинобро лозим шумурад, ки ниҷунин маъшуқ ҷониби ошиқро камтар риоят кунад ва бе сабабе ба андак иллате ҳуқуқи собиқро фаромуш намояд.

Дар ин боб[185] яке аз ошноёни[186] ман ҳикоят кард,⁺ ки яке аз маорифи[187] Шероз [шахсе] бо ман сари улфат ва муновақат дошт. Ва дар маҷлисе ёронро ба тариқи насиҳат мегуфт, ки «Ҳар ки бо сифла ишқ варзад, ҳосили вуҷуди ӯ ба як ҷав наварзад, чи давинизодагонро бо ғанизодагон улфат муҳол аст ва суҳбат вубол. Ман инкор кардам ва гуфтам: «Агар кашфи асрор кунӣ ва маҳалли асрор бошуӣ, ба савоб наздик бошад»[188]—Гуфт: «Вақте сар ба каманди иродате никода будам ва инони дил ба дасти сифлазодае сода дода, ки рӯи мунаввар дошт ва мӯи муанбар, гурас обдор ва турраи тобдор, дар дандонаи дурри ушмо-

[180] Б—хуҷаъ
[181] АБ—дилдорро
[182] АБ—ина
[182—184] АБ—майл ба вазеъ кунад, рӯй ба шақоват
[185] АБ—маъни
[186] АБ—дустони
[187] АБ—маорифзодагони
[188] АБ—бувад

ии, лаъли ҳамдонаш лаъли бадахшонӣ, чандон ки аз хирмани васлаш хуша хостам ва аз бӯсаи лабаш туша гӯша гирифтӣ. Ва борҳо, ки дар маҳофили[189] бузург ва суҳбати[190] акобир[191] ба худ даъват мефармудам,[192] нафрат намудӣ [ва агар муроҳақат намудӣ, дар суҳбат мухолифат овардӣ ва назди сонеъ сарбон бармадӣ. Шабе маҷлисеро ороста будам ва ӯро ба садророи хоста [бо намуд,] то шабе чандон сим афшондам, ки ром шуд ва асири дом. Бисоти нишот густурдам ва муқаддамоти айшро аз ҳаргуна фароҳам овардам. Бодаи хуллари, гуфти, лаъли Бадахшон аст ва согари булурӣ, гуи, меҳри дурахшон, сурию сунбул табақ бар табақ рехта, раёҳину гул варақ ба варақ [ба ҳам] омехта, гул ба хирману сунбул ба доман, раёҳин даста даста шакоиқ баста-баста, миҷмари афрӯхта, анбари сӯхта, таронаи ӯд, замзами рӯд, нағмаи чанг, нолаи занг, бодаи мусаффо, бодоми мунаққо, фаромингари кобулӣ, бозигари кашмирӣ, шамъу равшан, чамъу гулшан, кабоби тайҳу ва дуроҷ буд, ки бар бобиаш чун дили ошиқ бирьён шуда ва чун чашми маъшуқ гирьён:

[Назм]

Кошонаи бузур, шамъи кофур.
Ҳар гӯша муфриши оне нур.
Маҷлис зи фурӯғи шамъ гулшан,
Чун рӯзи шаби сиёҳ равшан.

Билҷумла асбоби фараҳ соз [буд] ва абвоби тараб боз. [Ва] бо ин ҳол маро назар вақфи шоҳид манзур буд ва пайронаи дил ба хаёлаш маъмур, лекин чандон ки бодаи талх ба ширинӣ пеш бурдам, тунд шудӣ. Ва борҳо, ки нуқли шаккарӣ ва лавзи мисрӣ назлаш овардам, турш нишасти ва талх гуфтӣ ва шӯриш кардӣ. Ва чандон ки мутриб дар масоили ӯд ва масолики рӯд алҳони дилкушо ба кор бурдӣ, рӯй дар ҳам кашидӣ. Ва дамодами кус ва замзамаи маҷусро таҳсин гуфтӣ ва бар ҷонибӣ зогу шаики калог ва — шаҳики улог — офарин гирифтӣ ва басо, ки мурғи машвӣ ва кабки бирьёнаш пеш ниҳодам, аз ғино ва рӯда сухан рондӣ ва ороз бурдӣ. Бо ин ҳама чун муҳаббаташ ғолиб буд, мутобаатамро воҷиб менамуд, то вақте ки бода дар урӯқи ёрон асар кард ва димоғи ҳарифонро хабар овард.

«Даври шароб даргузашт, навбати хоб даррасид».

Аҳли маҷлис ниме хуфта ва ниме бедор, ҷамъе маст, барҳе ҳушёр. Бархостам ва ғуломонро ҳуҷрае хос тартиб додам ва аз дебои Тустар бистар кардам ва аз атласи хитоӣ давоҷ овардам. Ногоҳ дидам, ки писар таҳайёи рафтан соз кардааст ва бо ёрон арбада огоз ниҳода. Остинаш бигирифтам, ки бинишинад, бо мунозаа бархост. Ва чандон ки гуфтам: «Шаб бегоҳ аст ва асас дар роҳ,» — чеҳраро харошидан гирифт ва ашк аз дида пошидан,

---

189 АБ—маҳфили
190—191 АБ—маҷлиси аъзом
192 Б—менамудам

лахте фарьёд кард ва савганд дод, ки «нашиниинам, то ҳазор фитна барнахезад».

Ва чун ҷунонаш дидам, остинаш раҳо кардам ва гуфтам: «Ба тарки як фитна гуфтан ва бе ҳазор фитна хуфтан, беҳтар аст.» Онгоҳ дунболаш гирифтам, ки то дунболаи ин корро дарнаёбам, инони тараддуд барнатобам. Ӯ ҳамчунон мерафт, то ба чаҳорсӯи шаҳр даррасид[193], ки посбоне хуфта ва поси омадани ӯ медошт. Чун овози пояш шунид, сар бардошт ва гуфт:

«Эй ҳаромзода, ба кадом хароботи рафта будӣ ва дар зери кадом бонги хуфтан!» Ва ин бигуфту сар дарпечиду бихуфт. Ва писар чун шамъе ашкбор бар сараш истода (буд), чун лахте бигузашт, посбон барҷасту лагаде чандаш бар паҳлӯ зад. Онгоҳ сар ба осмон бардошту дастҳои мурдор барафрошт, ки «худованд, маро аз чанги ин даниюзода озод кун ва аз чаҳли ин ноаҳл халосӣ фармой!»

Пас, бе ҳеч тамҳиде ва тақрибе ба болои хоку санг бо ҳарзеҳи хартумранг [ҷунон] дар вай сипухт, ки дилам ба[194] ҷавони ӯ[195] бисӯхт. Дар ин асно, ки посбонро оташи шаҳват муштаил буд ва ба шулуъмад[196] муштағил, пеш рафтам ва гӯши писар гирифтам ва гуфтам: «Рост гуфтаанд, ки сифлагонро раҳмату отифат нашояд ва дониюзода бо озода барнаёяд:

[Китъа]

Нафъ бо аҳл олме напазирад.
Зоғро нафрат аст аз тӯтӣ.
Сифларо гар ҳазор ганҷ диҳӣ,
Нашавад ром ҷуз, ки бо лутӣ.

Пас, дар тариқи ишғбозӣ мулоҳазае куфот ва иттиҳоди табақа шарти аъзам бувад, то созгорию муҳолафат даст диҳад. Ва билъакс кор ба надомату гаромат кашад. Ва агар касе хоҳад, ки худро аз ин маҳлака дар канор дорад, дар аклу шурб ва ихтилот ба қадри зарур иктифо кунад ва то абвоби хӯрду хоб фароз бувад ва дарвозаи ихтилот боз, ичтинобу эҳтироз аз ин пеша мутаассиру мутааззир бувад. Ва онон ,ки бо вуҷуди ихтилот аз ин сифат бар каронаанд ва икдом бар ин маъниро[197] гуноҳ медонанд, масдари ҳазор кабирабу сағиран дигиранд, намедонанд. Масалан, барои ҷамъу зухр[198] ва касб ҳазор дурӯғу нифоқ мекунанд. Ва ҳакк-ул-абдро ба зиён мебаранд, аз кабили акли моли ятим ва нони вақф ба ғайри ҳаққ ва хиёнат дар кайлу паймона ва ғадр дар ҳақоиқи аҳли истеҳқоқ ва тараддуд ба дари арбоби дунё ва ғайриҳолика, ки гуноҳи ингварзӣ назди мубошарат ба ин аъмол ҳукми сағира ҳам намегирад.

---

[193] Б — расид
[194–195] Б — бар вай
[196] Б — омадушуд
[197] АБ — маъниро
[198] АБ — захира

Оре, агар[199] назар[200] ба асли кор бошад,[201] ба ғайри хок шудан, ҳарчи ҳаст, беҳудаист.

Ва баъд аз он ки банда рӯй бо халқ дорад, даъвии покӣ [ва тақвои] муҷаррад, пиндору ғурур бошад:

[Байт]

Покдомани чун занад, бечорае
Уфтода то гиребон дар палид.

Бароат аз исаму исьён [канорачӯй аз диёну хусрон][202] агар муяссар шавад, аҳли фақру таҷридросту бас, ғайри[203] эшон агар даъво кунад[204] онро зӯҳди хушк гӯянд, чун кофир муфлис бувад, на дунё, на дин. Тамм, тамм. [Ва маънии «ҳадис-ад-дунё, сиҷн-ул-муъминин ва ҷаннат-ул-кофирин», эътиқоди авом он аст, ки кофирон дар дунё бисёр осуда ва беғаманд ва сахт мутараффиҳ ва мутанаъим. Инчунин нест.

Дар ин боб он чӣ аз рафоҳияти куффор ба назар даромада буд ва кудурати эшон мушоҳада шуда, ба тариқи ҳикоят тақрир меравад.]

199—200 А — назар агар
201 АБ — дорӣ
202 А — [illegible] фитода
203—204 АБ — [illegible]

ДАР [ТАҲҚИҚИ] ОДОБИ НИКОҲ ВА[1] [ВАҶҲИ]'' ХУСУМАТИ МОДАРШӮ [ВА ШАРОИТИ ТАЗАВВУҶ]»

Яке аз аҳиббо, ки солики роҳи таҷрид буд ва толиби болаи[2] тафрид ва аз қайди издивоҷ ва*- таъаллуқ*'' канора меҷуст, рӯзе ба воситаи муҳаррики қазо дар боби ихтилот ва имтизоҷ ва ихтиёри зан аз муҳаррири сутур истихораю истишора мехост. Ва аз [қайди] фавоид ва офоти никоҳ набзи машрӯҳ металабид, ки агар*'' дар ин маънӣ сафҳае тасвир созӣ, дастурулъамали абнои рӯзгор бошад; чи дар мутуни кутуби шариат, ахбору аҳодиси мухталиф дар мадҳу замми касоне, ки дар ин амр иқдом намуданд ва ононе, ки инкор фармуданд,[3] ворид аст. Ва агар ин мо-омира биҳи фӣ-нафсиҳи+» мустаҳсан аст, сабаб чӣ будааст, ки ҳеч як аз уқало ба ҳусни занон эътироф накардаанд ва дафтарҳою авроқҳо дар мазаммати онҳо сиёҳ гардонида? Ва он чи ба нудрат дар хубии онҳо ҳикояте овардаанд, мӯътадун биҳо+» набуда ва низ бар нодир иҷрои ҳукм натавон кард.

Басо шеронро дидем, ки аз нохунашон хун мечакид, аз ин маърака ба шакли рӯбоҳи муҷарраб зоҳир гаштанд. Ва бисьёр забоноварон, ки дар ин варта фурӯ шуданд, гунгу лол берун омаданд. Охир он чӣ саробӣ беобу гирдоби гиларанг ноёб аст, ки кас аз ҳақиқати он хабар намедиҳад. Ва аз ҳар кас, ки мубошир ин маънӣ[4] шуда, агар суол кунӣ,[5] мегӯяд, [ки:

[Мусарраъ]

Ҳалвон] бодиёнӣ то нахӯрӣ, надонӣ,
Занҷи ин май нанӯшӣ, ба худо, то начашӣ.

Ва аз ҳамгинону ақрон, ки ба шавқу талаб ихтиёри таъаллуқ намуданд, то соле осори баҳҷату анвори*'' масаррат аз атворашон лоеҳ гашта ,ба ҳар кӣ мерасиданд, тарғиб мефармуданд ва таассуф[6] [бар] айёми «мофота+» мехӯрданд. Ва баъд аз соле дида мешуд, ки чун гурбаи зол ва кӯчаҳо хазида мерафтанд ва қуввату қудрати мулоқоту такаллум надоштанд.

---

[1] Б—беақлии занон ва
[2] АБ—бодиён
[3] Б—фармудаанд
[4] АБ—амр
[5] АБ—мекунам
[6] Б—мутаассуф

Ту, ки машрабе васеъ дорӣ ва дар идроки ҳақоиқи умур по-
ни рафеъ, худоро, ба муқаддамоти ақлию нақлӣ шубаҳоту муғ-
лақоти[7] ин масъала аз дилам бардор[8] ва ба нохуни уқдакушой
парда аз рӯи ин тилисм баркушой,[9] то даст бар дилу пой дар гил
намонам ва ҳамчу он тасвири марди кадхудо санг бар сар набо-
шам.

—Гуфтам: «Он чӣ сурат будааст ва бар чӣ кайфият?»

—Гуфт:[10] «Яке аз сайёҳон хабарам дод, ки дар Хито ба му-
саввирхона будам, дидам дар қитъае ҳарири бузург рассомони
нодиракор се сурат кашидаанд, ки гӯё зиндаанд: Яке марде сар
ба зону мутафаккир[*] нишаста, дигар марде бар даст гӯё бар[11]
сар мезанад, дигаре марде аст мубтаҳиҷ, даст бар ҳаво ва пой
мекӯбад, гӯё рақс мекунад. Ва ба[12] тахти ҳар кадом хутут набиш-
та[13]. Аз вай пурсидам, ки «ин чӣ сурат аст ва аз кист ва [кай-
фияту][*] ихтилофи навъу ҳайат ба сабаби чӣ?»—Гуфт: «Ҳукамои
Хито[14] хулосаи аҳволи марди кадхудоро бад-ин суратҳо боз[*]
намудаанд. Чун дидаанд, ки тафсили сафоҳат ва зиштхӯии за-
нон ва бад-он мартаба аст, ки ба авроқи лайлу наҳор гунҷад ва
ба дафтарҳо мураттаб карда онд, асароти онро дар чеҳраҳои су-
рати мардон иктисоф дода,[15] то ҳар касе аз он ибрат гирад ва
доништа дар ин варта қадам наҳад, ки мунҷар ба қаъри ҷаҳим
аст ва азобаш сахт алим ва ҷасим ва бидонад, ки «ин дона дале-
ли анбор аст ва ин қатра аз баҳри заххор.»

Тасвири аввал, сурати мардест муҷаррад,[16] ки[17] тасаввури
таъаллуқ дорад ва ҳанӯз мубошир нашуда, губори ғам бар сару
рӯяш нишастааст. Дуввуми, шахсест ба қайди зан пойбанда[18] шу-
да ва ҷон ба ханҷар[19] расида ва пушаймон гашта, роҳи махлас
намедонад ва санги надомат бар сар дорад. Сеюми, аз ҳабси та-
аййуди зан растааст ба талоқ ё ба марг, шодӣ мекунаду пой ме-
кӯбад, ки [алҳақ] аз бало растаам.

—Гуфтам: «Алҳақ, таҳқиқ ин аст ва муомала ҳамин. Ва ил-
тизоми амри издивоҷ бе иртикоби таабу кулфат ва ғаму надомат
сурат набандад [ва][*] сояри халқро, магар салотин, ки занон зинна-
ти ҳукми ҷавори доранд, балки зинон[20] низ аз таҳаммули ранҷи
беақлии занон чора надоранд.[21] Чунон ки Абдулло бинни Ҷаъфа-
ри Тайёр[*] гуфт: «Навбате ба манзили Муъвия,[*] разиллоҳу ан-

---

[7] Б—мутаалиқот
[8] АБ—бикидоф
[9] Б—бардор
[10] Б—гуфт, ҳикоят
[11] АБ—ба
[12] Б—бар
[13] Б—нависштаанд; А—навишта
[14] Б—Хитой
[15] АБ—додаанд
[16—17] АБ—ки муҷаррад
[18] АБ—пойбанд
[19] Б—ханҷара
[20] АБ—зинонро
[21] АБ—набошад

ҳу, рафтам. Чун ӯ дар ҳарам буд, лаҳзае таваққуф кардам, то беруи омад гиребони даридаву мӯи жӯлида. Чун маро дид, хиҷил шуд ва осори тағайюр дар башараи ӯ[22] зоҳир гашт, мубосата намудам ва гуфтам: «Медонам, ки сабаби ин ҳоли халифа аз чист, магар аҳли ҳарам туро бо канизе[23] дидаанд ва бо ин сафоҳат мубодират намуда? Маро низ чунин ҳоле пеш омадааст».— Бихандиду гуфт: «Ҳикоят кун».

—Гуфтам: «Шабе бо канизаке ваъда карда будам, ки «шаб назди ту хоҳам омад.» Чун нимшаб шуд, ба хотирам омад, ки завҷаам ба хоб рафта. Бархоста, мутаваҷҷеҳи хонаи канизак шудам, иттифоқо зани ман бедор буда. Бархост ва аз ақиби ман равон шуда. Чун аз омадани ӯ иттилоъ ёфтам, роҳ бигардонидам ва ба ҷониби тавила шитофтам. Ва чун ба ғоят тарсида будам ва саросемаю музтариб гашта ,бар шутуре гаргин, ки равғани бар ӯ молида буданд, савор шудам ва онро барангехтам. Ҳамон лаҳза зан даррасид ва маро аз шутур фурӯ кашид ва гиребонам дариду гуфт: «Эй фосиқ, мехостӣ, ки бо канизак равӣ ва бар ӯ савор шавӣ, бар[24] ғалат бар шутур менишинӣ! Ва шадо ин ҳаракати ту бо афъоли уқало чӣ нисбат дорад?!» Ва наълайн аз по беруи оварду чандон бар сару рӯям лат кард, ки маҷрӯҳ шудам. Бо худ мегуфтам[25]: «Ҳукамо гуфтаанд: «Мардуми каримунафс забуни занон бошанд ва эшон занфунинафс ва нокисулақл[26]», саловор он кӣ сафоҳати эшонро ба ҳилму афв муқобала намоям ва ӯро ҳеҷ намегуфтам.» Муовия, разиаллоҳу анҳу, бисьёр бихандид ва ба ҳарам рафт ва занро узрхоҳӣ кард ва ҳикояти маро тақрир намуд.

Чун ба хона расидам ,ду канизак дидам*" Ҳар як бадрае зар дар табақе ниҳода,[27] даромаданд ва гуфтанд: «Бонуи малик туро салом мерасонад ва мегӯяд, ба сабаби сухани ту халифа аз ҷаримаи мо даргузашт ва ин мужди қалами туст.»

Ва чун занон аз мабдаи хилқат занфмизоҷу нокисулмоддаанд ва мардон кавиулмизоҷу комилулмавода, фалоҷарам, занон дар суҳбати мардон мубтаҳиҷу масрур бошанд ва мунтафеъ ва мардон [дар маҷлиси эшон] малулу заиф ва мутазаррир гарданд, чунки табъи* зукурат гармтар аст ва он саъду улвӣ ва мохияти унусат сарди ёбис ва ин наҳсу суфлӣ.

Ҳакими мутлақи таоло ва тақаддус ин ду табъро ба ҳамдигар муқобил офарид: улвии саъд аз рӯи қадри баланд мубоҳӣ ва муфохир ва аз ваҷҳи* тақобули наҳс мудом дар ранҷ бошад, ва суфлии наҳс аз ҷиҳати[28] пастии манзалат ҳамеша дар кулфат буда, ба сабаби мувоҷаҳати саъд давом дар роҳат бошад. Чи сифати улуа аз зоти саъд омада, роҳате ба нисбати ӯ мутасаввир нест ғайр аз ранги муқобалаи наҳс. Ва аммо суфлӣ ба зот наҳс

---

[22] АБ—мубораваш
[23] Б—канизаке
[24] Б—ба
[25] АБ—гуфтам
[26] АБ—нокисулақлонанд
[27] Б—ниҳодаанд
[28] Б—рӯи

аст ва роҳат ҳама бад-ӯ онд аст аз ҷиҳати мунозаҳати саъд. Гӯё саъди улвӣ мегӯяд: «Ман ба ту маҳмулам», Наҳси суфлӣ мегӯяд: «Ман бо ту ҳомилам». Ва ин ду ҳамеша забуни ҳамдигарро[29] мехоҳанд, чунки ба ҳамдигар зиддонанд. Хоҳиши яке бар ҳаққ бувад*— ва*'' дигаре бар* ботил; даъвои суфлӣ барои истило аз нуқсони фитрат аст ва муҷарради гумону орзӯ бувад, зероки суфлӣ ба ҷои улвӣ қарор натавонад гирифт. Пас, самараи ин даъво ҷуз хусумат ва ғавғо беш набувад[30]. Ва дар ҷое, ки ду табъ ба ҳамдигар «мин кулли вуҷуҳин+» зиддон бошанд, рафоқату улфат сурат набандад ва осоишу роҳат мутаҳаййил нагардад. Ва имтизоҷи суварӣ ва издивоҷи зоҳирӣ аз таҳлити таркиб аст, ки ба воситаи мумозаҷати аносир дар ин ду ҷавҳар ҳодис гашта ва он сабаби муқорана ва иттиҳоди зоҳирӣ шуда, то нагӯӣ, ки: «аз-зиддони ло-яҷтамиони+»:

[Рубой]

Ин халқ, ки дарҳам асту[31] аҷзои ҳама,
Ҳарчанд оғӯши ҳам бувад ҷои ҳама,
Биттабъ ба ҳам чу тавъами бодомонд,
К-аз якдигар аст дур аҷзои ҳама.

Пас, мувофақат ва мурофақат, ки миёни занону шавҳарӣ[32] бозгид мегардад, оризӣ аст, на зотӣ. «Ва лайс-ал-хабару к-ал-муояна.+» Набинӣ, ки ба як сухан зан ба канори марди дигар равад ва мард зани дигар ба хона оварад. Ва миёни ду мард муҳаббати биззот мумкин аст ва миёни марду зан муҳоли сирф.

Агар гӯӣ, «ин тақрир мухолифи воқеъ аст, ки дар хориҷ бисьёр занон ба шавҳарон муҳиббу мушфиқанд»,—гӯем: «Он муҳаббат ва итоат низ оризӣ аст ва агар онро ба маҳаки имтиҳони занӣ, сақату музаҳраф барояд. Масалан, ба тариқи имтиҳон бо зане бегона мазоҳе кунӣ, ё ба амраде ихтилот, ки зан воқиф шавад,[33] онгоҳ туро ҷон сар*'' хазидан дар манзил намонад. Ё ба имтиҳон як ҳафта дар либосу маскан ва нафақа ба тариқи фуқаро сахт гирӣ, фарьёду фиғон ба бому дар боло равад ва кор ба маҳкамаи қозӣ кашад. Ва ба фарз агар дар ин имтиҳонот солим барояд, лоиян тазвиҷи дуввум кунӣ, ҷаҳонро бар ту тира гардонад. Агар гӯӣ: «Бе собиқаи ҷарима ва тақаддуми разила бечоразанонро аз неъмати ақл маҳрум сохтан[34] ва ба нуқсони зан[35] мавсум намудан[36]» ба муфоди ҳунна ноқисот-ул-ақли ва-д-дини+», ҷабри маҳз ва зулми бaхт бувад. «Ва ма-л-лоҳу юриду зулман ли-л-ибоди+». Чи бо вуҷуди нуқсони ақлу дин роҳи наҷот баста бо-

[29] Б—ҳамдигар
[30] АБ—набошад
[31] АБ—аст
[32] Б—зану шавҳар; А—зан, шавҳар
[33] Б—аст
[34] Б—намудан
[35] АБ—ақл
[36] Б—сохтан

шад ва низ дар ҳадис ворид аст, ки аксари аҳли дузах занон бошанд.

—Гуем: «Зулм—тасарруф дар мулки ғайр аст». У, субҳонаҳу[36] моликулмулк аст ва дар афъоли қодири мухтор, шоибаи зайъату зулм ва таваҳҳуми ҳатиму абас нест ва ҳар чи дар арсаи коинот мушоҳида меравад аз хайру шарр ва нафъу зарар ҳама аз осори адолату қонуни ҳикмат аст. Ва феъли ҳаким бе ҳикмату маслаҳат набошад.

Ва агар занон ҳама аз аҳли дӯзах бошанд, чӣ истиҳола орад, чи шояд ки аз[37] барои дузах махлуқ[38] гашта бошанд; ё ҳамчунин мардон низ, чунон ки дар ҳадис ворид аст, ки рӯзи қиёмат мар Одам алайҳиссаломро хитоб ояд, ки «дузахиро аз биҳиштӣ ҷудо кун аз авлоди хеш».—Гуяд: «Илоҳо, чи гуна [ҷудо] кунам?» Фармон расадаш,[39] ки «аз ҳар ҳазор нафар* як нафар [аз]* барои биҳишт ихтиёр кун, мо-бақи аҳли[40] нор[41] бошанд».

Пас, занон, ки маъруфи вуҷуд ва офаринишанд, ҳамчу ҷилди донаю пусти байза аз мартабаи эътидоду*** эътибор соқит бошанд, аз ҷилд ҳамон дона матлаб аст ва аз байза ҳамон чӯжа. Ҷилди*** дона ва пусти байза ҷамоде беш набуванд, илло он ки равшанафрӯзии матбаху гулханро ба кор ояд*. Ҳамчунин ҳикмат дар вуҷуди занон ва матлаб аз буди эшон тақаввуми вуҷуди шарифи инсон аст. Он чи нар ояд, мақсуд бидоят аст ва он чи мода ояд, баъ маъруфи вуҷуди дигаре мешавад, то он вақт, ки маротиби изҳор ва ихтироъ тамом шавад.

Пас, занон, ки ҷилду қишри вуҷуданд, шоистаанд, ки муъ-лафони нори ҷаҳим бошанд. Андохтани ҷилду пустро дар оташ касе зулму ҷавр нагӯяд, балки дар маҳкел[42] ва манзел[43] хеш бошад. Бале, агар [занон]* ба наҷоту фалоҳ бирасанд ҳам, ба дуои писарон[44] ё рижои шавҳарон бошад.* Агар гуй, «саодати занон ва тақвою тоати эшон дар китобҳо навиштаанд ва мо мебинему мешунавем, ки дар миёни занон мутеъ ва муттақи бисёр аст ва он чи гуфти, хилофи муътақиди ҷумҳур [аст]».

—Гуем: «Он чи дар дафотир навиштаанд, он нодир аст ва дар ҳар қарне[45]*** давре[46] аз ин ҷинси занон яке ё ду-се зуҳур кунанд, ин ҳам аз шарафу қурбати мардони ҳақ бошад, ки дар он даврҳ қарн зуҳур кунанд. Ва иксири ҳиммати эшон ба миси ҷомме[47] ғафир аз мардумони[48] он аср бирасад ва[49] зари холис гардонад.[50] Дар он аср ба баъзе аз занони солиҳа низ сироят кунад.

Пас, агар тақвою тоат он аст, ки салафи солеҳин кардаанд ва

---

37 АБ—тано
38 Б—махлуқа
39 Б—ояд
40—41 АБ—аҳлинор
42—43 Б—манзел; А—манзеъ ва манкел
44 А—писарони бошад; Б—писарон бошанд
45—46 А—даврей қарне
47 Б—ҷамъи
48—49 АБ—мардумон боршуд
50 АБ—гардана

насиит фармуда, мардони мард аз итеи ба[51] он[52]очинанд ба шарти уалату хилват ва таҳорат [ва риёзат] бечора занон бо ҳама ойиниши сунари ва матлаби ва«— нуқсони фитрию ҷибиллӣ» куҷо тавонанд?! Ва шак нест, ки такюю тоат бад-ин нуқсон каффарат фаҳму[53] ҳатто онҳо накунад, то ба рафъи сағиру кабира чи расад?! Агар гуӣ, занон муттасаф ба камоли ақлу дин бошанд ва бад маъруфи вуҷуд гарданд, ҳеч маҳзур набошад?»

—Гуем: «Роҳи таксфуди таносул баста шавад, чи муқтазои ақл тафаннуқ ва тараффуъ бошад ва муқтазои диёнат-таҳорат ва назофат. Ақлашон пушиданд, то маҳкуму забуни мардон бошанд ва диёнаташон ноқис карданд, то бар олудагию начосат сабр оранд, ки ҳифзи авлод ва чанин ва забти тифлу раиъ бо вуҷуди ин ду чораи равшан сурат набандад ва табъи олии мутакко аз он нафрат гирад. Аз ин ҷиҳат ҳакими[54] мутлақи таоло ва таҳаллус[55] аз даҳ ҷузъи шаҳвати баҳимӣ нӯҳ ҷузъро ба қисми занон дод ва бад-он дилшоду мубтало гардонид, то ба мардон тан дардиҳанд ва ҳамл бардоранд. Ва беақлтарини занон зане аст, ки бо мард тафаннуқу тағаллуб ҷӯяд ва худро мосити фил-вуҷуд донад.

Дигар, агар занон муттасаф ба ақлу диёнат бошанд, бо мардон муваффақати сунари ва маънави даст диҳад ва мукофату муносати том сурат бандад, ҳама аз фикри маблағ ва маод боз монанд ва доим дар айшу ишрат ва хурду хоб ва ҷимоъ бигузаронанд ва истифо ва истимтоъ аз ҳамдигар лаззати вуҷуд гардад. Фалоҷарам, ба дар оқилас як лаҳзае мукорана доданд, то санъати азобу мони эҳтисоб бошад. Ва ҳар калом зудтар оғоҳи ёфта, руҷӯъ ба маблағи хеш кунанд ва бар айшу танаъуми фониа дил набанданд ва роҳату лаззатро ба охират мавқуф доранд, ки дунё ҷои оромишу осоиш нест ва бинои он бар кавну фасод аст, ки[56] фасод доимо ғолиб бар кавн бошад, чунон ки ду нафас ғам дароянд ва як нафас шодӣ ояд. Аз ин ҷиҳат аст, ки давлат бо накбати шадид тавъам аст ва масаррат бо кулфати сахт ва роҳат бо меҳнати зафт, ободии андак бо харобии бисёр. Надонӣ, ки деҳқон шаш моҳ намозбеш меҳнат кунад, як ман нон ба танур пухта бошад. Ва аҳли танаъум сафарҳо[57] дар[58] шуру талх кунанд,[59] то шакаре дар табақ резанд.[60]

Ва чун ҷимоъ аълои шаҳи[61] дуньявист, кулфаташ низ аъладиш иқсоми дуньявӣ бошад.[62]

Ва ҳикмат дар таволию таоқуби меҳнатҳо ва роҳатҳо ҳамон таъбия масолеҳи тамаддуну таовун аст, ки ободии ҷаҳон мавқуф бар он аст. Набинӣ, ки идроки марорати лаззату меҳнат бо-

---

[51–52] А—бад-он
[53] АБ—ҳаши
[54–55] АБ—ӯ-таоло
[56] АБ—на
[57–58] Б—дар сафар
[59] Б—биёмезанд
[60] АБ—резта бошанд
[61] АБ—неъмати
[62] АБ—Ин ҷумла пас аз ҷумла омадааст.

иси тараддуди дарёфти роҳату неъмат мегардад. Ва хавфи заволи неъмату роҳат сабаби истиқомати роҳи рост мегардад[63] ва меҳнату ғурбат ва фардият манашаи тараддуди муноҳадат ва завчият мешавад[64] ва лаззати муноҳадат мустанади ҳазор машаққату офат.

Оре, нуши[65] бе неш ва неъмати бе меҳнат, худ касе ёд надорад:[66]

[Байт]*

Ба шаб санги балой, эй ҳамасуз,
Чаро санги зерин набошад ба руз[?]

Агар гуи, зуммоми тарбияти хулосаи аркону маволид чаро ба дасти нокасон доданд ва саранчоми маҳомми парвариши зубдаи коинот ба чи сабаб ба қабзаи беаклон супоридаанд, ки чавҳари сафоҳату балодат[67] аз фитоми ин нокисон ва каломи эшон дар ин тухми шариф сироят кунад, то ки баъд аз рушд ба солҳо ба риёзату муҷоҳадат аз худ боз кунанд ва баъзе худ асло натавонанд ва баъзе қатъан мутаваччехи қалъу камъи он нашаванд ва дар мартабаи «улоика к-ал-анъоми бал-ҳум азаллу*» бимонанд.

Ё чаро таахҳуд ва тимори авлод баъд аз вазъи занон ба ӯҳдаи мардон нанниҳоданд, то камол дар тинати эшон ҳам аз[68] сигари хол реша гирифти ва нақс дар табиати онҳо роҳ наёфти. Ва низ мумкин аст, ки роҳи вучуд ба тарики дигар бошад, на ба восигаи занон «иза арод-ал-лоҳу шайъан фа якулу лаҳу кунфаякун*».

—Гӯем: Инсон мазҳари қаҳру ғазаби илоҳист ва манбаи лутфу раҳмати номутаноҳӣ. Ва бе вучуди инсон мумкин набувад, ки сифати қаҳҳорию раҳмони ошкор шавад. Ва дарахти вучуди одами маҳз барои он аст, то сидраи аъло иллийин* бошад, ё ҳизаи нори сиччин ба мантуқи мансуси «ла-амлаанна ҷаҳаннама мин-ал-ҷи-ннати ва-н-носи аҷмаъина» ва каримаи «ва вуқудуҳо-н-носу ва-л-ҳиҷорату уиддат ли-л-кофирина*».

Пас, агар сифоти малаки бар вучуди ӯ ғолиб афтад, зеринишини алами «лавлока ламо халақту-л-афлок*» бошад. Ва агар ба самти баҳимӣ муттасаф гардад, зовиянишини маътани «фа-явмаизин ло-юаззибу азобаҳу аҳадун*» бошад. Аз ҷавоҳири мучаррадаи онон, ки ба маҳди хитоби «кун-фа-якун» мавчуд шуданд,[69] чунон ки малоикаи киром ва нуфуси аҷром ба як қарор воқеъ мондаанд чартабаи курбу бӯъд ва нақсу[70] камол дар он машҳад бадид намегардад, чи он олами анвор аст ва дар он чо одию сифил ва карибу баид намебошад ва ин мадорич аз хавоссу олами таркиб аст.

---

[63] АБ—мешавад
[64] АБ—мегардад
[65—66] Б—Нуш бе неш сурат набандад; А—Нуш бе неш ва неъмат бе меҳнат худ сурат набандад
[67] Б—балодат
[68] Б—дар
[69] Б—шуд
[70] Б—нуқсону

Фалочарам, баъд аз басти олами аҷсом мушге аз гил биёвар-данд ва қабзае аз ҷавоҳири муҷаррада дар он тамзиҷ карданд ва Оламро офариданд, то ба воситаи ӯ маротиби*= қурбу бӯъд ва аълою асфалро муайин гардонанд. Ва олами аълою ақраб худ муайин ва муқаррар аст ва мақсуди билзот такаррури олами ас-фалу абъад будал маротиби изҳорро. Ва*** пштиёқи дараҷоти ҳа-ма маротиби баланду пастро дар ӯҳдаи Одам ниҳоданд, то муд-дате муайян дар илми ҳақ, на дар илми халқ; ва ғафлатею ти-рагӣ бар[71] ӯ[72] мусаллат карданд ба асбоб ва васоит, то аз ин домгоҳи ваҳшат канора нагирад ва олами кавнро обод дорад, то мартабаи зуҳур ба саранҷом ояд. Ва аз хориҷу дохил бар ӯ му-наккалҳо гумоштанд, то тухми ғафлат дар ниҳоди эшон корад ва ба амали кишоварии дарорад.

[Ва]** васоиту асбоби даруни-кунон[73] нафсонӣ ва шаҳвони-анд,[74] васоиту асбоби беруни—аввал модар бошад, он гоҳ сур-ху зард ва*** оростагии ҷаҳон аз талаззузоту танаъумоти ҷисмо-нӣ. Набинӣ, ки модарон, ки мураббии таркиби ҳайвониянд, то ба ҳадде тарғиб ба хӯрдану р . . . дан ва пушидани фарзандон ме-кунанд, [ки] аксари авлод ҳамин аз зиндагӣ р . . . ину хӯрдан иттиҳод намуда [ва] ҳеч ба мақсуди офариниш нарасида, ҳамчу-нон ба хӯрду хоб аз ҷаҳон мегузаранд ва ҳимаи ҷаҳаннам ме-гарданд. магар ки андаке ба саодати азали ба ҳақиқати кор пай бурда, тубон ҷаҳони тубо мешаванд.

Пас, агар тарбияти ин ниҳол дар ӯҳдаи мардон бошад,[75] эшон ҳама талқини худопарасти ва худоюнӣ дар обишхӯри ин ниҳол кунанд ва ғайр аз салоҳу салод аз мизоҷи халқ чизе зоҳир нашa-вад ва сифати интиқомия ва қаҳрия[76] ҳамчунон дар пардаи хафоъ мастур монад. Балки олами кавн*** низ намонад ва ҷаҳон хароб шавад ва мартабаи қурбу бӯъд ва олию софил номушаххас монад.

Пас, зарур афтод, ки занон ноқисулақли волидайн* бошанд. [Ва ноқис волидайн, то фарзандонро беақлу бедиёнат гардонанд, магар аз ин миён онро, ки офаридгор бигузинад, ба ҳидояту тав-фиқ муваффақ созад.] Ва[77] иттиҳоду муқоранати эшон бо мардон орзӣ ва орияти бувад[78] ва мабнӣ бар фавоиду ағроз, то мардон ака ба дӯстии онҳо нанигаранд ва аз мабдаи маоли хеш[79] ғофил нашаванд, Фалиҳазо. мард дар ниҳоят илмист, ки ба авоиду давоии меафтад, дар моҳи аввал аз ақд ҳеч ба сирри кор пай на-бурда[80] бошад.[81] Мебинад, ҳама хона орёста ва саҳну саро аз гарду губор пероста, обу таом тайёр ва сарие ноз дар канор. Мо-дарзан ҳамчу ходиме хидматгор, таассуф бар ӯмри гузашта мехӯ-

[71]–[72] Б—дар вай
[73]–[74] АБ—кунони нафсониянд ва шаҳвонӣ
[75] Б—бошанд
[76] Б—каҳҳория
[77] АБ—Пас
[78] АБ—пас
[79] АБ—бошанд
[80] АБ—хуш
[81] АБ—набарад

рад, ки «эй дарег, зиндагонӣ дар таҷрид[82] ба бод додам[83] ва аз ҳар нафасе коме нагирифта!» Ва бар ҳар ки мерасад, таҳрису тарғиб мекунад, ки «ҳало, рӯзгори худ зоеъ мекунед ва тазвиҷу мунокаҳат ихтиёр кунед, ки зиндагонӣ ин аст ва самараи умр ҳамин.» Бо лабе хандон ва хотире шукуфон тақрири фароғат аз осонии худ мекунад.

Дар ин моҳ кадбону низ ба ҳуллаву ҳулии ороста ва ба хидмат бархоста ва ба ҳаёву озарм сулук мекунад, чи вай ҳам дар амри [имтизоҷу] издивоҷ мутаҳайир бошад ва гӯяд: «Муомалати занон бо мардон ин аст», то моҳи дуввум. Дар ин моҳ ақрону[84] амсоли[85] зан омада бошанд ва мепурсанд, ки «шавҳар бо ту чи муомала кард ва чӣ овард ва чи гуфт?»

—Гӯяд: «Муомала ину гуфтор ин,—Мардон бо занон чи меоранд?

—Гӯянд: «Ҳалиниёту нуклиёт ва ақмишаи ҳарир ва пероии латиф.»

Гӯяд: «Охир шавҳари ман низ хоҳад овард, агар ин таамул бувад.»

—Гӯянд: «Магар ту худ нагуфтӣ?»

—Гӯяд: «Моро шарм меояд ва чи навъ ин маталиб ба забон орам?»

—Гӯянд: «Агар ту бад-ин навъ ороста гардӣ, мард дилчамъ гардад.» Ва гӯянд: «Алҳол либосҳои нави арӯси муҳайё дорад ва ба ҳоли ту напардозад ва ин ҷомаҳоби ту бубинад, ёди лиҳофу бистари тӯ накунад[86] ва дар таҷдиду[87] табдили[88] он накӯшад.»

Ва ғолибан ин талқинот аз модарзан ояд. Ва дар ин моҳ бечора мард мебинад, ки ҳама асбобу олоти хона ба лаён рафта ва пероя ва ҳулии аз сару рӯи [он] зан бардошта ва либосҳо мутаносиб гашта ва ҳодим,[89] ки модарзан буд,[90] низ ба тағофул пеш меояд ва гумон мебарад, ки он анҷе ба тоза кардан бардоштаанд, ё ба пухтан бурда ва обу таом ҳам ноҳангом мерасад. Ва дар моҳи сеюм бегонагиҳо ба ягонагӣ расида бувад ва ҳаёю ҳиҷоб аз пеш бардошта.

Мард мепурсад, ки «охир ин ашёи хона куҷо шуд ва он палоси рангин куҷо рафт ва он ҳулию зевар, ки дар гушу гардан доштӣ, чи шуд ва он кумоши латиф, ки дар бар доштӣ, чи кардӣ? Ва чи шуд, ки ин хона имрӯз ба ранги хонаи мусибатзада сиёҳ ва пур аз дуд аст ва рангурӯи ту чаро зарду кабуд ва сабаб чӣ, ки имрӯз бӯи таоме ба машоми иштиҳо намеояд?»

Зан оҳе [сард] баркашад[91] ва[92] гӯяд: «Палоси рангин аз бародарам буд ва ҳулию зевар аз хоҳарам ва он кумоши аз модарам, ки ҳар кадом боз ориятӣ орият карданд ва гуфтанд: «Ту шав-

[82] Б—таҷарруд
[83] АБ—додаӣ
[84–85] АБ—амсолу ақрони
[86] Б—напардозад
[87–88] Б—табдилу таҷдиди
[89] Б—ходима
[90] АБ—бошад
[91–92] Б—кашида,

ҳар дорӣ, набошад, ки хона ба кироя орӣ». Собуну оҳак[93] набувад, ки ман худро шустушӯ диҳам ва на орду равған ва ҳима, ки ба хӯрдани ту чизе омода гардонам», лочарам мо низ ҳама гурусна нишастаем, то ту он ва чи фармоӣ?!»

Аз истимои ин сухан нафас дар гулӯи мард банд шавад, алалфавр ба тараддуди наҷчи маош афтад ва ду-се моҳа наҷҳи хӯрду хӯрок муҳайё гардонад. Пас, ба тараддуди ҷиҳози хонаю зан афтад.

Ва дар ин моҳ ба ҳар ҷи аз аҳиббо ва ақрон бармехурад, нафас сусту лабон гирифта бошад. Ва гуяд: «Дар кори мустаъҷилам ва фурсати муҷовирату муколама надорам».

Ва дар моҳи чаҳорум он чи аз ҷиҳози хонаю зан фароҳам оварда бошад, албатта, он фавқи баъз аст ва дуни базъ. Зан ба аҳзи мартабаи дун эътирозҳо оварад ва гӯяд: «Ин палос, ки ба хона овардаӣ, палоси аҳли рустоқ аст ва ин либос, ки барои ман овардаӣ, дируз духтари фалона ходим бар лаби бом омад ва зани фалон обкаш аст беҳтар аз ин либос дар бар дошт. Ва ин мевае гуш ки ту гирифтаӣ, ба даҳ дирам намегардад. Ва фалон ки дуни туст, ба сад дирам барои зан мева гирифта».

Аз шунидани ин муздахрафот ақлу хиради мард ва мунтаҳои қоҳи димоғ мутаъайири гардад ва қувваи муфаккира[94] дар ҳуҷраи мутахайила хун гардад, зероки эътирозоти занон ва далели ақлию нақли муртафеъ намегардад. Ва ҳарчанд начҳу далел гӯӣ, шубҳа[95] ва эътироз[96] эшон зиёда шудан гирад, магар он ки сокит бошӣ ва муҷомалаю мудоро кунӣ.

Ва дар моҳи панҷум ба уриҳ гармоба рухсати хуруҷ талабад, агар монеъи шаръӣ гӯӣ, узри шаръӣ оварад ва агар дар манъ ҷозим бошӣ, айшат тираю мукаддар бувад.[97] Фалочарам, ба таъвилу ба шарти рафоқати маҳорим иҷозат фармой.»[98]

Зан дар рафтан ҳамчу рубоҳ рафта бошад ва дар омадан ажзаҳо[99] гашта, чин бар абру ва гиреҳ дар[100] ҷабин. Агар суол кунӣ, ҷавобе нашунавӣ, илло ба дурушти, ки чи ин чӣ қисмати[101] баду[102] толеи забун буд, ки ба дасти ту гирифтор шудам! Зани фалон, духтари фалонаро дар ҳаммом дидам, ки даҳ зан ҳамроҳи ӯ буданд ва аз ақибаш се қоб таоми қанди ва чинниҳои шарбат ходимонаш оварданд ва атбоаш пои уро дар замин расидан намемонданд ва чандин ҳукка собуну шишаҳои атр ҳамроҳи [ӯ]" доштанд. Ва фалона зан ин либос пушида ва фалона ин хулӣ баста. Ман монанди зани гадоӣ дар кунҷе ҳазида, ки кас аз занони ҳаммом ба ман илтифот накарданд[103] ва тар рафта, хушк берун омадам. Марди бечора ки ҳоли ду-се дирам ба

---

[93] АБ—нура
[94] АБ—мутафаккира
[95–96] АБ—эътирозу сафоҳати
[97] АБ—шавад
[98] Б—диҳи
[99] Б—ажзарҳо
[100] АБ—бар
[101–102] АБ—қисмату
[103] Б—накарда

пайки гармоба дода буд ва дилаш бар он месӯхт, ин ҳама сарзанишу танбиҳ бишунавад. Догӣ он дирамҳо аз*— дилаш*'' биравад ва* бузургтар ҷароҳате ба ҷояш биншинад.

Ва билҷумла агар дар як рӯз ба муқтазои табъи зан ҳазор динор сарф кунӣ ва шабхангомро[104] дар амри сахле мухолифи[105] раъйи ӯ бошӣ[106], он ҳама кардаи ту нокарда шавад ва*— гӯяд: «Ман аз ту чӣ дидам, ғайр аз кулфату коҳиш?! Ва мардон аз ин пеш дар ҳаққи занон кардаанд* ва ин ба таҷриба расидааст.»

Пас, агар зан карим-ун-нафс в-ал-асил бувад то як сол сирри мухолафат аз парда барнаёяд[107] ва агар лаима бувад, то шаш моҳ муроффакат ба мухолафат анҷомад. Лекин турфа сиррест, ки гуфтан натавон [Мард аз бадъи ин мухолафат пеши ҳамгинон маҳҷуб гардад, чи дар аввал назониста тарғибу тавсифи таахҳулу тазаввуҷ карда буд. Ва баъд аз он ки ҳақиқати ҳол дарёфт, ақл мухтал шуда бошад ва надонад, ки ин маънӣ ба чи ибора адо кунад, то бовар доранд, балки худ асло бовар накунанд. Балки бо вай худ ин миқдор фурсати тақрир ҳам набошад аз вуфури ашғол.[108] Ва дар ин ҳол агар аз вай суоле кунанд, ниҳояти он чӣ бар забони вай ояд, ин аст, ки гӯяд:

«[Халқон]'' бидонед то нахӯрӣ, надонӣ.»

Ва агар зан баъд аз соле фарзанд оварад, хосса нарина, рӯз ба рӯз ашғоли мард мутазоид[109] мегардад ва риштаи кабор ба сарону пош мепечад,[110] чун магаси низчон, ки ба тори анкабӯт гирифтор монад, ғайр аз он ки нолае кунаду дасту пое биҷунбонад, мақдураш набошад. Маазолика, захми анкабӯт мутаволӣ ва мутаоқиб бар аъзояш мерасад, магар ки собиқаи азалӣ лутфе орад, тӯфоне ё соиқае биҷунбад, ки [ин] торҳо бигусалад, ё офате ба анкабӯт расад то*'' магасакро умеди раҳоӣ ва наҷот бошад ва илло ҳамчунон дар он бало ҷон дода бошад.

Пас, зан* аз барои чиҳози нарина басе икрои ҳукмҳои[111] мумтаниъ ва даргалагаҳои муҳол кунад ва назирҳои номаҳдуд ва эътирозоти номувофиқ пеш орад, ки агар мард бад-он мутасаддӣ шавад, маҷмӯи сулу зиёни касбу даххаш мусоидат накунад. Ва агар ин фарзанд модина бувад, зан филҷумла ҳиҷил бошад ва фармон камтар диҳад, лекин аз тору пуд ва даҳон хона нохоре бениҳ* орад. Ва мард ҳар чи аз пӯшидани ва зинат ба хона орад, ба андаке «намулу рабул» гардад. Агар[112] таҷассуси бадит кунад, гӯяд: «Охир дар чиҳози духтар инчунон чизҳо бакор нест. Падарон дар ҳаққи духтарон чунину чунин ихроҷот[113] ва асбобу аданот кардаанд. Ман, ки ҳаққи худ барои ӯ мениҳам, ту манъ мекунӣ?!»

---

104 Б—шаб хангоми хобро
105—106 Б—мухолиф куни
107 Б—барнаёяд
108 Б—аштигол
109 Б—тазоид
110 Б—печида
111 АБ—аҳкоми
112 АБ—Ва агар
113 Б—хароҷот

Ва биљумла худ доим либоси гаргин пӯшида ва фаршу бисоти хона дарида, он чи тозатар ёбад, дар анбон пинҳон мекунад.

Ва мард ҳама вақт дар тараддуди тозагии асбоб ва аллоти хона бошад, ки мабод меҳмоне шариф даррасад, ё мавриде афтад, ки ин ашьё полоиқ бошад. Зан дар фикри хэробии он бошад, ки ба марди кадхудо меҳмон чи кор ва рафтуой чи муносиб?! Тимори фарзандон аз муҳиммот аст ва тарбияти онҳо аз курубот.[114]

Пас агар ин фарзандон ба ҳадди рушду булуғ наздик оянд, муҳолоти зан афзунтар ва талаби мард бештар аз пештар гардад, ба васитаи таълимучу танокухи онҳо, дар нарина барои занаш, дар модина чиҳати шавҳараш. Дар силсилаи мумкиноти қатъу қамъ таҳайюл тавон кард, аммо дар ин силсила чандин шоху шуаб аст, ки ҳар яке мунозию муоризи силсилаи мумкинот аст.

Ва ин офоту охот дар мобайни[115] заношавҳарӣ аст, ки ба ҳамдигар мувофиқ бошанд. Ва агар носозгор бошанд, ҳама ганго бар сари бом бошад ва асрор дар миёнаи роҳи омм. Аз ин ҷиҳат аламкашидае гуфта

[Байт]

Эй бародар, лино қуш зан ме,
Ин сухан кӯдна аст, на ман ме

Дар сурати мувофақат нуқсони дину дуньёи мард мутасаввир аст, балки муқаррар, чи марде, ки бад-ин наҳҷ дар кулфат бошад, аз вай тоатею ибодате ба сидқу ҳузур наёяд. Ва он чи ояд, бе васваса ва ачала набошад, [ин зарари динӣ бувад] ва[116] дуньёи мард[117] бе ихтиёр аз дасти у ба тариқи иотирор дар рафтан аст ва дар номувофиқ «хасир-уд-дунье в-ал-охират*» бошад «залика ҳува-л-хусрон-ул-мубини*».

Ва чун ашғолу алоиқ мардро фуру[118] гирад ва касбу моли ҳалолаш, албатта, вофи набошад, лобуд дар талаби шубҳа ва ҳаром афтад. Пас, ҳар чӣ аз ҳар чо ёбад, ба нафақоти иёл сарф кунад ва ин сабаби ҳалоки дини вай ва иёли вай бошад. Чи дар хабар ворид* аст, ки мардро назди тарозу бидоранд. Вайро аъмол неку бувад, ҳар кас чун кӯҳе. Пас, бипурсандаш,[119] ки «иёл аз кучо нафақа додӣ?» Ва вайро бад-ин ҷарима бигиранд, то ҳама ҳасаноти уро гурамо бибаранд ва вай ори бимонад. Муноди нидо кунад, ки «ин он мард аст, ки иёли вай ҳасаноти вай бихурд ва у гирифтор омад.» Ва аввал касе, ки дар қиёмат бо банда овезад, иёли вай бошад ва инсоф талабаду гӯяд: «Худовандо, доди мо аз вай бистон, ки моро таоми ҳаром дод ва мо надонистем ва он чӣ донистанӣ буд, ёди мо надод, то ҷоҳил бимондем».

Дигар, сабр бар муҳолоти эшон ва муҷодалаи эшон ва ба тадбири кори онҳо қиём намудан нетавон магар ба хулқи неку. Ва

[114] Б—заночиниот
[115] АБ—миёни
[116] АБ—аммо
[117] АБ—вай худ
[118] Б—фаро
[119] АБ—пурсандаш

ир ҳар касе натавонад ва бошад, ки эшонро[120] биранҷонад, ё зоеъ фурӯ гузорад ва бигурезад. Ва ҳар ки аз иёл бигурезад, чун бандае гурехта бошад, тоаташ напазиранд.

Ва дигар он чи гараз аз таволуду таносул ва эҷоди маърифату зикр бувад ва он мутанаффир шавад ва чун дили мард ба кори иёл мустаграқ гардад, аз сохтани зоди[121] охират бозмонад. Ва ҳарчи дилро аз зикри ҳақ машғул гардонад сабаби ҳалоки абадӣ бошад: Ли—қавлиҳи таъоло: «Ё айюҳа-л-лазина омануъ ло тулҳикум амволакум ва ло авлодакум ан-зикри-л-лоҳи*.»

Пас, харкиро моли ҳалол аз мерос, ё касбе ҳалол набувад, ё хулқи некӯ надорад, ё медонад, ки агар никоҳ накунад, дар фисқ намеафтад, ё донад, ки агар никоҳ кунад, аз ибодат мемонад, уро адами издивоҷ фозилтар бувад.

Ҳазрати Абдулло Аҳрор фармуда: «Эй фарзанд, никоҳ макун, ки толиби дунё шавӣ ва дар талаби дунё дин ба бод диҳӣ ва дугонаи намози саҳарӣро аз ҳазор зану фарзанд афзал шумор:

[Байт]

Эй гирифтору пойбанди иёл,
Дигар осудагӣ[122] мабанд хаёл
Шаб, ки акди намоз мебандам,
Чи хурад бомдод фарзандам?!

Ағрози мардон ва ағрози эшон дар амри издивоҷ мутафовит ва мухталиф бошад; баъзе барои айшу дилхушӣ ва шаҳватронӣ зан хоҳанд, бархе барои молбахшӣ ҷиҳати фарзанд, ҷамъе ҷиҳати сиёсати дин, ҷамъе барои такаффулу тимори хона. Ва чун ин маториб ҳама аз хавосси таркибу кунпати ҷолибон шахсонист ва ҳадди он* ва меъёри ин дар замонҳо ин ҷамоат мутаайин[123] ва муқаррар набуда, балки «муҷаррад-равии гон ва ваҳм аст,[124] ки тахайюл кардаанд, баъд аз он ки ба тазвиҷ мубодарат кунанд, ҳеҷ аз он андешаҳо ба ҳусул наёмада[125] бувад,[126] балки ҳамаи қазоё маъкус ва натиҷаҳо манкус афтад. Масалан, марде моли вофир дорад ва асбоби таҷаммул[127] ба камол, табъи ӯ айшу ишрат мехоҳад, бад-ин тахайюл ихтиёри тазвиҷ мекунад. Баъд аз он ки зан ба хона оварад, мебинад ки кӯҳи ғам ба хона кашида ва фароҳу ашёти собиқ аз хона ба бом давида. Сабаб он ки одати[128] абнои рӯзгор он аст, ки зан аз ҷойгоҳи баланд ва абнои ағниё талабанд ва ба аслу насаб ва шарафи нафс ва хиссати он кор надоранд. Пас, ин зан низ муназзама ва мутамаввила бошад. Ва басо бувад, ки амволу ақрони ӯ ба асбоби ҷоҳ ва иқтидор издивоҷ ёфта бошанд ва ин зани ҳолат-ут-таҷрид мофавқи

120 Б—онҳоро
121 АБ—кор
122 АБ—осудагӣ
123 АБ—муайян
124 АБ—бошад
125—126 АБ—нарасид
127 АБ—таҷаммул
128 Б—одата

оҳоре барои заношавҳарӣ таҳайюл ва тасаввур карда; яъне фалона аъёну амсоли ман, ки дуни ман аст, зани вазир шуд, шояд ки ман ҷуфти амир бошам

Пас, ин мард ба воситаи он ки фавқи баъз аст ва дуни баъз, ҳеҷ фиълу қавл бар тибқи марзои зан натавонад кард, зеро ки дар ҳар мартаба тасаввур ва таҳайюли зан дар мофавқи ин мард бувад. Фалоҷарам, айши мард мухтал бошад ва кор ба гуфтугӯ кашида, ки «ту чӣ будӣ ва ман кӣ будам?!»

Пас, ниҳояту дилхушӣ, ки мардро собиқ буд, ба ҷое рафта бувад. Ва аммо он ки ба тамаъи мол иртикоби тазвиҷ намуда-бад-ин таҳайюл, ки «агар мувофиқи мизоҷи зан муомала кунам, ҳамаи амволу амлоки худро бо ман тафвиз кунад.» Ва ин аблаҳ надонад, ки яке аз он чи мувофиқи мизоҷи зан аст, он аст, ки мард дар моли ӯ тамаъ накунад ва ӯро ба ҷамеъи мол-амлоки худ мутасарриф ва мутамаллик гардонад, балки барои хидмати ӯ ҷавориву каниз оварад ва барои нишасти ӯ манзили ороста омода кунад. Ва ҳар рӯзе либосҳои гаронбаҳо ва ҷадид муҳайё кунад. Ва ҳол он ки ғараз аз тазвиҷи зан низ ҳамин аст, ки мард ба таҳаҳҳуд ва тимори ман мутасаддӣ гардад ва моле, ки дорам, ба ҷое на-равад, ё ба моли ман тиҷорат кунад, ки дар рибҳ[129] афзояд ва сармоя накоҳад,[130] аз зарари дарюзаӣ ва хидмати халқ халосиам бошад.

Пас, агар мард аз ӯ таваққуи молу хидмат кунад, ё дар ҳосили касбу кори ӯ ҷаҳд дорад, душмани ӯ бошад, ё он ки як фалсе аз моли зан бе мазаллат ситадан муҳоли сирф аст.[131] Ва фарзи мурофақат ва мувофақат агар дирамеву диноре биситонад, ба андак муддате кори ӯ ба бесомонӣ ва хорӣ кашад ва ба гадоӣ тамаъ анҷомад.

Ва онон, ки аз моли зан таматтуъ бардоштаанд ва бармедоранд, нодиранд ва мавқуф ба чанд муқаддима, ки камтарош тағаллубу тасаллути зан аст бар мард. Ва ҳол он ки ӯ, субҳонаҳу, ахбор ба акс фармуда, ки «ар-риҷолу қаввомуна ала-н-нисо*», на ки «ан-нисоу қаввомуна ала-р-риҷоли*». Ҷи биттабъ зан таъаввули мардро намехоҳад, ки мабод[132] ба болои ӯ зани дигар оварад,[133] ё ҷавори бихараду кучмо кунад.

Ва аммо он ки барои фарзанд доиии таноккуҳ дорад, мебинад, ки акиффо ва ақрони ӯ фарзандони солеҳ доранд, аз ҷиҳати ҳубби нафс, ки аксар ҷуҳалоро сабаби ғафлат ва тарафаффуъ мешавад ва кабоеҳу шурури худро намебинанд ва ҳама кирдору гуфтори худро мустаҳсан мешуморанд. Ин мард низ тасаввур мекунад, ки ман ба ин ақлу фатонат ва зеҳну заковат агар зан кунам, фарзанди ман раиси шаҳр ва Буалии* аср хоҳад буд, чунон ки аз фалон аблаҳ чунон писаре зирак омада. Ва чун никоҳ кунад, фарзанд шуму зуд афтода бувад ба сабаби таҳлити шубаҳот ва муҳаррамот дар нафақот; ё мубоширот ва мусоҳибати ноҳан-

129—130 АБ—ранҷ,* ва сармоя афзояд; *А—рибҳ

131 АБ—бошад

132 Б—мабодо

133 Б—хоҳад

том, ки мард вақте маҳмуд барои сӯҳбат мехоҳад, дар он ҳол зан ба мукаламае собиқтар аз мард ошуфта бувад ва тан дариадиҳад ё узре шаръӣ оварад; ва ба вақте махсус, ки аз рӯи шариат ва одобу ҳикмат маҳзур дорад ва марди мутанаффир дар он амр тарғиб медорад. Фалоҷарам, ҳоҷабачагони мақбул, ки адам аз вуҷудашон[134] беҳтар бувад, дар канор оянд. Ва голибан шақовати авлод аз адами таҳорати абавайн бувад:

[Қитъа]*

Соло бар ту бигзарад, ки гаҳе
Нақуни ёди турбати падарат.
Ту ба ҷон падар чӣ кардӣ хайр,
Ки ҳамон чашм дорӣ аз писарат!

Ва аммо он ки дони ибодату таҳорат дар никоҳ дорад, марде бошад огушта ба лаҳву[135] лаъб[136] ва фиску фуҷур, гумон мекунад, ки ин фасод дар табиати ман аз ҷиҳати безанӣ бошад. Агар маро зане мувофиқи маром бошад, ҷуз аз* ибодату салоҳ аз ман коре наёяд. Ва ҳол он чӣ ман дар он огуштаам, маъзуру маҷбур. Ва баъд аз он ки зан кунад, фиски сағир[137] ба кабира мунҷарр шавад ва гуноҳе, ки бад-он камтар қудрат меёфт, бештар қодир шавад, чи марде, ки волеҳу мулаъ ба фиску фасод бошад ва аз он носабур ,тавбаи аразӣ,[138] ки аз ҷиҳати тазвиҷ ояд, он ба андак ғоила бишканад.

Пас, табъи мард гоҳу ногоҳ мутақозии сӯҳбат бошад ва иштиҳо ҷозиб. Зан, ки таҳаҳҳуду тимори хона дорад аз нухту сохт, аксаре меафтад, ки фурсат надорад, ё ба ашголи авлод гирифтор аст, ки дар вақти тақозои мард худро сохта наметавонад.

Фалоҷарам, кина дар дили мард афтад, ки бо ман итоат намедорад ва ризои ман[139] маръи[140] намедорад. Ва басо дар ин маҳалл гавғою шӯр бунёд афтад ва низоъ на ҷидол хезад. [Ва] чун табъи руҷулият бизоти олӣ аст, забунию маҳкумӣ намехоҳад ва ба таваллуқу лобаҳ гардан намениҳад. Ва агар ниҳад, умури манзили мухталл мешавад ва мағлубу маҳкури зан мегардад. Пас, аз наҳвати мардӣ ҳифзи тавба ва инобат натавонад кард, лобуд дар талаби фиски ҳаром афтад ва шабхою рӯзҳо дар манзил набошад. Ва баъд аз ин зан дар тазкия ва таҳқиқи аҳволи мард афтад. Агар донад, ки имшаб мард мубошири[141] қаҳбаест, ё мусоҳиби амрадe, аз он фасоди азим таваллуд[142] кунад ва ғаяою шааф[143] аз дару бом боло равад. Ва бувад, ки зан низ ба рағми мард «илло мо-ассамаллоҳу+» ба фиску фасод афтад ва муфоди «аз-зонӣ ло янкаҳу илло зонийтан ва-з-зонияту лоянкаҳуҳо илло зонин+», ба вуқӯъ анҷомад.

---

134 Б—вуҷуди эшон
135—136 АБ—лаъбу лаҳв
137 АБ—сағира
138 АБ—ғаразӣ
139—140 АБ—марди мурувват
141 АБ—мусоҳиби
142 Б—тавлид
143 Б—шаъб

Ва аммо он ки ба тараққуи осоишу оромиши авлод ва забту сиёсати аҳвол ихтиёри тазвиҷ кунад, баъд аз таноккуҳ мебинад, ки амволи хона бештар аз аввал талаф мешавад ва авлоди мучаркану[144] гарангтар аз аввал мегарданд,[145] ба иллати он ки дили мард доим нигарони фарзандон[146] бошад ва муҳаббат бо зани дуввум ба ду нима бошад, аз ин ҷиҳат зан ба ғайрат ва муҷонабат авлоди ӯро шум гирад ва камоҳӣ ба ҳоли онҳо напардозад. Ва чун аҳмоли зан дар ин маънӣ бар мард зоҳир шавад, бувад, ки гӯяд: «Ман туро ба василаи инон хостаам, ки тимори авлоди ман кунӣ». Зан агар фарзанд надорад, ба ҳасад амволи ӯро ба зиёъ медиҳад ва агар дорад, ба таассуб изҳор мекунад. Ва биллҷумла амри маош ва манзили мард доим[147] мухтал бувад ва ҷамъияти авқот мутафарриқ.

Пас, ҳар калом аз ин ҷамоа, ки бардӯрӣ ва аҳволпурсӣ кунӣ, кафи афсӯс ба ҳам занад[148] ва гӯяд: «Эй вой, беҳ нашуда, [ки] батар шуд!»

Он дӯст гуфт: «Ин ҳама таҳқиқот, ки ҳама муқаддимоташ мудаллал аст ва мусаллам овардӣ ва қазиё, ки дар «Офоқу анфус» мутобиқ аст, тақрир додӣ, «назаран илло ҳозо» бобӣ таволуду таносул баста мешавад ва риштаи наслияту иҷтимоъ аз ҳам бигусалад. Кист, ки баъд аз истимоъи ин ҷумла ихтиёри зан кунад ва баъд аз мутолаи ин намика хаёли кадхудоӣ дар хотир гузаронад, магар он ки чун баҳима ҳама ҳимматаш хӯрдану шаҳват рондан бувад ва аз одамият ному нишон надониста ва лаззати ҳаёт ҳамин хуби шаҳват ақида карда. Боре дар далоили котеъа аз аҳодиси соҳиби шариат саллаллоҳу алайҳи ва саллам чӣ вуҷуҳ андешидаӣ ва мадлули онро ба чӣ қарор додаӣ, мисли «ат-тазаввуҷу баракатун»; ва «ан-никоҳу суннатӣ», ва «аҳаббу илайя мин дунёкум салосун: ат-тибу ва-н-нисоу ва қурратu айнӣ фи-с-салоти»; ва «лияттахизу аҳадукум лисонан зокиран ва қалбан шокиран ва завҷатан муъминатан маритатан ва касиру авлодакум би-н-никоҳи*».

—Гуфтам: «Ин эътирози ту нарасад, чи онифан имо рафт, ки ҳар ки мутахаллиқ ба ахлоқи набавӣ[149] набувад ва молу касби ҳалол надорад, ё сабуру мутаҳаммил набувад, зан накунад, ки дину дунё ба зиёъ дода бошад.

Ва чун нузули «Қуръон» ва ваҳдату таҳнифоти он бар тибқи ақвол ва таомули аъроб воқеъ шуда, чаро ҷоиз набувад, ки аҳодиси тоҳира бар вафқи ахлоқи* занони аъроб бошад, зероки иффату ҳаё ва покӣ дар ишқу муҳаббат ва таҳорати ахлоқ аз сифати занони араб аст ва бо он ки дар он замон ҳанӯз ситр нозил нашуда буд, исмати «Лайлӣ ва Маҷнун», «Ҷамило ва Бишр» ҳикояте машҳур аст ва дар кутуби [таворих] мастур. Ба хилофи за-

[144] Б—чиркину
[145] АБ—ба назар дармеоянд
[146] Б—фарзанд
[147] Б—доимо
[148] АБ—сояд
[149] АБ—марзии

ёни ачам, хосса билоди турк, ки аниу мардон обруи исмату иффатро ба хоки хабосат ва начосат рехтаанд ва хокистари нохифози ва бетаҳоратӣ бар фарки хаё ва закоъ афшонда. балки ииноати фиск дар сохати аколим аз тараддуди мардуми турк аст, ба воситаи он ки билоди машхураи Туркистон дар тарбияти Миррих аст ва мавлидаи онхо ба фиску фасод биттабъ моил бошанд. Ва аз ин мардум хар чо, ки раванд, ин дуккон бинишонанд. Ва дар ин умр, ки мо дар[150] онем[151], аз аҳли шабоб то ин боб шунудем ва дидем, ки дар хар диёр, ки аз ин мардум омад-шуд[152] намуданд,[153] фиску фасод яке бар дах боло гирифт ва қабл аз ихтилоти онхо бад-он[154] масоба набуд.* Пас, ин фасод дар табиати занони ин диёр низ ба сабаби истеъдоди зоти ва моддӣ ғолибтар бошад ва дар пайвачи занони аъроб баракат аст ва дар ихтилочи ниин накбат.*

Ва кавли он сарвари саллах алайхи ва саллам, ки «хайр-уннисои ракибна-л-ибила'» муайиди ин такрир аст. Ва он шанидаи, ки яке аз ашрат мубашшира* Абдурахмон [ибни] Авф*, разиаллаху анху, дар баъзи хол бисёр бе баргу наво[155] буд ва кодир бар иктисоби кути ямини не. Пеши он сарвар, саллаллох алайха ва саллам, истишора бурд, ки дунё маро фурӯ гузошта аст, бо он ки зан доштт. Он хазрат[156] фармуд, ки «зан кун»—Нейрист гуфт, ки «ман ба яке дармондаам, чун кунам?» Аз сафои акидат донист, ки он хитоби «ин хува илло вахйун юхо»* аст, зани дигар овард. Ташвиши вачхи маош аз аввал хам зиёдтар шуда[157] дигар бор* истиғоса намуд. Он сарвар фармуд, ки «зан кун, «линнаҳа фиҳи баракат-ул-ҳаққи»», занони у ба иттифок бемухолафату нифок яке пашм мечид, дигар мересид ва дигаре буи меомад ва дар маротеъ ва маличеъ уштурон[158] медид ва пашмхо тира меовард ва ба хона мекашид. Ва бад-ин нахч мол андохта,[159] рамахо аз гусфанду шут ба хам оварданд, то кор бад-он чо расид, ки баъд аз он сарвари [олам] саллаллох алайха ва саллам, умм-ул-муъминин Оиша* сиддика, разиаллаху анхо рӯзе аз пагох то шом овози тараддуди маркабу сутур ва чалочили шутур мешунид, пурсид, ки «охир он чӣ ғавғост, магар асхоб тараддуди ғазве доранд?»

Хабар доданд, ки «гумоштагони Абдурахмони Авф* аз Шом расида[160] ва матоъ ва кумоши [фаровон] оварда[161].»

—Гирьён шуду гуфт: «Сидки расулуллох алайха ва саллам хадисе аз он сарвар, саллаллох алайха ва саллам ёд дорам, [ки] аз пайғамбарон охир касе, ки ба биҳишт равад, Сулаймон*, ал-

---

[150—151] Б—дорим
[152—153] Б—омаданд
[154] Б—бад-ин
[155] Б—бенаво
[156] Б—хазрат, саллаллох алайха ва саллам
[157] АБ—шуд
[158] АБ—шутурон
[159] АБ—андухта
[160] АБ—расидаанд
[161] АБ—кашида

айҳиссалом, бошад ва аз саҳобии ман, разияллоҳу[162] анҳум, охирин[163] марде, ки ба ҷинон доҳил шавад, Абдураҳмони Авф бувад ва барои ҳисобу китоб биллорандаш».

Ба хилофи аҳли фи замонино ва айёрино, ки агар коре қабл аз таҳаввуҷ хоҳтанд, баъд аз таҳвиҷ[164] ба тарки он бигӯянд. Ва агар аҳл...и коре дар шиқма гиранд, ки ба дирҳаме расад, се дирам аз мард ба исроф итлоф кунанд. Масалан, ҳоҷа, ки тоқияе аз дасти зан бипӯшӣ,[165] [ки] ба як дирам биришим ва ба як дирам нону равған ва чароғ ва ба як дирам таом ҳозир оварӣ, то тоқияе аз дасти зан бипӯшӣ. Ва агар худ он тоқия аз бозор ҷӯй, ба дирҳаме таҳсил шавад.

[Масраъ]*

«Бибин, тафовути раҳ аз куҷост то ба куҷо»

Ва агар имтисоли ал-ҳалиси ба болои ӯ зани дигар хоҳӣ, онгоҳ туро ҷои сар хамидан дар манзил набошад. Балки ба тасаввури он ки мабод зани дигар орӣ, пеш аз вуқӯъ ба солҳо пешт ва ганҷ бунёд ниҳад аз бими он ки мабодо дигаре соҳиби фиронш гардад ва ба шири чавори риоя[166] набошад.[167] Ва агар аз ӯҳдаи ман барнаёӣ, ситами беҳад бо чавори ҷурӣ дорад, то на бад,[168] ки таманноҳи фиронши ҳоҷа дар хотир гузаронад.

Ва агар на маслаҳати ом буди ва садди абвоби таваллуду таносул гаштӣ, соҳиби шариат, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, маъни иддиҳоҷу иттисоъ* фармудӣ, ки аҳволи уммат, то нафҳати сури растахез дар онҳон чаҳонномаи нубуввват би-ҷумлаъиҳо ва тафсилиҳо.* Фалиҳарам, бар итлоқ сунният ва таъйид ба вақти дуи вақте накард, то уммати ӯ таксир нагиранд.[169] Ва ина зоҳири аҳолие ба тариқи таъйир ва истеҳбоб аст, ифодаи вуҷуб надорад. Ва агар аз таҳдиди «фа-ман рағиба ан-суннати»* тарсӣ, надонӣ, ки ин суннат мустаҷлиби чандин суннати дигар аст. Масалан, сабр бар бадхӯии занон ва эҳтимолоти зашиму мухолифати эшон ва мазоҳ [ва куникаруи] ба онҳо ва ғайрату эҳтиёт [дар муҳофазати онҳо] ва таҳсили нафақоту таълими илми зарурӣ ва таҳсини байн-уз-завҷатайн ва ғайри золика. Ва ҳеҷ як аз ин суннат чунон ки, ҳаққи он аст, ба ҷой наёрӣ** ва** натавонӣ овард. Чунон ки дар фарониш, масалан, дар «насси кулӯ ва-ишрабӯ ва таматтаъӯ*» ба ҷону дил иқбол куни ва дар хитоби «саллӯ ва закку ва-ъбудӯ*» гаронҷону касалманд пеши он.

Пас, суннати никоҳ аз он суннатҳост, ки иртикоби он муфзӣ[170] ба чандин муҳаррамот бошад[171] ва ту надониста бошӣ, чунон ки гуфтем.

162—163 АБ—на
164 Б—таҳаввуҷ
165 АБ—пӯшӣ
166—167 АБ—риоя нанамоянд
168 Б—мабодо
169 Б—нанигиранд
170 Б—муқтазӣ
171 АБ—гардад

Он дӯсти [ман] гуфт: Тамҳиди муқаддимоти матинат рафъи шубаҳот кард ва тақрири калимоти ширинат кашфи муғлақот намуд:

[Байт

Ҳаргиз кас нишон надиҳад дар басити хок
Монанди фикри софи ту ҳаллоли мушкилот]

Ва муҳаққақ[172] шуд[173], ки иртикоби заноиӯй бе илтизоми ғаму кулфат муяссар намешавад[174] ва иқдом дар тариқи кадхудой бе таслими хоҳишу кудурат мутасаввир на[175]. Боре мизонею меъёре таъйин[176] кун, ки мард чун бад-он поя ояд, толиби тазвиҷ шавад ва ҷое муқаррар гардон, ки зан аз он ҷо талабад ва фавоиди никоҳу одоби баъд аз онро тасвир кун, то тасвияю таъдил ҳосил ояд. Ва шояд, ки бад-ин зобита тақлили ҳамму[177] ғам ва фароғе филҷумла аз никоҳ сурат бандад.[178]»

—Гуфтам: «Шурути ихтиёри таалуқ назар ба вазъи замону макон ва он чи ба мо гузашта ва он чӣ аз ҳамгинон ба мо расида ва он чӣ аз наздику дур шунидаему дидаем, шарти аъзам он аст, ки марди кадхудо модар надорад ва агар дорад, бояд ки манзили зан аз модар дур дорад, дар сурате, ки модар дар иёли ӯ бошад. Ва асбоби маоши модар, фи нафсиҳи, ба тариқи истиқлол мураттаб дорад, ки агар ба узри аламе иститоат дар як макон дорад, сахтӣ бинад ва ташвиш кашад ба воситаи носозгории зан ва модаршӯ, то мулоқоти ин ду дар моҳе, ё ҳафтае ба тариқи меҳмонӣ афтад ҳадди мулоқот, то он ҷо, ки ба ахлоқ ва авзоъи ҳамдигар воқиф нашаванд, алалфавр бисоти маҷлис дарнавардонад. Ва ин боби аъзам аст дар ифсоди заношӯй ва вайронии саранҷоми маҳомми манзили мард.

Ва лобуд минаттафсил. Ва он чи ба таҷриба ва ҳадс ба мо ҳосил шудааст[179] «нафъан ли-л-омма»+ тақрир[180] медиҳем.[181] Зероки маъзаллаи иқдоми бисёре аз аҳли таалуқ дар ин ҷост, ки ҳеҷ касе ба ҳақиқати хусумати зану модаршӯй камоҳӣ пай набурда ва он чи аз нукоту ишорот, ки дар ваҷҳи он мегӯянд ва меоранд нақлан, ташаффии хотир намекунад ва мушкили биҳеҷ набуда.[182]

Бидон, ки мабнои ин адовату хусумат бар ду даъвӣ аст, ки яке бар ҳақ бувад ва яке бар ботил. Ва чун асли даъвӣ мар ҳарду тарафро аз инбоиси хоҳиши нафс аст ва ҳудудаш номутааййин бошад ва миқдораш номуқаррар ва ҳусули натиҷа номаълум ба ҷиҳати он ки ин ҳарду ва ақлу дин дар пояи нуқсон афтодаанд ва забти ҳадд кардан наметавонанд ва на фавоиду сифоти хусумат шумурдан «ло-ала-т-таъйин»+ ба ҳамдигар уфтанд ва

172—173 АБ—ба таҳқиқ расид
174 АБ—нашавад
175 АБ—нагардад
176 Б—муайян
177—178 АБ—ғам ва ҳам(м) фароғи, филҷумла, даст диҳад аз никоҳ
179 Б—шуда
180—181 АБ—тафсил медиҳам ва тақрир мекунам
182 АБ—набудааст

чидол бунъёд ниҳанд, то ғояте, ки ба далоили ақлӣ ва наклӣ рафъи шубҳа ва дафъи низоъ онҳо карда натавонад, балки худ ҳам вачҳи хусуматро[183] надонанд. Ба ҳамдигар муқобил шудан ҳамон ва раги ғайрату[184] ҳасад[185] чунбидан ҳамон. Чунон ки, гурба сагро бинад, алалфавр, дум бинароканад.[186] Агар хусумати гурбаю сагро ташхис тавонӣ кард, ҳам*— ӯро* вачҳи низоъ зану модаршӯ[187] маълум шавад, яъне саг гумон дорад, ки гурба устухон аз ман бибарад ва гурба дар ин ҳасад,[188] ки саг нону чайда аз чанги ман бирабояд.

Фалочарам, баъди мулоқот изҳори адоват ва мубоянат кунанд. Дар ин чо низ аз фаҳвои маром ва такопои мақом*" баъди басорат зоҳир мешавад, ки ин ҳарду даъвӣ доранд ва забуни ҳамдигарро[189] мехоҳанд. Модар муддаи ин аст, ки фарзанд қитъаи гӯште заиф ва очиз буд, ки ба саъю тапочӯҳ ва тарбияти ман рушду камол ёфта ва[190] басе айёми мутаватир ва аъвоми мутавоқиб шабҳо ба рӯз ва рӯзҳо ба шаб овардаам ва дар тарбияташ хунҳо ошомидаю аз барои талабу хавфи талафи ӯ басе ба кӯча [ва] бозор[191] давидам. Ҳоло ин ҳавси чуз ин нест, ки саранчоми фатқу ратқи маҳомми[192] фарзанд ба дасти ихтиёри ман бошад ва ӯ бе савобдиду маслаҳати ман набошад, ки чоми об бинӯшад.

Ва зан муддаи ин, ки замони ин мард ба чанг овардам ва худро ба забунию ходими ба хидмати ман дода ва аз ҳама хешу акрабо чудо гашта ва ба тарки ҳама гуфта ва сайдаи муттасили умри ихтиёр намуда,[193] сазои ин тафвизу таслим ғайр аз ин нест, ки калиди ҳаллу ақди абвоби дахлу харчи мард дар қабзаи ихтиёри ман бувад.

Ва чун ин ду даъви ба ҳамдигар муориз аст ва асли хусумат аз ин чост. [Ки ҳеч кадом ҳадди он тамиз намудан натавонанд.]

Ва чун асл бишинохтӣ, бидон, ки фурӯъот он ҳама ғалат бошад. Модар мебинад, ки дар садри хона зане бегона нишаста ва дар ақсои аркони манзили фарзанд қаҳрамон хидмат гардида. Ва ҳол он ки ӯ худ муддаи ин маънӣ будаст, ки дар манзили фарзанд қаҳрамон бошад ва фармонгузор. Чун накс дар табиатҳои фитрӣ аст, бе ғояте ки талаббурд[194] пешу пас дар ниммиру хавоҳи ва қабзу баст ва дошту сита тасарруф намояд ва тариқи хусумату давлатхоҳӣ маслук дорад.

Зан мебинад, ки золи гарсини пиреҳ дар[195] чабин дар қанори бисоти шавҳар нишаста, мухилли оромиш ва монеи фармонии ӯ ме-

---

183 АБ—хусумати худро
184—185 АБ—ҳасаду ғайрат
186 Б—пароканад
187 АБ—модаршӯ ӯро
188 Б—ҳад/д/
189 АБ—ҳамдигар
190 Б—ва
191 Б—бозорҳо
192 АБ—муҳиммоти
193 Б—карда
194 Б—табарри
195 АБ—бар

шавад ва дар амри маошу интизоми хона мусоҳамату мушоракат меҷӯяд. Ва ҳол он ки ӯ худ муддаии истиқлол бувад, ки хидмати хонаи ӯро чокарӣ ва хадам кунанд, ва золи мучаррик[196], ки* муддаии иморату иёлат бошад.* Пас, аз ин ваҷҳ гарди малолу вубол бар носияаш биншинад. Чун мард ба хона дарояд, осори [ғаму] кудурат бар ҷабҳаи кадбону мушоҳада кунад, ба воситаи хубби вашошӯйи тафтиши сурати ҳол кунад. Баъд аз чандин қаҳру ноз, ба лобаю ноз таҳқиқ кунад, ки ин гарду бало ангехтаи муҳаббати бадтар аз адовати модар аст. Аз ҷиҳати хурмати модарӣ натиҷа ба модар барад, ки «ту дар амри саранҷоми хона кулфат мабар ва ба як ҷо биниши осуда бош ва ба тоату ибодат шуғл гир ва шукр баҷо ор, ки як фарзанд ду кардӣ. Акнун вазифаи ту як ҷо нишастан аст ва ибодату дуо кардан. Ва маҳоми манзил ба кадбону гузор ва худро ранҷа мадор?»

Ин талқини мард аз пешгоҳи сидку садод ва таъзиму тавозӯи модар аст. Ҷӣ вай ҳам дар ин ҳол ба даъвии тарафайн воқиф нест. Чӣ аксари иддиоҷи мард ба саъю таваҷҷӯҳи[197] модар ба вуқӯъ меанҷомад ва майдони амали модар то он ҷо вусъат дорад, ки ба мазмуни «ал-абду ва мо фи-ядиҳи кона ли-мавлоҳи*».

Чун фарзанд аз уст зани ӯ низ аз ӯ ва ходими ӯ бад-он ҳакке, ки онифан имо рафт. Агар хоҳад, ин ходим пеши фарзанд мефиристад ва агарна, не. Ва агар хоҳад, ин нон ба ӯ медиҳад, ва илло не. Ва гумони фарзанд низ ин аст, ки ин муҳаббат, ки модар ба ман дорад ва маро ба таззвиҷ оварда, албатта, ин меҳнат дар ҳаққи зани ман [низ] дорад барои хотири ман. Агар ҳикояте аз ваҷҳи нисоии зан ва модаршӯ шунида буд- онро ваҷҳи дигар менидад ва бар тибқи муҳаббати модар таъвилот меорад: «Ин ниҷчунин нахоҳад буд.» Аз ин ҷиҳат аз рохи диққату[**] шафқат салоҳи ҳоли модарро талқин мекунад. Модар, чун ин сухан мувофиқи ақидаи ӯ нест, гумон мебарад, ки зан [писари] ӯро аз роҳ бурда, шағаф бармеорад, ки «ман туро ба ин умед бузург кардаам, ки ба гуфти зан дарои ва маро аз сари косаю наволаи маъ фармон ва маро зердасти зан куни[198] ва ба даста нони диҳӣ ва дар ҳар кӯю манзил модарон бар сари хони фарзандон соҳибихтиёранд ва занону ходимони эшон чокарону мутеъ!» Марди бечора мутаҳайир гардад, ки «ҷоё ин ҷӣ зоду ин ғавғо аз куҷо афтод?» Ва гӯяд: «Шояд ки* роҳ ин бошад ва қоидаю зобита ҳамин». Пеши зан равад ва ба насоеҳу латоифи дилфиреб ӯро аз роҳи шафқату муҳаббат талқин мекунад, ки «ту аз ин ваҷҳ андӯҳгин[199] мабош ва ба худо шукрона ор, ки модарам ба саранҷоми маҳоми хона аз нуҳту солт мутакаффил бошад ва ту осуда нишинӣ[200] ва ба зебу зинати худ пардозӣ ва обу таом пазади ту тайёр ояд ва ту аз ҳама ташвиши нишасту хост[201] фориғ бошӣ». Зан, ки

[196] АБ—мустоли мучаррик муваррам
[197] Б—тараддудаш
[198] Б—бикунӣ
[199] Б—ғамгин
[200] АБ—биншинӣ
[201] Б—бархост

ҳоли ин ганго шунида буд ва кинаи вай ба дил гирифта. Агар лайма бувад, шуру низоъ бунёд ниҳад ва гӯяд: «Ман бо модарат нанишинам ва ӯро аз ман ҷудо куи ва хавилию нафақаи алоҳида барои ӯ тартиб[202] дор. Ва чун аз модари худ метарсидӣ, чаро зан кардӣ?! Дар хонадони мардон хизмати волидайро ҷавори ва ҳадама кунанд, на золони задамо!» Ва агар карима бувад, бо он ки мухолифи[203] мутамаинон[204] аст, аз ҷиҳати хуббп шавҳар марраи дил аз тасарруфи том бардорад. Ва низ медонад, ки агар ин сурат мутаҳаққиқ гардад, ороишу осоиши ӯ дар он бошад, ба фароғти бад дар саҳни хона биёсояд ва тамоми муҳиммот ба дасти модарину гузорад ва ба кинаи пушида ва ҳалойиш «бинед, чи кор мекунад», ба ҳеч кори хона даст назанад.

Модар, ки аз фарти нодонии худ бало бар сари худ хоста бувад, нируз ё ду рузи дигар, ниҳоят то се руз тоҳийни назу созу беруну даруни хонаи фарзанд мекунад. Дар рузи аввал, ё дуввум ва албатта дар сеюм назди ҳар таом, ки пеши зану писар мениҳад, меноладу мегуяд: «Ман пир шудаам ва аз кор монда ва дар амри саранҷоми кори хона касе ба ҳоли ман намеширасад ва иноқ намекунад ва ҳама ба хузур хоб мекунанд. Ва ман аз нагоҳ то бегоҳ медавам метанам». [Ва] ҳоли, [ки] ин сухан мегӯяд, мушерунилайҳ зани писар аст, зероки дар хона ғайри ӯ касе дигар нест, ки ба ҳузур бихобад. Ва таоми латифтару ороставтар пеши фарзанд мениҳад ва муболиға мекунад, ки «шумо инро танаввул фармоед, чунки ба растаю бозор тараддуд доред ва дигарҳо ҳар замон чиз мехуранд ба кунҷи хона ё даҳлез!» Дар ин такрир мушорунилайҳ зани писар бошад. Ва ин зол надонад, ки мард дар бозор таом ёфтааст, ё аз зиёфат расида ва ин таом маҳз барои инҳо фармуда. Зан дар ин ҳол аждаҳое ҳазорлабон ғанита бувад ва аз он таом ангушт наёлоиду лаб тар накунад, фалобуда бар сари ин хона ганго фиғон бархоста бувад. Пас, мард ба ғазаб равад ва аксари таманниёти умури манзил ба қабзаи зан дадад.[205] Ва модарро ба қаҳр бинишонад.

Ва чун муҳаббати зан бо мард арзаи аст, бад-он муқаддимот[206] ки собиқан тамҳид кардем, ва муҳаббати модар [ба] нисбати фарзанд зотӣ—қорс, ки модар ба танҳоӣ мутакаффил шуда бувад ва ба худ зӯр оварда, зан онро ба гардан нагирад ва низ натавонад. Лоилоҷ дар гузориши муҳиммоти манзил илтиҷо ба ходиму ҳамсоя барад ва аз зарару суди шавҳар парво надорад, балки толиби зарари шавҳар бошад. Чунон ки гуфтем, боз модар мебинад, ки дар моли фарзанд итлофу исроф меравад ва бар сари ҳар обу таом занон ҷамъ мешаванд ва қисми ӯ ба коса мениҳанд. Ҳамчунон ганго шур афканад[207] ва айши зану фарзанд талх гардонад ва обу таом магассолуд, ки давом дили фарзанду

---

202 АБ—мураттаб
203–204 АБ—мухолафати* мудавин; *А—мухолифи
205 Б—ниҳад
206 Б—муқаддимоти
207 АБ—мекунад

зан дар ғанийё бувад ва чун[208] дар фикри[209] ҷаҳидан аз ошьё, то вақте, ки офаридгор кор осон гардонад ва якеро ё ҳардуро бардорад, ё[210] харсеро.

Оре,[211] саранҷоми маҳомми манзил ба ақлу кифоят тамом нашавад. Пас, дар ҷое, ки кор ба дасти беақлон афтад, самара пушаймонию надомат ва хусумату ғаромат бувад. Ва маъзалика зан дар ин лаъба мулиқ бошад ва модар мубтило ки агар модар дар иёли фарзанд аст. Агар фарзанд мусир бошад ҳаққи модар ҷуз қутти явмия ва паласу либос ва маскан нест ва бар модари аз ин агар муддати истеҳқоқ бошад,[212] мубтал аст.[213] Ба хилофи зан, ки агар фарзанд дорад, ба ҳамаи амволу[214] амлоки[215] мард, билқувват молик аст[216] ва сазовор аст ба нафақоти шоиста. Ва мардро намерасад, ки зиёда аз зан бар нафси худ инфоқ кунад. Ва агар кунад, ғолибу хоин бошад, чунон ки дар одоби маишат баъд аз ин тақрир диҳам.[217] Балки дар «ҳолат-ул-уср*» низ ҳаққи зан аз ҳаққи модар камтар бувад ва дар тақдим аҳакк. Масалан, агар қодир бар иктисоби се нон бувад, ду нони зан бувад ва яке аз модар. Аз ин ҷиҳат дар уқуқи фарзанд ба волида дар ин боб «ъинд-аш-шаръи в-ал-ақли*» чизе собит намешавад ва далели қатъи ва зероки аҳоқу шиқоқ, ки миёни зану фарзанд аз ин маҷарр мехезад, ҳама мабнои фосид бар фосид аст ва боиси он ҳама зиёдаталабӣ ва ҳавои нафс аст. Балки агар бавад ва иsме агар мутавақкеъ бошад ҳам, ояд ба модар мешавад, на ба фарзанд. Масалан, мард баъд аз нодиноч ба ҳазор таҳлукаю талаб таҳсили нафақа ё либос мекунад ва ба хона меорад, ки зану фарзандро шод гардонад, «имтисолан ли-л-фарзи ва-с-суннати*».

Пас, агар барои таъзими модар, бо он ки дар он ҳакк надорад, чало мо-каррарно*, он ашъё пеши модар барад, бошад ки модар онро ба зану фарзанди ӯ[218] нарасонад ва агар расонад ҳам, ба қадри ҳаққи онҳо набошад. Ва агар бошад ҳам, хотири онҳо озурда бувад, зеро ки онҳо ба тақдим аҳакканд, барои он ки соҳиби ҳаққанд. Пас, агар зану фарзандро тақдим кунад, модар ба ғайри ҳаққ озурда бошад. Мард агар ба ризои модар равад, бояд ки доим дар озори зан кӯшад. Ҳатто, ки модарон ба талоқи занон бисёр розианд ва аз ғояти ҳасаду рашк, агар мӯсир бошанд, ҳама амволи худро сарф кунанд, то фарзанд ин зан ва талоқ диҳад ва зани дигар хоҳад. Ва ҳамчунин ба вай кунанд ва ҳамчунин баъд аз вай, то панҷу ҳафт тағйиру табдил дар амри никоҳи фарзандон карданд, ки шунудем. Ва ҳеҷ аз ин хусумат, ки гуфтем, кам нашуд, балки дар ҳар мартаба зиёдатар гашт. Ва Худой донист, ки вуболи ин ҳама бедодӣ ва шикастани низоми хонаи фарзанди худ ва озори дили фарзанди дигаре ба гар-

———

[208–209] АБ—ҷанон метарсад
[210] АБ—балки
[211] АБ—Бале
[212] АБ—кунад
[213] АБ—бошад
[214–215] Б—ақволу амвол
[216] АБ—бувад
[217] АБ—ҳокам кард

зани кадом як бошад, фарзанд, ё модар?! Ва албатта дар ӯҳдаи ҷавоби модар бошад. Ва ҳадди ҳуқуқи абавайн ва меъёри уқуқи волидайн пеш аз ин ба баст навиштем![218] Агар касе толиби ҳақгузори бувад, аз он ҷо истинбот кунад ва риояти аҳволи ҳар кадомро маръӣ дорад.

Пас, бояд[219] ки марди кадхудо модар надорад ва агар дорад дар нёл надорад, илло дар нёли падар, ки он ба амну рафоҳ наздиктар бувад[220] ва фитнаю фасод камтар.

Дигар, шарт аст, ки марти мутааҳҳил дахли муайян дорад дар сол ва муқаррар аз понсад то ҳазор дирам, хоҳ ба тариқи касб [ва] хоҳ аз роҳи идрор,[221] ки агар дахл номунаххас бувад, бисёр таабу сахти бинад ва чашм ба моли зану дасти вай дорад. ё дар зуллу тамаъ афтад, ё «абд-уз-заҷа'» гардад ва каъби мавзуъ шавад.

Дигар, шарт бувад, ки мард соҳиби амлоку асбоб бувад, лоақалл, бояд ки манзилаш муқаррар бувад ва ғайри хонаи зан, ки агар мард манзиле муайян надорад, лобуд дар хонаи зан гузаронад. Ва ин мӯҷиби истило ва забоноварии зан мегардад, ки «ту кистӣ?! Гадои бе сару во ва бе мақназу ҷо, ки ба воситаи ман соҳиби хона ва фирош гаштӣ! Ва ба кадом пояи эътибор тафаввуқ ва иқтидор меҷӯӣ ва даъвии марди мекунӣ!?»

Ва агар ин сухан ба забон нагуяд ҳам аз носияаш ба муоина хонда шавад.[222] Ва агар дар хонаи зан набувад, умре кӯй ба кӯ бар гардан кадую сабу[223] тавф мекунад. Ва ҳамчу гурбае бачча дар даҳон ба кучаҳо давон мешавад. Аз ин маҷарр ҳама бисоту ҳасир дарида ва косаю табақ таркида ва назди мардум [ба ҳар маҳаллате хору] беэътибор бошад.

Дигар, марди кадхудоро шарт бувад, ки ҷавон бошад ва сурати зоҳираш аз уюб холи бувад. Ва агар маъюб бувад, авлою лоиқ он аст, ки зане маъюб биталабад рафоқату улфатро, ки агар мард кареҳ-ул-манзар бошад ва зан ҷамила бувад,[224] сабаби таҳқири мард мешавад ва боиси нуқсони улфату муонасат. Ва басо бувад, ки муфзӣ ба фасод гардад. Чи ҳусни хуб ғуруре дорад ва бувад, ки зан ба ниҳон толиби сурати ҷамила гардад ва ҳилаю мафсадат дар мобайни таловул ёбад.[225]

Ва куфот дар ҳасабу насабро мурооt бояд кард. Ва аммо шурут,[226] ки дар боби занон маръӣ бояд дошт:

Аввал он ки зан аз ҷое талабад, ки асле шариф дорад, на насабе хасис, ки шарафи нафсу асл сабаби ҳаё ва никору таҳаммул, ранҷи хонадорӣ ва итоати шавҳар ва сабр бар тундхӯии ӯ ва ба хона нишастан ва фармонбарӣ[227] кардан[228] мешавад.

---

[218] АБ—навиштаем
[219] АБ—шарт бувад
[220] АБ—бошад
[221] Б—дигар
[222] Б—мешавад
[223] АБ—сабӯе
[224] АБ—бошад
[225] Б—намояд
[226] Б—шарт
[227-228] Б—фармонбардории ӯ намудан

Ва хиссати насаб бояси бому дар давидан ва ба кӯчаҳо рафтан ва адами итоат ва ношукрию[229] пӯхифозӣ ва қаноат нанамудан ба нафақоти[230] шавҳар ва зиёдаталабӣ ва худсарию нофармонӣ кардан ва овоз бардоштан бар шавҳар мегардад.[231]

Шарти дуввум он ки зан* ҳеҷ авлиё надорад на падару[232] на модару на бародар, магар хоҳар, ки хоҳари[233] мушфиқ ва ходима бувад. Ва тарки авлиё ба ҷиҳати он[234] ки рӯзгори мард бе[235] талху шӯр мумкин набувад, ки[236] сипарӣ шавад; ки ба сабаби вуфури ашғол ё инқилоби аҳвол, лобуд дар амри инфоқу нисоқ, ё дар боби ифтирошу изтиҷоъ бинобар маслаҳате ё монеъе мусоҳала ва эҳмол раво дорад. Пас, аз ин сабаб миёни занҷойи кор ба гуфтугӯ ва низоъ кашад, то ба ҳадде, ки мард дар садади ифтироқ ё зарбу манъ аз фирош ояд. Зан аз ин маънӣ ба авлиён хеш огоҳӣ диҳад, эшон ба воситаи ҳамийяти асабат ва муҳаббати силаи раҳим аз ғояти ҳамоқату ҷаҳолат каф бар даҳон оваранд ва дасту остин барчинанд ва бар сари мард гирд оянду гӯянд: «Ту худ кистӣ, ки бад-ин мусоҳарат розию шокир набошӣ ва фарзанди мо, ё хоҳари мо чунину чунон гӯйӣ ва ҷомаҳоб[237] ҷудо кунӣ, ё ба зарб иқдом намоӣ, ё аз нафақа бозгирӣ?! Бад-ин ҳол, ки дорӣ, чаро зан кардӣ ва обрӯи мардон ба хок рехтӣ?!

Ва чун аксар мардум аз ин таҳқиқот ва тадқиқот, ки ишора кардем, ғофиланд, ба таассуб бо мард уфтанд ва рӯзгори вай тира гардонанд, бо он ки медонанд, ё намедонанд, ки хусумати занон бо мардон аз шабу рӯз таҷовуз намекунад ва ба як хорхори пасу пушт ва молидани бӯйи рои хазор падару модар ва фарзандаро дар тоқи нисён менихананд. Ва ин фасод вақте таваллуд[238] кунад, ки авлиёи зан мутамаввил бошанд. Ва агар мутавасситу-л-ҳол бошанд, бо аъмоли худ гирифтор оянд. Ва агар дунмард[239] буванд, беҳтар ки ба хидмати қиём кунанд ва мурооти фармоянд. Ва, албатта, бояд[240] ки зан[241] модар надорад ва агар дорад, боре[242] дар иёли шавҳари худ[243] бошад, на дар пеши додмод, ки бисёр вайронии манзили мард аз талқини модарзан хезад, ки агар модарзан шавҳар надорад, ба ҳар сифат, ки бошад ва ба ҳар кучо, ки доранд, назди мулокоти духтар хароби аҳволи мардро тамҳид мениҳад,[243] ки «хоҳ ҳозир бош, ки либоси шавҳарат мутаваллид нашавад! Ва ин колох ки дорӣ, ба вай манамо, ки бифурӯшад ва ба болои ту зан оварад! Ва магузор, ки аз хона берун хуспад, то шоҳид орад.[244] Ва маньаш кун, ки ба

---

[229] АБ—ношукрию
[230] Б—нуксонати
[231] АБ—мешавад
[232—233] Б—падар, на модар, на бародар, на хоҳар, ки
[234] Б—ки
[235—236] Б—мумкин набувад бе талху шӯр
[237] Б—ҷомаи хоб
[238] Б—таваллуд
[239] АБ—дун
[240—241] АБ—зан бояд, ки
[242] А—бояд, ки
[243] Б—мениҳад
[244] Б—оварад

халқ рафтуой накунад, ки аз он бало хезад ва меҳмон ораду исрофу итлоф кунад ва ту лабхушк биншинӣ, ё талокат диҳад, ки урьён беруи он. Ва аз барои он рӯз аахорро лозим гир, ки бар муҳаббати мардон эътимод нест ва улфати эшон на мабнӣ бар сидқу садод.

Ва ин талкиноти ӯ аз он муҳаббати зотӣ ва даъвии ноҳақк, ки исбот кардем, ношӣ шуда бошад, аъне чунон чи модар дар ҳаққи фарзанди нарина он даъво дорад, дар модина низ ҳамчунин ки чун духтар аз ӯст шавҳар [на]' духтар низ аз ӯ, ё ғуломи ӯ. Надонад, ки агар духтар мутаммавил бувад ба моли[245] бамерос[246], на ба моли шавҳар, бар[247] ӯ ҳакк-ут-тарбият[248] ба қадри садди ҷӯъ дорад ва ӯро дар мол, ки аз ҷиҳати шавҳари духтар* бувад, ҳеҷ ҳакке нест, магар ҳуқуқи муруввати ва одатӣ. Ва сафоҳати модарзан то он ҷост[249], ки ҳаққи духтар аз ирс ҳала фаро-из-ул-лоҳ*а ба*ч духтар* нарасонад, мабод ки ба шавҳарон диҳад.

Дигар, шарт бувад, ки зан муфлиси ҳақиқӣ бошад ва ҳеҷ мулку асбоб надорад ва ранҷкашу сахтидида бувад. Риояти ин шарт аз лавозим аст, ки зан бад-ин восита мутеъ ва мунқод бувад ва ба ҳар чӣ аз мард расад дар инфоқу[250] имсок[251], шокир ва розӣ бошад ва дил бар шавҳар баста бувад ва мушфику[252] меҳрубон[253] бошад, чи аз ҳабсу қайди масоиб раста бувад ва ба неъмату лаззат расида, ба хилофи он ки неъмату ҳалловат ёфта бувад. Агар баъд аз тазаввуҷ тараққӣ бинад, шокир бошад ва агар таназзул насибаш забонавар гардад.

Дигар, шарт аст, ки зан пештар аз булуғ биталабад, ё дар ҳадди булуғ расида бувад, ки он ба салоҳу садод акраб бувад. Хосса бо касе, ки ғараз аз тазаввуҷ таҳорату иффат ва сиёнати дин дорад; чи духтар[254] чашмбаста[255] бувад ва ба неку бад нарасида ва он сабаби ҳаё ва дилгармии тарафайн ва боиси мазиди муҳаббат ва иффат мегардад ва аламн фаҳшу забоновари зан; чи агар зан болиға бошад ва аз муддати он соле, ё*" солҳо*" гузашта буфад, бом [ва дар] давида ва зану мард дида ва парда дарида бошаду басо ҳикояти заношӯӣ шунида ва бисьёр ховаи ва хованҳо суда ва басе шабҳо дар канори занон, ё афтод наздик ба ҳулм осуда. Набинӣ ва* надонӣ,* ки кунои шаҳвӣ дар мардон яке аз даҳ ҷузв[256] аст, чун ду амрад[257] бо марде ва амраде дар як ҷое бихуспанд,[258] илло мо-шоаллоҳ фитнаю фасод то ба куҷо анҷомад?! Пас, дар ҷое, ки зане ва духтаре, ё ду духтар ҳамлиҳоф бошанд, бо он ки қуввати шаҳват ба камол доранд, кор ба куҷо кашад?!

[Рубоӣ]

Дидам ду чалаб, ки бод мепайвустанд,
Аз зарбати к. . . шаб ҳама шаб нишустанд.

245—246 АБ—моли мерос
247—248 АБ—ҳакк-ут-тарбият бар ӯ
249 Б—чо
250—251 Б—имсоку инфоқ
252—253 Б—меҳрубону мушфиқ
254—255 Б—чашмаш духтар баста
256 Б—ҷузъ
257—258 АБ—марде ва амраде дар ҷое хуспанд

Зани ноҳамвор, ки дар ду олам бувад.
Бе дасти чигуна зафарон мегузанад?!

Балки дар аксар маҷрик ва маҷолис модарони худ бонис ва муҳаррики ин фасод мешаванд, ки «дои[?] фалона барлеэ ва дар миёни мо машишин, ки бешарм пош ва дар канори фалона ни-бозу имсоли худ биёсой». Ва ин ду ин маънниро аз худой бихо-ҳанд ва шаб ҳама шаб лаҳиф биҷунбанд ва дар ду пой сӯи ос-мон ва сармасти нашъаву хусрон, модарон дар маҷлис ҳайлову шу-куфон.

Пас аз муловаҷати ин ҷукин калбону ҳеҷ салоҳу салоҳ сӯ-рат набандад, ғайр аз шуҷчатинини бекасӣ ва аламҳи кашиш бо мард ва ба кӯча дарилан.

Дигар, шарт аст, ки зан уммӣ ва бесавод бувад ва таламмӯ-зи хатту инщо накарда ва китоби «Лайлӣ ва Маҷнун» нахонда, ки агар зан аз аҳли калам бувад, ҳикояти ишқу муҳаббат мехо-над ва ашъори он забт мекунад. Ва ин мӯҷиби тасаллут ва му-боҳот ва ифтихор бар мард мешавад, хосса, ки мард уммӣ бу-вад. Ва бошад ки соҳиби рақъа ва рисола шиназ ва ба толибо-ни ҷеш равиши кунад ва бинвисонад. Ва албатта ҳикоёти номар-бут ва аҳодиси номаҳбут, ки дар [ҳаққи] ҳуқуқи модарон баста-анд ва ифтиро карда, ҳифз мекунад, агар соҳиби фарзанд шава-над, аз барои даъвии неъмати худ, ки собикан ҳамо рафт, енави мегардонад. Ва надонад, ки ҳуқуқи абавайн маҳдуд аст ва ба ҷамлиш муқаддима машрут ва он ҳикоятҳову ривоятҳо ҳама аз хавои нафс хостааст. Ва агар тарс ондаву модарон мисли у сохта ва пардохтаанд ва дидаанд, ки фарзандон[289] ба восита-бази онҳо[290] ба ҳоли онҳо намепардозанд, аҳодиси мавзӯъа иф-тиро кардаанд ва ҳикоёти козиба иншо карда. Ва бино бар зо-ҳири нусуси котеъа писаро фарзандонро кофир гардонанд ва худро мурдад гардонида ва* ҳар нафасе гуфта:

[Байт]

Ҷаннат, ки ризои модарон аст,
Зери қафи пои модарон аст.

Надонанд, ки ҷаннат агар бувад, дар ризои модаре мисли Марьям* [разияллоҳу анҳо] бувад. Ва ризои агар ҳосил шавад, дар калами Биби, ҳамчу Робиа* [раҳматуллоҳи алайҳо][291], ва он ки еисар ба раққоси суноради духтар ба ҳакиқати ва боз му-таваккеи аҳсан бувад, ки «ва би-л-волидайни эҳсонан»*.

Дигар, шарт аст, ки ҷамоли зоҳири у аз ушб холи бувад ва ихтиёри камоли ҷамол накунад, ки ихтиёре абас бошад.[292] Ва бар таваассути ҳусн иктифо фармояд, чи камоли ҷамол мустав-ҷиби ҳазор сифат аст, аввал такаббуру тафаввуқ бошад ва бар мард фахр орад ва аъзами таваҷҷуҳи мардум бувад ба дидану бурдани у, магар ки неъмати кавӣ муҳофизат кунад. Балки худ то-либ бувад, ки мардон ҷамоли уро бубинанд. Ва иртикоби абас он ки ниҳояти ҷамоли зан то як сол бошад ва баъд аз он ки фар-

---

289—290 Б—ба воситаи бадии онҳо фарзандон
291 Б—раҳматуллоҳи таоло
292 АБ—карда бувад

занд орад, он ҷамол ба зиёи равад, ба воситаи он ки дар қурби иҳол найбоваи беҳ аст, обкаш бошад ва асаро хазон гардонад. Ва дар ин ҳол эҳтиёҷ ба ғозаю машшота афтад. [Ва] агар сурате аз пайбаю гил бисозию мулаббасу музайян гардонӣ ва ба рангубӯ биёроӣ, дилрабо[263] шавад.

Пас, агар зан бе ҷамол бувад, худро худ биёрояд ва зебо шавад:

[Фард]*

Машав мағрури ҳусни моҳруён,
Ба зулфи дилкашу рӯи нигорин
К-аз инон гардад дил соле дигар,
Чунон, к-имсол аз хубони порин.

Он дӯсти [ман] гуфт: «Турфа тақрире[264] додӣ[265] ки модаршӯю модарзан ҳарду ба як либос баромадаанд ва ин хилофи мӯътақиди мардум аст, ки мегӯянд: «Модарзан ба домод меҳрубон аст ва баъзе ба иттифоқи модаршӯ низ муттафиқанд».— Гуфтам: «Бинои ин ҳама* муқаддимот бар аксару аглаб аст ва дар олами кавну фасод аз шарру[266] хайр[267] гузир набувад,[268] илло он ки шарр ғолибтар бошад. Вагарна дар миёни мардон мардон бошанд, ки дар хиссату хасорат аз занон бадтар бошанд ва занон ҳастанд, ки ба иффату таҳорат аз мардон беҳтар.

Пас, агар модарзану модаршӯ аз онҳоанд, ки шавҳар доранду соҳиби амлоку[269] асбоб[270] ва авлод, аз онҳо ҳеҷ макрӯҳе ба нисбати домод онд намешавад, магар рафоҳияту атуфат. [Ва] агар ба ҷуз ин бошанд, нестанд, магар балои ҷамону аждаҳои кушодадаҳон. Ва масдари ҳама офоту оҳоти арбоби тазвиҷ ин ду бошанд, зеро ки саъвати ахлоқи онҳо мизоҷи мувофиқати заношӯиро ботил мегардонад ва ғнвою васвасаи эшон ба талоқу фироқ ва хонавайронӣ мерасонад. Ва ба шумии онҳо занони бечора бадном гаштаанд ва дар забони хосу омм афтода. Савоб он аст, ки бутуни кутуб аз бадии инон пур бошад. Лекин ба иллати адами вуқуф ба муқаддимае, ки собиқан ишора кардем, мардон гумон кардаанд, [ки] ин бадиҳо[271] ҳама[272] аз зан аст, на модаршӯю модарзан. Ҷузъиёти хасорат ва ҳамоқати ин ду на бад-он поя аст, ки ба дафтарҳо ҷамъ карда оянд, ё дар маърази тақриру таҳрир дароянд «ман лам язуқ лам-ядрӣ.+» Аз ин ҷиҳат аст, ки ҷуҳало бад-ин тамҳидот хосса касоне, ки зан надорад, ё доранд ва модар надоранд, ё модарзан надоранд, ё иҳо дар иёл надоранд, эътирозоти ракику номуваҷҷаҳ бо ғайр расонад. Ва гӯянд: «Фалон забуни зан аст ва маҳкуми модарзан ва ба модари худ осию

263 Б—дилбаре
264–265 Б—тақрир овардӣ
266–267 АБ—хайру шар/р/
268 Б—набошад
269–270 Б—асбобу амлок
271–272 АБ—ҳама бадиҳо

окк аст: охир зан чи қадр дошта, ки ӯро назананд ва ё накушанд ва ё ба тарку талоқаш нагӯянд?!»

Инон надонанд, ки зан низ мисли эшон нафсе дорад ва худро адили мард мепиндорад. Ва он заъфу забунӣ бад-ӯ[273] ба сабаби аворизи афтода.

Ва ҳалли зарбу шатм ва қатлу талоқро шореъ мизоне ниҳода; —ё модарзанро натавон зад ва ба шароити иҳқоқ модаршӯйзанро натавон ранҷонид. Ва дар ин боб ақокею шиқоқе мутасаввир нест. Ва басо аз ин арбоби эътироз чун дар ин маҳлака[274] дарафтанд, хусронкортар [аз ҳама] ва забунтар берун оянд.

Яке уқало «ҳолат-ут-тасвид*» масале некӯ ёдам дод ва гуфт: «Ҳоли асҳоби тазвиҷ нек шабоҳат дорад ба аҳволи мавто ва аҳли қубур. Ва ҳоли домод нек монанда аст ба майит ва ҷаноза. [Ва]** ғояти тафовуту тафозул ин ки дар он ҷо ба ҷазаъ ва фазаъ мурдаро мебаранд ва дар пардаи қабр менишинонанд ва дар ин ҷо ба дафу най дар лаҳади зан меандозанд, овозаи ҳой—ҳуи мутрибон садои «ал-қабру равзатун мин риёз-ил-ҷаннати ав ҳуфратун мин ҳуфрати-н-нийрони».** ба гӯши хуш мерасонад. Тараддуд ва саъйи авлиёи зан ва талқини эшон ба хайру шарр, сурати суволи Мункар* ва Накир* дорад. Омадушуди[275] дӯстон ва таҳнияти эшон баъд аз он дӯ-се рӯзе ранги авлоди майит дорад, ки бар сари қабр барои фотиҳа тараддуд оранд. Ва баъд аз он ҳама ба таркаш бигӯянд. Онгоҳ домод донад ва ҷони ӯ ва майит донад. Ва аъмолу имони ӯ кас пай набарад, ки чӣ ҳол доранд, илло аҳли мушоҳада, ки кашфи қубур карда бошанд. Филҷумла аз атвору аҳволашон[276] огоҳ ёбанд.

Алҳақк, масале неку зад ва ҷавоҳири обдори маонӣ мулдат-ӯлумр кадхудоиро аз хайру шарр, ба тамомӣ суфт ва гуфт:

Ва чун офоти никоҳ ва шароити он бидонистӣ, агар ба тақозои тақдир мутааҳҳил шавӣ, одоби онро баҷо[277] оварӣ, то ба фавоиди он бархурдорӣ ёбӣ.

Бидон, ки ғараз аз тазаввуҷ таволуду таносул аст ва бояд ки ғарази аслӣ ин бувад. Ва ин ният кунад, ки фарзанде зиёда ба вуҷуд ояд, то мартабаи изҳору офариниширо ихлосею мувоҳиате пайдо ояд ва ба ибодати холиқу мувоҳиати халқ пардозад. [Ва]** бад-ин ният ба он чи дар муддати никоҳ аз таабу[278] ранҷ[279], ки бинад, муздею аҷре дар девони амалаш мусбат гардад. Ва таноқуҳу тазаввуҷ сабаби бақои бани навъ аст. Ва бақои навъ бе ҳаёт сурат набандад ва ҳаёт бе вуҷуди[280] луқмаю тӯъма [ба даст наёяд], то ибодату иморат ба зуҳур ояд. Ва ибодату иморат ҳам боз бастааст ба бақои бани навъи [инсон]. Ва ибоҳати муноқаҳат барои ин маънӣ аст, на барои шаҳватронӣ.

---

[273] АБ—бо ӯ
[274] АБ—мӯҳлик
[275] Б—омадурафт
[276] А—аҳволи ишон
[277] АБ—ба ҷой
[278–279] Б—ранҷу таъб
[280] АБ—восита

Балки хилкати шаҳват низ барои ин аст, ки то муваккалу мутакозӣ бошад ва халқро бар мувоначат таҳрису тарғиб намоянд, то соликони роҳи дин дар вуҷуд оянду ибодати ҷаҳондори таоло ва такаддус намоянд. Ватарна ба таъмири ҷаҳон машғул шаванд, ки дигаре ояду ибодат кунад. Ва ҳарчанд одамӣ беш мешавад, бандагони ҳазрати рабубияти бештар мегардад. Ва ин аст маънии касру авлоди кам, ки «никоҳ кунед ва бисёр шавед, ки мди дар қиёмат ба шумо мубоҳот кунам бо уммами собиқа, то бо кӯдаки чанин низ ифтихор кунам».

Пас, савоби касе, ки саъй кунад, то банда барафзояд, ки дар роҳи бандагӣ дароянд, бузург бошад. Барои ин аст, ки ҳакки падар бузург аст ва ҳакки устод бузургтар, чи падар сабаби вуҷуд аст ва устод сабаби ҳидояти роҳи дин. [Ва]" лиҳозо гурӯҳе аз уламо гуфтаанд: «Никоҳ фозилтар аст аз он ки ба навофили ибодат пардозанд. Пас, никоҳ кардан аз ҷумлаи роҳи дин бошад. Фазли танокӯҳ ба воситаи фавоиди ӯст;—яке фавоиди никоҳ фарзанд аст, вуҷуди ӯ мунтаҷи чаҳор самара бошад:

Яке он ки саъй карда бувад дар [роҳи]" он чи маҳбуби ҳакк аст аз вуҷуду бакои насл. Масалан, хоҷаи замини солеҳи заръ[281] бо бандаи хеш диҳад олоту алавоти зироат аз тухму ҷуфти гов ба[282] вай таслим кунад ва муваккал гузорад, ки вайро ба кишт тухор орад. Пас, агар ин ғулом тухм зоеъ кунад ва муваккалро ба ҳила аз худ боз кунад, лобудд мустаҳиқи мақту сахати мавло гардад. Ва ҷаҳондори таоло ва такаддус ки олати мубошарат ва раҳим биёфарид ва тухми фарзанд дар пушти мардон ва синаи занон бинҳод ва шаҳватро бар эшон муваккал гардонид, ҳар оқиле медонад, ки максуд аз ин чист.

Дигар, он ки ба сабаби никоҳ саъй кардааст дар мутобаати он сарвар, салаллаҳу алайҳи ва саллам, то уммати вай бисёр шавад. Аз ин ҷиҳат гуфтаанд, ки «зани зишти зоянда беҳтар аст аз хубрӯи аким.»

Дигар, он ки ба воситаи никоҳ дуои фарзанд ба ҳосил ояд. Ва аз ҷумлаи бокиёти солеҳот яке фарзанд аст, ки савоби он аз падар мункатеъ нашавад, яъне худ бимирад, ба иллати салоҳи фарзанд тоату ибодаташ намирад. Дигар, ба воситаи фарзанд, дар зумраи соликину собирин дохил гардад. Агар фарзанд пеши падар бимирад, ки дар ранчи мусибати он сабр орад—ва фарзанд шафеи ӯ бошад.

Дигар, аз фавоиди тазаввуҷ таҳассуни дин аст, чи ҳар ки никоҳ кард, як нимаи дини хеш дар ҳисор кард.[283] Ва он ки никоҳ накард, ғолиб он бувад, ки чашм аз назару дил аз васваса нигоҳ натавонад дошт.

Дигар, он ки муонасат ёбад ба дидори занон ва роҳате ба дил ҳосил шавад ва қувои нафсонӣ ва табиъиро мададе аз хориҷ расида бувад ба сабаби муҷоласат ва мизоҷ бо эшон; чи мувозабат бар тоату ибодат малолат оварад ва дилкӯфтаю заиф ша-

---

281 АБ—ҳосили заръ
282 Б—ба
283 Б—кунуд

над аз чиҳати маводдаи унсурӣ. Ва ин роҳат он қувватро тақвият кунад ва роҳату осоиш аз дил ба якбора бозгардад, ки дил аз ҷониби шавад. Оре, дил дараҷае лаъли санавбарист, ки агар саҳеҳу солим бувад ва аз ҳар чаҳор табъ ҳиссаи худ[294] бардорад, мустанидди илму кашф мешавад.[295] Пас, агар ӯ ранҷуру бемор бувад ва ҷазбу моддаи худ аз аслу мабдаъ натавонад [кард]", куҷо мустанидди дарки маъқулот тавонад шуд?! Аз ин ҷиҳат он сарвар, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, ихтиёри ин ҳар* се кард аз дунё —тайиб—барои тақвияти димоғу дил, зан—барои осоиштан, то қурратулайни салот ба ҳосил оянд. Ва зани порсоро ҷориии зикру шукр гардонид.

Дигар, фоидаи[296] таваҳҳул он аст, ки зан тимору таҳаддуди хонаро мутасаддӣ бошад, ки агар мард бад-он машғул гардад, аз илму амал ва ибодат боздонад ва бад-ин иллат зани нек ёвар бувад дар роҳи дин. Ва гуфтаанд: «Зани нек аз дунё нест, балки аз охират аст», яъне туро фориғ дорад, то ба кори охиратӣ машғул шавӣ. Ва баъд аз имон ҳеҷ неъмат бузургтар аз зани шоиста нест:

[Зани хӯби фармонбари порсо,
Кунад марди дарвешро подшо.]

Дигар, таҳаввуҷ мукаффири саййиоти замима аст, чунки сабр бар ахлоқи занон ва кифояти муҳиммоти эшон ва забти онҳо дар роҳи рост ҷуз ба муҷоҳадате бузург тамом натавон кард. Ва ин аз афзали ибодот аст ва аз ҷумлаи гуноҳон гуноҳест, ки ҷуз ранҷи аҳл таҳаммул кардани [он]", каффораи он накунад.

Ва аммо одоби никоҳ ба эшон: яке хӯи нек бо занон пеш гирифтан бувад. Ва маънии ин на он бувад, ки эшонро наранҷонад, балки бар мушкилоту носипосии эшон сабр кунад ва ранҷи эшон бикашад, чи занон аз заъфу аврат махлуқ гаштаанд, доруи заъфи эшон хомуши будан аст ва зулмони аврати эшон хона бар онҳо зиндон кардан.

Ва охирин суханe, ки он сарвар, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, пеши вафот[297] мегуфт ба зери забон,[298] ин буд, ки «намозро ба пой доред ва бо бандагони худ мудоро намоед ва занон, ки асиронанд дар дасти шумо, бо эшон зиндагонии неку кунед.» Ва он ҳазрат саллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳашму сафро аз занон эҳтимол карди ва гуфти: «Хайрукум хайрукум ли-аҳлиҳи ва ано хайрукум ли-аҳли.*»

Дигар, мазоҳу бозӣ кунад бо эшон ва гирифтаю муқаддар набошад ва бо дараҷаи ақли эшон ояд. Ва ҳеҷ кас бо аҳли худ чандон тибат накардӣ, ки он сарвар, саллаллоҳу алайҳи ва саллам.

Ва мард бояд ки бо аҳли хеш чун кӯдаке бувад дар лаъб ва ба кадхудоӣ чун мардон бошад. Ӯ бояд ки ҳамдон ба хона дароянд ва хомуш берун оянд. Ва ҳарчи ёбад, бихӯрад ва ҳар-

---

[294] АБ—худро

[295] Б—шавад

[296] Б—фоидаи

[297—298] АБ—восил шудан ба ҷавори раҳмати ҳақ ва қурби ҳодири мутлақ, ҷалла шаънуҳу, ба зери забон гуфт

чӣ наёбад, напурсад. Ва мазоҳу бозӣ ва бад-он зан, ки ҳайбат билкуллия барафтад ва дар ҳавову ҳаваси ботил ёр набошад. Балки чун амре ба хилофи одат ва шариат бошад, сиёсат кунад, ки агар вогузорад, мусаххари эшон шавад.

Ва бояд ки ҳамеша мард муставлӣ бувад. «Қола, алайҳис-салом: таъасс абда-з-заваҷати.*»

Бояд, ки зан бандаи мард бувад, на мард бандаи зан. Ва билҷумла дар занон заъфест, ки илоҷи он эҳтимол аст ва каҷие, ки илоҷи он сиёсат бувад.

Ва бояд ки мард чун табибе устод бувад, ки ҳар илоҷе дар-вақт нигоҳ медорад. Ва сабру эҳтимол бояд ки ғолиб бувад бар қадру истило. Ва гуфтаанд: «Зан чун устухони паҳлӯй аст кӯжу каҷ. Агар хоҳӣ, ки рост кунӣ, бишиканад.»

Дигар, дар амри ғайрат эътидол маръӣ дорад ва дар таҷассуси ботини ҳолҳо бисёр мубоъага накунад ва бе сабабе гумони бад накунад. Ва асли ғайрат он аст, ки роҳи чашми эшон баста гардонад. Ва гуфтаанд, ки «занонро ҷомаи неку накунед, ки орзуи беруи шуданашон ояд. ё ба бом баршуданд». Аз Фотима*, разиаллоҳу анҳо пурсиданд, ки «занонро чӣ беҳтар?»

—Гуфт: Он ки ҳеч мард эшонро набинад ва эшон ҳеч мардро набинанд». Ва бештар занонро офат аз маҷолиси занон ва назора [бар][*] мардон мехезад. Ва билҷумла аз ҳар чи таваққуъи ифсод бувад, ваъ фармояд ва ҳама офатҳо марду занро аз чашм ояд [ва][*] аз ба[288] кӯчаю бозор рафтан ва ба бому дар давидан.[289]

Мард бояд ки ин маонӣро осон нагирад, балки ҳатталимкон занро дар хона танҳо нагузорад ва яке аз маҳоримни худро, ё маҳоримни занро дилбон дорад, ки зан аз ӯ ҳазар дорад.

Ва бештар носолгорин[291] занони маккор[292] бо модаршу аз он ҷиҳат бошад ва* бо модаршу нанишинад*, то хонаро хилват дорад ва фасод кунад.

Дигар, бо зан нафақот некӯ кунад ва танг фаро нагирад ва исроф низ накунад. Ва бидонад, ки нафақа бо аҳл садақа аст. Ва диноре, ки дар ғазо нафақа кунанд ва диноре, ки бад-он бандаро озод намоянд ва диноре, ки ба мискине диҳанд ва диноре, ки ба аҳл нафақа кунанд, савоби ин аз ҳама фозилтар бошад.

Ва мард бояд ки ҳеч таоми хуш танҳо нахӯрад ва агар хӯрад, пинҳон дорад. Ва таоме, ки нахоҳад пухту сифт пеши эшон тавсиф нафармояд. Ва дар ҳафта як бор аз ширинию ҳалво даст надорад. Ва чун меҳмон надорад, таом бо аҳли худ бихӯрад.

Ва асл он аст, ки он чӣ нафақа мекунад[293] аз ҳалол ба даст оварад, ки ҳеч хиёнату ҷафо аз он беш набувад, ки эшонро ба ҳаром бипарварад.

288-289 АБ—рафтан ба кӯчаю бозор ва давидан ба бому дар.
291 Б—нозпарварии
292 Б—маккора
293 Б—кунад

Дигар, илми зарурии эшон аз такрорату ҳайз ва намоз таълим мекунад. Ва агар наёмӯзад, зан бе дастуре берун равад ва биёмӯзад, лоақалл ин миқдор биёмӯзад, ки чун пеш аз ғуруб ҳайз мунқатеъ шавад, намози пешин ва асрро қазо бояд кард. Ва чун пеш аз субҳ [ҳайз] мунқатеъ шавад,[294] намози шом ва хуфтанро қазо кунад.

Дигар, муроъоти тасвия агар ду зан дорад, аз воҷиб аст дар шаб будан назди ҳар кадом ва ато фармудан ба ҳар кадом, на дар муҳаббат ва мубошарат, ки он дар ихтиёри мард набувад.

Дигар, дар вақти нушуз аз ҷоми итоат занро ба лутфу рифқ ба тоат хонад, вагарна дар ҷомахоб[295] пушт ба вай кунад. Ва агар не, се шаб аз вай ҷудо бошад,[296] ва агар не, онгоҳ билазанад ва чандон ки узваш бишиканад. Ва агар дар кори дин тақсир кунад, то як моҳ хашм гирад.

Дигар, ҳангоми мусоҳабату мулоқот ва мубошарат набояд, ки мард чун сутуре бувад, балки пеш аз он ба мулоъибату мулоимат ва бӯса дили вай[297] хуш гардонад[298] ва қабл аз шурӯъ сураи ихлос бихонад ва аввал ибтидо «бисмиллоҳи-л-алийи-л-азим, аллоҳу акбар*» се бор бихонад ва баъд аз духул дар дили худ бигӯяд: «Оллоҳума ҷаннибно-ш-шайтона ми-мо разақтано.*» Ҳини инзол дар хотир гузорад: «Ал-ҳамду лиллоҳи-л-лази ҷаъала мин-ал-мои башаран фа ҷаъалаҳу насабан ва сиҳран*» ва чун инзол шуд, сабр кунад, то зан низ инзол оварад.

Дигар, то тавонад талоқ накунад, ки худованди[299] аззу*— исму* аз ҷумлаи мубоҳот талоқро душман дорад. Ва билҷумла раҷонидани ҳеҷ касе мубоҳ набувад, илло ба зарурате.

[Байт]

Маёзор мӯре маранҷон кас,
Раҳи растагорӣ ҳамин аст бас.

Ва чун ҳоҷат афтад ба талоқу фироқ, бояд ки аз яке беш надиҳад ва се талоқ ба якбора макруҳ аст. Ва дар ҳолати ҳайз талоқ додан ҳаром бувад ва дар ҳолати покӣ, ки сӯҳбат карда бувад ҳам, ҳаром бошад, магар вақте, ки кор ба гуфтугӯ ва ҷидол расида бувад ва никоҳаш зан аз ҳадд гузашта, мард бояд ки дар ин ҳол ҳам аз ҷой нарафта бувад. Ва ба хашму истихфоф талоқ надиҳад, балки ба талаттуф узре оварад. [Ва][*] агар зан қабул накунад, ибром барад, он гоҳ ба талоқаш бигӯяд. Ва агар худ толиби фурқат бошад, аввалан ба ҳадьяе дили зан хуш кунад ва узре гӯяд, ки «ман ногузир аз ту ҷудоӣ металабам, бинобар маслаҳате», то зан сокин шавад, он гоҳ ифтироқ ҷуяд.

---

[294] Б—шуд
[295] Б—ҷомаи хоб
[296] Б—монад
[297] Б—занро
[298] Б—кунад
[299] АБ—худои

Ва мард бояд ки сирри зан бо ҳеҷ кас нагӯяд. Ва зоҳир накунад, ки ба чӣ айбу иллат талоқ медиҳад?!

Якеро пурсиданд, ки «занро чаро талоқ медиҳи?»—Гуфт: «Сирри зани хеш ошкоро натавон кард.» Ва чун талоқ дод, гуфтандаш, ки «чаро талоқ кардӣ?»—Гуфт: «Маро бо занони мардум чӣ кор, то ҳадиси вай кунам?!»

Ин муқаддимот, ки тақдим рафт аз одоби маишати ҳаққи зан аст бар мард.

Аммо ҳаққи мард бар зан азим аст, ки вай дар ҳақиқат бандаи ӯст. Ва дар хабар аст, ки агар суҷуд ғайри ҳаққро, субҳонаҳу**, раво будӣ, занонро раво будӣ, ки мардонро саҷда кунанд. Хулосаи ҳаққи мард бар зан он аст, ки дар хона нишинаду бе дастуре берун наёяд ва бар бому дар** наравад ва бо ҳамсоягон ҳадис, муҳовалати бисёр накунад, магар ба қадри эҳтиёҷ; ва бе зарурат назди эшон нашавад ва аз шавҳари хеш ҷуз накӯи нагӯяд ва уюби шавҳари худро[300] бипӯшад. Ва густохӣ, ки миёни эшон бувад дар муошарат ва мубошарат, ҳикоят накунад ва дар ҳама корҳо бар мурoду шодии шавҳар ҳарис бошад,[301] на бар муроди худ. Ва дар моли вай хиёнат раво надорад ва шафқат нигоҳ дорад ва чун дӯсти шавҳар дар бикӯбад, чунон ҷавоб надиҳад, ки вайро бишиносад ва аз ҷумла ошноёни шавҳар рӯи хеш пӯшида дорад. Ва аз шавҳар бад-он чӣ дораду орад, қаноат кунад ва зиёда наталабад. Ва ҳаққи шавҳар аз [ҷамеи] хешовандон муқаддам дорад. Ва худро ҳамеша покиза нигоҳ дорад, чунон ки[302] сӯҳбату муошаратро шояд ва назди тақозои мард таъхир раво надорад. Ва ҳар хидмат, ки ба дасти хеш кунад ва тавонад кард, худ бикунад ва ба ғайр ҳавола накунад. Ва бо шавҳар ба молу ҷамол фахр накунад, аз некие, ки дидааст, носипосӣ накунад ва нагӯяд, ки «ман аз ту чӣ дидам?!» Ва ҳар соате бе сабабе талаби хариду фурӯхт ва талоқу фироқ нахоҳад, ки он сарвар, саллаллоҳи алайҳи ва саллам, фармуд: «Дар дӯзах нигаристам, бештар занонро дидам.»—Гуфтам: «Чаро чунин аст?» —Гуфтанд: «Лаънати бисёр кунанд ва носипосии шавҳар бисёр оранд ва талоқ талабанд, ба сабаби ин дар дӯзах муаззаб гаштаанд.»

«Ҳозо охиру мо аврадноҳу ва накафноҳу би-иродиҳи ал-ҳамду ил-л-лоҳи-л-лазӣ ҳадоно лиҳозо ва мо кунно л-наҳтадӣ лавло ан ҳадайноаллоҳу+».

---

300 Б—хеш
301 Б—бувад
302 АБ—чунинчи

ДАР ТАҲҚИҚИ ҶАРАЁНИ ҚАЗОВУ ҚАДАР ВА ВУҚӮЪИ ОН ЧИ ВОҚЕЪ ШУДАНИСТ ВА САБАБИ ТАЪХИРИ ИҶОБАТИ ДУОҲО ВА БЕНАФЪИИ ҚАСБҲО ВА ТАРАДДУДҲО

[Пӯшида намонад, ки муҳаррири сутурро дар айёми синни шубоб ба воситаи изҳори завоид, ки мояи тафохур ва мубоҳоти абнои ҷинс аст, дониши тағаллуб ва тафаввуқ дар димоғ мутамаккин шуда ҳеҷ касеро ба ҳеҷ пояи ва мансабе лоиқ надониста, ғайри худро намедидам. Ва ҳол он ки ба сабаби касоди бозори дониш ҳеҷ кас маро ба ҳеҷ поя намедид ва ба ҳеҷ мартаба сазовор намедонист. Монанди одами ваҳшӣ дар ҷазираи бузургон ғариб афтода будам ва ҳавасу орзӯ, ки дар охири ҳар ҳунар ниҳода, аз он мутаваққеи дастгоҳи бузурге будам, худ ба худ фурӯ нишаст. Ва дар саъйҳои мардум, ки барои изҳори ҷоҳ ва мукнат менамуданд, таъаммуқ ва тафаҳҳус мекардам, он чӣ меҷустанд, намеёфтанд ва он ки наметалабид, мерасид. Пас, ман низ аз саъю тараддуд даст бардошта, ба он чи ҳаволаи ман шуда буд аз пешгоҳи қазову қадар ба он қонеъ омадам. Ва аз барои он ки дигарбора нафси аммора маро ба саъю кӯшиши бефоида дарнайрад, муқаддиме дар ҷараёни қазо ва рафтани ҳукми илоҳӣ дар бораи бандагон ба хотири тамҳид ниҳодам ва дар сатр кашидам, ҳува ҳозо].

Дар ҳадис ворид аст, ки «ҷаффа-ал-қаламу би мо ҳува коинун,»* яъне он чи дар саҳфаи офоқ аз хайру шарр ва нафъу зарар лаҳзаи такаввун назируфта, қалами тақдир бар ҳамон рафта. Ва дар зимни ҳар кадом маслаҳатҳо ва ҳикматҳо мундариҷ бошад, ки ақли мо аз дарёфти он камоҳӣ оҷиз бошад. Ва агар нафъе ба мо диҳанд, ҳам дар ҳақиқат ҷузви баъзе ҷузъиёт бошад, на дар куллиёт. Ва ҳар чи дар арсаи коинот ранги вуҷуд ва сурати бурӯз гирад, ҳама бар вафқи ҳикмату маслаҳати куллист, ки сари мӯе тахаллуфро бар он маҷоли татарруқ набувад ва тақаддуму таъаххур аз вақти вуқӯъи худ намеёбад. Ва саъю тараддуди халқ барои касби манофеъ ва дафъи мазорр гоҳо бар он мувофиқ меафтад, то гӯянд: «Фалон бемор ба сабаби шурби фалон даво ба сиҳҳат расид, ё фалон муфлис ба воситаи музовала[1] [ва мордарап] фалон дуо ғанӣ гашт, ё фалон пешавар ба иллати мубошарати фалон касб ба давлат расид. «[Масалан, гӯянд: «Фалонро ба нисобу тасхири даъвот мутеъ ва мунқод гардонид, чун подшоҳу вазир

[1] АБ—мучодала

ба давлат расид.»] Ва гоҳо таваччўҳу кўшиши мардум бар он мухолиф оянд, то гўянд: «Фалон марис ба иллати шурби[2] ҷўшидору халок шуд. Ва фалон факир ба сабаби мубодарати лаҷоҷат девона гардид. Ва фалон ғанӣ ба восита зарару зиёни фалон [касб ё фалон] ҷинси матоъ мутазаррир шуда, ғало шуд.»[3]

Пас, агар саъю тараддуди [халқ] мувофиқи тақдир оянд, бемор аз даво сиҳҳат ёбад ва муфтақир[4] аз дуо давлат [ва ғанӣ аз касб неъмат]. Ва илло тарёқ заҳр гардад ва раҳмат заҳр.

[Рубоӣ]

Тақдир чу собит аст, таълим чи суд?
Чун бандагиву ризову таслим чи суд?
Найёфта зи бими оқибат месӯзӣ,
Ин кор чу буданист, аз бим чи суд?

Ва бандагонро пеши фармони қазову қадар ҷуз ризо ва таслиму* таваккал ва тафвиз чора набувад. Ва пеши зуҳури ҳодиса ва вуқўи бало ҳеҷ ҷазаъу фазаъ суд надиҳад ва он чи шуданист ва будани, ба саъю тадбир пешу пас нагардад. Ва он чи набуданист ва ношудани, ба макру ҳиял буд нашавад:

[Рубоӣ]

Ҳар дил, ки зи ҳукми рафта фарсуда шавад,
Афсўс, ки фарсудани беҳуда шавад.
Зеро ки дар он чи будани хоҳад буд,
Гар ҷаҳд кунӣ в-ар накунӣ, буда шавад.

Масалан, агар тақдир ин иқтизо кунад, ки* Зайд дар ҷаҳон муфлис зияд, аз касбу ҳирфа дар наёбад ва агар ёбад, напояд. Ва агар қазо ин тақозо кунад, ки Амр ғанӣ бошад, ба итлофу исроф фақир нашавад ва агар шавад, боз зар ёбад.[5] Ва агар муқаддар бувад, ки аввал фақир ва охир ғанӣ ё билъакс, ба тараддуду саъй аввалро ба охир натавон бурд ва охирро ба аввал. Ҳамчун рўзи якшанбе бо ғарраи рўзи душанбе чунон муваққат ва мусаббат бувад, ки ҳеҷ кадом ба ҷои они дигар нанишинад:

[Назм]

Солҳо андешаҳо пухтем, к-аз даврони сипеҳр,
Корҳо, ё инчунин, ё инчунон, хоҳад шудан.
Ё дар ин иқлим ганҷу молу дар ҳолаш ёфт,
Ё дар он иқлим ҳукми мо равон хоҳад шудан.
Он чи мо гуфтем, зоҳир шуд хилофаш дар назар,
Ҳарчи хоҳад ҳокими мутлақ, ҳамон хоҳад шудан.

Пас, тараддуду таваччўҳ дар касби манофеъ ва дафъи мазорр ҳеҷ фоида надиҳад, илло таъбу ранҷи ақл, ки агар бимат-

---

[2] АБ—зўрании
[3] АБ—ғанӣ
[4] АБ—факир
[5] АБ—дарёбад

лаб ношуданист. дар фақди он ранҷе нақд аст[6] барои дарёфти он тараддуд[7] кардан[8], ранҷе дигар [бошад]. Ва агар шуданист, кулфате абас ихтиёр кардааст,[9] зероки он шуданӣ аз ғайри талаб шуданист ва ҳоҷӣ наҳоҷӣ мешавад:

Хушаӣ нарӯяд зи хоку назарат аз бод,
Об асту тарӣ, оташу барқи бедод.
Ношусти зуҳур сахт доманагир аст,
Дар гардани тарди ҳарчӣ афтод, афтод.

Агар гӯӣ: «Найли маром ва таҳсили ком мавқуфи талабу тараддуд аст ва ризқ аз осмон наборад, то деҳқон накорад ва набардорад ва луқма ба даҳон наёяд, то даст панча накушояд ва ҳаракат наёрад:

Ризқ ҳарчанд бегумон бирасад,
Шарти ақл аст ҷустан аз дарҳо.
Гарчи кас бе аҷал намемирад,
Ту марав дар даҳони аждарҳо.»

—Гуем. «Ҳусули чаҳор рукни [жасад], ки қавому бақои бадан вобаста бар он аст, мавқуф аст ба касбу тараддуд. Ва то таҳсили он саъю[10] таваччуҳ[11] [намудан] аз аъзами ҳукми масолеҳи тамаддун ва таовун аст манофеи абнои ҷинсро; ки агар касе бад-он ҳам коҳилӣ ва эҳмол раво дорад, дар мазҳаби муруввати ва футувват маъхуз бувад ва дар забони омма маҷрӯҳу мақдӯҳ. Чи ҳар шахс аз ашхоси бани навъи инсонро чора набувад аз масканe, ки бад-он хираи молу ҷон кунад ва либосе, ки худро аз осеби ҳару бард эмин дорад ва ноне,[12] ки қивоми бадан бад-он рост истад ва зане, ки бад-он[13] осоишу оромиш кунад[14] ва фаровид орад баҳои навъро. Ва ҳамчунон ки бе имтизоҷи чаҳор табъ таркиби инсонӣ сурат нагирад, бе вуҷуди ин чаҳор рукн ҳам бақо наёбад ва таайюни натавонад кард. Ва гӯӣ ҳар кадом аз ин рукн обишхури яке аз табоеи арбаа аст, ки моддаи асли таркиб аст. Ва бо вуҷуди касбу саъй баъзе ашхос бошанд, ки ба баъзе аз ин аркон қудрат ёбанд ва бо баъзе не. Масалан, баъзе маскан доранду[15] зан надоранд,[16] ё билъакс, ё нон ёбанду либос на ва қазо ҳукм ба ифлоси эшон карда бувад.

Аммо сухан дар завоид аст[17] ки [баъзе] нафсҳо бувад, ки бад-ин чаҳор рукн қаноат накунад. Дар маскан боғу бӯстон ва хонаҳои заригор[18] хоҳад[19] ва дар никоҳ чаҳор зан хоҳад* ва

---

6 АБ — бувад
7-8 АБ — саъй намудан
9 АБ — намудааст
10-11 А — таваччӯҳу саъй
12 АБ — таоме
13 АБ — бо ӯ
14 АБ — ёбад
15 АБ — дорад
16 АБ — надорад
17 АБ — бошад
18-19 АБ — [illegible]

ҳолат ҳумо ва дар либос ҳама ҷаворҳ ва хидамро зарринпӯш мехоҳад.* Ва дар ҳин[20] давоил металабад, ки аз пасаш то бетаҳ матбах ободон бошад.[21]

Ва баъд аз ҳусули аркони арбаа[22] агар давоил дар тақдири ӯ бувад, дар вақташ ба ҳусул меояд, ва илло не. Гоят он ки чун қазо ба будани чизе иқтизо кунад, аввалан обобҳи мадохили ӯ мафтӯҳ мешавад ва банда бар вафқи он ҳаракате ва тараддуде меорад. Масалан, агар аз ҷумлаи ҳукком бошад, ба аъмоли силоҳу севорӣ [ва задану бастан] майле ва шуғле меафтад. Ва агар аз зумраи қузот,—саъй дар таҳсили фатво ва сиҷиллоту васоиқ.[23] Ва агар аз ҷамоаи туҷҷор бувад, тараддуди сафар [ба ҷиҳод] ва гумоштагии ашнӣ ва давидан ба раставу бозор воқеъ мешавад, то ин шахс ба восита баъд аз восита ва асбобе баъд аз асбоб ба ранги аз ин ҷамоа бармеояд ва аз ҷумлаи эшон мешавад.

Ва агар тақдир ба нобудани ин чиз тақозо дорад, ҳеч саъю тараддуд аз ҷониби банда ба вуқуъ[24] намеояд.[25] Ва агар ба касбу саъй ҳам шуғле орад, ба ҷое намерасад ва хоибу хосир беруи меояд.

«Мо лам-якун-аллоҳу ли-ятиҳи лам-якун ли-ятиҳи доъият-таълу».* Яъне агар ӯ таъло чизе аз хайру шарр дар ҳаққи банда тақдир карда бувад, аввалан давоии уро[26] медиҳад ва агар[27] не, давои ҳам не.[28] Агар хоҳад, ки ба хайре мулҳақ гардонад, аввалан давоии хайр меояд ва агар ба шарр давоии шарр. Агар гӯӣ: «Басо саъйҳо дар хайр муфзӣ ба шарр мегардад ва басе тараддуд дар шарр муҷир ба хайр мешавад».

—Гӯем: «Хайру шарре, ки дар ақиби саъй афтад, албатта, хайр дар он аст, агарчи зар зоҳир шарр намояд. Масалан, агар ғани дар ақиби саъй мутазаррару муфлис гардад, хайри ӯ дар он бошад. Ва агар* ғариқ дар баҳр, [ки иртикоби ҳалокӣ кард мекунад, агар] ба дурру марворид расад, ба маъмон хеш бувад».

Агар гӯӣ: «Бисёр касон ба давоии имора[т] [ва ҳукумат] бармехезанд ва сар ба бод медиҳанд [ва хоибу хосир мешаванд]. Ва басе аз тоҷирон дар тиҷорат мешикананд ва ғило[29] мешаванд. Ва ҳол он ки ҳар казом ба давоии илоҳӣ муҳим тараддуд меоранд ва ин доиро[30] ҳақ, ба зоти дохиласт[31] ва дар касбу саъй иллоҳтанд».

—Гӯем: [«Давоӣ ду қисм бувад: ҳаққонӣ ва нафсонӣ. Вусул ба мақсид дар давоии ҳаққонӣ зарур бошад, на дар давоии нафсонӣ]. Фарқ*— бувад миёни давоии ҳаққонӣ ва давоии нафсонӣ.* Давоии ҳаққонӣ он бувад, ки зот тақозо кунад, ё аз хориҷ сабаб-

[20] АБ—ҳим
[21] АБ—ояд
[22] АБ—ин чаҳор рукн
[23] АБ—рукаот
[24–25] АБ—зуҳур намерасад
[26] АБ—онро
[27–28] АБ—агар муқаддар нагарда, надиҳад
[29] АБ—зебиҳада
[30–31] АБ—фоида аз ҷониби ҳақ ба ҷаҳд будааст

хо оянд ва мардро ба ҳаракат орад бар хилофи табъ ва ба кард мубошири он амр шавад.

Ва лавоми нафс[32] аз муқтазиёти ҳирсу оз бошад ва ба шаҳвату шараҳ дар таҳсили маром саъй кунад.

Аломати ҳаққонӣ будани давои он бувад[33], ки шахс агар мустанидан давлату ғано бувад, чун қазо ва раёсат ва аморат, пеш аз вуқӯи он ба умуре, ки қивоми он давлат бад-он боз бастааст, ба худи худ шуғл мегирад ва дар таҳсили одоби он саъю таваччуҳ меорад, бе он ки касе аз ӯ боздост кунад. Масалан, бе он ки дояи дабирӣ дорад, шуғл ба имло ва иншо кунад. Ва бе он ки таҳайюли қазо ва раёсат кунад,[34] таҳсили илми[35] фатовӣ ва маҳзароту* суқук кунад.* Ё дар тиҷорат, бе он ки майл дорад[36] арбоби ғано ва давлат ба сабаби аҳлу кифояташ азоими умури тиҷоратиро ба ӯ марҷӯъ доранд [ва умури муомалотиро бад-ӯ муфавваз гардонанд], то мӯътамиди алайҳ шавад, ба қарху таъ он пешаро ба гарданаш ҳамл кунанд. Рафта-рафта аз ин васоит кори ин шахс баногоҳ боло гирад ва ба маносиби олия тараққӣ кунад.

Ва аломати нафсонӣ будани давой аз он маълум шавад, ки мард ба таассубу таклид мубошири таҳсили ин умур шавад ва худ аҳлияти он кор надошта бошад. [Ва гӯяд: «Фалон аз муҷодалати ин кор ба иқтидор расид, ман ҳам ба мубодарати он ба ҷоҳу эътибор бирасам. [Пас] агар ин саъи [ӯ] ба қазо тавофуқ дорад, мард ба неъмате ва давлате бирасад, лекин устувору подор набошад, ва илло ноибу хосир берун ояд. Ва он чи гуфтаанд, «агар нахости дод, намедод[37] хост[38]», аъне чун хост диҳад албатта медиҳад. Ва талабу виҷдон тавъамон бошанд, тахаллуф ба сабаби нофаҳмият бошад».

Пас, агар талабу хостро ба маънии истеъдод гирӣ, беҳтар бувад, балки худи истеъдод айни хост бувад. Ва аммо он ки бинобар қазову қадар ниҳад ва дар таҳсили аркони арбааи мӯҳтоҷ илайҳо низ эҳмолу коҳилӣ кунад ва гӯяд: «Агар дар тақдири ман маскан аст, худ шавад ва агар зан аст, худ ояд ва агар нон, худ ба вақт* бирасад ва агар либос, худ таҳсил шавад» чунон ки дафъи зарру бард аз худ накунад ва худро ба гармову сармо диҳад. Ва гӯяд: «Агар қазо ба мурдани ман таъаллуқ нагирифта, намирам»—аблаҳу нодон касе бувад.[39] Чи таммассук ба асбобу васоит, то таҳсили кафофи маош, ки мавқуф ба ҳусули ин чаҳор рукн аст, аз аъзами ҳукми масолеҳи маданӣ ва маишист ва ободии ҷаҳон мавқуф бар он аст. Ва [аксари] табоъи халқ баъд аз ҳусули чаҳор рукн низ мутамаккину сокин нашавад ва ҳамеша дар талаби роҳату[40] зиёдатӣ[41] бошад.

---

32 АБ—нафсонӣ
33 АБ—хезад
34 АБ—намояд
35 АБ—улуми
36 АБ—орад
37–38 АБ—нахост, намедод
39 АБ—бошад
40–41 АБ—зиёдату афзоиш

Ва камтар касе бад-ин чакор вел ихтисор кунад, аз аҳли факру тахрил. Ва зонад бе иртикоби талабу ранҷ ва машаққат ба ҳосил нашад. Ва боз баъд аз ҳусул дар маъради завол ва офот бошад. Масалан, раёсат ва ҳукумат бе азлу мусодира сурат набандад ва тиҷорату зироат бе ғарку ҳарқ мутахайил нагардад, чунки нӯшхон дунё махлут ба нешҳост, то сабаби руҷӯъ ба ҳақ гардад; ки агар роҳат бе мазаллату накбат бувад, халқ дар гумроҳии ғолиб ва шадид афтанд[42] ва ҳар касе даъвии фиръавнӣ+ ва намрудӣ+ ба ҳудур расонанд.

Аз ин ҷиҳат ҳакими мутлақ таоло ва тақаддус, давлату накбатро[43] таъаму [мутаоқиб ва] мутаволи овард, то назди шиддату меҳнат руҷӯъ ба мабдаъ оваранд [ва аз асли хеш ёд кунанд] ва назди фарғату амният шукру ризо пеш оранд[44] [ва ба ҳадҷати тамаддунӣ ва таовуни машғул гарданд.

Ва] давлатҳо, ки киломаш ба давом ва субот мустаҳкам афтад, ё аз куфури шукру ризост, ё аз камолак[45] шақоват ва истидроҷ. Чун роҳату лаззат мулоими майлҳост[46], мувофиқи табъҳо бувад ва накбату мазаллат мухолифи мизоҷҳост, фалоҷарам, мунофири майлҳо бошад. Аз ин ҷиҳат ҳокими маъзул ва қозии маъзул ва тоҷири киштишикаста ва деҳқони хирман ба селобрафта дар муддати накбат сабр найранд ва таъҷил мекунанд, ки боз ба ҷоҳдаи аввал оянд. Ва он алалфаур муяссар нашавад ва сабру таслимро мехоҳад. Зероки набошта, масалан [агар] ин аст[47], ки аксола амру ҳукм ду сол маъзул бошад ва тоҷири шикаста баъд аз фалон сол ба шарти тараддуд ва саъй [ва мулозимати васоити иктисобот] ба давлате ва неъмате бирасад, ва замини харобшуда [аз селоб] ба чанд сол ободон гардад.

Пас, тараддуди ин ҷамоа дар тағйири ин ҳукми хабкъ маншур афтад ва ин ҳукмро пешу пас набарад. Ва басо бувад, ки навишта ин бошад, ки «ин накбат ба сабаби адами ризо ва куфрони мухаллад гардад ва ҳеҷ фараҳу фараҷ даст надиҳад».

Ва бисьёр аз мардумон бошанд, ки доим дар ранҷу машаққат ва факру фоқа гузаронанд ва чашм ба маносиби олӣ доранд ва ба пешаҳои хасиса руҷӯъ накунанд. Ва ҳол он, ки уруҷ[48] ба маносиби олӣ ва тараққӣ ва мадориҷи аъмоли рафеъа тадриҷӣ аст. Ва бе тайи маротиби паст ба пояи баланд натавон рафт. Чун касе, ки аз нардбон ба бом равад,[49] алалфаур аз замин ба боло наравад. Ҳамчунин касе, ки даъвии иморату ҳукумат дорад, бояд ки аввалан ба нavкарии умаро ва ҳукком гардан ниҳад. Ва он ки раёсати миср хоҳад,[50] ибтидо ба раёсати[51] қуро ва кишлок тан дардиҳад.

[42] АБ—уфтанд
[43] АБ—накбат, роҳату меҳнатро
[44] АБ—оваранд
[45] АБ—талабан
[46] АБ—силаҳат
[47] АБ—бувад
[48] АБ—руҷӯъ
[49] АБ—баронд
[50] АБ—мехоҳад
[51] АБ—раиси

Пас, он ки[52] бе таҳийяи асбоб ва васоит орзӯи иззату иқтидор кунад ва бе касбу тараддуд лоиқи амрату вазорат орад, дар ахлоқу атвораш бинанд.[53] Агар[1] нафси ӯ бад-он пешаи муштаҳота шабоҳате дорад ва ошной ва аз аҳли он бувад, он коҳилии ӯ аз камоли ҳиммати баланд бошад. Ва агар [ни коҳил] на аз аҳли он[54] бувад[55] ва ғайри[56] илму ҳунар[57] даъвии бузурги орад ва руҷӯъ ба умури хасиса, ки мисли ӯ мекунанд, накунад ва нишаста нон мехоҳад[58] ва хобида фароғат меҷӯяд, аблаҳу нодон ва коҳилу ҷоҳил бошад ва фалак бар фалокат [ва накобати] ӯ ҳукм карда.

Масалан, муддаии аморатро рои олӣ ва шуҷоату саховат ва расидан ба гаври умур бояд. Ва муддаии вазоратро балоғату фасоҳат ва ақли баланду тадбири саҳеҳ[11] ва нармию мулотафат. Ва муддаии раёсатро илму фиқҳ ва истеҳзори фунун.*

Мебинед, ки зимоми давлат ва иқтидор дар қабзаи нокасон ва ноаҳлон афтода ва масноди қазо ва раёсат дар ӯҳдаи ҷуҳало ва бедиёнатон. Ва ниоп,[59] чунон ки бояд, риояти ҳоли ӯ намекунанд ва ҷоҳу манзилати ӯро намешиносанд. Фалоҷарам тан* ба ҳамул ва таътил медиҳад ва гардан ба хидмати дунон намениҳад ва мегӯяд:

[Байт]

Резаи резахўри хеш наёрам хўрдан,
Бори нибофкашӣ худ натавонам бардошт

Ва[60] ӯро умедвор бояд буд, то шояд дари фатҳе аз маҳабби файз бикушояд ва муҳаввили қазо дафтари вазифаи нокасонро дарнеҷад ва ҳаволаи бихрадон гардонад. Ва ӯ бановост ба андак таваҷҷӯҳ [ё аз ҷон нишаста] ба маталиб ва маорибй худ бирасад. [Ва аъло он бувад, ки соҳиби ҳиммат маталиби худро аз тарку таҷрид ҷӯяд, чи гараз аз тасаллут ба ҳафт иқлим фармонравоӣ бувад дар абдон. Ва ин рафъи аташ накунад, дар нуфус ҷорӣ нагардад, сукунат наёбад ва ин ба дасти кас набошад. Пас, агар ба тарку таҷрид кӯшад, метавонад, чунки ҳиммати баланд дорад, то онгоҳ, ки «халифату-л-лоҳи фи-л-арзайн» гардонида ва ҳукмаш дар ин вақт дар замину осмон нофизу ҷорӣ гардад. Ва ҳама акобиру салотини ҷаҳон дар ҳукму фармони ӯ раванд:

Ин кори давлат аст, нигар то киро расад

---

[52] АБ—агар касе
[53] АБ—нигаранд
[54–55] АБ—хирадаш донишш бошад
[56] АБ—бевоситаи
[57] АБ—фарҳанг
[58] АБ—металабад; 1—11 АБ—Ин қисмат баъд чордаҳ ҷумла омадаст.
[59] АБ—арбоби ҳикам
[60] АБ—Пас

Ва агар соҳиби ин ҳиммат умр ба таътил гузаронад ва ба тарку таҷрид накӯшад, сахт зиёнкор бувад дар дунё ва дар уқбо. Чунки худ мазҳари исми азизу ғолиб буда, ки ба утлат роҳи онро масдуд гардонида. Масалан, истеъдоди кутбӣ ва ғавсии тарку таҷрид барои мусаммо бояд, ки асароти он биттабъ ҳосил оянд, хоҳ маҳоҳ.

Масоили иттисофи бад-ин хисол музайян кардаро дар маънии касб афтад.] Ва миқдори касбу саъй дар ҷалби манофеъ ин ин аст,[61] ки мард ҳама қуво ва хавосси зоҳиру ботиниро бад-он масруф гардонад ва аз пагоҳ то бегоҳ белу каланд бардорад ва ба раставу бозор равад, балки миқдораш[62] то он ҷо,[63] ки умр ба таътил нагузаронад ва ба яке аз умур, ки масолеҳи халқро муфид аст,[64] қиём кунад, агарчӣ алалфаврӣ мӯҳтоҷалайҳ набошад.

Чун ҷамъоварии кутуби балоғату иншо мар аҳли каломро аз шуаро ва хаттотону дабирон ва забти қавоиди нуҷуму ҳандаса ва ҳайат мар ҳукамо ва аҳли танҷимро ва сохтани асбоби силоҳ ва саворӣ мар аҳли сайфро, агарчӣ замона мустаиддн тарбияти ин ҷамоа набошад[65] ва мутафаккили ҳоли ин косиб набувад, ин миқдор ҷунбишу саъй дохили касб бошад. Ва бувад ки гардиши замон ба тарбияти ӯ бархезад, ё он чи вай андӯхтааст [баъд аз вай] дигаронро ба кор ояд.

Ҳорунаррашид [дар роҳе] аз пири музореъ пурсид, ки «чӣ мекорӣ?»

—Гуфт: «Гирдакон».

—Фармуд, ки «кай бар диҳад?»

—Гуфт: «Пас аз бист сол».

—Фармуд: «Ту марди пиру хариф шудаӣ, ба чӣ кор ояд, ки кориш нахӯрӣ?»

—Гуфт: «Киштанд, хӯрдем, корем, [то] дигарон хӯранд».

Ҳазор дирам [инъом] дод.[66]

Пир гуфт:

«Мардум гирдакон коранд, пас аз солҳо бор бардоранд, ман аз асари офтоби иноятн амиралмӯъминин, алалфавр, барам бардоштам».

Боз ҳазор дирамаш дод[67] [ва бигузашт.]

Фоидаи нақл муроотн ҳамон ҳикмати тамаддун ва таовун аст. Ва онон, ки меъёри касбу саъйро ба ҳусули нони нақд ниҳанд ва ба пешаҳои олии матрук назар нақунанд, мардумониданӣ ва разил бошанд.

Ва аз пешаҳо он чи дар ҷавҳари рӯҳ ва ақл бинишинад, рафеъулқадр аст ва он чи дар моддаи ҷисму таркиб афзояд, хасисулмиқдор. Аз ин ҷиҳат аст, ки уқало ва соҳибони рӯҳи софӣ мустағнӣ аз ҳама халқ бошанд ва ба подшоҳон низ зиёда аз қадри зарур тамаллуқ ва таводдуд наоваранд ва ба молҳои худ

---

[61] АБ—бувад

[62-63] АБ—миқдори касб он бувад

[64] АБ—бошад

[65] АБ—набувад

[66] АБ—фармуд

[67] АБ—фармуд

[мутлак] сар фурӯд наёранд. Ва рӯзии халқ бо эшон бувад, на эшонро. Набийӣ, ки салотини оламро муҳимми ҷаҳонгири бе иноят ва иоонати арбоби ақл ба кифоят нарасад.

Ва он ки бинои мулкҳориро бар қавоиди ақлу тадбир нанинҳад, аз мулку давлат бар нахӯрад ва аркони[68] давлаташ[69] низ аз он давлат бархӯрдорӣ наёбанд. Ва касбу тараддуди халқ дар маънии киштан бошад ва умеди самар. [Ва] расидани самар мавқуфи иродаи ҳақ аст. Агар салоҳи вақташ бувад, бидиҳад ва агар на, мавқуф дорад. «Ли қавлиҳи таъоло: «Ва ла-наблуваннакум би шайъин мин-ал-хавфи ва-л-ҷӯъи ва нақсин фи-л-анфуси ва-л-амволи ва-л-авлоди ва-с-самароти ва башшир-ис-собирина*».

Ва аз ин ҷиҳат аст таъхири иҷобат дар дуоҳо, ки банда аз ҷиҳати ҷаҳл дар авоқиби умур таъҷил дар матлаби худ мехоҳад. Ва ҳол он ки вусул бад-он матлаб ба зарари дину дуньёи ӯ муҷар мегардад. Фалоҷарам ӯ, субҳонаҳу дар иҷобати ҳоҷати ӯ таъхир меафканад ба муфоди «ва асо ан туҳиббӯ шайан ва ҳува хайрун лакум ва асо ан такраҳӯ шайан ва ҳува хайрун лакум.»*

Чи оқибати амрҳо назди ӯ таолост ва салоҳи ҳоли бандагон ва фасоди уро ӯ-субҳонаҳу медонад. Ва ҳар касеро фароҳӯри ҳол чизе аз хайру шарр тақдир кардааст [дар дунё], то ба андозаи мақоми маълуми худ дар охират дар*— дунё* амале ва шуғле пеш орад ва пешу пас намонад ва наравад.

Масалан, ҳар касе аз биҳишту дӯзах ва қурбу бӯъд мақоме дорад, тоату маъсият ба қадри он кунад. Чи дар ҳадис ворид аст, ки дар биҳишт ҳеч ҳуру қусур ва ҷамину гулзор нест, илло ки номи соҳиби он дар он навиштааст. Ва дар дӯзах[70] ҳеч мору каждуми ва ғулу занҷир на, илло ки номи соҳибаш дар он навиштааст.[71]

Пас, Зайд дар дунё он қадар амали хайр кунад, ки ба биҳишти муқаррарии[72] худ бирасад, [яъне мавзеи муайян]. Агар зиёда амал орад, шаррааш бигуморанд, то он амал нобуд шавад.

Ва Амр дар дунё аз[73] аъмоли шарр бад-он қадр қудрат ёбад, ки [ба дузахи муқарраршудаи худ бирасад, яъне макони муайян], мустаҳиқи ҷаҳим гардад. Агар зиёда [ба шарр иқдом] орад,[74] хайраш бигуморанд, то он амал нобуд шавад.

Дар амсол ворид аст, ки падарро асал бисёр аст, валекин писар гармидор аст, бинобар ин падар аз асал маъни писар кунад, ки салоҳи ҳолаш дар он аст:

[Байт]

Оҷиз бошад, ки дасти қудрат ёбад,
Бархезаду дасти оҷизон бартобад.

Оре: «Ва лав басат-ал-лоҳу ар-ризқа ли-ибодиҳи лабағӯ фи-л-арзи»*;

---

[68] АБ—аъёни
[69] АБ—хазорат
[70] АБ—ҷаҳаннам
[71] АБ—нақш кардааст
[72] АБ—муқарраршудаи

Ҷифла чӯ ҷоҳ ёбаду симу зараш,
Силӣ бихоҳад ба зарурат сараш.
Он нашунидӣ, ки Фалотун+ чӣ гуфт;
«Мӯр ҳамон беҳ, ки набошад параш».

«Қола-л-лоҳу субоҳнаҳу фи-лисони ҳабибиҳи саллаллоҳу алайҳи ва саллам: Ва инна мин ибодӣ ал-мӯъминийна ли-ман ясъалунӣ боба мин-ал-ибодати фа-акфиру анҳу лаилоядхулаҳу уҷбун фа-яфсудуҳу золика ва инна мин ибодӣ ал-мӯъминина ли-ман ло яслику имонаҳу илло ал-гиноу ва лав афқартуҳу ли-афсудуҳу золика ва инна мин ибоди ал-мӯъминийна ло-яслику имонаҳу илло ал-фақру ва лав агнайтуҳу ла-афсулуҳу золика ва инна мин ибоди ал-мӯъминийна ли-ман ло яслику имонаҳу илло ас-сиҳҳату ва лав аскатуҳу ли-афсудуҳу золика ва инна мин ибоди ал-мӯъминийна ли-ман ло яслику имонаҳу илло ас-сукму ва лав асҳаҳтуҳу ла-афсудуҳу золика.

Инни улабирру мин ибоди би-илмӣ би-қулубиҳум инни алимун хабирун.+»

Ваҷҳи манъ аз [эъто ва] иҷобат ҳамон муҳаббати худовандӣ [аст] бар бандa ва муҳаббати мавло бар ғулом ва муҳаббати сонеъ бар маснуъ ва муҳаббати султон бар раият, ки то банда дар туғиён ва фасод наафтад ва рӯй бо ғайр накунад ва ба ғайр машғул нашавад, ба муфоди «юҳиббуҳум ва юҳиббунаҳу+».

Аҳли имон маҳбуби ҳаққанд ва чунон ки маҳбубро рашку ғайрат бувад,[75] ки нахоҳад муҳибб ба дигаре майл орад, инчунин муҳиббро бештар рашку ғайрат бошад, ки маҳбуб ба ғайр пардозад ва бар муроди дигаре равад.

Пас агар султон дар мароми раият равад, ифсоди ҳоли эшонро хоста бувад, ҳеч кас итоати султон камоҳӣ накунад ва тааллулу[76] такосул[77] дар таколифи умури давлатӣ раво доранд ва узру ҳиячро ба девони истифо парасонанд ва қазийя мунъакис гардад. Фалоҷарам, дар аинмиру навоҳӣ ва эъто манъ ихтиёр мар султонро бошад ва ба қадри маслаҳати ҳоли эшон қабзу баст фармояд, то назми тамаддун ва маишай обод бувад. Аз ин ҷиҳат ҷаҳондори таоло ва тақаддус назми ободии ҷаҳонро ба хайру шарр ва нафъу зарр ба қабзу баст ниҳод, то расми муовинат ҷорӣ шавад ва халқ ба иллати эҳтиёҷ ба ҳамдигар мумидд ва муовин бошанд, то ғалову фақир ва ганиву амир бошанд, ки агар дуо аз фақир иҷобат шавад, [ё ғанӣ гардад,] хидмати[78] амир кас[79] накунад. Ва агар мариз[80] набувад,[81] табиб озил ҳезад. Ва агар ҳама аҳли ҳаққ бошанд ва аҳли охират, кори дуньявӣ ба таъхиру таъвиқ равад.[82]

---

[73] АБ—бо
[74] АБ—кунад
[75] АБ—бошад
[76] АБ—каплу
[77] АБ—таҳонун
[78-79] АБ—кас хидмати ағинё
[80-81] АБ—ба дуо сиҳҳат ёбад,
[82] АБ—афтод

Аз ин ҷиҳат ӯ-субҳонаҳу вътоюю манъ ва қабзу баст дар қабзаи қазову қадар ниҳод, то он ҷо, ки дониcт, биддиҳад ва он ҷо манъ карданист, манъ фармояд. Ва хостаҳо ва касбҳоро таъсири иродаи худ гардонид ва тобеи иродаи халқ:

[Назм]
Ҳар ки [бинӣ] муроду роҳати хеш
Аз ҳама халқ бештар хоҳад.
В-он муяссар шавад ба кӯшишу ранҷ,
Ки қазо бадиҳаду қадар хоҳад.
Духтар андар шикам писар нашавад,
Модареро, ки дил писар хоҳад.

Қозиулқузоти Бухоро Мавлавӣ Ниоятуллоҳ, ҷомеи улуми маъқул ва манқул буд, мегуфт: «Ман дар бадви ҳол ҳини таҳсили камолот хотирам машғуф буд, ки дар зумраи арбоби фақру таҷрид дароям ва бад-он табақа омадшуд мекардам. Ҳар вақте ки доиян талаб ва тараддуди ҳалқаи фуқаро аз замирам сар бармезад, нокас меафтод, ки дар доираи умаро меафтодам то қилодаи қазо ба гарданам андохтанд ва ба андак фурсате қозии аскар шудам ва ба адню тараддуде қозиулқузот гаштам ва он саъю таваҷҷуҳи ман ба ҷое нарасид».

[Ва ҳоли муҳаррири сутурро монқанги қазо ба гардани ӯ андохта буданд, бо он ки умре аз тақлиди амал мӯҳтариз ва муҷтаниб будам ва аз марорати азлу меҳнати тақопӯи дари султон меандешидам. Навбате дар авосити умр аз ҷиҳати гурез аз ашғоли дунявӣ ба нияти тарку таҷрид ва ёфтани муршиди комил бо рафиқе бар сари саҷҷода барои истхора нишастам. Субҳ ин байтам маснуъ шуд ки:

[Назм]
Пеш аз ману ту бар рухи ҷонҳо навиштаанд,
Ғуфрони некбахтию найли бадахтарӣ.

Бархостам, рафиқро гуфтам: «Ту бирав ва ба фалон ниобат кун, ки ман маъзун нестам дар ин кор». Ялне муфоди ин байт мутобиқи ҳадиси қудсӣ ба назар аст, ки он сарвар саллаллоҳу алайҳи ва салламро мақодири халқ пеш аз офариниши осмону арз ба ду ҳазор сол навишта шуда, ки заррае пасопеш нарафтаад ва дар намулҳисоб ҷун ҷаридаи аъмол ва аразу аҳвол бад-он муқобала кунанд, бе тахаллуф мутобиқ оянд.

Пас, таъвили байт назар ба муқтазои мақом он аст, ки мо туро аз саодату шақоват ва некбахтию бадбахтӣ мақоме муқаррар кардаем, Туро нарасад ки гӯӣ: «Ман ин кор кунам ва ин кор накунам, ё бад-ин роҳ наравам ва бо ин роҳ равам». Ба қадом ҷониб ки туро ҳавола кардем, мулозими он бош ва бар он ҷодда мутараддид. Ман пеш аз ин воқеа ин байтро аз ҳеҷ кас нашунида будам ва ба ҳеҷ девон надида, то рӯзе ин байтро дар қасоиди Саъдии Шерозӣ ёфтам. Сатри муқаддимаи ин байт аст, ки:

Байт

Онро, ки тамъи мудбири андар аҳад худои
Тақдир қарз, чун накашад шали мудбирӣ?

Пас рафтани ман дар сулуки тарку таҷрид ба таъвиқ афтод ва ба роҳе, ки аблоҳ ҷинс тамоъу ва тараддуд доштанд, ман ҳам қадаме ба карҳ ниҳода ба надомат бармедоштам ва роҳи наҷот аз ҳама сӯ масдуд медидам ва коҳи умед пур аз ғубору дуд. То дар марҳалаи панҷоҳум аз умр дигарбора аз кашмакашии алоиқ дилгир шуда, дар таҷассуси муршид ва пир афтодам. Дар ин навбат бе истихора ба яке аз машоихи аср дасти инобат додам, ки агар истихора кунам, мабод ки дасти радд бар синаи иродатам ниҳад. Ва дар чилла кӯшиши намуда аз халқ мунзавӣ гаштам ва ба иҷозати шайх ба хилвати арбаин даромадам, ифтори шом ба ду-се хурмо ва саҳар ба ду-се луқмаи нон ва ду-се ҷуръа шир ва асал овардам. Баъд аз кашфи маротиби унсурӣ наздик буд, ки ба дараҷоти афлокам тараққӣ диҳанд, ҳам дар ин асно муршиди ман аз ҷаҳон бигузаштанд, ҳамчунон ҳому гӯра аз хилват баромада ба ин иллати фасоди замон ба муршиди дигар нарасида ба хилват афтодам. Дидам, ки кор бар муроди ман нест ва корфармо дигар аст, худро беихтиёр ба панҷаи қазову қадар супурдам ва аз ихтиёри худ баромадам, то он ки ба иҷбор қилодаи қазои вилояте ба гарданам андохтанд, надонам то ба куҷо баранд ва ба кадом варта андозанд.]

Бале, чун қазо ин иқтизо дорад, ки шахс аз аҳли қалам вақте аз аҳли сайф шавад, ӯро аз ҳол ба ҳол мегардонанд, [ва аз мадраса ба маҳкама мекашанд], то дар охир бад-он табақа мулҳақ[63] шавад. Ва агар тақдир ин хоҳиш кунад, ки шахс аз аҳли сайф, вақте аз аҳли қалам бошад, ҳамчунин ӯро аз ҳол ба ҳол мегардонанд ва аз маҳкама ба мадраса мекашанд, то дар охир бад-он табақа лоҳиқ гардад. Бинобарин аз аҳли қалам он ки дар зумраи аҳли сайф шумурдаанд ба мулоҳизаи улум соҳиби фунун нагардад ва ба тақвою тоат ва зуҳду риёзат аз аҳли фақру таҷрид нашавад. Ва он[ро], ки аз аҳли сайф ба ҳисоби аҳли қалам адд кардаанд, ба бардоштани тиру туфанг соҳиби аламу ҷанг нашавад [ва ба либоси умаро ва сипоҳ соҳиби кибру нахват нагардад, балки дарвеше бувад сулаймонсифат ва фақире султонсурат], балки* — аз аъмоли сипоҳигарӣ гурезон бувад.*

Ва* биљумла кони қазо доим ҷамъеро аз мадрасаву хонақоҳ ба маҳкамаву майхона мекашад ва ҷамъеро[64] аз маҳкамаву майхона ба хонақову мадраса.

Пас, бандагон чун гӯй дар сарпанҷаи қазову қадар гардон[65] бошанд ва ба ҳар тараф, ки гардонанд, бигарданд ва ҳеҷ касеро дар дафъи мазорру ҷалби манофеъ ихтиёре мустақил нест, магар дар умури ҷузвӣ.

---

63 АБ—лоҳиқ.
64 АБ—ҷамоатро
65 АБ—саргардон

Масалан, дафъи зарари сармову гармо ба ҷомаву либос тавонад [кард], ё ба оташ ва ҷалби манофеъ ба бардоштани лукма аз табақ ва мева аз дарахт тавонад [гирифт]. Фааммо дар умури кулли ҳеҷ ихтиёр надорад ва натавонад, чунон ки агар дар баҳр киштие ба нартан ғарқ нахдик онд, ё қуттоъуттарик барои қатлу тороҷ нахтан корвон кунанд, ё дар дашт сармое шадид бувад, ки ба оташ рафъ нашавад. [Ҳар ки] мубошири он балиёт [бувад], дар касе[*] дил бар халок ниҳанд[86] ва аз тадбиру чора оҷиз бошанд[87] магар ки қазо ҳукм ба махлоси ишон[88] кунад. Кишти худ ба худ аз он варта бираҳад ва қуттоъро ба худии худ офате бирасад, ки бипароканд ва бираванд. Ё ҷамоате бирасанд, ки асбоби ҳифзи сард ба камол доранд ва тадбири сармозада[гон] кунанд ва илло ҳама ғарқ шуда ва сард гашта ва кушта шуда бошанд.

Ва ҳамчунин аст ҳоли маризони ва масҷунин, ки дар касби нафъ ва дафъи зар[89] оҷиз бошанд ва то қазо дафтари меҳнату накбати эшонро дарнапечад, аз он балия рӯи фароғату сиҳҳат набинанд:

[Китъа]

Агар мухаввили ҳоли ҷаҳониён на қазост,
Чаро маҷории аҳвол бар хилофи ризост?
Ҳакир нест барорад замона набувад,
Ин чунон ки дар ... тасаввури мост.

Агар гӯи ҷӯи нафъу зарр ва хайру шарр дар қабзаи ихтиёри қазову қадар аст, тақдири саъю ҷаҳд дар амали хайру шарр бефоида аст[90] ва тахсили кому маром мавқуфи ҳаракату касб донистан беҳамар, чи Зайд дар саодат ва Амр дар шақоват маҷбуранд ва Бишр дар накбату Холид дар неъмати мафтур. Саид натавонад, ки худро шақи гардонад ва шақиро нарасад, ки саид шавад, накбате натавонад худро ба давлате расонад ва давлатеро нарасад, ки ба мазаллат печад:

[Фард]

Ман хостам, ки рӯи ман буди Моҳ,
Лекин чи кунам, чаро дар нест гуноҳ.

Қобили чизе ки ман будам, ҳамонам [кардаанд].

Гӯем, бандагонро агарчи дар найли саодату шақоват ихтиёре бил-истиқлол нест, аммо ихтиёри ҷузъӣ ва касбӣ филҷумла ҳаст. Чунон ки агар оташе ба шаҳр афтад ва сармо дар дашт бошад, хушку тар бисӯзад ва ҳайвону инсон бар ҷой сард шаванд, ки ин оташу обро ба як мушт хоку як машк об натавон нишонд.

---

[86] АБ—нихад
[87] АБ—бошад
[88] АБ—ин ҷамъа
[89] АБ—зарар
[90] АБ—бошад

Ва аммо харру барди чузвиро ба отащу либос аз худ дафъ[91] тавон кардан. Ва хамчунин, агарчи [дарьёфти] саодату шақовати кулли ба дасти ихтиёри мо нест, аммо дар идроки саодату шақовати чузви иқтидор дорем. Масалан, агар дар халқаи аҳли тоат равем, самара[92–93] ва[*] саодати дуньявй ва ухравй ба[92] даст меояд аз қабили[93] савму салот ва адои чамоат ва самои хайру[94] зикр[95] ва дар забони халқ маҳмуд бошем. Ва агар дар доираи аҳли залолат оем, тарки намозу чамоат ва шунидани лағву фахш ва[*] бими шахнаву мухтасиб[*] ва боз дар афвоҳи омма матъун ва мардуд шавем.

Ва дигар роҳи саодату шақовати ухравй низ фароху кушодааст. Ва ҳар касе медонад, ки ин роҳ ба боғу наим меравад ва ин роҳ ба қаъри чаҳим. Ва ҳар касе ба ҳар қадом, ки биравад, ихтиёр дорад. Аммо расидан мақдураш набувад, агар расонанд, бирасад, вагарна дар роҳ фавт шавад. Он ки дар роҳи саодат даронд, расида ва нарасида аз аҳли саодат аст ва он ки дар чоддаи шақоват даронд,[96] расидаву нарасида аз аҳли шақоват. Гоят он ки дар норасидан тафовут дар сазову чазо бошад.

Агар гуй, ихтиёри роҳи савобу хато ҳам ба дасти мо нест ва моро аз чабри роҳ гурез не:

[Қитъа]

Гарам роҳ намоӣ, расидам ба хайр
В-арам раҳ кунӣ, боз мондам зи сайр.
Чаҳонофарини гар на ёрӣ кунад,
Кучо банда парҳезгорӣ кунад.
Феълҳо чумла феъли ҳақ медон.
Кофирӣ, гар насорӣ вгар
Феъли аз мо мукайяду мутлақ,
Нест илло зи илму қудрати ҳақ.
Ихтиёри ту ихтиёри вай аст,
Балки кори ту айни кори вай аст.[97]

Гуем, нисбати ихтиёр бо банда дар идроки саодату шақоват [ва рафтан ба роҳи савобу хато] ҳамчу ҳаракат ва саъйи он шахс аст, ки назди ҳарику ғарқ дасту пой мезанад, то магар масдаки начоте ёбад. Ва хомӯшу муаттал наменишинад ва ба ҳар тараф роҳи маҳлас ва чоддаи гурез мечӯяд. [Инчунин агар шахс ба роҳи савоб пӯянда бошад, ки матлаб намуйшахс бувад, агарчй дар роҳ мубошири меҳнату машаққат мешавад. Дар охир, агар ҳама ба матлабе нарасад, боре бе надомату кудурат бошад. Чи мумкин аст, ки он саъйи чахди ҳарику ғарик муфзи ба саломату начот шавад ва ихтиёри кушишу саъйи банда айни иродаи илоҳ-

---

[91] АБ—рафъ
[92–93] АБ—тахсил карда бошем ба амали
[94–95] АБ—зикру хайр
[96] АБ—раванд
[97] АБ—Ин байтҳо надор баъди ноил чумла омадааст

ву қадар аст, гӯ хайр бош ё шарр]. Ва илло филҳақиқат аз ҷабр гурез набувад ва халқ мусаххари панҷаи қазову қадаранд ва ҳеҷ амалу феъли эшон ба дасти эшон нест. Ва ҷалби манофеъ ва дафъи мазорр мақдури эшон не, магар то он ҷо, қазову тақдир чорасоз[98] бувад.[99]

[Назм]

Ҳар он касро, ки мазҳаб ғайри ҷабр аст,
Набӣ фармуд, к-ӯ монанди габр аст.
Бирав, чоик падар, тан дар кало деҳ,
Ба тақдироти раббонӣ ризо деҳ.

Агар гуӣ, «ҳикмат дар тахлити нӯш бо неш ва нафъ бо зарр ва шарр бо хайр чист? Агар ҷаҳон махзи хайр бувад ва нафъи бахт, чӣ истиҳола орад».—Гӯем: «Ҷаҳоне, ки дар он шарру [зарр] набувад ва нафъу хайри маҳз бошад, он дунъё набошад, балки охират бувад. Ин ҷаҳон дори меҳан ва ибтилост ва маҳалли[100] ранҷу ано, ки шомил аст муҷрик ва муваҳҳид ва мӯъмин ва фосиқро. Ғоят он ки ранҷу таъби муваҳҳид бештар бувад аз аҳли куфр [ва ширк] ва ӯ-субҳонаҳу, роҳату осоишро мавқуф ба охират дошта. Ва ин дунъё дори амал аст ва амал бе ранҷ ба даст* наояд.[101] Ва он чи дар ҳадис омада, ки дунъё биҳишти кофирон аст, яъне агар роҳате бад-эшон оид шавад, ҳам дар дунъёст, на дар охират, ва маънӣ на он аст, ки эшон дар дунъё бе ғам ва бе ранҷ бошанд. Чи беғамии охират мавқуфи амали хайр аст ва он бо эшон нест. Ва аз куффор он ки камтар ғам дорад, он аст, ки мункири ҳашру нашр бошад, аммо аз ғами масоиби маргу мараз ва ғанову факр ва пасту баланд ҳеҷ [кадомро] гузир надоранд.[102]

Пас, ин ибтило дар бани Одам маҳз ҳамон ҳикмати изҳор аст, ки тоату исъён ва куфру имон зоҳир шавад ва сифати раҳмату ғазаб ошкор гардад ва нисбати таовун ва тамаддун бар мадор [ва қарор] бошад.[103] Ва ҳама ашхоси бани Одам дар тахти ин ҳукм дохиланд, илло ин миқдор, ки он ки имони комилтар дорад, ранҷу таабаш афзунтар бошад ва он кӣ куфру зиндиқиаш бештар, ғамаш камтар. Айши софӣ дар дунъё бе куфри сирф мутасаввир нагардад ва бе ин кори ҳашру нашр комравоӣ аз дунъё мутахайил нашавад.

Эзиди субҳонаҳу хост, ки ҷамъеро мавриди саҳат гардонад, куфру ширк бар эшон мусаллат кард ва дари[104] айшу* лаззот [ва ҳаззот] бар мафтӯҳ гардонид, то ба дӯзах барад. Ва ҷамъеро муставҷиби раҳмат гардонид ва имону ирфон дод ва лаззоту[105] ҳаззоти[106] эшонро дар охират мавқуф дошт, то ба биҳишт дарорад. Чи бо вуҷуди имону эътиқод дар ҳашру нашр айши со-

98—99 АБ—чорасозӣ кувад
100 АБ—мавриди
101 АБ—набувад
102 АБ—набувад
103 АВ—бувад
104 АВ—абвоби
105—106 АБ—роҳату осоиш

фи дар дунё даст надиҳад, ки мўъмин агар ҳама ба тамоми дунё молику мутасарриф бошад, боз насиби ў кулфату таъб бувад[107] ва бар муродоти нафс камоҳи комьёб нашавад. Ки агар умри маҳз бувад, бори ба таклид ба сазову ҷазо ва савобу иқоб имон дорад.

Пас, бад-ин [сабаб] андешидан айши ў тира ва мунаггас[108] гардад. Ва пеш аз он ки ба муштаҳиёти нафс қодир гардад, хотир аз иқдом ва илтизом бар он муқаддар бошад. Ва баъд аз қудрат албатта нодиму пушаймон гардад ва афсўсу ҳасрат барад, магар ки куфр бар манич ғалаба дорад. Онгоҳ ғами дини камтар бошад, магар ғами дуньяви, ки аз он ногузир бувад ва кофиру мўъмин дар он шарик бошанд. Ва игвову васвасаи деви раҷим бештар аҳли имонро бошад, на кофиронро, ба сабаби он адовати қадима, ки гуфта буд: «Ла ақуданна лаҳум сиротак-ал-мустақима сумма лаотияннаҳум мин байни айдиҳим ва мин халфиҳим ва ла уғвияннаҳум...».

Васваса мар кофиронро барои он кунад, ки то духули эшонро дар нор муаббад гардонад. Ва аҳли имонро барои он ки то эшонро мустаҷиби духул гардонад ва дохилшавандагонро мухаллад. Аз ин ҷиҳат тавассути шайтон дар миёни аҳли имон ва тасарруфи эшон бо эшон бештар аст. Набини, ки игвоҳои шайтони ва кинаҳои нафсони аз ҳиқду ҳасад ва уҷбу кибр ва бемурувати дар миёни мусулмонон бештар аз он аст, ки дар миёни куффору мушрикон. Ва эшон он ҳама исору шафқат ва раҳмату мурувват дар ҳаққи ҳамдигар доранд, ки ушри ашири он дар миёни аҳли имон бошад намегардад. Масалан, агар яке аз куффор бенаво бошад ва оҷиз аз касб, алалфаор ваҷҳи маишати ў мураттаб доранд, то ба гадьё ва тамаъ наафтад. Ва агар дар тиҷорат зиёназада шавад, сармоя ва асбоби касби ў муҳайё гардонанд, то ба муфлисӣ сар набарорад.[109] Ва агар рафиқи сафар хаставу бемор шавад, то ў ба сиҳҳат расад, дар арзи роҳ таваққуф кунанд, ё то ба манзил бардоранд. Ва хилофи бародари мусалмонаш, ки агар дар сафар аз ташнагӣ ҷон ба ҳанҷарат расад, ҷуз ба оби ҳанҷарат сероб накунанд. Ва агар дар ҳолати махмаса уфтӣ, ба луқмае дастгирӣ нанамоянд. Ва агар аз тиҷорат зиёназада шавӣ, ба даъво ва муҳокама маншилат ба фурўхтан ниҳанд ва то [ба муфлисӣ баркашӣ на] ба гулхан нанишинӣ, аз домани ту даст набардоранд. Маазолик таъбиру таъриъат диҳанд, ки фалон аз аъмоли бад бад-ин бало гирифтор омад ва алҳақ ҳаққи ў ин буд, ки бад-ў мулҳақ шуд.

Ва ҳамчунин ранҷу мусибат, ки аҳли имонро меафтад, кофиронро даҳьяке намерасад аз ҷаври ҳукком ва бозхости уммол ва маргу фавт ва дарду реш ва саҳтии касби маош ва ғабн дар муомалот ва зиён дар тиҷорат ва нифоқи дўстон ва адовати ихвон ва дурўғу намима ва туҳмат дар ҳаққи ҳамдигар ва қатъи

---

107 АБ — бошад
108 АБ — мунаккас
109 АБ — набарорад

сирр ва ифшои фавохиши ҳамдигар ва аламп вусул ба орзӯҳо ва баъд аз ҳусули маголиб комраво ношудан аз тарси қозӣ ва бими асас ва хавфи мӯхтасибу шамотати ҳамсоя ва ваҳми энё-ни[110] сармон.

Ва биҷумла ҳамаи ин масоиб ва навоиб дар ҳаққи бародари муслим филҳақиқат таҳдилу инзор бувад, ки: «Ҳала, эй нодон, ба сӯи мо ой. Ва роҳате, ки меҷӯи дар дунё нест ва он дар назди мост ва чаҳори мо. Ва иттико ба гайр мабар ва тапассул ба касбу шуғл магир ва ҳоҷат пеши амиру қозӣ[111] рафъ* макун[111] ва дар таҳсили он чи мо мутакаффилем, ранҷи беҳуда макаш, ки беш аз қисмату тақдири мо ҳосил натавонӣ кард».

Пас бо вуҷуди неъмати имон таваққӯи танаъум ва талаззуз аз дунё муҳоли сирф бувад. Ва он киро муталаззиз ва мутанаъим тасаввур куни, ки тарафаш бе нуқсон [ва хусрон] сурат набандад ва албатта дар дини ӯ футуре [ва дар эътиқоди ӯ қусуре] бувад, ки охираташро ба энён орад. Балки бо ҳусули [давлати] имон таҳайюли неъмате ва лаззате дигар натавон кард. Ва [шахси] оқил чӣ гуна таҳайюли танаъум кунад, ки танаъуму талаззуз ва комравон мавқуфи дилҷамъи [ва фароғи хотир] бошад ба ҳусули асбобу адавоти ло юъаддлу ло юҳсо аз мулку давлат ва тиҷорату зироат ва аморату ҳукумат ва вуфури хидаму хошам ва ёрони мувофиқу дӯстони содиқ ва фароғати хотир аз хавфу ҳароси амиру вазир ва сағиру кабир, ки ин асбоб ба ҳеч як аз бани Одамро дар давру аҳли Одам даст надода. Ва он чи доданд, бо баъзе баъзеро доданд, на куллро.

Ва он ки ба баъзе аз мулонми табъ комёб шавад ва ба иқтидору давлат бирасад, ҷамъияти хотираш ҳазор фарсанг бигурезад аз ҳуҷуми хадаму хашам ва ҷавори ва фарзандону мутааллиқон, ки ҳар кадом[113] ба иллати ифтиқор ва эҳтиёҷ дар домони ин марди мутаммавил[114] овезанд. Ва онан фасоди ба изҳори моятхоҷи хеш хотири ӯро мукаддар гардонанд. Ва барои ҷавҳи коху ҷави гову хар доим таом бар гулӯи ҳоҷа гирифта бошад ва назди таҳийяи асбоби айш [ва] тараб мулом хотираш ошуфта. Ва хол он ки маҷлиси тарабу ишрат ба фароғати хотир тамом шавад, бо қатъи назар аз ҳиқду ҳасади ҳамгинон, ки агар ин мард аморат дорад, ақрону амсолаш доим дар садади зал ва мусодараи ӯ [бошанд ва] ройҳо ва машваратҳо зананд ва чокаронаш ҷиҳати идорот ва мавоҷиби худ ҳамеша дар нафрини ӯ тарзабон. Ва агар тиҷорат дорад, ҳама муроқиб, ки куҷо киштии ӯ дар баҳр бишканад ва кай амволаш дар дашт ба яғмо равад. Ва ҳули ӯ доим дар паришонҳолӣ рӯзгор ба сар барад, ки чаро фалон расида аз Ҳиндустон наомад ва чи [воқеа] шуд,[115] ки фалон қибола аз Туркистон нарасид ва чӣ расид, ки фалон мол [баста]

---

[110] АБ—касри
[111] АБ—назир
[112] АБ—мабар
[113] АБ—як
[114] АБ—мутамаввил
[115] АБ—афтод

дар роҳ монд ва чаро[116] фалон вакил аз[117] Фаранг наомад[118] ва*-сабаб чист, ки аз ӯ хабаре нарасад?*

Ва агар зироат дорад, ғалаи муздуру мардикор, ҳолову малон хирману анбор, мулозамати амину арбоб ва мусобарат бар таадди бод ва камин[119] об.

Агар пешавар аст, ҳасади ёрон ва ҳикди ҳампешагон ва изҳори уюби ҳунари ӯ ва кори худро бар кори ӯ тафаввуқ ниҳодан ва доим адами ӯро дар миёни худ хостан, то пешаи эшонро равоҷе ва равнақе падид ояд.

Агар донишвар аст, асли ва асофил бар ӯ душман бошанд ва илми ӯро ба сурати ҷаҳл бароранд. Агар таълифе орад, таъ иф кунанд ва агар шеъре гӯяд, қадҳ фармоянд. Ва он чи [агар на] дархӯри фаҳми эшон гӯяд,[120] ба илҳод ва зандақа таъбир диҳанд.

Ва дар табақоти нос ҳеч якро он қадар муноҳим ва мухосим ба ҳам нарасад, ки аҳли донишро. Ва чун маротиби дониш [ва] фаҳм] мутафовит аст, бештари нокисфитратони табақаи илм ба ҳамдигар душман уфтанд. Чунки матлуб, ки дарки маонист ва дарёфти ҳақиқати чизҳо ва ин амри нафис аст, толибони маънӣ чун якеро махсустар бинанд ва истеъдодаш кавитар [ёбанд], беғонда рашку ғайрат оранд ва маҳбуб ба коми дигаре дидан натавонанд ва худро бад-он мутафарриду мумтоз донанд.

Ва басо бувад, ки аз ҷиҳати нарасидан ба фаҳм хасм ӯро ҷарҳ кунанд ва сухани ӯро пуч ва беасл ангоранд ва мунокашаву муҷодала пеш оранд. Ва агар дӯсти изҳор кунанд, ҳам ба нифоқ бувад. Ваҷҳи ин хусумат ҳамон аст, ки нуфус билзот толиби маориф ва ҳақоиқ аст ва ба ҳеч рӯи нафс* он қадар лаззат [ва роҳат] наёбад, ки ба илм[121]. Фалоҷарам, асофи табақоти мардум аз шоҳ то гадо дар ҳасади арбоби илм бошанд. Ва он чи иттилоот, ки[122] кунанд,[123] ҳам ба тарики нифоқу ғараз бувад, чунки нодонанд ва нодон биттабъ душмани доно бошад. Ва марди донишманд[124] ба ҳеч як аз абнои ҷинс табодуру мулозимат наорад, агарчӣ султони ҳафт кишвар бошад, магар бо он ки филҷумла донише[125] дорад.

Пас, бо ин ҳама кашмакаш аҳли инонро куҷо осоишу роҳат даст диҳад. Ва андак танаъъум, ки дар ин миён инонро даст диҳад, он ба ҳеч илод шумора нашояд. Ва аз қабили гӯҳри мутаҳаллал бувад, ки ду тарафи ӯ олудаи наҷосот бошад.

Пас, аз ин муқаддима собит аст,[126] ки роҳати аҳли илм дар охират мавқуф аст ва насиби эшон дар дунё ҳама ранҷу кулфат аст. Ва бувад, ки [дар] таҳаммули ин масоиб агар собир[127]

[116] АБ—чӣ ҳодиса шуд, ки
[117] АБ—дар
[118] АБ—шикаста шуд
[119] АБ—тугъён
[120] АБ—тақрир кунад
[121] АБ—улум ва фунун
[122–123] АБ—ва интизоъ оранд
[124] АБ—донишвар
[125]—Нарасид
[126] АБ—нешавад

бошанд,[128] ба наҷоту фалоҳ бирасонад. Ва бошад, ки агар дар ин ибтилоҳо шокиру розӣ бошанд, каффораи зунуби эшон кунад,[129] ба муфоди «хумо ямини каффорату саиатин+». Аз ин ҷиҳат дуоҳо аз аҳли ислом камтар ба иҷобат расад, магар «нафъан ли-л-умма+». Ба ҳама ҳол ба ҳеҷ ваҷҳ даст аз дуо кӯтоҳ набояд кард ва чизе бояд хост, ки лоиқ бувад, ки ӯро аз худованди карим[130] бихоҳанд. Ва дуо дар умури хасиса ва чизҳои ҳақир набояк кард ва ашьёи дания ва* фония аз худои аъзам истилъо[131] нашояд[132] кард:

[Байт]

Ҳиммат аз лочаки карим талаб,
Хок аз тӯдаи калон бардор.

Чи дар ҳадис ворид аст, ки масъули кори дуо аз се амр холи нест: ё чинси муддаоиш, агар маслаҳат бошад, бидиҳанд ва агар на чинси он, гуноҳашро афв фармоянд, ё мисли он савобе дар охираташ захира ниҳанд.

Ва он чи дар «Таврот+» ва баъзе* аз ахбори наҳй аз дуо кардан ворид шуда, он ишорату таълим аст мар тафвиз ва таслиму таваккулро ва сабр мар маҷории қазову қадарро:

[Байт

Агар мардӣ, дари таслим зан, роҳи талаб макшо
Ки дар мӯ эҳтиёчат гар кушад, фарёди лаб макшо.]

Дар «Таврот+» [омада, ки] хитоб омад ба яке аз анбиёи Бани Исроил,+ ки «оё дояи аз тифл фаромӯш кунад? Ва шабу рӯз муроқиби аҳволи тифл бошад ва сиёнат аз барду ҳарри ӯро лозим шуморад ва дар сериву гуруснагии ӯ муроқиб бошад [аҳволи тифлро.] Ман шабу рӯз дар аҳволи шумо нигаронам ва он чӣ бойисти [шумост], додаам ва он чи мебояд, медиҳад. Қавмро[133] бигӯ, ки аз ман беш истиъло нанамоянд. Ва он чи дар нусус амр ба дуо шуда, ишорат ба таълими убудият аст, ки шумо бандагонед ва муҳтоҷ ва ман ғании мутлақ, истиғно сифати ман аст, шуморо нашояд, ки истиғно кунед, балки дар ҳавоиҷи худ илтиҷо ба ман оред ва муродоти худро аз ман хоҳед, на аз ғайр. Ва [мафотиҳи] хазоини осмону заминро назди ман донед». Пас, агар банда аз аҳли фақру таҷрид бувад ва дар зумраи мутаваккилин ва собирин дохил шуда, дуо кунад ва накунад, мусовӣ бошад. Аммо ғайри эшонро аз тазаррӯъ ва зорӣ ва дуо чора набувад, ки «ад-дуоу мухх-ул-ибодати*» омада. Балки ғараз аз вазъи таколифи ибодати баданӣ мисли салоту тиловат* ва зикр ҳамон дуо кардан аст ва аз ғании мутлақ салоҳи ҳоли худро хостан [ва ҳоҷат пеши ӯ бурдан:

Байт]

Ҳофиз, вазифаи ту дуо гуфтан асту бас,
Дар банди он мабош, ки нашнид, ё шунид.

Тамма*

127–128 АБ—сабурӣ кунанд
129 АБ—шаванд
130 АБ—куддус
131–132 АБ—нашавад иктифо
133 АБ—қавми худро

ДАР ТАҲҚИҚИ РӮҲ ВА НИСБАТИ ТААЛЛУҚИ Ӯ БА АБДОН ВА КАЙФИЯТИ МАРГ [ВА ЗИНДАГӢ]

[Навбате барои зиёрати қубур дар шореъе убур доштам. Бечора улогеро дидам дар обгире андохта, дар вартаи низихоки рӯҳ афтода, дар миёни начосат хуфта. саре бармедошт ва боз меандохт. Аз харобии ҳолат бас мутаассир гашта, мегуфтам: «Ин хари мискин ба кадом ҷарима бад-ин балия афтода. аз замин то осмон як дари файзу раҳмат кушодааст ва дар бисоти рафъату адолат ин ғариб муаззаб чарост?!» То аз зиёрат муроҷаат менамудам, хари мискин қолиб тиҳӣ карда буд.

Ман ҳамчунон хотири худро ба рӯҳ ва таллуқаш ба абдон мутааллиқ гардонида будам ва дар кайфияти ҳаёту мамот меандешидам. Он чи аз дил мешунидам, дар сатр мекашидам. Бояд донист, ки ҳаққиқати рӯҳ ва донистани кунҳи ӯ ба муфоди «қул: ар-рӯҳу мин амри раббӣ+» аз он ҷумла аст, ки ғайри воҷиби субҳонаҳу[1] касеро бар кайфияти чигунагии ӯ огоҳӣ нест. Ва ақли ноқиси маҳдуди башарӣ аз дарьёфти моҳияти ӯ оҷиз аст.

Ва ба фарз. ки агар[2] касеро аз аҳли ҳақк[3] илм диҳанд, сиррӣ фаш кунад, чунки ба иборат дарнагунчад. Ва агар гунчад [ҳам] фаҳми омма[4] тааққул накунад. Чунон ки агар аз ту пурсанд, ки «болои фалаки нуҷум, ки арш аст[5], чист?»—Гӯӣ: «Арш». Агар пурсанд: «—Болои он чист?»—Гӯӣ: «Арш».—Ва аз он боло ҳам?» —Гӯӣ[5] «Арш». Ақлу иборатро дар онҷо гунҷоиш набувад ва аз тааққулу таъбири [моварулваро] оҷиз бошад.[6] [Ва] ақл он чи тааққул кунад ва ба иборат орад. ҳам аз мотаҳти худ бувад,[7] на мофавқ. Файзони ақли инсонӣ аз аршуррахмон бувад.[8] Бинобар ин ақлро ба[9] каммияти рӯҳ ва кайфияти беруни арш[10] иститлоъ набудааст, чунки дар вуҷуди мартаба муқаххар аст. Пас. вақте ки одамӣ аз дарьёфти ҳақиқати беруни арш ва моҳияти рӯҳи

---

[1] АБ—таоло
[2–3] АБ—аз аҳли ҳақ/қ/ касеро
[4] АБ—авом
[5] АБ—бувад
[6] АБ—онд
[7] АБ—бошад
[8] АБ—бошад
[9–10] АБ—ба кайфияти берун аз арш ва каммияти рӯҳ

хеш ғофилу огил бошад, ӯро ҳақиқати кунҳи вочидлучуд[11] мутлақо муяссар нашавад. Аз ин чиҳат тафаккур дар зоти бақтро манъ кардаанд, ки муфзӣ ба илҳоду инкор ва зандақа гардад.

Алоайнихолин,* мабдаи рӯҳ аз вучуди басита зоти ақдаси воҷибулвучуд аст, ки партаве аз он дар зарроти олами аъён афтодааст ва зарра то офтоб ва пашша то анқо аз он ранги зуҳур ва сурати буруз гирифтаанд:

[Китъа]

Чун ин мавчуд, к-аш асар дамбадам аст,
Мавчуди дигар шумурдан, к-он адам аст.
Дар роҳи зуҳур ғайри вай рахрав нест,
Бигъёрнамудаги нишони қадам аст.

Ва ин рӯҳ дар бадан нест ва хориҷ аз бадан не. Ва ҳаёти нафси нотиқа, ки аз ӯ ба ақл таъбир кунанд, ҳам бад-ӯст. Ва манбаи нафси нотиқа дил аст. Ва агарчи нафси нотиқа дар асл аз он ҷавҳари басит аст, лекин ба сабаби таназзулоти касира[12] аз мабдаъ ва мумтазаҷ гаштан ба ғубори кавнияи муқаддару бесафо гаштааст. Ва мухотаб ба авомир ва навоҳии ин нафс аст, то кудурати оризии худро сафову сайқал диҳад ва руҷӯъ ба асли худ кунад. Ва ин он ҷавҳари муҷаррад аст, ки барои ичоди олами аквон ва изҳори хавосу осори он ба тақозои[13] асмо ва сифот ба таназзулоти чиҳилгона ба суҳари[14] афлоку кавокиб ва аркону маволид баромада, [ду қисм шуд]: Алтафи он дар инсон ҳулул карда, [ки бақои ӯ матлуб бувад] ва аксар дар сойири ҳайвонот сароён намуда [ва матлаб аз он саботу бақо набувад, балки ҷисми мураккаби онҳоро тола дорад] хидмати[15] инсонро.[16]. Ва ин[17] тирагии[18] нафси нотиқа ба восита ин* таназзулоти [касира] ҳамоп кушода кардани роҳи изҳор аст, то ба нури зотия, [ки ҷиҳати бақои ӯст,] кашфи маъқулот кунад ва ба зулмати оризия, [яъне либоси унсурии ӯ] шарҳи маҳсусот, то хавосси асмо ва осору афъоли қодири мутаол дар пардаи ситру хафо намояд. Ва ин сайри рӯҳ бад-ин тариқа- ки ас аз уқулу нуфус- афлоку анҷум ва аркону маволид, гуӣ*, сайре даруни ва маънавӣ аст. Ва ҳикмат дар ифодаи ӯ маҳз такмили муқаввамот аст ва бақою саботи ӯ малҳуз не.[19] [Ҳамчу он баҳр, ки аз муҳит муншаъиб шавад, рафта-рафта наҳрҳо ва ҷӯйҳо шуда ба обгирҳо ноҷиз шавад. Ва дар ин асно манзили такаййуни басе аз ашҷору наботот ва гиёҳҳо шуда бошад].

Чунонки[20] устоди кулол машке об дар миқдоре хок махлут кунад [ва] хумею кузае бардорад.[21] [Ва] мулоҳаза надорад, ки

---

[11] А—воҷиби таоло
[12] АБ—касрат
[13] АБ—муқтазои
[14] АБ—дар тӯй
[15—16] АБ—барои хидмати инсон
[17—18] АБ—таказдури
[19] АБ—набувад
[20] АБ—Ва ҳамчунонки
[21] АБ—барорад

боз оби рехтаро[22] аз хуму кӯза барчинад ва дар ҳаво резад, [балки малҳузи ӯ ҳамон кӯзаву хум аст, ки ба рӯи кор омада, ин чунин] ҳулули ин рӯҳи мураккаба дар сойри ҷисмониёти олами маволид ҳамин ранг дорад; [яъне бақои сувару навъи эшон матлаб бувад, то муддате, на бақои зоти онҳо]. Илло он ки олами халифатуллоҳ аст ба муфоди «инна-л-лоҳа халақа Одама ало суратиҳи, ай сифатиҳи**». Ва[23] бақою саботи нафси ӯ аз ҷумлаи лавозимот аст, чунки вай маъмур аст ба ибодату иморат ва мусобу муоқаб аст[24] [ва масдар] ба амру наҳй [аст] ва мутасаддии иҷрои ҳақоиқи аъло ва асфал аст.* Ва сойри мавҷудоти суфлия ва улвия [ҳама] ҷиҳати ӯ ва барои ӯянд. Ба муфоди «лавлок ламо халақт-ул-афлок*».

Ва аз тарафи берун ва самти хориҷ он рӯҳи баситаи муҷаррада ба ҳама зарроти олами ғайбу шаҳодат ба иҳотаи илмӣ муҳит шуда, ифозаи нури [ҳаёт] алалумум мекунад. [Ва] ҳамчу тоби офтоб ҳама пасту баланд ва хурду бузургро[25] дармеёбад,[26] то ки нуфуси ҳайвонот[27] низ то инсон аз ин рӯҳ ҳаёту бақо[28] меёбанд. Абдону қаволиби мураккаби ин нуфусанд, ҳавосу қуво ходими эшон.

Ва он чи нафси нотиқаро воқеъ шавад, аз кашфи маъқулот ба хобу бедорӣ, ҳама ба иноати ҳавоси зоҳирию ботинӣ бувад. Ва ҳама ходиму махдум ва молику мамлуки Ҳайи мудрик ба воситаи он рӯҳи баситаанд.

Кайфияти таъаллуқи ӯ ба бадан ба қиёси ҳадсӣ он аст, ки қаволиб ҳамчу равғану фатила аст ва рӯҳ ҳамчу он шуъла аст, ки дар фатила уфтад. Равғангар ва фатиласоз [масалан], пеш аз ҳулули рӯҳ ҳамон обои улвианд аз афлоку анҷум ва уммаҳоти суфло аз аркони арбаъа ба имтизоҷу таҳлити мавод ва бешию камии аҷзо сурати чароғро таркиб медиҳанд ба машварату маслиҳат, ки «ин чароғ нуре диҳад равшан ва ин тира. Ва ин чароғ ин миқдор поид ва ин ба ин муддат[29] хомӯш шавад. Ва ин чароғ бӯе хуш диҳад ва ин бӯе бад. Ва ин чароғ то масофате баланд зиё бахшад ва ин ҷуз хонаро[30] равшан накунад».

Пас, вақте ки сурати ин чароғ дар хориҷ иҳдос кунанд, зоҳир шудан ҳамон ва ба офтоби ҳазрати вуҷуд муқобил шудан ҳамон, алалфавр шуъое аз он офтоб барҷаҳад ва дар ин фатила уфтад ва ба худии худ равшан шавад. Чунон ки[31] агар чароғеро бикушӣ ва чароғи равшан наздики ӯ орӣ, чун фатила сард нашуда бувад, шуълае аз он чароғ барҷаҳад ва ин чароғи хомӯшро равшан гардонад,[32] бе он ки фатиларо бар шуъла дорӣ.

---

22 АБ—ба сарф рафта

23–24 АБ—маъмур аст ба ибодату имрат ва монанд ба подоши аъмоли бақою саботи нафси ӯ аз ҷумлаи лавозимот аст, то мусобу муоқаб шавад.

25–26 АБ—ва олию софил, воку пашаро дар меёбад

27–28 АБ—ҳама ҷунбандагон ҳаёту бақо аз ин рӯҳ

29 АБ—қадар

30 АБ—хона

31 АБ—ҳамчунон ки

32 АБ—равшан кунад

аст[70] [ва] дигарон дар ҳақиқат барои ӯянд ва аз ҷиҳати ӯ ва ба сабаби ӯ. Ва ӯ маҳдуми олламиён аст ва дигарон ходими ӯ.

Харро барои боркашӣ овардаанд, сагро барои хубсбардорина[71] ки дар дастор [ба сар] ниҳад ва ба маҳкама нишинад ва саг садр гузинаду маҷлис орояд! Коре, ки дар ӯҳдаи ин ду ниҳодаанд, дар мавқеъ ва маҳалл бошад. Ва агар дар ӯҳдаи одами доранд, дар ғайри маҳалл. Ва ҳарчи ба ҳаркӣ додаанд, маҳз ҳикмату адл аст ва адлу ҳикмати маҳз.

Пас, ин нуфуси тира ва кадар маакаполиби чефа ва хадар ҳама аз шуои он ҷавҳари басити муҷаррада равшану нуронӣ гашта, ба сифати ҳаёт мутассаф гаштаанд. [Ва гӯӣ, ки фатилаи он ин рӯҳи тира аст ва шуълаи ӯ ин ҷавҳари латифа].

Ва ҳамчунон ки тоби Офтоб бар ҳама пасту баланд ва поку палид тобад[72] ва ҳеч зарару нуқс онро нашавад, ҳамчунин латофату касофати каволиб ва тирагию равшании нуфуси он ва покию палидии он дар ин ҷавҳари муҷаррад ҳеч нуқсону зиён нарасонад. Кори ӯ маҳз ифодати анвор аст, дар куҷо ки бошад ва дар кадом маҳалл, ки афтад:

[Байт]

Нуқсон на Кобил аст, вагарна алалдавом,
Файзи саодаташ[73] ҳама касро[74] баробар аст

Лаънима мешавад:[75] »

Борон,[76] ки дар латофати табъаш хилоф нест,
Дар боғ лола рӯяду дар шӯрабум хас[76]

Таносухиён[77] гӯянд:[78] «Агар рӯҳи одамӣ ба ҷаҳду риёзат ва тоат кушад, шабоҳат ба уқулу нуфуси муҷаррада пайдо мекунад ва руҷуъ[79] ба мабдаи ҳақиқӣ мекунад[80] ва ба роҳати ҷовид мерасад. Ва агар ба хуфту хоб ва утлат гузаронад, он сифат, ки бар мизоҷи ӯ ғалаба дорад, ба ҳамон сифат дар либосу колбади дигаре дармесоянд[81] дар мартабаи нуқсон ва бад-он либос[82] маҳшур мешавад. [Чун халъи ин либос кунад, боз ба дигаре ҳамчунин ва ҳамчунин] дар ҳамин[83] нашъа[84] ва ба уқубати ҷовид гирифтор мегарданд.[85] Масалан, агар ҳирси[86] ҷимоъ ва шараҳи шаҳват дар мизоҷ ғолиб дорад, рӯҳи ӯ баъд аз шикастани ин[87] қолаб ба колбади[88] хук ҳулул мекунад. Ва агар даридану шикастан[89] дар колбади[90] гургу шер ва агар сафоҳату балодат

69–70 АБ—уст
71 АБ—он
72 АБ—афтад
73 АБ—ифодаш
74 АБ—тамро
75–76 АБ—Оре, шаръ ва шариф дар маънии касиг ва нуқӯъ дар ғайрима дада ва руҷуъ аз ъыш ба адно назар ба эътиқоди таносухиён дониманда аст.
77–78 АБ—Чунин ишон мегӯянд
79–80 АБ—ашбандаг ба мабдаъ мебад
81 АБ—дармеравад
82 АБ—ҷома
83–84 АБ—ин нишона
85 АБ—бошад
86 А—ҳарисп
87–88 АБ—колбад ба қолаба
89 АБ—газидан
90 АБ—часка

ғолиб бувад[91] дар ҷасади[92] ҳар дармеравад. Чунон ки[93] гуфтаанд:[94]

[Рубоӣ]

Эй рафтаву боз омадаву ҳум гашта,
Номат зи миёни мардумон гум гашта.
Нохуни ҳама ҷамъ омада[95] сум гашта,
Риш аз дари в. . . и баромада[96] дум гашта

Мабнои ин ақида бар қидами олам аст ва ғарази эшон таътили азим аст, чунон ки дар таҳқиқи ҳудус ва қидами олам гуфтаем,[97] ки[98] қидами олам ба қиёси ақли ноқиси маҳдуди инсонӣ мумкин нест, ки собит шавад, магар ки китоби Илҳомӣ ё мухбири содиқ ба ҳақиқати он эълом диҳад. Ва дар ин мазҳаб навъи шариф дар мавзеи хасис ва вуқӯъ дар ғайри маҳалл ва руҷӯъ аз аъло ба адно мутасаввир аст; чи[99] ҷавҳаре, ки шоистан либоси инсонияд бошад,[100], ўро[101] чӣ навъ[102] ба кисвати ҳар баранд?! Ва рӯҳе, ки маҳфили халифатуллоҳиро зеёъ бахшад, чӣ гуна ўро дар чоҳи муллими ифрите дароранд?! Оре, агар барои ташнеъу такреъ дар охират бад-ин сурат кашрани[103] кунанд, муҷаввав бошад, чунки явмулҷазост ва дори мукофот аст.* Чунон ки зоҳири баъзе ваилот ва таҳаифот бар ин далолат мекунад ва баъзе аз кумали[104] суфия[105] баъзе ашхоси муъонидонро[106] бад-ин шаклҳо диданд ва аз он ба ахлоқи он шахс пай бурда [ва вуқуъи ин ҳолҳо дар хориҷу офоқ зарурӣ набувад, чунки масоили кашфия аст ва мастаҳзираш қуввате хаёлия ва фикрия].

Ва ғарази таносухиён[107] аз ин ақида инкори ҳашр аст,[108] яъне рӯҳи инсонӣ ду ҳол дорад: ё ба шабоҳати уқулу нуфуси улвияи муҷаррада ба муҷаррадот мепайвандад, ё ба мушокалат арвоҳи хабиса дар шеби олами аносир давом саргардон мемонад. Ва ин ақидаи эшон каҷест, ки мутафарреъ бар ҳеч амале намегардад ва роҷеъ ба мазҳаби суфистоӣ* мешавад.[109]

Ва аз он ҷиҳат, ки одами мафтур аст бар бекорӣ ва ғафлат ва хӯрду хоб ва таносӯй ва мулаъ бар иртикоби шурур ва муъриз аз умури мустаҳсана, ки истилои ин сифот сабаби ободии ҷаҳон аст ва боиси тарғиби дигарон бар обод доштани он. Ва агар ўро

---

[91] АБ—дорад
[92] АБ—либоси
[93–94] АБ—сумма ва сумма аз ин ақида Умари Хайём хабар медиҳад
[95] АБ—омадаю
[96] АБ—баромадаю
[97] АБ—ишора кардаем
[98–99] АБ—охири ин ақида чигуна рост ояд, ки
[100] АБ—шуда
[101–102] АБ—чӣ навъ ўро
[103] АБ—ҳашр
[104–105] АБ—арбоби кашф
[106] АБ—муъонидон ва мункиронро
[107] АБ—таносухӣ
[108] АБ—бошад
[109] АБ—мегардад

бими сахт ва хавфи зафт надихад, барои ачали[110] хайр ҳеҷ аз чой начунбанд. На то чӯб дар пахлӯяш нарасад, аз чои кинаста бархезад ва [бар иктисоби умури хасана] кохилй кунад. Набинй, ки ба тахдиди оташи саир ва гаронии гулу занчир ва саътаи гӯру гурзи Мункиру* Накир* ва хавли хисобу мизон ва фазаъи қиёмат барои панч вакт намоз ба курх мехезад ва адои закоти [мол] ба таъб намекунад ва рӯзаро[111] ба шом намерасонад ва гузоридани хачро[112] бе дахл мебинад, магар ки бар сари забон калимае бигӯяд.

Таносухии бечора аблон чинсро чй навъ тарғиб медихад, ки агар гӯшагирию риёзат ихтиёр кунй ва кам хӯрию кам бихобй, ба укулу нуфуси мучаррада мулхақ шавй. Ва агар такоҳулу тақсул кунй ва ба хӯрду хоб гузаронй[113], дар шеби оламп аносир доим махбус[114] монй ва дар каволиби тираи бахоим масчун[115] шавй.

Мухотаб тавонад, ки бигӯяд: «Укулу нуфуси мучаррада чй бошад ва шабохати эшон маро чи фоида дихад, ки ба тарки хурду хоб бигӯям ва аз тонаъуму талаззузи чахон даст бардорам? Дар либоси инсон будаам чи рохату осудагй дол, ки дар каволиби[116] хайвонот буданим надихад?! Балки маро ин бехтар бувад, ки дар каволбади эшон хулул оварам, дар охую гавазн хуш бичарам ва дар шеру паланг неку бидарам ва дар хуку[117] хирс[118] мувофики маром шахватронй намоям ва дар туюр неку биларам ва [хуш] тамошохо кунам.[119] Пас, бад ин навъдаву ванд хеч касе[120] аз чое начунбад ва хар аз оҷур боз набувад. Пас, ин мазхаб ботилу музахраф бошад ва мушобе аз мазхаби суфисто.

Ва хакк он аст, ки он чи мо тамхид ниходем, аз рӯхи мураккаба ва мучаррада. Мураккаба—он чи дар соир ачсом хулул карда бувад назми корхонаи офариниширо ва давому саботи ӯ махфуз набувад, илло дар олами. Ва мучаррада—он ки мумидди хаёти ин нуфус бувад маъа абдон то муддате муайян ва истифои бақои навъ ва иморат бошад.

Ва агар[121] аз ин нуфус[122] он ки қавитар бувад, дубора машхур шавад дар рӯзи полош барои хакталабй ва хакгузорй, мучаввад*— ва боз фоий шавад.[123]

/Ва он чи заифтар бошад, хамчу хашарот-ул-арз, мутлако хашри эшон зарурй набувад:/«Хазо мо туфаридун бихи ал-аллом-ул-ғуюб ва-л-хамду ли-л-лохи вало золика» *

«Таммат фи авохири шахри рачаб-ул-мурачаб*» 1297-»

[110] АБ—аъмоли
[111] АБ—рӯзаи рамазон
[112] АБ—хачи желоиро
[113] АБ—гирой
[114] АБ—масчун
[115]—махбус
[116] АБ—каволбад
[117–118] АБ—хирсу хук
[119] АБ—бикунам
[120] АБ—кас
[121–122] АБ—аз нуфуси хайвонот
[123] АБ—гардад

МУНДАРИЧА

«Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш . . . . . [illegible]—19
Бисмиллаҳ-ир-раҳмон-ир-раҳим . . . . . 20—22
Феҳристи муншиот, ки ба ниҳояти сурӯри мақсуротул фи [illegible] ст ва мусаммо ба «Наводир-ул-вақоеъ» . . . . . [illegible]—33
Дар таҳқиқи ҳуқуқи аббавайн ва ҳадди уқуқи онҳо . . . . . [illegible]—63
Дар таҳқиқи матои дунё [ва манофеи ҷамъу тариқи он ва ёфтани тариқи ҳалолу ҳаром] ва ҳақиқати муомалоти он . . . . . [illegible]—[illegible]
Дар таҳқиқи таърифи илм ва пайдоиши ҳудусу қидам . . . . . [illegible]—[illegible]
Дар иллати давлати уқало ва сабаби давлати суфаҳо . . . . . 97—115
Дар ҳикояти фиромӯшхона ва баёни қурби соат . . . . . [illegible]—[illegible]
Дар ҳикояти ҳоҷӣ ва манофеи сафар ва касолати ватан . . . . . [illegible]—[illegible]
Дар ҳикояти Абулқосим бӣ ва сафари Русия . . . . . 165—170
Дар сафорати Абдулқодирбек ва баёни аҷоиботи баъзе аз чизҳои Русия . . . . . 171—191
Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва ҳалоки марди ҳиҷозӣ . . . . . [illegible]—[illegible]
Дар таҳқиқи ишқу муҳаббати ҳақиқӣ ва маҷозӣ ва одоби ишқбозӣ . . . . . [illegible]—233
Дар [таҳқиқи] одоби никоҳ ва [баёни] ҳуқуқи модарон [ва шароити таваллуд] . . . . . [illegible]—[illegible]
Дар таҳқиқи чорайи аҳвол қадар ва иқдоми он чи манзур ва сабаби таъсири иқболи дунё ва беинсофии аҳли ва таралдуд . . . . . 258—276
Дар таҳқиқи руҳ ва исботи ҳолати ӯ ба абдон ва кайфияти марг [ва зиндагӣ] . . . . . 277—[illegible]

Ба қарори Совети таҳририяи нашрияи
Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон
чоп мешавад

Аҳмади ДОНИШ

НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ

(на таджикском языке)

Ответственные редакторы: Расул Хайдарович **Хадизаде**,
Аликул Девонакулович **Девонакулов**

Муҳаррири нашриёт *З. К. Ёқубова, З. Н. Очилова*
Рассом *Р. Абдурашидов*
Муҳаррири техникӣ *Н. В. Крайчук*
Мусаҳҳеҳ *Л. Очилова*

ИБ 313

Ба матбаа 15.04.1987 с. супорида шуд. Ба чопаш 6.04.1988 с. имзо шуд. Формати 60×90 1/16. Қоғази матбаа № 2. Гарнитураи «адабӣ». Чопи баланд. Ҷузъи таъмини ҳисобӣ 18,0. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 21,7. Ҷузъи рангаи шартӣ 18,0. Адади нашр 5000. Супориши 375.
Нархаш 3 сӯму. Бо муқоваи № 7, 3 сӯму 30 тин.

Нашриёт ва чопхонаи «Дониш», Душанбе, 29, кӯч. Айнӣ, 121, бинои 2.